

**Державний комітет архівів України
Український науково-дослідний інститут
архівної справи та документознавства**

ПАМ'ЯТКИ

**археографічний
щорічник**

8'2008

ББК 79.3 (4Укр) я5 + 63.3 (4 Укр) я5
П 15

Редакційна колегія:

І. Б. Матяш (*головний редактор*)
І. Н. Войцехівська, Л. А. Дубровіна, С. Г. Кулешов,
С. В. Кульчицький, В. С. Лозицький, К. Є. Новохатський,
Л. П. Одинока, Р. Я. Пиріг, П. С. Сохань,
Є. В. Старостін, М. Ф. Шумейко

Зареєстровано у Міністерстві України у справах преси та інформації
04.06.1997 серія КВ № 2681

Зареєстровано Вищою атестаційною комісією України
як фахове видання зі спеціальності «Історичні науки»
(Бюлетень ВАК України, 1999, № 4)

Рекомендовано до друку Вченою радою Українського
науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства
(Протокол № 6 від 27.12.2007)

Розповсюдження та тиражування без
офіційного дозволу УНДІАСД забороняється
При передруку публікацій посилання на «Пам'ятки» обов'язкове

© Український науково-
дослідний
інститут архівної справи
та документознавства, 2008
^ втори публікацій, 2008

Пристайко Олена

ПЕРЕДАЧА АРХІВНОЇ СИСТЕМИ У ВІДАННЯ НКВС: ПРИЧИНИ ТА НАСЛІДКИ

У 30-ті роки ХХ ст. в СРСР продовжувалося утвердження тоталітарного режиму. Це призводило до докорінних змін у всіх гілках влади й управління, посилення карально-репресивної системи держави. Утвердження тоталітарної системи потребувало докорінних змін у всіх гілках влади й управління, удосконалення карально-репресивної системи держави. Перестройка командно-адміністративної системи не минула й архівних установ.

Архівні органи й установи радянської держави пережили багато перетворень. До 1937 р. вони перебували у віданні ЦВК СРСР та центральних виконавчих комітетів союзних республік. У 1938 р. уряд Союзу РСР постановив передати управління ними Народному комісаріату внутрішніх справ СРСР (НКВС СРСР). Центральне архівне управління СРСР було перетворене на Головне архівне управління (ГАУ) НКВС СРСР. Архівні установи союзних республік підпорядковувались останньому. Для безпосереднього керівництва архівною справою в союзних республіках створювались архівні відділи в НКВС республік. Відповідно у березні 1939 р. архівні установи Української РСР перейшли у відання НКВС УРСР. Центральні та обласні історичні архіви республіки підпорядковувались народному комісару внутрішніх справ УРСР та начальникам управлінь НКВС областей, міські і районні архіви – начальникам міських і районних відділів НКВС. Центральне архівне управління УРСР реорганізовувалося у Архівний відділ НКВС УРСР. На місцях обласні архівні управління перетворювались на архівні відділи УНКВС областей¹.

Отже, начебто все зрозуміло, це повністю відповідало духу того часу. Становлення радянської держави, що супроводжувалося встановленням та зміцненням тоталітарного режиму, вимагало повного підпорядкування усіх гілок влади, управління тощо. Однак, яку роль могли відіграти архіви в цьому процесі, за якими мотивами архівна система була підпорядкована найголовнішому карально-репресивному органу країни. Саме це питання спробуємо з'ясувати.

Питання історичного розвитку архівної справи досліджували й продовжують вивчати багато відомих істориків, архівістів: І. Б. Матяш, Р. Я. Пиріг, Т. І. Хорохордіна та ін. У своїх дослідженнях сучасні вчені висувають декілька мотивів переведення архівної системи у підпорядкування НКВС.

Однак, поки що важко зробити остаточні висновки з цього питання. На жаль, частина архівних документів (вони здебільшого зберігаються в архівах Російської Федерації), які допомогли б розкрити причини цього кроку радянського керівництва, досі залишаються на секретному зберіганні.

Підготовка до переведення архівних органів у відання НКВС розпочалася ще у 1929 р. В історії архівного будівництва цей рік відкрив десятиріччя «великого перелому», саме з цим роком пов'язані кульмінація першої широкомасштабної кампанії з цілеспрямованого розгрому архівів у центрі та особливо на місцях, яка залишилася в історії під назвою «макулатурна», а також початок першої масової «чистки» архівних кадрів². У кінцевому результаті до повного одержавлення архівів призвели безліч окремих кампаній з «чистки» архівосховищ та архівних кадрів, які організовувались партійно-урядовими органами за активною участю карально-репресивного апарату (спочатку Об'єднаного державного політичного управління (далі – ОДПУ), а згодом НКВС³.

При тому, що ще з 1918 р. висувалася ідея централізації архівної справи у загальнодержавному масштабі, тоталітарна держава не мала в цьому потреби. Й. Сталіну та його групі потрібно було лише одне – створення комплексу розрізаних та ретельно контрольованих архівних установ, які б обслуговували лише коло зацікавлених відомств. Однак, спочатку необхідно було перевірити, що ж зберігається в архівах, і підібрати для них «справжнього господаря». Усі події, що відбувалися згодом, були спрямовані саме на вирішення цього двоєдиного завдання, яке можна назвати «чисткою архівів» та «чисткою архівних кадрів». Зовні це виглядало як низка заходів організаційного та адміністративно-господарського характеру. І лише нині сучасні історики можуть дати оцінку цим подіям, розкрити їх масштаб та наслідки⁴.

1930-ті роки – це роки становлення і зміцнення адміністративно-командної системи, роки масового терору, спрямованих, у тому числі, й на науковців, архівістів. Репресії тих часів призвели не лише до усунення від наукової роботи кращих українських архівістів, але й справили негативний вплив на розвиток українського архівознавства як науки⁵.

Наступним поштовхом до широкого розгортання більшовицького наступу на історичну і, зокрема, архівну науку був надрукований у 1931 р. відомий лист Й. Сталіна до редакції журналу «Пролетарская революция», що поставив перед «істориками-марксистами» завдання «піднести питання історії більшовизму на належну височінь, поставити справу вивчення історії нашої партії, на наукові, більшовицькі рейки і загострити увагу проти троцькістських і всяких інших фальсифікаторів історії нашої партії, систематично здираючи з них маски»⁶.

Подальші кроки радянського керівництва не важко було передбачити. Політична, а не адміністративна спрямованість рішення вищого керівництва СРСР щодо архівної системи стала очевидною, і не потребувала коментарів. Встановлення найжорстокішого контролю за архівами і повне перетворення їх на безвідмовний інструмент сталінізму мало супроводжуватися перманентною зміною кадрів архівістів, репресивними за-

ходами щодо запідозрених у неблагонадійності⁷. Окрім постійного пильного контролю, впроваджувались систематичні перевірки. За їхніми результатами робилися відповідні висновки. Так, у 1937 р. у доповідній записці від 8 грудня завідувача відділу ЦАУ СРСР Сергеева «Про стан архівної справи УССР» вказується на її незадовільність, зумовлену насамперед слабкістю керівництва з боку Центрального архівного управління УССР, нечіткістю структури архівних органів, яка була побудована шкідливо, з ігноруванням епохи соціалістичної революції. У ній вказано також на те, що в основі структури перебувають буржуазно-націоналістичні установки, і це не є випадковим, оскільки в архівній системі України тривалий час діяли вороги народу троцькісти і буржуазні націоналісти⁸.

У 1938 р. за результатами роботи спеціальної комісії з перевірки архівів і підготовки їх переведення у систему НКВС голова Центральної комісії полковник Давидов у доповіді керівництву НКВС назвав 66 працівників архівів, непридатних, на його думку, для подальшої роботи в системі. Відтак вони ставали кандидатами на арешт. А 15 січня 1939 р. спеціально призначена комісія у складі капітанів держбезпеки Петрова, Нікітінського та Белова подала своєму наркомові на затвердження акт про передачу архівних закладів СРСР в очолюваний ним наркомат. У ньому запропоновано заарештувати одного працівника і висунути недовіру ще 140. Керівник НКВС наклав на списку останніх резолюцію «Виділити спецгрупу слідчих». А, крім того, особисто визначив 13 чоловік, яких мали заарештувати. Це дало поштовх для нової хвилі репресій серед архівістів⁹.

Посилення тиску партійної ідеології на архівістику виявився у «нищівній критиці» науковців-архівістів на сторінках архівознавчих видань «Радянський архів» та «Архів Радянської України», звільненні з роботи досвідчених архівістів й заміні їх членами партії, в арештах архівістів. Ворожими марксистсько-ленінській ідеології було визнано погляди відомих українських теоретиків-архівістів В. Веретенникова, В. Романовського, В. Барвинського. Під слідством перебували сотні архівістів, безпідставно звинувачених у зв'язках з білоемігрантськими, контрреволюційними військово-офіцерськими, націоналістичними організаціями. Серед них – В. Романовський, О. Рябінін-Скляревський, В. Новицький, С. Гаєвський, О. Грушевський, П. Федоренко та ін.¹⁰

Переломним етапом у переході архівних органів у відання НКВС став час керування ЦАУ Я. А. Берзіним. Зайнявши посаду керуючого, він рішуче змінив стиль і спрямованість роботи керівництва, насаджуючи принцип єдиноначалія та особистої відповідальності кожного керівника за все і за всіх. У 1934 р. Берзін підготував доповідну записку в ЦК ВКП(б) про діяльність ЦАУ за 15 років, після чого він отримав згоду на чергову зміну в архівній справі і кадрів. Новий курс Берзіна проявився у тому, що «якщо раніше значна частина архівних працівників була на становищі обслуговуючого апарату у наукових співробітників..., то тепер центральною фігурою архівної справи повинен стати архівно-технічний працівник». «Зав-

данням номер один» оголошувалася необхідність «архівно-технічної розробки архівних матеріалів», упорядкування їх шляхом складання інвентарно-облікових документів різних видів, а також забезпечення належної охорони архівів «силами робітничо-селянської міліції на підставі відповідних угод між архівними закладами та органами НКВС». «Завданням номер два» оголошувалася «очищення архівів від політично не витриманих і не відповідаючих цій роботі осіб»¹¹.

Я. Берлін також проголосив новий принцип структурної організації архівних установ. Віднині вони повинні перебудуватися таким чином, щоб замість ділення за виконуваними функціями (наукова, довідкова, технічна) усі працівники суворо розподілялися за групами фондів, «при повній відповідальності за певну ділянку архівних матеріалів»¹². У кінцевому результаті, «першочерговим завданням архівних установ» називалося «завдання впорядкування архівних фондів», а проблема їх використання була посунута на другий план і поставлена у пряму залежність від «конкретних завдань з боку відповідних закладів та організацій»¹³. Віднині усі сили працівників архівних установ і протягом наступних років були мали бути зосередженими на розборі, описанні та експертизі цінності документів. І на сьогоднішній день історикам достеменно видається припущення, що вся ця спішна кампанія щодо «переінвентаризації» фондів і кадрів проводилася саме з урахуванням майбутнього переходу архівної справи у відання НКВС¹⁴.

Основне формулювання передачі архівної системи у відання НКВС викладене у тексті Указу Президії ВР СРСР від 16 квітня 1938 р., а саме: «... Ця передача мала на увазі покращити збереженість документальних матеріалів Державного архівного фонду, ліквідувати наслідки шкідництва ворогів народу в архівах та посилити використання матеріалів в укріпленні обороноздатності СРСР». Тривалий час саме таке мотивування вважалося єдиним і головним¹⁵. Інше мотивування підкорення архівів НКВС тривалий час було не відоме широкому колу дослідників, здебільшого через засекреченість архівних документів. У 30-ті роки ХХ ст. проблема використання архівів у наукових цілях неухильно замінювалась проблемою їх охорони та обліку. Допускався без обмежень лише один вид використання – у досить специфічному спрямованні, яке згодом отримало назву «оперативно-чекістська робота»¹⁶.

У 1937 р. процес переходу архівної системи у відання НКВС продовжив в. о. керуючого ЦАУ Н. В. Мальцев. До речі, вже до цього часу архівісти змушені були займатися лише виконанням заявок НКВС. Йдеться про ту роботу, яка ще у 1931 р. виділялася як пріоритетна – обслуговування репресивних органів радянської влади. Тотальне використання архівів в оперативно-чекістських цілях передбачало цю роль як пріоритетну і, по суті, єдино важливу¹⁷.

Характерними, на думку російської вченої Т. І. Хорхордіної, для цього періоду є те, що «піки» кількісного зростання запитів ОДПУ – НКВС до архівних органів з виявлення фондів закладів та організацій, які мали «антирадянську» спрямованість, а також з «розробки усього особового

складу» їх, з «характеристикам людей», повністю співпадали з «піками» політичних репресій у країні¹⁸.

До середини 1930-х рр. з цією «специфічною пошуковою» роботою більш-менш справлялися кадрові співробітники ОДПУ в особливих відділах архівів та їх «помічники» з числа «особливо довірених та перевічених архівістів». Однак, після вбивства С. М. Кірова і створення НКВС потік подібних запитів повністю паралізував роботу архівів. Нечисленну штату допущених до секретних фондів архівістів не справлялися з поставленими завданнями, через що було збільшено робочий день, повністю відмінено вихідні. Тому на цю роботу було мобілізовано студентів-комуністів, а також комуністів-пенсіонерів. І все ж таки цього було недостатньо. Персонал архівних установ не справлявся з поставленими завданнями. Скарги керівництва на чолі з Н. В. Мальцевим залишалися без відповіді. Внаслідок чого 2 березня 1938 р. виконання запитів НКВС було припинено. Тоді НКВС перепідпорядкував собі усю архівну систему, зробивши ЦАУ своїм відомством, і поновив «оперативно-чекістську роботу» вже на правах одноособового і повноправного господаря¹⁹.

Хоча НКВС і цілком підкорив собі архівну систему, проте й надалі використання архівних документів в оперативних цілях залишалося незадовільним. Про що свідчить наказ Народного комісара внутрішніх справ УРСР Серова за травень 1940 р.²⁰ «Про результати вивчення роботи архівних відділів та державних архівів УРСР», де вказувалося, зокрема, на незадовільну організацію і стан роботи в архівних органах і установах Української РСР на те, що не в повній мірі розгорнуто роботу з використання секретних документів в оперативних цілях органів НКВС. До того ж ним вказано на необхідність зміцнення апарату архівних органів чекістськими кадрами²¹.

Отже, перепідпорядкування відбулося. Головний карально-репресивний апарат тоталітарної держави – НКВС став володарем усіх архівів, унеможлививши тим самим вільне користування історичною спадщиною простими громадянами. Ідея політизації архівної справи виявилася тією руйнівною силою, якою користувалася партійна номенклатура сталінського режиму. Саме вона призвела архіви до того, щоб вони поступово були інтегровані у командно-адміністративну систему управління суспільством, а потім повністю поглинені тоталітарним режимом²². Протягом десятиріччя відбулася своєрідна «мілітаризація» архівів, яка виявилася в усуненні залишків наукової самостійності архівістів, у насильницькому розриві їхніх зв'язків з краєзнавчими організаціями й з істориками, та в кінцевому результаті у встановленні жорсткої системи їх підкорення партійно-державній диктатурі²³.

Подані нижче документи з фондів ЦДАВО України публікуються зі збереженням їхньої стилістики та орфографії. Вони відтворюють процес підготовки переведення архівної системи у підпорядкування НКВС.

¹ Митюков О. Г. Радянське архівне будівництво на Україні 1917–1973. – К.: Наук.

думка, 1975. – С. 125–126.

² *Хорохордина Т. И.* История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. М.: Российск. Гос. гуманит. ун-т, 1994. – С. 146.

³ Там само. – С. 143.

⁴ Там само. – С. 164–165.

⁵ *Магяш І. Б.* Репресоване архівознавство // Українське архівознавство: історія, сучасний стан та перспективи: Наук. доп. Всеукр. конф. (19–20 листоп. 1996 р.): у 2 ч. / Упоряд. В. П. Ляхоцький, І. Б. Магяш. – К., 1997. – Ч. 1 – С. 132.

⁶ Там само.

⁷ *Юренко О. П.* М. С. Френкін // УГЖ. – 1999. – № 1. – С. 106–107.

⁸ Там само.

⁹ *Юренко О. П.* М. С. Френкін... – С. 106–107.

¹⁰ Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України / За заг. ред. Я. С. Калакури та І. Б. Магяш. – К.: Вид. Дім «КМ Академія», 2002. – С. 68.

¹¹ *Хорохордина Т. И.* История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. ... – С. 174–175.

¹² Там само. – С. 175.

¹³ Там само. – С. 175–176.

¹⁴ Там само. – С. 177.

¹⁵ Там само. – С. 179.

¹⁶ Там само. – С. 166.

¹⁷ Там само. – С. 177.

¹⁸ Там само. – С. 177–178.

¹⁹ Там само. – С. 178.

²⁰ Номер документа відсутній.

²¹ Архівознавство: Підручник для студентів історичних факультетів вищих навчальних закладів України... – С. 7–11.

²² *Хорохордина Т. И.* История Отечества и архивы: 1917–1980 гг. ... – С. 180.

²³ Там само. – С. 143.

№ 1

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ЦЕНТРАЛЬНОГО АРХІВНОГО УПРАВЛІННЯ СЕРГЄЄВА ПРО НЕЗАДОВІЛЬНИЙ СТАН АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

8 грудня 1937р., м. Москва

Копія

И. о. Управляющего ЦАУ СССР тов. Мальцеву

Докладная записка о состоянии архивного дела УССР

Общая оценка состояния архивного дела УССР*

Благодаря особому вниманию ЦК КП(б)У и правительства Украины в исторических архивах в данное время уже сконцентрировано 24 млн. единиц хранения архивных материалов, большая часть из них разобрана (примерно 20 млн. единиц хранения) и значительная часть их уже первично заинвентаризована (около 7 млн. единиц хранения), но общее состояние архивного дела в УССР на сегодняшний день все еще остается неудовлетворительным.

Неудовлетворительное состояние архивного дела в УССР объясня-

* Тут і далі підкреслення зроблені в тексті документа.

ется рядом причин:

Прежде всего основной причиной, а именно слабостью руководства со стороны Центрального Архивного Управления УССР своими местными архивными органами и слабостью контроля за архивами действующих учреждений, которое своевременно не провело ни организационных (структура, кадры), ни политических (воспитание и мобилизация масс), ни других важных практических мероприятий по скорейшей ликвидации вредительской работы врагов народа троцкистов, буржуазных националистов и прочих контрреволюционных элементов, долгое время орудовавших в архивном деле Украины.

Недостаточностью внимания архивному делу со стороны Областных Исполнительных Комитетов, горсоветов и районных исполнительных комитетов.

Невыполнением большинством наркоматов и центральных учреждений постановлений ЦИК и Совнаркома СССР от 5.II.36 г. и ЦИК и Совнаркома УССР от 4.IV.36 г. об упорядочении архивов наркоматов и центральных учреждений.

Неудовлетворительное состояние архивного дела УССР видно из следующих данных:

I. Структура архивных органов УССР

Существующая структура архивных органов Украины была построена вредительски и не в соответствии с историческими эпохами, а эпоха социалистической революции совершенно игнорировалась. В основе этой структуры лежат буржуазно-националистические установки. Произошло это не случайно. В архивном деле Украины долгое время орудовали враги народа троцкисты и буржуазные националисты – Рубач, Семко, Герасименко, Барвинок и др., которые и создали эту вредительскую структуру. В результате этого в УССР до сего времени:

а) не произведено научное распределение архивных материалов, в соответствии с историческими эпохами, между архивами;

б) не созданы архивы Великой Октябрьской Социалистической революции и социалистического строительства.

В 1936 году на совещании архивных работников УССР было принято решение о перестройке структуры архивных органов УССР, но проведение его в жизнь было сорвано врагом народа – троцкисткой Барвинок.

Новое руководство ЦАУ, зная обо всем этом, своевременно ничего не предприняло в этом отношении и только в последнее время по предложению ЦАУ СССР приступило к разработке практических мероприятий по перестройке этой вредительской структуры, но до конца эта работа далеко еще не доведена.

2. Кадры архивных органов УССР

На 1937 год для всей системы архивных органов УССР было утверждено 788 штатных единиц, фактически же работало на I/VII-1937 г. – 810 чел[овек]. Из них: руководящих работников – 63, инспекторов – 40, научных работников – 117 и архивно-технических работников – 281

(501 чел[овек]).

Партийно-комсомольская прослойка (209 чел[овек]) к общему числу указанных категорий работников составляет 41,7%.

В составе руководящих и научных работников (180 чел[овек]) высшее образование имеют – 76 чел[овек], среднее – 69 чел[овек], низшее – 35 чел[овек] (в последнем числе 13 научных сотрудников).

Среди архивных работников имеет место большая текучесть. В числе 501 чел[овек] 151 (30%) работает в архивных органах только несколько месяцев.

Проверка, ознакомление с кадрами только нескольких архивов (8 архивов, 180 чел[овек]) показали, что они очень сильно засорены классово-чуждыми элементами (дворян, торговцев, детей попов – 9 чел[овек]) и лицами, родственники и знакомые которых арестованы как враги народа (9 чел[овек]), людьми, имеющими связь с границей (17 чел[овек]), исключенными за троцкизм и связь с врагами народа (5 чел[овек]), выходцами из враждебных партий – эсеров (2 чел[овек]). Кроме того, 17 чел[овек] требуют глубокой проверки для того, чтобы выяснить их социально-политическое лицо.

В составе 32 партийцев этих архивов 6 чел[овек] имеют взыскания за примиренческое отношение к троцкизму, националистам и другим политическим мотивам.

Приведенные данные говорят о крайне неблагоприятном состоянии кадров архивных органов УССР.

ЦАУ не занималось ни подбором, ни проверкой, ни изучением своих кадров. В ЦАУ нет даже полных анкетных сведений о работниках. Вследствие такого отношения ЦАУ к своим кадрам в системе архивных органов на протяжении только 1937 года (время работы нового руководства) без какого бы то ни было его участия был выявлен целый ряд врагов народа, пробравшихся на руководящие посты. Так, например: в Черниговском ОАУ управляющий Шмидт – шпион; в Винницком Областном Историческом Архиве директор Литвиненко – враг народа – националист, Барвинский – враг народа – националист и другие. Управляющий Харьковского ОАУ Курляк исключен из партии за связь с врагами народа, директор Харьковского Архива Древних Актов Шерман – исключен за пропаганду троцкизма.

3. Работа аппарата ЦАУ

а) Отдел Центральных и Местных архивных учреждений (основной отдел ЦАУ) выполнил свой план по обследованию за III квартал текущего года только на 32 %, контроль исполнения со стороны этого отдела совершенно отсутствует, поэтому ЦАУ не знает на сегодняшний день, какой архив и в какой степени выполнил данные ему предложения после обследования. Последние 4 месяца инспектора этого отдела совершенно не выезжают на места для обследования архивов.

б) Отдел Кадров. План работы этого отдела по подготовке и переподготовке кадров далеко не выполнен. Вместо 460 работников Гор[одских] и Рай-архивов и архивно-технических работников областных Истар-

хов на курсах обучалось только 261, вместо 360 работников архивов действующих учреждений курсами охвачено пока только 88 чел[овек] Гос[ударственный] тех[нический] экзамен должны были сдать 529 чел[овек], сдали же всего 29 чел[овек]. Результаты работы отдела кадров говорят о том, что он в данный момент не ликвидировал еще последствий вредительской работы врага народа – националиста – Грищенко, который долгое время ведал этим отделом. Слабость работы этого отдела резко проявилась при проведении курсов ЦАУ, которые были организованы в - Харькове (при ОАУ). При организации этих курсов не было проведено надлежащей подготовительной работы. В результате чего курсами заведовал Курляк, ныне исключенный из партии за связь с врагами народа, среди преподавателей были люди, на которых имелся компрометирующий материал (Гливенко, Олейник). На преподавателя по истории ВКП(б) в процессе работы курсов подавались заявления о том, что он плохо преподает и допускает политические ошибки. Кроме того, имел место случай контрреволюционной вылазки со стороны Дондорева и Капкан (оба учились на указанные курсы), которая выразилась в том, что они среди слушателей курсов восхваляли врагов народа. ЦАУ знало об этих фактах, но оно поручило выяснить и разрешить эти вопросы все тому же Курляку, который естественно сделал все, чтобы прикрыть их.

в) Центральный каталог. Основная работа каталога это организация картотеки ЕГАФ. Всего имеется фондовых карточек 17 080. По плану на 1937 год намечалось получить и проверить 45 000 карт[очек], по плану намечалось проверить 35 000 тематических карточек, проверено 19 087 карт[очек]. Тематические карточки содержат в себе много политических ошибок и враждебных вылазок, но работа по их исправлению до сих пор не закончена, что совершенно недопустимо. К лицам, которые допускали политические ошибки при составлении тематических карточек, ЦАУ проявило либеральное отношение (Стрельский – Николаевский Архив, Назаренко – Центральный Исторический Архив Харьков и другие). Центральный каталог должен был составить 25 000 алфавитных карточек, составлено ж 3 906.

г) Редакционно-Издательский отдел. Этот отдел также своего плана не выполнил. Основная работа этого отдела – выпуск юбилейного сборника ко дню 20-й годовщины Великой Пролетарской Социалистической Революции – сорвана. В данный момент отдел сдал в печать информационный сборник и готовится к печати сборник речей г[осподина] И. Петровского (в IV Государственной Думе).

д) Отдел Ведомственных архивов. Свою работу этот отдел за III-й квартал текущего года в части обследования архивов действующих учреждений в основном выполнил, намечалось обследовать по плану 60 архивов, обследовано 54, но в смысле положительных результатов он добился очень мало. Их числа 54 обследованных им архивов наркоматов и центральных учреждений только в 7 упорядочены архивные материалы. Предусмотренные в последнем квартале курсы для архивных работников действующих учреждений отдел организовал и проводит. Работы

по составлению перечней наркоматами и центральными учреждениями отдел никакой не ведет, благодаря чему постановления правительства по этому вопросу наркоматы не выполнили.

е) Финансовая часть. Дать исчерпывающую оценку работы этой части в данный момент не представляется возможным, так как акта ревизии еще нет, т[оварищ] Вайнерман, который проводит ревизию по поручению ЦИК УССР, обнаружил в ЦАУ грубое нарушение финансовой дисциплины и прямые злоупотребления со стороны бухгалтера Гольдберга и завхоза Захарина.

4. Руководство ЦАУ местами и их работа

В этом году архивы УССР в области научно-исследовательской работы успешно выполнили важнейшую политическую директиву ЦК ВКП(б)У по выявлению (6 200) документов для Украинского филиала музея Ленина. Архивы УССР имели все возможности, чтобы дать неплохие показатели в целом, как по научно-исследовательской работе, так и по описанию материалов. Фактически же получилось так, что ряд работ находится под угрозой срыва. Вот факты: запланировано было 55 научных работ, выполнено – 7, докладов намечалось сделать 116, сделано 22.

По годовому плану должно было быть описано 2 983 248 единиц хранения, выполнено же это задание только на 57% (результаты выполнения во всех случаях даны на III квартал текущего года).

Слабость работы архивов объясняется: неправильной расстановкой рабочей силы (прикрепление к фондам в большинстве архивов не проведено), отсутствием повседневной проверки и приемки работы, нечеткостью директив ЦАУ по применению норм выработки и другими причинами. Наряду с этим в некоторых архивах имели место явления преступного характера. В Центральном Архиве Революции (Харьков) выявлено вредительское уничтожение архивных материалов из важнейших фондов, в этом же архиве больше всего засорены кадры. В трех исторических областных архивах (Харьков, Винница, Чернигов) и Старобельском архиве имели место случаи хищения архивных материалов. Состояние архивного дела в Винницкой, Одесской и Черниговской областях находится в крайне неудовлетворительном состоянии, в еще более тяжелом положении находится Фото-Кино Архив (план не выполняется, труддисциплина, учет материалов развалены, работа не проверяется, не принимается. Установлено также и то, что директор архива хранил у себя на квартире несколько позитивов). При таком учете материалов и таких порядках в Кино-Фото архиве могли и могут похищаться материалы для контрреволюционных целей. Все это давно известно ЦАУ, но оно ничего существенного до последнего времени не сделало, если не считать одного мероприятия (спущены на места нормы выработки) для того, чтобы улучшить работу архивов. ЦАУ не поставило решительный вопрос в соответствующих Облиспокомах о замене слабых управляющих ОАУ более сильными работниками. Управляющего Винницким Областным Архивным Управлением Александрова, который развалил работу в этой области, ЦАУ нашло возможным рекомендовать его Управляющим Ни-

колаевского ОАУ. Не сняты пока также с работы и не привлечены к ответственности директора Харьковского Областного Исторического Архива и Центрального Архива Революции. В последний момент ЦАУ решило снять с работы директора Кино-Фото Архива Прийменко, но сдача и прием этого архива тянется уже около двух месяцев. Работа архива почти что совершенно прекращена. В отношении снятия Прийменко с работы руководство ЦАУ проявляет сплошное шатание и колебание, и это как видно не случайно. Прийменко пользуется этим и умышленно затягивает сдачу архива.

ЦАУ УССР до сих пор не проработало и не переиздало руководящих указаний по архивному делу – правила постановки архивных частей действующих учреждений, правила разборки архматериалов, правила тематического выявления, правила по постановке работы райархивов и т. д.

5. Бюджет ЦАУ и его местных органов

В 1936 году на содержание Областных Исторических архивов и Госистарархивов было ассигновано 3 776 074 рубл. в этом году на содержание этих же архивов ассигновано 3 832 569 рубл. в 1936 г. на содержание центральных государственных архивов и аппарата ЦАУ было ассигновано 1 134 600 рубл. в этом году для этих же органов ассигновано 1 194 000 рубл.

№ п/п	Наименование должности	Размер ставок архивных работников в	
		РСФСР	УССР
1.	Директор Центральнх архивов	700–800	411–480
2.	Учёный консультант	650–800	500
3.	Ст[арший] научный работник	500–650	325–375
4.	Научные сотрудники	350–450	275–325
5.	Ст[аршие] инспектора	600	425
6.	Инспектора	450–500	–
7.	Зав[едующие] отделами	750–800	500–600
8.	Ст[арший] арх[ивно]-технич[еский] работник	275–350	160–225
9.	Арх[ивно]-технич[еский] работник	200–250	150–175
10.	Зав[едующие] райархивами	Приравнены к инструк[орам] РИК-ов	90–135

6. Зарплата архивных работников УССР

Размер заработной платы архивных работников УССР значительно ниже зарплаты сотрудников других научно-исследовательских учреждений. Если ее сопоставить со ставками архивных работников РСФСР, то соотношение будет следующее:

7. Помещения

Всего в УССР имеется 44 архива. Занимают они 103 помещения, объем всех этих помещений равен 169 620 куб. метров, площадь их рав-

на 36 279 кв. метр[ов], протяженность стеллажей достигает 133 337 пог[онных] метр[ов]. Помещения загружены на 100 %. Для концентрации архивных материалов необходимы добавочные помещения по объему не менее 75 000 куб. метр[ов]. Кроме того для замены непригодных и предназначенных к сносу помещений в г. Киеве необходимо дополнительное помещения, равное 15 тыс. куб. м[етров].

В первую очередь нуждаются в обеспечении помещениями следующие архивы:

а) Киевский Областной Исторический Архив, в этом архиве сконцентрировано около 6 млн. единиц хранения, но хранятся они в 9-ти отдельных помещениях, разбросанных в различных концах города. Большинство из них подвалы или полуподвалы, сырые и темные, мало приспособленные и не пригодные для хранения архивных материалов. Кроме того, часть занимаемых им помещений (бывш[ая] Покровская церковь на Подоле, бывш[ая] Феодосийская церковь, подвальное помещение в здании Наркомюста) предназначены к сносу в 1938 г.

б) Донецкий Областной Исторический архив, г. Сталино. Этот архив до сих пор не имеет даже по существу своего помещения, его материалы хранятся в подвальном помещении в здании Горсовета. Вся занимаемая им площадь равняется 377 кв. метр[ов]. Архивохранилище переполнено до отказа, об очередной концентрации из предприятий Донбасса и других учреждений не может быть и речи. Архивохранилище затопливается водой, вследствие чего значительная часть архивных материалов этого архива попорчена.

в) Центральный Государственный Исторический Архив. В данном архиве сконцентрировано около 1 млн. единиц хранения, всего он имеет 8 645 пог[онных] метр[ов] полок, архивохранилище абсолютно перегружено, часть материалов хранится в подвале. Этот архив ежегодно должен концентрировать 100–150 тыс. единиц хранения, но концентрации он в данный момент не производит за неимением помещения.

г) Черниговский Областной Исторический Архив. В Черниговском Архиве сконцентрировано около 2 млн. ед. хранения. Архив занимает пять отдельных зданий, которые не удовлетворяют тем требованиям, которые необходимы для нормального хранения архивных материалов, все архивохранилища сырые, без отопления и все они полностью загружены. Для концентрации свободной площади нет.

д) Полтавский Архив находится в аналогичных условиях с Черниговским архивом, поэтому он также нуждается в постройке нового здания.

е) Житомирский Архив. Занимаемое ранее помещения этого архива в прошлом году было передано Киевскому Военному округу, в результате чего материалы этого архива временно отложены в совершенно необорудованном помещении бывш[ей] церкви, которая совершенно непригодна для хранения архивных материалов. Для этого Архива необходима постройка нового здания, а в таком положении оставлять архивные ма-

териалы, в каком они находятся сейчас, просто преступно.

ж) Центральный архив Революции. В прошлом году два этажа здания, которые занимал этот Архив, были переданы под общежитие Института Физкультуры, за архивом же сохранился только нижний этаж. Интересы дела требуют закрепления за архивом всего ранее занимаемого им помещения, сочетание архива с общежитием совершенно недопустимо. Для общежития может быть с успехом подыскано другое помещение.

8. Кадры Рай[онных] и Гор[одских] Архивов

Всего в УССР 490 районов, архивы организованы в 473 районах. Состав работников районных архивов на I.VII.37 г. равнялся 421 чел[овек]. К числу работников Райархивов 391 чел[овек] (30 чел[овек] подробно не учтены) партийно-комсомольская прослойка составляет 26 %. Подавляющее большинство Зав[едующих] Райархивами имеют низшее образование (329 чел[овек]). Среди работников Райархивов имеет место большая текучесть, из 391 чел[овек] 155 работает на архивной работе только несколько месяцев. Днепропетровская область считается самой лучшей по состоянию работы райархивов, но и в ней в смысле кадров райархивов дело обстоит неблагоприятно. Вот примеры: в 1937 году в 7-ми районах в этой области заведующие сменены уже от 3 до 5 раз. 43 райархива в УССР ютятся в совершенно непригодных помещениях для хранения архивных материалов, а 25 совершенно помещений не имеют.

9. Общие выводы

Приведенные факты выше говорят о том, что руководство ЦАУ УССР до последнего времени не сделало еще для себя необходимых выводов из решений Февральско-мартовского Пленума ЦК ВКП (б) – не перестроило своей работы, не мобилизовало массы архивных работников на вскрытие недостатков в работе архивных органов и их искоренение и прежде всего на выявление и выкорчевывание остатков замаскировавшихся врагов народа и ликвидацию вредительских последствий в архивном деле УССР.

В результате этого: вредительская структура архивных органов УССР осталась не перестроенной, кадры архивных органов крайне засорены, планы архивными органами, подведомственными ЦАУ, и его аппаратом не выполняются, факты вредительского уничтожения архивных материалов и случаи хищения их из архивохранилищ до конца не расследованы и выводы в отношении лиц, виновных в этом, не сделаны.

Все это вместе взятое говорит о том, что Управляющий ЦАУ Сенчило и зам[еститель] Управляющего Щербина не обеспечили большевистского руководства работой архивных органов Украины, в результате чего общее состояние архивного дела в УССР находится в неудовлетворительном состоянии.

Заведующий Отделом ЦАУ Союзных Республик /Сергеев/

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1754, арк. 6–9. Копія

НАКАЗ ЗАВІДУВАЧА ВІДДІЛУ ЦАУ СРСР СЕРГЄЄВА З ПРОПОЗИЦІЯМИ
ЩОДО ПОЛІПШЕННЯ СТАНУ АРХІВНОЇ СПРАВИ В УКРАЇНСЬКІЙ РСР

[грудень 1937 р. – початок 1938 р.], м. Москва

При сем препровождаю приказ ЦИК України

ПРЕДЛОЖЕНИЯ

В целях скорейшего выполнения постановления ЦИК СССР от 27.VI-1935 г. «О мероприятиях по упорядочению архивного дела СССР» и постановлений ЦИК и СНК СССР от 5.II-1936 г. и ЦИК и СНК УССР от 4.IV-1936 г. «Об упорядочении архивов наркоматов и центральных учреждений» Центральному Архивному Управлению УССР предлагается провести в жизнь следующие мероприятия:

1. Провести в 1938 году полную инвентаризацию архивных материалов в центральных и областных государственных архивах и добиться полного упорядочения архивов наркоматов и центральных учреждений Украины.

2. Полностью закончить в 1938 году работу по укреплению архивных органов руководящими научными кадрами в соответствии с политическими требованиями и установленной номенклатурой должностей, в первую очередь в ЦАУ УССР, Киевской, Харьковской, Одесской и Донецкой областях.

3. Перестроить работу государственных архивов с таким расчетом, чтобы весь коллектив работников был максимально использован в деле упорядочения архивов и проведения инвентаризации архивных материалов. Прикрепить работников архивов к определенным фондам архивных материалов и установить систематическую проверку и приемку архивно-технической работы.

В месячный срок установить для каждого центрального и областного архива рабочие нормы выработки.

4. Приступить в 1938 году к изданию справочников, путеводителей и каталогов архивных материалов по центральным государственным архивам и наиболее упорядоченным архивам областей.

5. Организовать в 1938 году курсы для руководящих и научных работников, через которые должно быть пропущено не менее 50 человек.

Провести курсы для архивно-технических работников центральных и областных архивов, а также для работников районных архивов и архивов действующих учреждений.

6. Разработать практические мероприятия по охвату архивных работников всех категорий техминимумов и сдаче экзаменов по специальным дисциплинам, положив в основу этих мероприятий указания ЦАУ СССР.

7. Издать в 1938 году на украинском языке правила и учебники по вопросам архивоведения.

8. Обследовать в 1938 году все центральные и областные исторические архивы, обратив при этом особое внимание на проверку и изучение кадров этих архивов.

9. Организовать в 1 квартале 1938 года районные архивы всех тех районах, в которых до сих пор таковые не созданы.

В кратчайший срок разработать положение о районных и городских архивах и представить их на утверждение в ЦИК УССР.

10. Закончить в 1938 году работу по переходу на новые формы учета архивных материалов, согласно правил и циркуляров ЦАУ СССР, для чего немедленно организовать и провести в архивах все необходимые подготовительные работы. Организовать занятия (проработка правил учета) для научных и архивно-технических работников центральных и областных архивов.

При ЦАУ УССР организовать краткосрочные курсы для руководящих работников Республики по инструктажам проведения правил учета.

11. Закончить полностью в первом полугодии 1938 года проверку качества тематических карточек с точки зрения проверки их политического содержания.

12. Усилить научно-исследовательскую работу, предусмотрев в планах на 1938 год выпуск отдельных актуальных сборников и публикаций документов в газетах и журналах и, в частности, в журнале «Красный Архив».

13. Перестроить работу по осуществлению контроля по постановке архивных частей действующих учреждений, положив в ее основу методы и порядок, рекомендованный в письме Центрального Архивного Управления СССР от 8.X-1937 г.

14. Разработать проект положения структуры аппарата ЦАУ, предусмотрев в нем задачи каждой структурной части, и представить его на утверждение ЦИК УССР.

15. Широко развить и внедрить совместно с общественными организациями в работу архивов методы социалистического соревнования и организовать социалистическое соревнование как между архивами УССР, так и архивными органами других Союзных республик и областей, а также между архивами наркоматов и центральных учреждений Украины.

16. Организовать картонажную мастерскую для поделки коробок для хранения архивных материалов в гор[оде] Харькове при одном из центральных архивов и вторую в гор[оде] Киеве.

17. Немедленно расследовать все факты гибели, хищения и уничтожения архивных материалов (Центральный Архив Революции, Харьковский Областной Исторический архив и др.), снять с работы и привлечь к судебной ответственности лиц, виновных в этом.

18. Возбудить ходатайство перед Президиумом ЦИК УССР:

а) о перестройке структуры архивных органов УССР;

б) об организации в 1938 г. в гор[оде] Киеве техникума для подготовки архивно-технических работников;

в) об открытии в 1938–1939 г. при Киевском Государственном университете Историко-архивного отделения на 30 человек;

г) об отпуске дополнительных средств для скорейшего завершения работы по инвентаризации архивных материалов в 1938 году в центральных и областных архивах УССР и на поделку коробок для папок для рационального хранения архивных материалов в этих архивах;

д) об отпуске средств на постройку в 1938 году новых архивных зданий для областных архивов в городах: Киеве, Сталино и Житомире и об отпуске средств для проектировочных работ по постройке архивных зданий – в Харькове – для Центрального Исторического архива, в Чернигове, Одессе и Николаеве – для областных исторических архивов;

е) об отпуске средств в 1938 году на оборудование Центрального Фото-Кино архива;

ж) об обеспечении архивных органов УССР плановым снабжением лесоматериалами, бумагой, картоном и другими необходимыми материалами;

з) о предложении Центральному Исполнительному Комитету [УССР] и исполнительным комитетам областей проверить работу местных архивных органов, обеспечить выполнение постановлений Правительства по архивному делу, обеспечить архивы необходимыми помещениями, отвечающими требованиям хранения архивных материалов, и установить надлежащую охрану архивных помещений;

и) о предложении всем наркоматам и центральным учреждениям проверить в месячный срок выполнение постановлений ЦИК и СНК СССР от 5.II-1937 г. и ЦИК и СНК УССР от 4.IV-1936 г. и принять все необходимые меры для полного выполнения вышеуказанных постановлений;

к) о подтягивании в 1938 году ставок зарплаты научных и архивно-технических работников архивных органов к заработной плате соответствующих категорий работников других научно-исследовательских учреждений и о приравнивании ставок зарплаты работников районных архивов к ставкам зарплаты инструкторов райисполкомов;

л) о постройке жилого дома для архивных работников гор Киева.

Заведующий Отделом ЦАУ Союзных республик /Сергеев/

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1754, арк. 10–12. Копія

№ 3

ЛИСТ В. О. ДИРЕКТОРА ОДЕСЬКОГО ОБЛАСНОГО АРХІВУ В. БАССАКА
В АРХІВНИЙ ВІДДІЛ НКВС УКРАЇНСЬКОЇ РСР З ПРОПОЗИЦІЯМИ ЩОДО
УДОСКОНАЛЕННЯ АРХІВНОЇ СИСТЕМИ РЕСПУБЛІКИ

5 квітня 1939 р., м. Одеса

ПРЕДЛОЖЕНИЕ

Архивная система давно нуждалась в централизованном руководстве, т. е. быть под руководством Наркомата. и лишь переход архивов в НКВД и территориальное разокрупнение Области значительно улучшат работу и состояние архивов, ибо в большинстве архивах до последнего времени существовала прямая и косвенная обезличка, приведшая к тому, что еще многие архивы находятся в неупорядоченном состоянии, не могут служить и отвечать запросам соцстроительства.

В связи с переходом архивов в НКВД и территориальным разокруп-

нением областей, архивная система должна несколько измениться в сторону улучшения работы и состояния архивов, а поэтому я считаю, что уже сейчас имеется необходимость в упразднении одного из параллельных, однородных областных архивных учреждений, имея ввиду Областное Архивное Управление, которое по моему не оправдывает себя так как из его аппарата 9 человек полезной работой занимаются только 3 инспектора, а остальные почти ничего не делают, а только зачастую мешают в работе. Так например Одесское Областное Архивное Управление [работу] по концентрации архивных материалов в Одесский Областной Архив выполнило всего на 34 %, акты обследования Райархивов и действующих учреждений города, как система, без особых достижений дублируются. Облархив не знает, какие материалы и за какие годы имеются в тех или иных учреждениях, для того чтобы можно было связаться в части передачи их на хранение. Областное Архивное Управление назначило меня с 19/III-1936 г. инспектором Обл[астного] Арх[ивного] Управления, а с 10/II-1938 г. Врид. Директора Областного Исторического Архива, в должности которого я работаю по настоящее время. Считаю, что Областное Архивное Управление по моему вопросу должно было давно разрешить вопрос либо сместить меня, либо утвердить директором.

Для того, чтобы значительно улучшить работу и состояние архивов и сэкономить большие денежные средства для соцстроительства и обороны нашей страны, предлагаю упразднить Областные Архивные Управления оставив Областные Архивы, штат которых укрепить более проверенными подготовленными кадрами, с наличием 2–3-х инспекторов, которые будут проводить обследование и инструктаж Райархивов и соответствующей части архивов действующих учреждений города.

Прошу дать ответ по моему предложению.

Бассак

ЦДАВО України, ф. 14, оп. 1, спр. 1829, арк. 31–32. Оригінал.

Шумейко Михаил

К ИСТОРИИ ЩОРСОВСКОГО БИБЛИОТЕЧНО-АРХИВНОГО СОБРАНИЯ ГРАФОВ ХРЕПТОВИЧЕЙ

Судьба этого библиотечно-архивного собрания белорусского происхождения, в течение более 90 лет пребывающего в Украине и будоражащего умы как специалистов-историков, архивистов, библиотечных работников, так и тех, кого принято именовать «рядовыми читателями», является примером того, какими сложнейшими и запутанными путями могут иногда перемещаться культурные ценности и как непросто (а порой и невозможно!) решить вопрос о том, кто сейчас является их законным владельцем. История этого собрания породила много научных и околонучных публикаций как с белорусской, так и с украинской, российской сторон, вызвала массу домыслов и т. п.

Публикуемые ниже документы, хранящиеся в украинских архивах

и любезно предоставленные в наше распоряжение украинскими коллегами¹, дополненные источниками, выявленными в белорусских архивах, являются лучшим подтверждением плодотворности международного сотрудничества при решении проблемы перемещенных культурных ценностей. И это при том, что последняя сохраняет свою привлекательность в силу ее болезненности для общественного сознания и национального достоинства, тесной связи с политическими процессами, происходящими в современном обществе².

Коротко напомним об основных вехах в истории книжно-рукописного собрания, больше известного как библиотека графа К. А. Хрептовича-Бутенева в Щорсах Новогрудского уезда Минской губернии.

Основатель библиотеки граф Иоахим Литавор-Хрептович (1729–1812), последний канцлер Великого княжества Литовского, член Эдукационной комиссии, один из учредителей знаменитого Общества друзей науки, выстроил для нее в своем родовом имении Щорсы помещение, в котором разместилось свыше 10 тыс. книг, рукописей, копий документов. Дело отца продолжил сын Адам (1768–1844), работавший в Виленском учебном округе в качестве визитатора литовских школ. После смерти Адама библиотека переходит к его племяннику Михаилу, который умер в 1892 г. в Париже. Ввиду бездетности графа его имение и титул перешли к сыну его сестры, Михаилу Аполлинарьевичу Бутеневу, который стал называться графом Хрептовичем-Бутеневым. В начале XX века имение вместе с библиотекой принадлежало Константину Аполлинарьевичу Хрептовичу-Бутеневу.

Указанная библиотека и особенно собрание рукописей всегда привлекали внимание ученых. Известно, что в 1822 г. ее посетил профессор Виленского университета И. Онацевич, оставив об этом свои заметки в «Северном архиве». В 1890-е годы библиотеку и рукописное собрание привел в порядок и описал известный польский архивист и археограф С. Л. Пташицкий³.

Понимая важность и научную значимость библиотеки и рукописного собрания, К. А. Хрептович-Бутенев принял решение передать их такому учреждению, в котором они были бы доступны ученому миру. Ввиду отсутствия университета в Вильне владелец остановил свой выбор на библиотеке Киевского университета св. Владимира. Для оформления передачи он пригласил в качестве посредника его профессора М. В. Довнар-Запольского.

Составленный в 1909 г. К. А. Хрептовичем-Бутеневым проект условий передачи библиотеки указанному университету, хотя и не является официальным документом, на что обращает в ниже публикуемой записке 1923 г. профессор Высшего института народного образования им. М. П. Драгоманова (как именовался тогда Киевский университет) (ВИНО) А. П. Оглоблин, тем не менее очень любопытен в интересующем нас плане. На наш взгляд, он-то и является тем самым пресловутым «завещанием», о котором, как «до сих пор не обнаруженном», заявляют некоторые современные белорусские литераторы⁴.

19 сентября 1909 г. проект условий был направлен Библиотечной комиссией Киевского университета в правление последнего и доложен там 25 сентября.

В своем проекте условий передачи владелец книжно-рукописного собрания учел, казалось бы, все, однако он не предусмотрел случившейся через 8 лет после составления этого «завещания» Октябрьской революции, в результате которой было отменено право частной собственности и национализировано наряду с прочими и культурные ценности. Он не предусмотрел того, что Виленский университет будет-таки восстановлен в 1919 г., когда Виленщина окажется в составе возрожденного Польского государства.

Одним словом, возникшая в 1920-е годы объективная ситуация делала практически невозможной реализацию условий «завещания» К. А. Хрептовича-Бутенева. После же сентября 1939 г. имение Щорсы было национализировано. По рассказам учителя соседней с Щорсами Любчи Н. А. Винера приехавший в имение представитель советской власти приказал очистить его от книг и сжечь «панские», да еще не на русском языке (здесь находилось около 3 тыс. томов). Граф пытался спасти книги, вывезти их в какую-либо библиотеку, но уполномоченный был неумолим и книги предали огню⁵.

Возвращаясь к довоенным событиям, отметим, что согласно с условиями передачи библиотека была перевезена в Киев лишь весной-летом 1914 г. и разделила общую судьбу всей университетской библиотеки, эвакуированной в Саратов⁶. После реэвакуации Университета св. Владимира книги из щорсовского собрания находились до осени 1921 г. в разных местах библиотеки, оставаясь не разобранными и не закаталогизированными. Лишь осенью 1921 г. после образования Исторического кабинета Высшего института народного образования они были переданы в его распоряжение для разборки и научного использования.

Последующие события развивались следующим образом: в 1927 г. всю библиотеку Киевского университета, включая и щорсовское собрание, передано во Всенародную библиотеку Украины (ныне – Национальная библиотека Украины им. В. И. Вернадского НАН Украины). С началом Великой Отечественной войны, по сведениям известного украинского архивиста В. В. Мияковского, возглавлявшего в 1941–1943 гг. Главный исторический архив им. В. Б. Антоновича в Киеве, – «рукописи из библиотеки ... вывезены большевиками при эвакуации в 1941 г. Щорсовский архив был передан в Петербургскую публичную библиотеку»⁷.

По данным современных украинских архивистов уцелела лишь часть щорсовской библиотеки, вывезенной в 1941 г. «Сегодня, – пишут они, – из коллекции Хрептовичей в Национальной библиотеке Украины им. В. И. Вернадского НАН Украины осталось лишь около 2 000 томов, которые датируются началом книгопечатания в Европе и до первой половины XIX в. включительно»⁸.

Что же касается места хранения щорсовского архива, то наши украинские коллеги, ссылаясь на известную работу польского библиографа

Е. Хвалевика⁹, считают, что он находится в Российской национальной библиотеке (до 1992 г. – Библиотека им. М. Е. Салтыкова-Щедрина), куда попал в 1925 г.

Публикуемые ниже документы охватывают весьма значительный период: начиная с 1909 г., когда владелец щорсовской библиотеки принял решение передать ее Киевскому университету и до конца 1980-х гг., когда в очередной раз со стороны Беларуси была предпринята попытка вернуть ее в место происхождения. Ядром этой публикации, на наш взгляд, являются проект условий передачи щорсовской библиотеки, составленный К. А. Хрептовичем-Бутеневым, очевидно весной 1909 г., и его трактовка, данная А. П. Оглоблиным. Нет сомнений, на наш взгляд, в подлинности первого документа: он сопровождается официальными источниками, подтверждающими факт его существования. Кроме того, наличие на нем рукописной пометы о сверке машинописного экземпляра может свидетельствовать о имевшемся в 1909 г. и рукописном варианте «проекта» условий передачи щорсовской библиотеки Киевскому университету.

Что касается записки А. П. Оглоблина, то причину ее появления современный украинский исследователь И. В. Верба связывает с работой смешанной польско-российской комиссии по реализации условий Рижского мирного договора. Будучи заведующим Исторического кабинета ВИНО, подчеркивает он, Оглоблин «взявся вперто відстоювати інтереси національної культури»¹⁰. Нельзя не согласиться с мнением И. Вербы относительно оценки записки ученого «Библиотека графов Хрептовичей и Киевский университет», как документа, и сегодня удивляющего читателя своим изложением мыслей и аргументов.

Выявленные в белорусских архивах и публикуемые ниже документы представляют белорусскую точку зрения относительно щорсовского библиотечно-архивного собрания.

В целом же «сверхзадачей» данной публикацией является побудить белорусских и украинских исследователей (историков, архивистов, библиотечных работников) к продолжению изучения проблемы перемещенных культурных ценностей, совместному использованию общего культурного наследия.

Документы публикуются в соответствии существующей в Беларуси археографической традицией, учитывающей основные положения нормативно-методической базы в археографии.

¹ Пользуясь случаем, приношу искреннюю благодарность заместителю председателя Комитета по архивам Украины К. Е. Новохатскому, приславшему в распоряжение автора-составителя настоящей публикации ксерокопии публикуемых ниже документов, хранящихся в украинских архивах.

² Подробнее об этом см.: *Козлов В. П.* Архивы России в зеркале средств массовой информации 90-х годов XX века. – М.: Российское общество историков-архивистов, 2003.

³ См.: *Пташицкий С. Л.* Щорсовская библиотека гр. Литавора Хрептовича. Краткие сведения о собрании рукописей // Труды Археографической комиссии Московского археологического общества. – М., 1899. – Т. 1.

⁴ См., напр.: *Пракопчык Леанід.* Шчорсаўскі скарб // Дрэмле памятка дзён: Края-

знаўчыя нарысы. – Мн., 1991. Здесь автор пишет, что на библиотеку могут претендовать Виленский и Белорусский университеты, но при этом, подчеркивает он, есть серьезное затруднение: известно несколько опубликованных ссылок на завещание, но само оно пока что не найдено или умышленно утаивается (с. 60).

⁵ См.: *Пракопчык Леанід*. Шчорсаўскі скарб...

⁶ См.: ЦГАВО Украины, ф. 3561, оп. 1, д. 262, л. 34 об.

⁷ Там же, ф. 3206, оп. 5, д. 1, л. 19.

⁸ *Себта Т., Черкаська Н.* Фонди магнатських архівів та судово-адміністративних установ КЦАДА у контексті взаємних претензій Рейхскомісаріату України та Генерал-губернаторства Польщі // *Архіви України*. – 2003. – № 4–6. – С. 263.

⁹ *Chwalewik E. Szczorse // Zbiore polskie*. – Warszawa; Kraków, 1927. – Т. 2. – С. 225–228.

¹⁰ Бібліотечна діяльність Олександра Оглоблина на початку 1920-х рр. // *Архівна та бібліотечна справа в Україні доби визвольних змагань (1917–1921 рр.)*. Зб. наук. пр. – К., 1998. – С. 228–229.

№ 1

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА БИБЛИОТЕЧНОЙ КОМИССИИ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА В ПРАВЛЕНИЕ УНИВЕРСИТЕТА О ЩОРСОВСКОЙ БИБЛИОТЕКЕ ГР. К. А. ХРЕПТОВИЧА-БУТЕНЕВА*

19 сентября 1909 г.

Библиотечная комиссия, рассмотрев в заседании своем 15 сентября, по предложению Правления от 1 июля, представление Историко-филологического факультета от 7 июня за № 147 о принятии на хранение в - Библиотеку Университета св. Владимира Щорсовской библиотеки графов Хрептовичей-Бутеневых на условиях, подробно изложенных в прилагаемом при сем** проекте условий передачи библиотеки, составленном графом К. А. Хрептовичем-Бутеневым, и*** принимая во внимание несомненную пользу принятия предлагаемой щорсовской библиотеки, *вошла 19 сент. в Правление Унив[ерситета]*^{4*} с ходатайством^{5*} о передаче ее в Библиотеку Университета, а равно и, буде это возможно, архива графов Хрептовичей-Бутеневых. Для выяснения подробных условий передачи библиотеки, возможности удобного размещения ее в здании Универси-

* На бланке Библиотечной комиссии Университета св. Владимира.

** Вписано над строкой.

*** Вписано над строкой вместо зачеркнутого *постановила*.

^{4*} Вписано над строкой.

^{5*} Далее зачеркнуто *перед Правлением Университета*.

^{6*} Зачеркнута аналогичная помета: *Доложено Правлению Университета Св. Владимира 19 сентября 1909 г., ст. 31. Определили: Просить Совет ходатайствовать о командировании для указанной надобности проф. Довнар-Запольского с выдачею ему на путевые издержки 75 руб. из спец[иальных] ср[едств] Ун[иверсите]та, о чем предста-вить на разрешение г[оспод] попечит[ельного] Округа.*

тета и способа покрытия расходов при перевозке книг и приобретения шкафов, Библиотечная комиссия полагала бы желательным командирование доверенного лица в имение Щорсы для личных переговоров.

Председатель Т. Флоринский

[Помета об исполнении записки]: Доложено Правлению Университета св. Владимира 25 сентября 1909 г., ст. 43. Определили: Просить Совет ходатайствовать о командировании для указанной надобности проф. Довнар-Запольского и библиотекаря Кордта с выдачею им в пособие на путевые издержки по 50 руб. каждому из ожидаемых в сем году сверхсметных поступлений спец[иальных] ср[едств] Университета^{6*}.

[Помета]: Сообщить, сняв копию проекта. 28 сентября.

Госархив г. Киева, ф. Р-16, оп. 444, д. 93, л. 5. Рукописный автограф.

№ 2

ПРОЕКТ УСЛОВИЙ ПЕРЕДАЧИ ЩОРСОВСКОЙ БИБЛИОТЕКИ КИЕВСКОМУ УНИВЕРСИТЕТУ СВ. ВЛАДИМИРА, СОСТАВЛЕННЫЙ ГР[АФОМ] К. А. ХРЕПТОВИЧЕМ-БУТЕНЕВЫМ

Не ранее мая 1909 г. – не позднее 19 сентября 1909 г.

1. Щорсовская библиотека в полном ее составе передается для научного пользования на хранение в Библиотеку императорского Университета св. Владимира в Киеве.

2. Щорсовская библиотека должна составить в Библиотеке Университета св. Владимира особый отдел, помещаться в специально для нее предназначенных шкапах, иметь особую надпись: «Щорсовская библиотека графов Иоахима и Адама Хрептовичей» и не может быть расчленяема и отчуждаема каким бы то ни было образом.

3. Библиотека передается в Университет св. Владимира на 25 лет. До истечения этого срока владельцы Щорс не могут требовать ее из библиотеки Киевского университета. По истечении же этого срока библиотека должна быть возвращена обратно в Щорсы, если владелец Щорс найдет нужным поместить таковую снова в Щорсах, с обязательством открыть ее для общего пользования с ученой целью и сохранять ее в полном составе, без раздробления и отчуждения, – или же она должна быть передана на хранение университету в гор. Вильне, если к тому времени Виленский университет будет открыт и найдет для себя полезным принять Щорсовскую библиотеку. О своих предположениях по сему вопросу владелец Щорс обязан предупредить Киевский университет за год до истечения 25-летнего срока.

4. Если за год до истечения указанного 25-летнего срока Щорсовская библиотека не будет вытребована владельцем обратно, или не будет потребована будущим Виленским университетом, то она остается в Библиотеке Киевского университета на следующие 25 лет.

5. Если по прошествии вторичного 25-летия владелец не пожелает

взять библиотеку обратно в Щорсы на условиях, указанных в п. 3, то Щорсовская библиотека остается навсегда в Киевском университете, но должна храниться в прежнем своем составе, не может быть отчуждаема или раздробляема по отделам Библиотеки Киевского университета.

6. В случае упразднения Киевского университета, или Виленского – или перевода их в другое место, владельцы Щорс будут иметь право определить, куда передать Щорсовскую библиотеку. Передача библиотеки в другое учреждение может быть сделана только с ведома и согласия владельцев Щорс на тех условиях, на коих принята Университетом св. Владимира.

7. Во все время состояния Щорсовской библиотеки в общественном учреждении владелец Щорс имеет право наблюдать за выполнением условий сего соглашения, а в случае обратного перехода библиотеки в Щорсы такое право переходит на то учреждение, из которого она передана в Щорсы.

8. Подробные условия передачи Щорсовской библиотеки устанавливаются уполномоченным Университета св. Владимира и графа Константина Аполлинарьевича Хрептовича-Бутенева.

[Рукописная помета]: Считывал Голуб с Шугалеем.

Госархив г. Киева, ф. Р-16, оп. 444, д. 93, л. 5–8. Машинопись, не подписана.

№ 3

ЗАПИСКА БИБЛИОТЕКАРЯ В. А. КОРДА В ПРАВЛЕНИЕ КИЕВСКОГО УНИВЕРСИТЕТА СВ. ВЛАДИМИРА О ПЕРЕДАЧЕ ЩОРСОВСКОЙ БИБЛИОТЕКИ ГР. К. А. ХРЕПТОВИЧА-БУТЕНЕВА УНИВЕРСИТЕТУ*

7 октября 1913 г.

Честь имею доложить Правлению Университета, что по предписанию Правления мною был откомандирован в имение Щорсы к графу К. А. Хрептовичу-Бутеневу для приема книг, предназначенных для библиотеки Университета Св. Владимира, помощник мой по библиотеке Н. Эрнст, который лично наблюдал за упаковкой книг, переданных ему графом для отправки в библиотеку Университета св. Владимира. Всего графом выделено с этой целью около 4000 томов. Книги упакованы в ящики, любезнейше предоставленные самим графом. Все эти ящики до сих пор находятся еще в Щорсах, так как граф заявил, что доставка книг на железнодорожную станцию удобнее всего тогда, когда установится санная дорога.

В разговоре с г[осподином] Эрнстом граф К. А. Хрептович-Бутенев между прочим заявил, что он передает эти книги для **временного**** пользования в Университете св. Владимира с тем, чтобы они были возвращены Университетом для передачи в Вильну, когда там будет учрежден университет.

* На бланке библиотеки Университета св. Владимира.

** Выделено в тексте.

Пособие, выданное помощнику моему Правлением Университета в размере 50 руб. им было израсходовано во время поездки в Щорсы и обратно. Авансовая же сумма, выданная мне в размере 100 руб. на расходы по перевозке книг, не была израсходована, так как граф Хрептович расходы по упаковке книг взял на себя. Деньги эти мною поэтому были возвращены в депозит Университета в Губернское казначейство. Квитанция Киевского губернского казначейства за № 184 334 сер. Е. в. о взносе 100 руб. в депозит Университета представлена в Правление 4 сентября 1913 г. за № 763.

Библиотекарь В. Кордт

[Помета]: Доложено Правлению Университета св. Владимира 12 октября 1913 г., ст. 8. Постановили: Принять к сведению и благодарить жертвователя.

Госархив г. Киева, ф. Р-16, оп. 444, д. 93, л. 1–2. Рукописный автограф.

№ 4

ИЗ ВОПРОСОВ, ПРЕДСТАВЛЕННЫХ ПРОФЕССОРОМ
М. В. ДОВНАР-ЗАПОЛЬСКИМ ПРЕДСЕДАТЕЛЮ НАРОДНОГО
СЕКРЕТАРИАТА БЕЛОРУССКОЙ НАРОДНОЙ РЕСПУБЛИКИ

10 мая 1918 г.

4. Нужно войти в сношения с Киевским университетом через здешнее правительство по следующим двум вопросам: а) университет св. Владимира владеет библиотекой Виленского университета и частью его коллекций. Надо просить их возвратить; б) тот же университет временно хранит еще не развернутую библиотеку гр. *Апполинария Николаевича* (Sic! – М. III.) Хрептовича-Бутенева (Москва, Поварская, собств. дом). Эта библиотека поступила в Киевский университет при моем содействии при условии, что она будет передана Белорусскому университету, когда последний будет основан. Об этом надо просить содействия у графа.

Национальный архив Республики Беларусь (НАРБ), ф. 205, оп. 1, д. 1, л. 15. Машинописная копия.

О п у б л .: Беларускі дзяржаўны ўніверсітэт 1921–1941. – Мінск, 2006. – С. 34.

№ 5

ДОКЛАДНАЯ ЗАПИСКА ПРОФЕССОРА А. П. ОГЛОБЛИНА
РЕКТОРУ ВЫСШЕГО ИНСТИТУТА НАРОДНОГО ОБРАЗОВАНИЯ
«БИБЛИОТЕКА ГР[АФОВ] ХРЕПТОВИЧЕЙ

* Заголовок вписан автором от руки; перед ним стоит помета, сделанная также от руки (на особом листе). В левом углу имеется помета, сделанная другой рукой, карандашом: 1923. К заголовку сделано авторское примечание, чернилами: *Настоящий раздел основан на некоторых работах, касающихся Щорсовских коллекций (главным образом статьи Пташицкого и Эрнста), и на личном знакомстве с ними.*

** Вписано от руки.

II

Библиотека Хрептовичей учреждена одним из выдающихся представителей рода Литавор-Хрептовичей – графом Иоахимом Хрептовичем (1729–1812). Один из заметных деятелей упадочной Польши, Иоахим Хрептович выступает и как высший государственный сановник – подканцлер (с 1772 г.) и канцлер (с 1793 г.) Великого княжества Литовского, и как общественный деятель – член *Komisyi edukacyjnej*** и один из учредителей *Towarzystwa pszyjaciol nauk*** . Получив воспитание в Вильно и в Германии закончив его, он много времени и в молодости и в старости отдает путешествиям по Западной Европе (Германия, Италия, Франция). Не выдвигавшийся в ответственные моменты падения Речи Посполитой, удививший *тогда*** в глушь своих Щорс и тишь своей библиотеки, Иоахим Хрептович не случайно получает великое канцлерство Литвы тогда, когда судьба Речи Посполитой была уже решена. Это была последняя должность его, и он был последним лицом, занимавшим эту должность. Но он пережил ее. В бурные годы начала XIX столетия его фигура иногда появляется на варшавском горизонте, как случайный, забытый, но достойный лучшей участи обломок прошлого.

Собирание книг было излюбленным делом Иоахима Хрептовича. Он начинает его еще в молодых годах и продолжает до конца жизни своей. Библиотеку Хрептовичей составляют главным образом приобретения Иоахима Хрептовича; лишь *незначительная** часть ее – более старого *или нового*** происхождения. Особенно обогатили ее частые поездки его за границу; упразднение большого количества католических монастырей в эпоху разделов и, наконец, печальная судьба коллекции Залусских. Пополнение библиотеки текущими изданиями по всем отраслям знания, личный подбор литературы по интересующим вопросам, обязательные подношения – вот обычные пути образования и расширения библиотеки. Особенную важность в библиографическом отношении представляет та часть библиотеки Хрептовичей, которая происходит от распродававшейся после 1737 года в Риме богатейшей библиотеки кардинала Иосифа Имперали. Нахождение в Щорсовской библиотеке ценной коллекции западно-европейских изданий XVI–XVII вв., в частности, интересного собрания религиозных памфлетов эпохи Реформации, объясняется этим путем. Из разоренных библиотек католических монастырей в собрание Хрептовича переходят хорошо подобранные польские издания XVI–XVIII вв. (коллекции польских летописцев в изданиях XVI–XVII вв. и сеймовых декретов XVI–XVIII вв., собрание оригинальной и переводной повествовательной польской литературы того времени, подбор памфлетов и агитационных брошюр эпохи Хмельниччины, полная коллекция польских изданий

* Вписано от руки вместо зачеркнутого *ничтожная*.

** Вписано от руки.

XVIII века, отдельные *раритеты*** – Острожская библия и т. п.).

«Греческие и латинские классики в оригиналах и переводах, классическая французская и итальянская литература, французские публицисты и мыслители эпохи Просвещения, немецкие философы и французская беллетристика» (Эрнст, 3) – вот обычный состав частных библиотек XVIII века, и все это, конечно, нашло место и в библиотеке Хрептовича.

Широкие культурные интересы Иоахима Хрептовича, его общественное положение, наконец, личное коллекционерство – накопили и сберегли в Щорсах небольшое количественно, но ценное содержанием собрание рукописей (129 названий по каталогу Пташицкого). Здесь, в *библиотеке*** находились *некоторые*** фамильные бумаги Хрептовичей, остатки фамильного архива Дунин-Раецких и др., собранные Иоахимом Хрептовичем и собравшиеся у него рукописные материалы, относящиеся к истории Литвы, Польши и Украины, подлинники и копии сеймовых и сеймиковых актов, писем королей и магнатов Речи Посполитой, гетманов запорожских и т. п.; так наз[ываемые] «сборники Браницкого», 12-томный труд королевского географа Пертеца «*Geograficzno- statystyczne opisanie parafiov Krolestwa Polskiego*»*, несколько отдельных рукописей XV и XVI вв. – все это *находилось*** в Щорсовской библиотеке.

Уже в начале 70-х годов XVIII в. библиотека требовала обширного помещения. Последующие пополнения, увеличивая ее, не изменили основного характера библиотеки. В 1812 году библиотека перешла к сыну и наследнику Иоахима Хрептовича – графу Адаму Хрептовичу (1768–1844). Разносторонне образованный, работавший в Виленском округе в качестве визитатора литовских школ, Адам Хрептович значительно пополнил отцовскую библиотеку. В 1820 году она состояла из (приблизительно) 7600 названий, т. е. более 10 000 томов. Формирование библиотеки было к этому времени закончено. Впрочем, отдельные поступления датированы 40–50 годами XIX в. «Гр. Адам Хрептович, – отмечает виленский профессор «политических наук» Игнатий Онацевич, – как истинный любитель позволяет всякому пользоваться своею огромною библиотекою и редким собранием рукописей, не уподобляясь тем мнимым знатокам, которые, подобно стражам *Гесперидских*^{6*} садов, укрывают пред любителями редкие вещи, вменяя себе в честь предавать оные истлению в своих неприступных шкафах» (Сев. Архив. 1822, IV, 475–6; *Стороженко Фамильный архив*, III, 4^{4*}).

Одним из первых посетил ее летом 1822 года Онацевич, сохранивший краткие, но важные сведения о рукописях Щорсовской библиотеки, опубликованные им в «Отрывке из путевых записок» (Сев. Архив 1822. IV, 474–485). В Щорсовской библиотеке работали Лелевель, Ярошевич, Сырокомля, *Чечот*^{5*}, К. Свидзинский и др. Часть материалов, собранная

* Вписано от руки.

** Вписано от руки вместо зачеркнутого *было собрано*.

*** Вписано от руки.

^{4*} Вписано от руки над строкой.

^{5*} Вписано от руки.

К. Свидзинским в рукописном отделе библиотеки, была опубликована им в «Памятниках» Киевской комиссии для разбора древних актов, т. III. После смерти гр[афа] Адама имения Хрептовичей и библиотека переходят к племяннику его – гр[афу] Михаилу Хрептовичу (умер в 1892 г. в Париже), камергеру и российскому посланнику в Неаполе, Брюсселе, Лондоне, последнему в роде. Имения и титул перешли к сыну его сестры Михаилу Аполлинарьевичу Бутеневу, который стал называться графом Хрептовичем-Бутеневым, а затем к брату его Константину Аполлинарьевичу Бутеневу (гр[аф] К. А. Хрептович-Бутенев). В 90-х годах XIX в. библиотека была приведена в порядок и описана С. Л. Пташицким, который составил краткий обзор рукописей библиотеки (Труды Археографической комиссии Московского археологического общества, Т. 1. – Москва, 1899. – С. 441–456 и отдельно), где даны и некоторые сведения о книжном собрании и истории Щорсовской библиотеки («Краткие сведения о рукописях библиотеки графа Хрептовича в Щорсах»). Занимался в рукописном отделе ее проф. М. В. Довнар-Запольский, с именем которого связана передача гр[афом] К. А. Хрептовичем-Бутеневым Щорсовской библиотеки Киевскому университету.

II*

Вопрос о передаче библиотеки Хрептовичей Киевскому университету поднят был задолго до фактической передачи ее из Щорс в Киев. Бесспорно значительную роль в этом деле играл проф. М. В. Довнар-Запольский, давно знакомый со щорсовскими коллекциями. В мае 1909 г. им было доведено через Историко-филологический факультет до сведения Правления Университета о желании гр[афа] К. А. Хрептовича-Бутенева передать свою библиотеку в пользование Университету. *При этом он сообщи́л проект условий графа (дело, л. 1). 7 июня 1909 г. состоялось представление декана факультета за № 147 «О передаче в Университет библиотеки графов Хрептовичей в Щорс на особо выработанных условиях» (л. 3)**.*

Правление в заседании 1 июля 1909 г. определило означенное представление «с двумя приложениями» передать на заключение Библиотечной комиссии, что и было исполнено 18 июля*** 1909 г. (отношение № 4144, л. 3). 30 июля проф. Довнар-Запольский в виду запроса (к нему) со стороны жертвователя обратился в Правление с просьбой «не найдет ли оно возможным поставить его в известность о своем решении этого вопроса» (л. 1). 7 августа того же года ректор Университета отношением за № 4431 мог только уведомить проф. Довнар-Запольского о передаче дела на заключение Библиотечной комиссии (л. 2).

Библиотечная комиссия рассмотрела его лишь через два месяца. В за-

* Настоящий и следующий разделы составлены на основании материалов университетского архива и частично на сообщениях В. А. Кордта (*рукописное примечание автора*).

** Вписано от руки и сделано прим. А. П. Оглоблина: «*Курсив, как везде наш*».

*** Исправлено от руки вместо зачеркнутого *июня*.

4* Выделено автором.

седании своем 15 сентября Библиотечная комиссия, рассмотрев представление о принятии на хранение в Библиотеку Университета св. Владимира Щорсовской библиотеки графов Хрептовичей-Бутеневых **на условиях, подробно изложенных в проекте условий передачи библиотеки, составленном графом К. А. Хрептовичем-Бутеневым**^{4*}, постановила: принимая во внимание несомненную пользу принятия предлагаемой Щорсовской библиотеки, ходатайствовать перед Правлением Университета о передаче ее в библиотеку Университета, а равно и, буде это возможно, архива графов Хрептовичей-Бутеневых. Для выяснения подробных условий передачи библиотеки, возможности удобного размещения ее в здании Университета и способа покрытия расходов по перевозке книг и приобретения шкафов, Библиотечная комиссия полагала бы желательным «командирование доверенного лица в имение Щорсы для личных переговоров». 19 сентября Библиотечная комиссия отношением за № 20 уведомила об этом Правление (л. 4). В заседании своем 25 сентября Правление, заслушав отзыв Библиотечной комиссии, определило: «просить Совет ходатайствовать о командировании профессора Довнар-Запольского и библиотекаря Кордта, с выдачею им в пособие на путевые издержки по 50 руб. каждому из ожидаемых в сем году сверхсметных поступлений специальных средств Университета». 29 сентября Правление отнеслось в Совет (№ 5358, л. 7).

На этом обрывается первый период переговоров по этому делу. Отношение Совета к этому делу во всяком случае было сочувственным. Он входил в управление Учебного округа с представлением от 15 октября 1909 г. за № 3547 по вопросу о командировании для приема Щорсовской библиотеки проф. Довнар-Запольского и библиотекаря Кордта (л. 12). Впоследствии (28 сентября 1912 г.) Университет отмечал, что «передача таковой (библиотеки) по желанию владельца ее графа К. А. Хрептовича-Бутенева отложена была и затянулась до настоящего времени» (л. 13).

Сношения Университета с графом Хрептовичем-Бутеневым, судя по хранящемуся в архиве Университета делу, прерываются в 1909 году или же в начале 1910 года. Новые бумаги имеют дату 1912–13 гг. Однако, есть указание (в письме гр[афа] К. А. Хрептовича от 25 июля 1912 г. – л. 8 об.) на то, что переписка велась и *позже*^{*}. «В прошлом (1911) году, – пишет Хрептович в Правление Университета, – продолжительная серьезная болезнь помешала мне заняться этим делом» (л. 8 об.). 25 июля 1912 г. К. А. Хрептович обращается в Университет с запросом «не найдет ли Университет возможным прислать в скором времени ко мне в Щорсы своего библиотекаря для приемки книг, передаваемых мною **на известных условиях**^{**} в библиотеку императорского Университета св. Владимира». В заседании 25 августа 1912 г. Правление, заслушав письмо гр[афа] Хрептовича от 25 июля 1912 г., постановило «предложить библиотекарю ко-

* Вписано автором вместо зачеркнутого в 1911 году.

** Выделено автором.

*** Далее зачеркнуто *Киевского*.

4* Отточие документа.

мандировать одного из своих помощников для приема и доставки библиотеки за счет Университета» (Протокол № 24). Дело ведется спешно. 6 сентября 1912 г. постановление было сообщено библиотекарю (№ 5271, л. 9). Уже 10 сентября 1912 г. (отнош[ение] № 783) библиотекарь уведомил Правление, что им «будет командирован помощник (его) Н. Л. Эрнст»; при этом он просил о выдаче Эрнсту на путевые расходы 100 руб. и на укупорку и перевозку этих книг 100 руб., обусловив г[осподина] Эрнста представить отчет в израсходовании этих денег по возвращении его из означенной командировки (л. 10). Уже в заседании 12 сентября 1912 г. Правление, заслушав представление библиотекаря, постановило: «ходатайствовать о выдаче Н. Эрнсту на расходы по поездке 50 руб. и аванса на укупорку и перевозку книг в 100 руб. из остатков от специальных средств Университета» (Протокол № 26). 28 сентября того же года Правление обратилось к попечителю*** Учебного округа (№ 5890) с ходатайством «о разрешении командировать помощника библиотекаря Университета Н. Л. Эрнста в имение Щорсы...^{4*}, а также о разрешении выдачи г[осподину] Эрнсту пособия на путевые расходы в сумме 50 руб. и аванса в 100 руб. на расходы по укупорке и доставке книг в Университет, с -отнесением всего расхода (150 руб.) на специальные средства Университета». При этом сообщалась краткая историческая справка о деле передачи библиотеки Хрептовичей (л. 11–12 об.). Однако ходатайство вероятно затерялось. Поэтому, «ввиду спешности вопроса, канцелярия Правления сообщила в округ* копию представления (л. 13), которая была получена тем** 18 октября (л. 12). На ходатайстве учинена была попечителем Учебного округа А. Н. Деревицким разрешительная надпись в тот же день*** (№ 57 099, л. 12 об.). 20 октября Университет получил об этом извещение (л. 12 об.). 23 октября выписаны были две ассигновки (№ 6416 и 6417, л. 14 и 15) на 150 руб. и деньги были выданы В. А. Кордту. Однако, время было упущено. 23 октября 1912 г. из Корелич^{4*} (почтово-телеграф[ная] станция) известили Университет о том, что граф Хрептович выехал из Щорс (л. 16) в Москву. 3 ноября 1912 г. ректор Университета обратился к управляющему имением с просьбой (№ 6772)^{5*} сообщить «о времени приезда в имение графа К. А. Хрептовича-Бутенева^{6*}», так как «сведения эти необходимы для командирования туда помощника библиотекаря Университета с целью приема книг, передаваемых на хранение^{7*} и пользование^{8*} в Университете св. Владимира» (л. 17). Щорсовская экономия уведомила ректора сообщением от^{8*} 11 ноября 1912 г., что «при-

* Вписано от руки над строкой.

** Вписано от руки вместо зачеркнутого в округе.

*** Далее зачеркнуто 18 октября 1912 г.

^{4*} Вписано от руки.

^{5*} Далее зачеркнуто не отказать.

^{6*} Вписано от руки.

^{7*} Выделено автором.

^{8*} Вписано от руки.

^{9*} Далее зачеркнуто Голландии.

езд графа К. А. Хрептовича-Бутенева ожидается в июне месяце 1913 года, а зимой граф живет в Москве, Поварская ул., № 18, собств[енный] дом» (л. 18). 15 ноября письмо было получено в Киеве, а 30 ноября прочитал его В. А. Кордт (*ibid* ^{8*}). Дело снова было отложено. 10 мая 1913 г. Библиотека обратилась в Правление со следующим заявлением (№ 477): «В настоящее время, принимая во внимание, что граф Хрептович-Бутенев вероятно скоро прибудет на летнее пребывание в Щорсы, честь имею обратиться в Правление с покорнейшей просьбой, не сочтет ли оно возможным сделать распоряжение о том, чтобы был послан графу запрос, не сочтет ли он возможным передать этим летом и когда именно свою библиотеку тому лицу, которое будет командировано к нему от Библиотеки Университета с вышеуказанной целью». Лишь 5 июня 1913 г. (№ 3755) ректор обратился к графу Хрептовичу с соответствующим запросом. Письмо ректора застало графа в Гааге^{9*} (получено 22 июня – 5 июля 1913 г.).

Отвечая в тот же день ректору, граф писал: «в Щорсы я надеюсь приехать в конце нашего июля и был бы весьма рад, если лицо, которому будет поручено принять библиотеку, пожаловало бы в Щорсы...^{*} в первой половине августа. Без меня трудно бы совершить передачу библиотеки за отсутствием там сведущего человека». 1 июля было получено письмо *графа*^{**}, а 10 июля (№ 4650) о нем было сообщено библиотекарю. В середине августа передача, по-видимому, состоялась. 7 октября 1913 г. библиотекарь обратился в Правление Университета со следующим представлением (№ 867): «Честь имею доложить Правлению Университета, что по предписанию Правления мною был откомандирован в имение Щорсы к графу К. А. Хрептовичу-Бутеневу для приема книг, предназначенных для Библиотеки Университета св. Владимира помощник мой по библиотеке Н. Эрнст, который лично наблюдал за упаковкой книг, переданных ему графом для отправки в Библиотеку Университета св. Владимира. Всего графом выдано с этой целью **около 4000 томов**^{***}. Книги упакованы в ящики, любезнейше предоставленные самим графом. Все эти ящики до сих пор находятся еще в Щорсах, так как граф заявил, что доставка книг на железнодорожную станцию удобнее всего тогда, когда установится санная дорога. В **разговоре**^{***} с г[осподином] Эрнстом граф К. А. Хрептович-Бутенев между прочим заявил, что он передает эти книги для временного пользования в Университет с тем, чтобы они были возвращены Университетом^{4*} для передачи в Вильно, когда там будет

* Отточие документа.

** Вписано от руки над строкой.

*** Выделено автором.

^{4*} Вписано от руки над строкой.

^{5*} Далее зачеркнуто *Они не были разобраны и оставались летом 1914 года в ящиках.*

^{6*} Вписано от руки над строкой.

^{7*} Далее зачеркнуто *накануне мировой войны.*

^{8*} Далее зачеркнуто *ВИНО.*

^{9*} Вписано от руки над строкой.

учрежден Университет». (Протокол № 32). Расходы по упаковке книг гр[аф] Хрептович взял на себя и соответствующая сумма была внесена библиотекарем в депозиты Университета 2 сентября 1913 г., квитанция о чем (№ 184 334, серия В) была представлена им в Правление 4 сентября 1913 г. (отнош[ение] за № 763, л. 19).

В заседании 12 октября 1913 г. Правление заслушало доклад библиотекаря и постановило «принять к сведению и благодарить жертвователя». Книги были перевезены^{5*} (по справке В. А. Кордта) лишь весной и летом 1914 года, *накануне мировой войны. Они не были разобраны и, оставаясь в ящиках^{6*}*, разделили общую судьбу Университетской библиотеки^{7*}, эвакуированной в Саратов. После реэвакуации Университета, до осени 1921 года книги находились в разных местах библиотеки неразобранными и некаталогизированными. Только осенью 1921 года при организации Исторического кабинета^{8*} книги, оставаясь в составе Фундаментальной библиотеки, были переданы в его ведение для разборки и научного использования. Количество книг и *рукописей^{9*}* точно не определено. Дело в том, что граф Хрептович передал библиотеку не целиком, а **лишь часть ее^{*}**. (Эрнст, 6). Н. Л. Эрнст определяет ее около 4500 названий. Однако, официальные данные значительно расходятся с этой цифрой. В. А. Кордт в докладе Правлению называет около 4000 томов, «выданных графом». Цифра администрации Исторического кабинета – 3 000 названий – ближе к показанию В. А. Кордта, чем к цифре Эрнста. Необходим точный подсчет.

Значение библиотеки Хрептовичей для Киевского университета весьма существенно. Представляя ценную историческую коллекцию, библиотека Хрептовичей заключает в себе прекрасно подобранное собрание источников для истории Польши, Литвы и Украины и истории культуры этих народов, которое может стать **единственным** не только в библиотеке Киевского университета, но и во всей Украине, в случае потери Кременецкой коллекции

III

Основным источником для выяснения юридических отношений библиотеки Хрептовичей и Киевского университета необходимо признать – проект условий передачи щорсовских коллекций на хранение в Киев, составленный гр[афом] К. А. Хрептовичем-Бутеневым, предложенный им Университету в 1909 году и принятый последним, и докладную записку библиотекаря Университета Правлению от 7 октября 1913 г. За отсутствием формального акта передачи этим документам принадлежит особое значение. Хотя «Проект» отделен от времени передачи четырехлетним промежутком, нельзя допустить, чтобы условия передачи изменились за это время: ни о каком последующем изменении условий документы не говорят. Юридической силы «Проект» конечно не имеет. Но мы считаем не лишним остановиться на нем подробнее. «Проект» К. А-

* Выделено автором.

** Вписано от руки над строкой.

. Хрептовича состоит из 8 параграфов, где [не только] бегло изложены самые условия передачи библиотеки Киевскому университету, но обстоятельно указана *возможная*** ее судьба.

Построение «Проекта» не вполне выдержано. Но основная мысль его ясна и выражена твердо. «Проект» сохраняет за владельцами Щорс права собственника библиотеки (пар. 3, 4, 5, 6, 7) Эти права несколько ограничиваются в течение первых 25 лет (пар. 3) передачей библиотеки Киевскому университету «для научного пользования, на хранение» (пар. 1), так как «до истечения этого срока владельцы Щорс не могут требовать ее из библиотеки Киевского университета»* (пар. 3) Еще более ограничиваются права собственника в течение следующих 25 лет. Не вытребование библиотеки «за год до истечения указанного 25-ти летнего срока» автоматически оставляет библиотеку в Киевском университете «на следующие 25 лет» (пар. 4). Далее, возвращение библиотеки по истечении первых 25 лет в Щорсы предусматривает обязательство для владельца Щорс «открыть ее для общего пользования с ученой целью и сохранять ее в полном составе, **без раздробления и отчуждения**» (пар. 3).

Еще более существенным представляется ограничение прав собственника после первых 25 лет в пользу Виленского университета, «если к этому времени Виленский университет будет открыт». Будущий Виленский университет получает равные владельцам Щорс права по отношению к Киевскому университету. Если Виленский университет «найдет для себя полезным принять Щорсовскую библиотеку», «она должна быть передана на хранение Университету в городе Вильне» (пар. 3). Параграф 4 предусматривает право Виленского университета за год до истечения первого 25-летия потребовать Щорсовскую библиотеку, очевидно, от Киевского университета, где она должна была бы находиться в это время (пар. 4). Однако, это противоречит параграфу 3, где прямо сказано, что «о своих предположениях по сему вопросу (судьба библиотеки после первых 25 лет) владелец Щорс обязан предупредить Киевский университет за год до истечения 25-ти летнего срока» (пар. 3), и смыслу параграфа 5, который предусматривает, что «если по прошествии вторичного 25-ти летия владелец не пожелает взять библиотеку обратно в Щорсы на условиях, указанных в параграфе 6, то Щорсовская библиотека остается навсегда в Киевском университете». Противоречие, юридически неразрешимое, может быть объяснено тем, что договор предусматривал только два *существующих** юридических лица – собственника библиотеки и Киевский университет – и пытался определить** будущую судьбу Щорсовской библиотеки независимо от места ее хранения. Ограниченные права собственника сохраняются и после 50 лет. Параграф 6 указывает, что «в случае упразднения Киевского университета, или Виленского, или перевода их

* Вписано от руки над строкой.

** Над этим словом от руки вписано *предвидеть*.

*** Вписано от руки над строкой.

4* Выделено автором.

в другое место, владельцы Щорс будут иметь право определить, куда передать Щорсовскую библиотеку. Передача библиотеки в другое учреждение может быть сделано только с ведома и согласия владельцев Щорс» (пар. 6) и новое ограничение – «на тех условиях, на коих принята Университетом св. Владимира» (пар[аграф] 6). *Параграф 7 развивает эту же мысль*^{***}, внося важное дополнение в смысле дальнейшего ограничения прав собственника (впрочем, предусмотренные параграфом 3): «во все время состояния Щорсовской библиотеки в общественном учреждении владелец Щорс имеет право наблюдать за выполнением условий сего **соглашения**^{4*}, а в случае обратного перехода библиотеки в Щорсы, таковое право переходит на то учреждение, из которого она передана в Щорсы» (пар. 7). Таковы права собственника библиотеки – владельцев Щорс.

В Киевский университет, в Библиотеку его «Щорсовская библиотека в полном ее составе передается для научного пользования на хранение» (пар. 1) на 25 лет (пар. 3). Она имеет составить «особый отдел, помещаться в специально для нее предназначенных шкапах, иметь особую надпись: «Щорсовская библиотека графов Иоахима и Адама Хрептовичей» и не может быть расчлняема и отчуждаема каким бы то ни было образом» (пар. 2). Параграфом 5-м предусматривается возможность оставления библиотеки «навсегда в Киевском университете», причем она «должна храниться в прежнем своем составе, не может быть отчуждаема или раздробляема по отделам библиотеки *Киевского*^{*} университета» (пар. 5). Только в случае упразднения Киевского университета или перевода его в другое место, или передачи им библиотеки в другое учреждение, владельцы Щорс вправе определить дальнейшую судьбу Щорсовской библиотеки (пар. 6). Наконец, Киевский университет получает право «наблюдать за выполнением условий сего соглашения» в случае обратного перехода библиотеки в Щорсы» (пар. 7).

Подробные условия передачи Щорсовской библиотеки, установление которых «уполномоченным Университета св. Владимира и графа Константина Аполлинариевича Хрептовича-Бутенева» предусматривалось параграфом 8 «Проекта» – не были установлены при передаче библиотеки Киевскому университету^{**}.

Таким образом, бесспорным являются следующие положения:

1. Библиотека передана Киевскому университету на хранение (с *прогрессирующим*^{***} расширением прав).
2. Библиотека должна находиться в Киевском университете 25 лет, т. е. считая с 1913 года, когда состоялась передача, – до 1938 года.
3. Права собственника *библиотеки*^{4*} (в прогрессирующем ограничении) сохраняет владелец Щорс.
4. Вопрос о дальнейшей судьбе библиотеки не может быть решен без участия собственника^{5*}. Вопрос о передаче библиотеки Виленскому

* Вписано от руки над строкой.

** Далее зачеркнуто *на хранение*.

*** Вписано от руки вместо зачеркнутого *некоторым*.

4* Вписано от руки над строкой.

5* Далее рукописное примечание автора: *Это все в примечание под строкой*.

университету на хранение недостаточно ясно. В докладе В. А. Кордта Правлению этот пункт формулирован следующим образом: «В разговоре с г[осподином] Эрнстом граф К. А. Хрептович-Бутенев между прочим заявил, что он передает эти книги для временного пользования в Университет с тем, чтобы они были возвращены Университетом (собственнику?) для передачи в Вильно, когда там будет учрежден Университет». В статье Н. Л. Эрнста о библиотеке Хрептовичей этот пункт изложен очень общо. Противоречия «Проекта» не могут быть устранены иначе, как признанием бесспорности положения 4-го.

ЦГАВО Украины, ф. 3561, оп. 1, д. 262, л. 29–36. Машинописный автограф.

№ 6

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПРАВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

2 декабря 1924 г.

18. Слухалі: Аб камандзіраванні рэктара праф. У. І. Пічэты і нам. рэктара праф. С. З. Кацэнбогена у Маскву на ўсесаюзны з'езд краязнаўства і аб камандзіраванні рэктара У. І. Пічэты ў г. Харкаў і Кіеў за атрыманнем бібліятэкі б. гр. Хрэптовіча.

Пастанавілі: Дазволіць, выдаўшы аванс на гэтыя камандзіроўкі: праф. С. З. Кацэнбогену – 80 руб. і рэктару праф. У. І. Пічэце – 150 руб.

НАРБ, ф. 205, оп. 1, д. 22, л. 67 об. Машинописная копия.

№ 7

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ ПРАВЛЕНИЯ БЕЛОРУССКОГО ГОСУДАРСТВЕННОГО УНИВЕРСИТЕТА

23 декабря 1924 г.

6. Слухалі: Доклад рэктара праф. У. І. Пічэты аб выніках камандзіравання яго ў Харкаў і Кіеў для перагавораў аб палучэнні для БДУ бібліятэкі быўш. графа Хрэптовіча-Буценева.

Пастанавілі: Прыняць да ведама.

НАРБ, ф. 205, оп. 1, д. 22, л. 68. Машинописная копия.

№ 8

ИЗ ПРОТОКОЛА ЗАСЕДАНИЯ И РЕЗОЛЮЦИИ ПЕРВОГО СЪЕЗДА ИССЛЕДОВАТЕЛЕЙ БЕЛОРУССКОЙ АРХЕОЛОГИИ И АРХЕОГРАФИИ

17–18 января 1926 г.

...Пасьля гэтага даецца слова для пазачарговага дакладу дырэктару Менскай дзяржаўнай бібліятэкі [І. Б.] Сіманоўскаму. Ен выходзіць з фактаў, што з межаў Беларусі ў розныя часы былі вывезены бібліятэчныя фонды, у якіх цяпер ў БССР адчуваецца вялікая патрэба. Так, напрыклад, ў 1900 годзе была вывезена ў Кіеўскую дух. акад. бібліятэка былой Полацкай вуніац[кай] сэмінарыі, у якой была значная колькасць інкунабул,

і цяпер гэта бібліятэка зусім без ужывання знаходзіцца ў Кіеве; таксама ў Кіеве ляжыць бібліятэка Храптовіча з Шорсаў, якая была туды завезена ў 1922 г. М. Доўнар-Запольскім і часова зложена ў Бібліятэцы Універсітэту; ў Маскве пры б. музеі Каладзева 1812 г. ёсць асобная невялічкая (да 700 нумароў) бібліятэка выключна па беларусазнаўству, якая вельмі патрэбна цяпер БССР...

6. Аб звароце бібліятэк.

Абмяняўшыся думкамі па пытанні аб бібліятэках, якія вывезены з мяжаў Беларусі, з'езд пастанаўляе:

1. Прасіць Інбелкульт звярнуцца да Ураду з просьбай аб звароце ў БССР бібліятэк, вывезеных з Беларусі ў розныя часы, як, напрыклад: а) бібліятэка Храптовіча, якая вывезена з Шорсаў у Кіеўскі дзяржаўны ўніверсітэт у 1920 г.; б) бібліятэка б[ывшай] Полацкай вуніацкай семінарыі, якая ў 1900 г. была вывезена з Віцебску ў Кіеўскую духоўную акадэмію; в) бібліятэка па беларусазнаўству пры музеі Каладзева 1812 г. ў Маскоўскім гістарычным музеі.

Працы Першага з'езду даследчыкаў беларускай археалогіі археаграфіі 17–18 студзеня 1926 г. – Менск, 1926. – С. 25, 7.

№ 9

ЗАПИСКА В. В. МИЯКОВСКОГО О РУКОПИСНЫХ МАТЕРИАЛАХ ИЗ БИБЛИОТЕКИ ХРЕПТОВИЧА*

Б/д

Хрептовичи – знаменитый литовский род, представители которого были крупными государственными деятелями.

Основатель библиотеки в Щорсах Иоахим Литавор Хрептович (1729–1812) был литовским канцлером и участником многих исторических событий. В 1764 г. был послом от Новогрудского воеводства на избирательный сейм для выборов короля. В начале 70-х годов XVIII в. был инициатором обращения иезуитских имений на дело образования. В созданной тогда «*Komisyje edukacyjna narodowe*»** ведал отделом литовских школ. В своем имении в Щорсах, возле Новогрудка, крестьянам дал права вольности, завел железоделательные и др. заводы. Под конец жизни поселился в Варшаве, где был одним из ревностнейших организаторов Общества любителей наук.

После смерти Иоахима Хрептовича библиотека его в Щорсах перешла к сыну – Адаму Хрептовичу, визитатору литовских школ от Виленского университета, который значительно пополнил библиотеку.

В составе библиотеки Хрептовичей в Щорсах находился богатый фамильный и хозяйственный архив, в составе которого имелось много исторических и государственных документов и частей архивов (напр., один том Метрики Литовской, собрание материалов Временного Правительства

* Заголовок документа.

** Вписано от руки.

Вел. Кн. Литовского, постановленного Наполеоном в 1812 году, документы Тарговицкой, Краковской и Сандомирской конфедераций и пр.). В составе рукописей библиотеки было много первостепенной важности манускриптов вроде географическо-статистического описания *K. Perthees 'a** парафий Польского королевства в 1791 г. в 12 томах с приложением карт каждой парафии, Описание Альбертранди материалов, найденных в библиотеках Италии и Швеции и касающихся польской истории и пр.

По завещанию одного из потомков Хрептовича, Константина Хрептовича-Бутенева, библиотека в 1914 г. передана была Киевскому университету с тем, что она будет возвращена Виленскому университету в случае его восстановления; рукописи из библиотеки попали в Библиотеку Академии наук и оттуда вывезены большевиками при эвакуации в 1941 г. Щорсовский архив Хрептовича был передан в Петербургскую публичную библиотеку.

Литература: 1. *Encyklopedyja powszechna S. Orgelbranda t. III. Warsz. St. 97***

2. Иконников В. С., проф. Опыт русской историографии т. 1. кн. 2. — К., 1892, ст. 1238 (о библиотеке и архиве Хрептовичей в Щорсах), ст. 1336 (о рукописях из библи. Хрептовича, находившихся в библиотеке К. Свидзинского).

3. *Ed. Chwalewik. ZbioryPolskie. Archiwa. Biblioteki. Gabinety. Galerje. Muzea i inny zbiory pamiatek przeszlosci w ojczyznie i na obczuznie m. II. 1927. cm. 225–228**.

4. Пташицкий С, Щорсовская библиотека графа Литавор-Хрептовича 1. Краткие сведения о собраниях и рукописях. М., 1899.

5. Эрнст Н. Библиотека графов Хрептовичей. К передаче ее Университету св. Владимира // *Русский библиофил* 1914. № 6. стр.16–21.

В. Мияковский

ЦГАВО Украины, ф. 3206, оп. 5, д. 1, л. 19–19 об. Машинописный подлинник.

№ 10

ЗАПИСКА БЕЛОРУССКОГО ФОНДА КУЛЬТУРЫ В СОВЕТ МИНИСТРОВ БССР О ВОЗВРАЩЕНИИ ИЗ Г. КИЕВА БИБЛИОТЕКИ ХРЕПТОВИЧЕЙ

27 декабря 1988 г.

Белорусский фонд культуры на основании тщательного изучения выявленных в архивах материалов вносит на Ваше рассмотрение вопрос о возвращении в республику из г. Киева библиотеки Хрептовичей. Известного в истории Белоруссии книгосбора второй половины XVIII ст. — начала XX ст.

Граф Ио[а]хим Хрептович (1729 г. р.) в своем родовом фольварке Щорсы Новогрудского уезда построил замок и в нем собрал ценную библиотеку, насчитывавшую свыше 10 тыс. книг, в т.ч. произведения фило-

* Вписано от руки.

софов, греческих и римских классиков, французской и итальянской классической литературы, по истории Польши, Белоруссии и Литвы, много рукописей и копий документов.

В 1913 г. последний владелец библиотеки К. А. Хрептович-Бутенев передал на сохранение основные ее фонды Киевскому университету с условием, что она «вернется», когда будет основан первый университет в крае. В связи с основанием Белорусского университета в 1924 году Народный комиссариат просвещения БССР направил в Народный комиссариат УССР просьбу о возвращении выше названной библиотеки в Минск, мотивируя ее следующими положениями:

а) названная библиотека все время находилась в самом центре этнографической Белоруссии – дворе Щорсах, Новогрудском повете бывшей Минской губернии;

б) библиотека графов Хрептовичей-Бутеневых представляет исключительную культурную ценность для Белоруссии, с территории которой не единожды вывозились исторические, культурные и научные ценности;

в) граф Хрептович-Бутенев поручил профессору Киевского университета Довнар-Запольскому передать его библиотеку на сохранение в Киевский университет при условии ее возвращения в Белоруссию, когда будет основан Белорусский университет.

Просьба Народного комиссариата просвещения БССР нашла положительное решение. Решением Укрглавпросвещения Народного комиссариата просвещения УССР от 16 декабря 1924 г. библиотека графов Хрептовичей-Бутеневых передавалась Народному комиссариату просвещения БССР, его представителю – ректору Белорусского государственного университета, профессору В. Пичете. Однако такая передача по неизвестным причинам не состоялась.

Считали бы возможным снова возвратиться к этой проблеме. Предлагается направить письмо Совета Министров БССР в адрес Совета Министров УССР с просьбой поручить Украинскому и Белорусскому республиканским отделениям Советского фонда культуры после детального изучения вопроса внести конкретные предложения по возвращению в Белоруссию библиотеки Хрептовичей.

Приложение: на 13 листах*.

С уважением,

Председатель Правления Белорусского фонда культуры И. Чигринов

В я р т а н н е . Дакументы і архіўныя матэрыялы па праблемах пошуку і вяртання нацыянальных каштоўнасцей, якія знаходзяцца за межамі Рэспублікі Беларусь. – Мінск, 1992. – С. 157–159.

* Приложение представляет собой выявленные в ЦГИА БССР в г. Минске копии документов о роде графа Хрептовича, а также материалы делопроизводственного характера, относящиеся к 1920-гг. и связанные с белорусско-украинскими переговорами о судьбе щорсовской библиотеки.

Міщук Сергій

З ІСТОРІЇ ЗАСНУВАННЯ ТА ЛІКВІДАЦІЇ НАУКОВО-АКАДЕМІЧНОЇ КНИГОЗБІРНИ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ МУЗЕЇ (1925–1928 рр.)

XX ст. привнесло багато змін не лише у долю людей, а й фатально відбилося на долі цінних книжкових та рукописних скарбів України. Багато з них загинули або втратили свою цілісність, будучи розпорошеними по різних книгосховищах та архівосховищах України. Іншим негативним наслідком було те, що впродовж десятиліть ці скарби були виключеними із наукового та культурного життя суспільства. Ідеологічні наслідки були доповнені подіями Другої світової війни, коли книжкові та рукописні фонди стали не лише жертвами воєнних дій, а й об'єктами грабіжницької діяльності.

Найболючіший удар по національній пам'яті завдано ідеологічною машиною, який був спрямований не лише проти найкращих представників народу, а й на книжки та архівні документи.

Історія колекцій та зібрань як державних, так і приватних у різних регіонах України схожа одна на одну як крапля води, оскільки політика радянської влади здебільшого базувалася на прагненні стерти національну й духовну пам'ять. У 1918 р. вони націоналізувалися, переміщувалися з міста в місто, розбивалися, проходили пролетарську цензуру, концентрувалися у невеликій кількості центральних книгосховищ та консервувалися.

Останнім часом іде процес повернення пам'яті. Вивчення долі книг та рукописів, як і долі людей, стало одним з пріоритетних тем в історико-книгознавчих дослідженнях. Житомирщина також відчула на собі такий рух. Доля багатьох книжкових колекцій та зібрань Волині почала активно досліджуватися, зокрема, такими істориками бібліотечних та архівних скарбів Волині як Є. А. Біленький та С. О. Булатова¹, Т. Є. Мяскова², Н. В. Миронець³, М. Ю. Костриця⁴, І. І. Ярмошик⁵ та ін.

Цій темі присвячено деякі спеціальні дослідження історії книжкової спадщини, що впродовж 1919–1932 рр. була зосереджена у фондах Волинського центрального науково-дослідного музею в Житомирі, який став базовим книгосховищем для численних конфіскованих волинських колекцій та зібрань державних, громадських, церковних та науково-дослідних установ Волині⁶.

Документи, що нижче публікуються, віддзеркалили спроби місцевих учених та діячів культури Житомирщини протистояти руйнівній силі більшовицького ідеологічного механізму, що тільки почав діяти і, як показало майбутнє, протистояти якому було майже неможливо.

Започаткування Волинського центрального науково-дослідного музею в Житомирі належить до 1900 р. і пов'язане з першим даром її засновника – Товариства дослідників Волині⁷, коли було призначено бібліотекарем Миколу Кудрицького та започатковано фонди, хоча офіційне його відкриття відбулося в 1914 р.⁸

У 1919 р., коли було ліквідовано всі установи попередньої влади, Во-

линський музей передано у відання Волинського губернського комітету охорони пам'яток мистецтва і старовини (Волгубкопміс). Як згадувалося, музей став офіційним місцем концентрації націоналізованих фондів. У цей час до нього почали надходити предмети з націоналізованих приватних колекцій, тоді ж сюди надійшла найцінніша колекція з Волинського давньосховища, було створено художній відділ⁹. У 1919 р. після смерті останнього власника – житомирського бібліофіла та мецената Івана Максиміліановича Шодуара – у бібліотеку музею надійшла значна за обсягом родова бібліотека, яка складалася з цінних і рідкісних книжково-рукописних матеріалів. Тоді ж та пізніше до неї було завезено ще декілька різних за обсягом і змістом книжкових зібрань – Кандиби, Дровольського, багатьох монастирів, зокрема, Підгірського, сільськогосподарська й лісгосподарська література тощо¹⁰. У 1924 р. уповноважений музею І. Ф. Левицький перевіз бібліотеку графа Ілінського та збірки монастирів – Тригірського, Любарського, Дерманівського, Кодненського та ін. Наприкінці цього ж року зі Староконстянтинівського музею було передано ще кілька невеличких збірок, наприклад, Грипарі¹¹.

До музею потрапили книжкові фонди Волинської духовної семінарії, які після революції і націоналізації зазнали декількох перепідпорядкувань та переміщень. 12 липня 1920 р. рішенням бібліотечної секції позашкільного підвідділу губнаросвіти, яку очолював відомий вчений та громадський діяч П. Н. Абрамович, охорону та упорядкування бібліотеки семінарії, з огляду на її велику цінність, було доручено В. Я. Малахову¹². Він опікувався нею усі подальші роки, коли вона перейшла до Інституту народної освіти (ІНО). У 1925 р. бібліотеку ІНО передано музею. Частина бібліотеки ІНО складалася зі значних історико-культурних зібрань Волині – православної та римсько-католицької духовних семінарій та інших дрібніших бібліотек приватних власників і державних установ загальною кількістю не менше 150 000 книжок, серед котрих були книжки «величезної музейної вартості». Це переміщення величезних за обсягом фондів було підготовлено у липні-вересні 1925 р. за розпорядженням НКО, як видно з наказу № 72 від 28 вересня 1925 р. по Житомирському окружному Інституту народної освіти¹³.

Музей розташувався у колишньому будинку житомирського бібліофіла і мецената барона Івана Максиміліановича Шодуара, а також у колишніх будинках «Працелюбіє» і Церковно-археологічного музею¹⁴.

Справжньою скарбницею бібліотеки музею були рукописні документи та збірка інкунабулів, палеотипів, рідкісних видань тощо. Цей найцінніший фонд акумулював книжкові скарби колишніх волинських бібліотек і був значним за обсягом, складом і змістом. Враховуючи обставини передачі пам'яток, облікова документація музею щодо них містить лише приблизні відомості, інколи ці дані щодо рукописів і стародруків фіксують просто їхню вагу в пудах. Наприклад, відзначалося, що «манускриптів, інкунабулів, бібліографій, особливо цінних видань (250 пудів)»¹⁵. У 1926 р. з них було описано та досліджено П. Н. Абрамовичем 65 інкунабулів. У мобілізаційному плані музею, що зберігся в фондах Держархіву Житомир-

ської області, значиться: «Бібліографії особливо цінної набереться пудів 25. Алдіна (приблизно 25 номерів) і Елсевіріана (приблизно 100 номерів) пудів два. Палеотипи (1501–1530 рр.) пудів 25. Особливо цінні видання XVI–XX ст. пудів сто»¹⁶. У 20-х рр. XX ст. цінні раритети волинських книгосховищ було зареєстровано створеним Волинським губернським комітетом охорони пам'яток старовини та мистецтва, який розгорнув діяльність з обліку найцінніших пам'яток культури, в тому числі й книжкових¹⁷.

Крім матеріалів наукової тематики, у бібліотеці музею сконцентрувався цілий пласт документів музичної культури минулого з цінними виданнями та рукописами, стародрукованими виданнями та збірниками рукописних пам'яток¹⁸.

Нарешті, важливим науково-збирацьким здобутком у комплектуванні і систематизації фондів музею було, передусім, створення фонду «Волиніка» – матеріалів історико-краєзнавчого характеру, які містили відомості про Волинський край, його минулого і сучасності, або того, що було надруковано на Волині. Основу його склали фонди Товариства дослідників Волині та інші цінні фонди. Таким чином, фонд «Волиніка» був сформований як найповніше зібрання літератури та архівно-рукописних пам'яток, що стосувалися Волині, а також ґрунтовна джерельна база для наукових досліджень. Цей важливий напрям збиральництва історико-культурної спадщини Волині традиційно відповідав первісним концептуальним засадам створення фонду. Загалом у музеї налічувалося понад 300 тис. видань. Почалося опрацювання та вивчення фондів. Так, польські джерела упорядковував співробітник бібліотеки В. Я. Гнатюк, виняткова роль у систематизації та впорядкуванні різноманітних цінних матеріалів бібліотеки належала П. Н. Абрамовичу¹⁹.

Петро Никандрович Абрамович, подвижник дослідження волинських старожитностей, займався вивченням найціннішого фонду бібліотеки (рукописів, інкунабулів, палеотипів). Йому належить особлива роль у рятуванні та вивченні їх. Як людина високого професійного рівня²⁰, він розумів цінність цього фонду та багато зробив задля його врятування.

У 1925 р. у бібліотеці музею тривала «чистка» книжкових фондів і вилучення з них «сумнівних» в ідеологічному відношенні архівних документів, літератури та вітчизняної і зарубіжної періодики. Ці зміни в бібліотечній системі визначалися цілеспрямованою агітаційно-пропагандистською політикою у контексті завдань соціалістичного будівництва, коли охоплення широких мас населення політосвітньою книгою стало у 1924–1925 рр. основним напрямом діяльності масових бібліотек²¹. З 1928 р. у цей процес почали втягуватися й наукові бібліотеки. Як свідчить звіт Волинського музею з квітня по листопад 1925 р., за розпорядженням губоно і губполітосвіти вилучено близько 100 пудів архіву парафіяльних шкіл Волині, Любарського монастиря, Житомирського деканату, газет житомирських, київських, женецьких, лондонських, віденських видань російською, українською, польською, єврейською та іншими мовами (зареєстровано 140 номерів)²².

На першій конференції наукових бібліотек України наприкінці грудня 1925 р. у доповіді уповноваженого Наркомосу В. В. Дубровського вперше було висловлено думку щодо перспектив централізації наукових бібліотек шляхом їх укрупнення, зведення фондів та створення книгосховищ, куда планувалося перевезти усі дореволюційні фонди «з метою ліквідації роздрібності». Створювалися чотири великі регіональні центри на базі наукових бібліотек у Києві, Харкові, Одесі, Катеринославі²³. Житомир не потрапив до кола цих бібліотечних центрів, що мали б зберігати книжкові колекції. Він опинився у сфері дії Києва. Ця політика проводилася в контексті централізації бібліотечної справи та спланованої політики радянської влади щодо концентрації дореволюційних книжкових колекцій та зібрань у центральних регіональних сховищах. Однак, наприкінці 1925 – на початку 1926 рр. цей намір ще не було реалізовано.

Рішення Наркомосу і його колеги про передачу книжкових фондів Волинського науково-дослідного музею до Всеукраїнської бібліотеки України у Києві було прийнято 2 липня 1928 р. Тому утворена в 1925 р. наукова книгозбірня у Житомирському музеї функціонувала недовго.

Волинське наукове товариство зробило спробу в 1928 р. залишити книжкові й документально-рукописні фонди у Житомирі. Документи, що публікуються нижче, висвітлюють боротьбу місцевих діячів за своє право на зберігання та дослідження цих фондів.

Як свідчать наступні події, усі заходи житомирських науковців та інтелігенції, спрямовані на залишення волинських книжкових і документально-рукописних фондів у Житомирі, зазнали поразки, оскільки зіткнулися не з поодиноким фактом дії влади, а з цілісною системою її заходів, спрямованих на вилучення цього культурного багатства минулого з наукового обігу. Підсумовуючи наведене в архівних документах, можна дійти висновку, що боротьба проти розпорощення цінних матеріалів з історичного минулого Волинського краю проводилася інтенсивно та аргументовано, але не могла протидіяти централізованій політиці концентрації книжкових фондів у великих сховищах України з метою встановлення контролю за їхнім використанням. Ідеологічна машина вже почала набирати силу.

У 1929–1932 рр. НКО провадив уже цілеспрямовану політику щодо концентрації універсальних книжкових фондів та збирання старих колекцій і зібрань у декількох центрах, серед яких Всенародна бібліотека України в Києві був найзначнішим. У грудні 1929 р. було вирішено охопити цим процесом і музеї: їм було заборонено збирати універсальні книжкові фонди і бібліотеки та зобов'язано усі державні та округові музеї переглянути склад своїх фондів та зайві для них книги передати до найближчої наукової бібліотеки – або ВБУ в Києві, або Харківській та Одеській центральним науковим бібліотекам²⁴. Переміщення найцінніших фондів Житомирщини до ВБУ в Києві та Музею українського мистецтва у Харкові відбулося впродовж 1929–1934 рр. Подальша доля цих пам'яток також була непростою. Якщо житомирська спадщина збереглася у фондах НБУВ, то за даними М. Костриці, який докладно вивчав

діяльність Товариства дослідників Волині²⁵, харківська складова, що надійшла до Музею українського мистецтва, загинула під час бомбардування міста у період Великої Вітчизняної війни.

Документи, що публікуються нижче, зберігаються у фондах Державного архіву Житомирської області: Губнаросвіти (ф. Р-28, спр. 140) та Президії Житомирської міськради (ф. Р-280, оп. 1, спр. 89).

¹ Біленький С. А. Родовий архів Шодуарів у фондах Інституту рукопису НБУВ // Архіви України. – К., 2000. – Вип. 4/6. – С. 44–51; *Він же*. Фонд Шодуарів: історія надходження колекції // Бібліотечний вісник. – 2000. – № 5. – С. 31–34; *Він же*. Документальне зібрання родини Шодуарів // Архіви України. – № 4–6. – К., 2000. – С. 42–48. Біленький С. А., Булатова С. О. Матеріали з історії бібліотеки баронів де Шодуар у фондах Інституту рукопису НБУВ (архівна та рукописна спадщина) // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2000. – Вип. 6. – С. 56–74; Булатова С. О. Книжкове зібрання родини польських магнатів Яблоновських у фондах Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського. – К., 2006. – С. 160–170.

² Мяскова Т. Бібліотека Імператорського Університету Св. Володимира: 3 історії комплектування (1834–1927 рр.). – К., 2005.

³ Миронець Н. Р. Доля книжково-рукописного зібрання українського культурного діяча барона Ф. Р. Штейнгеля // Бібліотечний вісник. – 2003. – № 3. – С. 32–36; *Вона ж*. Бібліотека Городецького музею барона Ф. Р. Штейнгеля: створення, шляхи наповнення, історична доля. // Психолого-педагогічні основи гуманізації навчально-виховного процесу в школі і ВНВ. – Рівне, 2003. – Вип. 4. Ч. 2. – С. 61–66; *Вона ж*. Городецька бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля – скарбниця історичної пам'яті Волині // Наукові праці НБУВ. – 2003. – № 11; *Вона ж*. Бібліотека барона Ф. Р. Штейнгеля як науково-дослідний відділ Городецького музею Волинської губернії // Рукописна та книжкова спадщина України. – К., 2003. – Вип. 8.

⁴ Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті. – Житомир: Вид-во М. А. К., 2001.

⁵ Ярмошик І. І. Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях XIX–XX століть. – Житомир, 2003. – 215 с.

⁶ Мицук С. М. Матеріали Волинського краєзнавчого музею (кін. XIX – поч. XX ст.) як джерело з історії церкви, духовної освіти та бібліотечної справи // Библиотечное дело и краеведение: Сб. науч. тр. – К.; Симферополь. – 2002. – Вип. 3. – С. 16–23; *Він же*. Рукописні конфесійні пам'ятки XVII–XIX ст. Волинського державного краєзнавчого музею в Житомирі // Архівознавство. Археографія. Джерелознавство: Міжвід. зб. наук. праць. – К., 2002. – Вип. 5: Архіви – складова інформаційних ресурсів суспільства. – С. 125–133.

⁷ Костриця М. Ю. Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті...

⁸ Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею: (Хроніка) // Бібліол. вісті. – К., 1926. – № 3. – С. 85–89.

⁹ Ланчук Н. В. 130 років Житомирському обласному краєзнавчому музею (1865–1995) // Матеріали та тези наук. конф. до 130-річчя Житомирського краєзнавчого музею (11–13 жовт. 1995 р.). – Житомир, 1995. – С. 11–12.

¹⁰ Кудрицький М. Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею... – С. 88–89.

¹¹ Звіт Волинського науково-дослідного музею за IV квартал (липень-вересень) 1924–1925 рр. – Держархів Житомирської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 182, арк. 94; 89, 88–89.

¹² Матеріали бібліотечних секцій підвідділу позашкільної освіти Волинського відділу народної освіти. 1920–1921 рр. – Держархів Житомирської обл., ф. Р-31, оп. 1, спр. 1, арк. 255.

- ¹³ Держархів Житомирської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 182, арк. 77–94.
- ¹⁴ *Дзбанівський О.* Матеріали музичної старовини в Житомирському музеї // *Музика*. – К., 1927. – № 5/6. – С. 49–51; *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті... – С. 111–130.
- ¹⁵ Держархів Житомирської обл., ф. 260, оп. 2, спр. 4, арк. 1–94, ст. 49; ф. Р-31, оп. 1, спр. 13, арк. 80–80 зв.
- ¹⁶ Там само, арк. 94.
- ¹⁷ *Каталог інкунабул / Уклад. Б. І. Зданевич; Упоряд. Г. І. Ломонос-Рівна*. – К.: Наук. думка, 1974. – 250 с.
- ¹⁸ *Дзбанівський О.* Матеріали музичної старовини в Житомирському музеї... – С. 49–51.
- ¹⁹ *Кудрицький М.* Бібліотека Волинського Центрального науково-дослідного музею... – С. 88–89.
- ²⁰ П. М. Абрамович закінчив Волинську духовну семінарію, С.-Петербурзьку духовну академію та С.-Петербурзький археологічний інститут, викладав російську писемність у Волинській духовній семінарії, активно працював у Товаристві дослідників Волині, співробітничав з ВУАН, ректор Волинського учительського інституту. Див.: *Ярмошик І. І.* Волинь в історико-краєзнавчих дослідженнях. – Житомир, 2006. – С. 145.
- ²¹ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського, 1918–1941. – К., 1998. – С. 111–112.
- ²² Держархів Житомирської обл., ф. 266, оп. 1, спр. 182, арк. 36.
- ²³ *Дубровіна Л. А., Онищенко О. С.* Історія Національної бібліотеки... – С. 118–122.
- ²⁴ Бюллетень НКО: Постанова колегії НКО УСРР «Про стан бібліотечної роботи в УСРР» // Бюл. НКО. – 1929. – № 51–52. – С. 2–3, 9.
- ²⁵ *Костриця М. Ю.* Товариство дослідників Волині: історія, діяльність, постаті... – С. 52.

№ 1

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА СЕКЦІЇ НАУКОВИХ РОБІТНИКІВ ГУБВІДДІЛУ НАРОСВІТИ ДО ВОЛИНСЬКОГО ГУБ[ЕРНСЬКОГО] ВИКОНАВЧОГО КОМІТЕТУ ЩОДО ЗАСНУВАННЯ НАУКОВО-АКАДЕМІЧНОЇ КНИГОЗБІРНИ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ МУЗЕЇ

Травень 1925 р., м. Житомир

Коли при Радянській владі в Житомирі 1919 р. було засновано першу вищу школу – Інститут Народної Освіти, тим самим було покладено перший камінь для нової доби культурного життя Волині, що досі знала тільки елементарну освіту для робітників і селян, або ніякої, але зате мала в свій час в початку 19 ст. вищу школу для польського панства в Кременці.

Тепер це вище культурне життя буде на Волині робітник і селянин, і за першим ВУЗом встиг уже збудувати кілька нових (Індустр[іальний] Технікум, Землеустр.* Технікум, Укр[аїнські] та Євр[ейські] педкурси). Таким чином, Житомир став значним культурним центром і повинен далі підтримувати й підвищувати свій культурний рівень.

Одним з засобів до нормального ходу наукового життя взагалі і навчального в вищій школі зокрема є наукова бібліотека. Такі бібліотеки є у всіх культурних містах, що мають старі ВУЗи. В них мають постійне місце для дослідів наукові інституції, науково-дослідні кафедри й окремі особи, що працюють науково в якій-небудь галузі знання. Без першодже-

* Російська калька: *землеустроительный*.

рел ніяка справжня дослідна робота відбуватися не може й завмирає. Отже, на черзі для Житомира, як профільного культурного центру Волині (в її географічно-історичних та економічних межах), влаштування такої бібліотеки.

Думка про неї виникла в Секції наук[ових] роб[ітників], що особливо гостро відчують потребу для своєї культурної праці в такій бібліотеці. І по обміркуванню виявилось, що її не тільки збудувати треба, але й можна.

Головні підстави, на яких вона має існувати, такі:

В склад входять науковці бібліотеки Волинського Центрального Науково-Дослідного Музею та Інституту Народної Освіти, що разом складуть 150 000 томів книжок (50 т. + 100 т.).

В порядку адміністративному вона підлягає Укрголовнауці.

В порядку організаційному вона об'єднується з Волин[ським] Центральним Музеєм, як окремий відділ Музею.

Засоби, потрібні для її існування й праці, отримує від держави через Головнауку й Наркомос.

Працю свою проводить на підставах, звичайних для такого роду бібліотек (читання в самій бібліотеці, де маються відповідні кабінети й всі умови для наукової роботи).

Отримує чергові наукові видання як українські й російські, так і закордонні, на звичайних підставах, котрі сформується при переговорах з центром.

Має окреме помешкання, що входить у склад музейного господарства, і затверджений центром штат робітників.

Певна річ, що зазначені вище пункти одні привести в життя буде легше, другі трудніше. Перші кроки вже зроблено, і згода інституцій, що найбільш зацікавлені справою, – ІНО, Музею, мається.

Одночасно з цим піднімається належне клопотання перед центром. Але є один бік справи, що з приводу його Секція наук[ових] роб[ітників] має потребу звернутися до Губ[ернського] Вик[онавчого] Комітету. Це питання про помешкання.

Наукова книгозбірня не може вміститись ні в який будинок, в яким зараз містяться окремі її частини. Для неї потрібно мати помешкання, що повинно задовольняти цілій низці вимог:

Воно має бути забезпеченим від пожежі.

Воно повинно мати не менш, ніж 30 кімнат звичайного розміру.

Воно не повинно займати частини будинку, що в нім міститься яка-небудь ще друга установа.

І, нарешті, нема рації настоювати, щоб було де-небудь дуже в центрі міста.

Отже, Секція наукових робітників звертається до Волинського Губ[ернського] Виконавчого Комітету з проханням:

своєю принциповою згодою підтримати ідею влаштування в Житомирі єдиної наукової бібліотеки;

під час ліквідації губустанов і розподілу звільнених будинків мати на думці заяву Секції з приводу приміщення для наукової книгозбірні;
дозволити представникові Секції бути присутнім на засіданнях комісії, що буде розподіляти будинки губустанов.

Секретар губуправління
Голова Бюро Секції
Секретар

Держархів Житомирської обл., ф. 28, оп. 1, спр. 140, арк. 29–30. Оригінал.

№ 2

ВИСНОВОК ВОЛИНСЬКОЇ ГУБНАРОСВІТИ ЩОДО УТВОРЕННЯ НАУКОВО-АКАДЕМІЧНОЇ КНИГОЗБІРНИ ПРИ ВОЛИНСЬКОМУ НАУКОВО-ДОСЛІДНОМУ МУЗЕЇ

Без дати, м. Житомир

Розглянувши доповідну записку наукових робітників про утворення Наукової Книгозбірні в м. Житомирі, Губнаросвіта Волині вважає необхідним підтримати прохання.

З свого боку Губнаросвіта рахує необхідним підкреслити, що в даний момент вже надано наказу про переведення крізь окрему комісію попередньої роботи по утворенню Науково-академічної Книгозбірні при Волинському Науково-Дослідному Музею – шляхом концентрації всієї науково-академічної літератури при бібліотечному Від[ділі] музею.

На думку Губнаросвіти, незалежно від організаційних умов (відвід помешкання, т. і.) необхідно клопотатися перед Наркомосвітою, що до утримання зазначеної Книгозбірні згідно маючому бути розробленому кошторису та штатам, відпустка коштів за рахунок держбюджету.

Все літературне майно академічного значення, котре знаходиться по окремих установах, повинно бути передано бібліотечному Відділу Музею, при цьому розподіл літератури та його використання на випадок суперечок з боку окремих установ, повинне розглядатися Комісією в складі представників: Губнаросвіти, Губполітосвіти, Музея, Губвиконкому та Губкому КП(б)У.

По даним дослідю загальна кількість книжок в Науково-Академічній Книгозбірні може рівнятися приблизно від 350 000 до 500 000 томів.

Зміст літератури: літературні пам'ятники, історичні досліді, технічні твори, твори по окремих галузях науки – в значній мірі старих видань. В перший рік існування Книгозбірні необхідно одержати субсидію на передплату Науково-академічних видань, а також на придбання творів по окремих галузях науки.

В останньому Губнаросвіта погоджується з положенням доповідної записки.

Завгубоно Коник
Секретар Гаденко

* Так у тексті. Слід читати *Всенародної*.

№ 3

ВИТЯГ ІЗ ПРОТОКОЛУ ЗАСІДАННЯ РАДИ ВОЛИНСЬКОГО
НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА КРАЄЗНАВСТВА ЩОДО СТАНУ
БІБЛІОТЕКИ ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ ТА РІШЕННЯ
НАРОДНОГО КОМІСАРІАТУ УРСР ПРО ПЕРЕДАЧУ
ЙОГО КНИЖКОВИХ ФОНДІВ ДО ВСЕНАРОДНОЇ
БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

17 липня 1928 р., м. Житомир

С л у х а л и:... Біжучі справи.

... б) Питання про наукову б[ібліоте]ку при Волинськ[им] Дер[жавні]м Музеї. Секретар повідомляє про клопотання, що його висовує культурна [секція]. Секції (постанова останнього засідання) звернулись до відповідних організацій од імені ради Товариства з проською допомогти Музеєві грошовими засобами і взагалі сприяти роботі б[ібліоте]ки. Секція тільки продовжує ту роботу, яку в свій час розпочала секція Наукових Робітників і Музей.

Разом з тим т[овариш] Мефедова доводить до відома Ради, що 17-го липня в Музей отримано від ВБУ (№ 1705) листа такого змісту: що згідно з постановами Президії Укрнауки од 2/VI-1928 р. і колегії Наркомосу од 2/VII – 1928 р. книжкові фонди Волинського Музею передано до Всеукраїнської* Б[ібліотеки] У[країни] з тим, щоб залишити Музею потрібні йому книжки, що повідомляючи про це Всенар[одну] Б[ібліотеку] У[країни] пропонує до того часу, доки буде розподілено книжкові фонди між В[сенародною] Б[ібліотекою] та Музеєм, не передавати нікому без згоди ВБУ ніяких творів друкарської продукції – книг, листівок, мап, гравюр, газет, нот тощо. ВБУ в свій час надішле до Музею своїх співробітників, щоб перевести сортування й розподіл фондів. Од Головнауки і до Наркомосвіти поки що повідомлень ніяких немає.

Обміркувавши б[ібліотечне] питання усебічно, Рада Тов[арист]ва підкреслює що:

1) наукова б[ібліоте]ка при Музеї в її повній цілості утворена для забезпечення правильної культурної і наукової роботи в Ж[итомир]і на Волині;

2) що вона є наук[овою] базою для роботи Жит[омирського] і інших місцевих ВУЗів;

3) що на збудування її потрачено безліч зусиль культр[о]бітників краю;

4) що майже в повнім своїм складі вона зв'язана з віковим культ[урним] життям Волині;

5) що при великих Київських книжкових фондах вона до Києва внесе переважно дублікати (при 14 примірниках Острозької біблії Київ отримає ще 3 прим[ірники], коли б переведено було до життя оцю постанову);

6) що з точки зору культурної праці в усій країні – необов'язково, щоб усе те, що є в нас, а в Києві нема, передавалось до Києва;

7) що коли б така ідея стала офіційно визнаною, то вона відбилась би страшною деструкцією на роботі провінціал[ьних] об'єднань і організацій;

8) коли вже ділитись дублікатами, то доцільніше це робити з якою-небудь іншою б[ібліоте]кою, а не з київською;

9) що розвиток центра не повинен одбуватись за рахунок і на шкоду периферії;

10) що для центру не обов'язково мати те, що є в б[ібліоте]ках периферійних, досить знати про те, що в них є;

11) це в центр[альних] б[ібліоте]ках є більше інших засобів і матеріальних і всяких інших, щоб забезпечити високі культурні вимоги свої, тоді як навіть досягнення незначні, на периферії вимагають далеко більших зусиль і праці і що через те б[ібліоте]ки центральні могли б обійтись без того матеріалу;

12) що книжковий матеріал музею не лежить мертвим багажом в помешканнях б[ібліоте]ки, а використовується при звичайній науковій роботі всіми, кому це потрібно;

13) що спроба деяких установ клопотатись про приєднання до свого майна частини зібраних в Жит[омирському] Музеї колекцій взагалі є великою загрозою для культ[урного] росту революційного Жит[омира];

14) що й без того значна кількість матеріалу (картини, книжки й інші колекції) який повинен бути в Жит[омирі], таким чи іншим способом перенесена до укр[аїнських] і союз[них] центрів і що перед Жит[омирською] орг[анізацією] стоїть задача раніш або пізніш розпочати справу про перевезення їх назад (так напр[иклад], Справа з книж[ковими] мат[еріалами], що є і в Харкові, і в Києві, в Харкові в порядку військової евакуації під час війни з розпорядження царської влади, а в Києві – внаслідок центр[алізаторської] політики царського уряду.

15) перевозка цієї б[ібліоте]ки до Києва обійдеться державі в більшу суму, ніж підтримати її на місці;

16) коли Вінниця забезпечується центральними коштами на норм[альне] утримання б[ібліоте]ки і обов'язковим примірником (при 50 тис. населення і 1 педтехнікумі), то невже в Ж[итомирі] має на це менше право (при 80 тис. населення і 5 ти ВУЗ'ах)*;

17) що ж до користування б[ібліоте]кою в Ж[итомирі], для нежитомир'ян, то в Ж[итомир] так само легко доїхати, як і до Києва, через добрі шляхи сполучення.

* Йдеться про створення Вінницької філії Всенародної бібліотеки України, коли усі книжкові та архівні фонди були залишені у Вінниці, а бібліотека, де було зібрано багато конфіскованих книжок, підпорядковувалася ВБУ та ВАУН фактично номінально.

Зміркувавши все зазначене, Рада Тов[арист]ва ухвалила: вжити всіх заходів, щоб б[ібліоте]ка наукова Вол[инського] Музею в її теперішнім вигляді залишилась уже на місці. Для цього звернутись до всіх організацій і установ, як місцевих, так і інших, що їх робота пов'язана з б[ібліоте]кою, з проханням допомогли Тов[арист]ву в цій справі і опротестувати це вирішення в належних інстанціях. Інформувати про стан справи Секцію Наукових Робітників, Виконком, Міську Раду, Інспектуру Наросвіти, скласти од Наукового Тов[арист]ва доповідну записку до Укрнауки, в якій зазначити Музеї для забезпечення наукової продукції в Житомирі і на Волині; просити Муз[ейну] Раду підняти перед Наркомосом клопотання про затримання передачі фондів б[ібліоте]ки до перегляду питання. Інспектуру наросвіти – підтримати лінію Тов[арист]ва і інтересах наукової справи, як красзнавчої так і взагалі, вживши відповідних заходів. І нарешті скликати нараду із представників різних організацій, установ, шкіл для спец[іального] обміркування справи (з представниками від Музейної Ради, інспектури Наросвіти, Виконкому, Бюро Секції Наукових робітників, Наукового Тов[арист]ва лікарів, Обміту, ІНО, ВІП'у, Землетехнікуму, Міськради і інш.). Збори призначити на 28 липня в суботу о 6 годині – в будинку освіти.

Оригінал за належними підписами

З оригіналом згідно:

підпис секретаря Тов[арист]ва [П. Абрамович]

Печатка

Держархів Житомирської обл., ф. Р-280, оп. 1, спр. 89, арк. 160–161. Відпуск.

№ 4

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ РОЗШИРЕНОЇ НАРАДИ, СКЛИКАНОЇ ПОСТАНОВОЮ РАДИ ВОЛИНСЬКОГО НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА КРАСЗНАВСТВА ВІД 17 ЛИПНЯ 1928 Р. З ПРЕДСТАВНИКІВ РІЗНИХ УСТАНОВ І ОРГАНІЗАЦІЙ, З ПРИВОДУ ПЕРЕДАЧІ КНИЖКОВИХ ФОНДІВ ВОЛИНСЬКОГО МУЗЕЮ ДО ВСЕНАРОДНОЇ БІБЛІОТЕКИ УКРАЇНИ

28-го липня 1928 р., м. Житомир

Збори були 28-го липня 1928 року. Почалось засідання о 7 год. Запрошено представників Музейної Ради, Інспектури Наросвіти Виконкому, Бюро Секції Наукових робітників, Наукового Товариства Лікарів, Обміту, ІНО, ВІПУ, Землетехнікуму, Міської Ради, Наукової секції при спілці Роботземліс, Лікарської Секції, Укрпредтехнікуму і Євпедтехнікуму.

П р и с у т н і: К. Тишкевич, М. Орлов, В. Гнатюк, Є. Вейлерт, Ф. Мефедов, Г. Звада, Кршисецький, Ів. Левицький, П. Абрамович, А. Радзиван, І. Клименко й інші.

Обміркується положення Наукової бібліотеки при Волинському Державному Музеї.

З доручення Ради Волинського Народного Товариства Красзнавства

* Окружний архів.

про причини скликання зборів дає інформацію секретар Товариства П. Абрамович. Зміст інформації такий: Волинський Науково-Дослідний Музей отримав од Всенародної Бібліотеки України повідомлення, що на підставі постанови Президії України од 2/VI-1928 р. і колегії Наркомун од 10/VII-1928 р. книжкові фонди Волинського Музею передано до Всенародної Бібліотеки України з тим, щоб залишити Музею потрібні йому книжки.

ВБУ пропонує до того часу, доки буде розподілено книжкові фонди між ВБУ та Музеєм, не передавати нікому без згоди ВБУ ніяких творів друкарської продукції – книг, листівок, мап, гравюр, газет, нот тощо. ВБУ в свій час надішле до Музею своїх співробітників, щоб перевести сортування й розподіл фондів.

Наведене повідомлення набирає особливої ваги, тому що збігається з рядом заходів різних організацій, які мають одну мету – вилучення з Житомирських збірок Культурно-наукового характеру частини колекцій на користь центральних організацій. Є підстави говорити це відносно художніх колекцій Музею, відносно Окраху* і т. д.

Велике принципове значення цих заходів, що ведуть до занепаду або ослаблення значення Житомира, як культурного осередку, не може не торкатись організацій, зв'язаних з культурною роботою в Житомирі і на Волині.

Що ж до бібліотеки, то історичний смисл її існування в Житомирі – забезпечення місцевої культурної й наукової праці. Вирости з бібліотеки «Общества Исследователей Волини», поширившись за часів Жовтневої Революції, вона збирала наукову літературу, якій не було місця (і територіальних і почасти навіть ідеологічно) в інших бібліотеках та установах. До неї вступили книжки установ, що з Революції перестали існувати, сюди збирали книжковий матеріал численні експедиції, які організували Музей в межах спочатку губернії, а потім округ, попали книжки частини Волинських дідачів та панів; сюди передавалися книжки із центральної бібліотеки, набувалися за кошти різних Волинських Освітніх установ, в тім числі Наросвіти та Музею і т. д., і т. д. Малося на увазі створити не бібліотеку Музею, що обслуговувала б чергову роботу Музею, а наукову бібліотеку, яка стала б у майбутньому базою наукової роботи на Волині. В такому напрямку не раз робила заходи перед Центром і Волинська Секція Наукових робітників, і Музей, і Наросвіта. Після тяжких зусиль, серед безмежних труднощів, нарешті вдалося збудувати значну, як для нас, книжкову скарбницю.

Мала й першорядну вагу для нас, в наших умовах праці, вона зовсім міняє своє значення в Києві. Перевезена туди, вона тільки збільшила б дублікатні фонди Київщині, а Житомир був би позбавлений елементарних умов наукової праці. Дуже мало матеріалу для Києва найшлося би нового. Найрідші стародруки, принаймні, українські в Києві представлені й без того численними примірниками.

Острожська біблія 1581 року в Києві є в 14 примірниках. І в наших трьох примірниках Київська бібліотека зовсім не зацікавлена. В такому положенні 99% книжного інвентаря нашої наукової бібліотеки. З друго-

го ж боку, тепер трудно собі уявити яким би способом переведено було сортування, про яке говорить лист ВБУ. Коли Київська бібліотека маючи три мільйони з лишком фондів, досі не каталогізувала більшої половини своїх записів (2 100 000 одиниць), коли при 86 співробітниках вона не може справитися з каталогізацією половини чергових щорічних предбань (річний прирост за її офіційним справозданням – 274 172 одиниці), то ясно, що таке сортування якого б бути тільки випадковим і суб'єктивним і перш за все це було б з'ясовано, що в Києві є і чого нема.

Здавалось би, що в першу чергу, до Києва повинно одійти те, чого нема в Київських бібліотеках. Боїмось, що тоді місцеві культурні сили позбавлені б були усяких стимулів до нагромадження в місцевих музеях і бібліотеках культурного майна в інтересах збільшення культурного значення Житомира. І ще тому, що послідовно проведений цей принцип обезкровив би усі провінційні музеї. Прийшлося би передати до Києва і з Чернігова і з Полтави і з інших культурних центрів найкращу частину музейних збірок, проти чого раніш висловлювалась Наркомосвіта, коли виникло, наприклад, питання про Шевченківські автографи, які зберігає Чернігівський музей. А головне – це повело б до ослаблення культурних інтересів на периферіях, і знову набула б переваги психологія законности культурної боротьби центрів з окраїнами.

Не можна говорити й того, що в Житомирі певної частини книжкового інвентаря нашої наукової бібліотеки ніхто не використовує, тоді як у Києві фахівців більше. Мова може йти якраз про такі книжки, що цікаві одиницям як у Житомирі, так і у Києві. Це легко довести прикладами.

Але й без того ясно, що коли певна література опинилася в Житомирі, то значить – хтось колись і для чогось її тут зібрав, і значить – хтось колись так само як і в Києві її може тут використати.

Чули ми ще, як казали, що житомирськими силами її, себ-то бібліотеки не впорядкувати. При мінімальних асигнуваннях з центру нема ніяких, нібито надій, щоб в Житомирі хватило сил довести її до потрібного для правильної роботи стану.

Здавалося б, що найкращою відповіддю на це була б додаткова допомога з центру, що для Житомира, як і для інших культурних центрів не тільки законна, але й дуже доцільна. Іде ж центральною допомогою на установи, які при всій їх потребі для держави не можуть бути забезпеченими з місцевих коштів і все ж таки навіть при тих умовах, які є в дійсності – наша бібліотека завдяки великій уважності до цієї справи Музею і співчуттю культурного суспільства зробила стільки, що ні в кого, хто знає справу, не підійметься рука кидати обвинувачення бібліотечному штатові в незначних наслідках роботи. Все, що мало каталоги, розміщене, класифіковане, цілком придатне для наукового користування, ведеться щоденна уперта робота по систематизації й каталогізації матеріалу не каталогізованого. І не далекий той час коли бібліотекарі перейдуть на білову роботу ведення тільки чергової праці по вписуванню нових книжок і по задоволенню потреб місцевих наукових робітників.

Все зазначене говорить про те, що аргументація, яка могла б обґрунту-

вати передачу наукової бібліотеки при Вол[инському] музеї другій установі не є непохитна.

З другого ж боку коли вдуматись в положення, яке в останні часи займає Житомир в загальній системі рад[янської] освітньої політики на Україні, то забезпечення його порядною бібліотекою наукового типу, викликається простою необхідністю. До Жовт[невої] революції Ж[итомир] не йшов далі гімназій та семінарій. А тоді він був губерн[ським] центром території од Тетерева до Буга. Зменшений в своїм адміністративному значенні, ставши центром округовим, він однако ж не тільки не втрачає свого культурного впливу, а навпаки його збільшує. Нова освітня система дала йому 5 вищих закладів (ІНО, ВІП, Землетехнікум, Укр[аїнський], Євпедтехнікуми), створила тут великий науково-дослідний осередок в Музеї – всі установи, до яких тягнуться молоді робітники й селяни не тільки одної Волинської округи. При таких умовах велика наукова бібліотека потрібна в Ж[итомирі] як засіб ці культурні тяготіння зоорганізувати й зміцнити.

Висновок, Вол[инська] Наукова Бібліотека, для якої фундамент заложено при Музеї, в Ж[итомирі] бути повинна, інше питання, чого вона тепер потребує, чого їй бракує. Їй багато бракує, але мова про це зараз не до речі. А щоб вона, ця бібліотека, тепер уже могла б бути корисною, для цього ж є звичайні способи обміну дублікатами, міжбібліотечних абонентів і т. д. (за допомогою яких територіальні перешкоди наукового користування єю зводяться до мінімуму).

І. Д. Левицький додав до цього, що в даний момент досить передчасним і непоміркованим кроком був би всякий перерозподіл або ж одбір матеріалів з збірок, що вкладаються в процесі науково-дослідчої та організаційної роботи Музею, тим більше, що місце його й роль в загальній системі музейного будівництва на Україні ще й досі офіційно не визначене: вважати закінченим збирання наукових колекцій колишніх панських маєтків, цінностей з був[ших] монастирів – не можна ні в якому разі.

Значна частина матеріалів з старих збірок розійшлося по руках приватників, незаконно увласнені різного гатунку меценатами-аматорами цінності є широкого суспільного значення, стають речами спекуляції. Робота вступає в нову фазу, ускладнюючись нез'ясованістю й недостатністю тих засад, що на них будується робота по охороні пам'яток культури. Незнання місцевих умов робітниками центральних наукових установ, обмеження прав музею щодо охорони пам'яток культури – дали протягом останніх двох років явно негативні наслідки. Загрозливий стан справ, з охороною й збиранням культ[урних] цінностей не дивлячись на часто зовнішні ефекти – гіршає. Всяка робота Музею в даному відношенні особливо в зв'язку з передачею функцій закупки культ[урних] цінностей до органів Держторгу (Київська Контора) – унеможливується цілком.

Коли Волинський матеріал таким або іншим способом буде пересуватись до інших центрів, то для місцевих робітників одпадають стимули вести дальшу роботу по збиранню бібліотечного майна, худ[ожніх] і інших цінностей, що досі збирались й зберігались виключно завдяки їхній

енергії.

Технічно неможливо собі уявити процес якогось сортування й одбору книжок до того часу, коли ВБУ ще не встановила, що саме в ній мається, з офіційних її справоздань. (ВБУ. Перше 10-річчя існування) визнано, що це може статися тільки через які-небудь 5–10 літ і то при цім одбір міг би бути плановим.

В. Я. Гнатюк зв'язує питання про наукову б[ібліоте]ку при Вол[инському] Держ[авному] музеї з напруженим ростом культурно-наукової праці на Рад[янській] Україні, що висунула з-поміж культурних осередків своїх такі величезної сили центри, як Київ, Харків, Одеса, Дніпропетровськ. Кожний з них розвиває цілу систему культурної роботи – науково-дослідчі кафедри, бібліотеки, музеї, вузи, архіви і м. д. Але разом з тим і поруч з ними існують культурні осередки меншої ваги, як Полтава, Чернігів, Вінниця, – що не можуть існувати без своїх наукових бібліотек, музеїв, архівів тощо.

Ж[итомир] належить до цих останніх центрів і потребує до себе більшої уваги, ніж бачив її до цього часу. Музей з бібліотекою і архів у повному складі повинні ними лишитися на місці. Бо тільки при цій умові може рости культ[урний] рівень краю і вивчатися місцева продукція, місцева економіка, місцеве життя. Потрібно поставити питання на порядок перед місцевими партійними й рад[янськими] органами й перед центром. Музеєві слід вжити найенергійніших заходів адміністративних і фінансових для підсилення каталогізації бібліотечних матеріалів. Наукова б[ібліоте]ка Волині повинна входити в дружні стосунки з іншими науковими б[ібліоте]ками через обмін дублікатами і позичання наукової літ[ератури]. Всеукраїнське значення певних експонатів – це гордість нашого музею, чи б[ібліоте]ки. І треба берегти, як бережуть їх Чернігів, Полтава й інші міста. На Україні є багато установ з експонатами всеукраїнської ваги. Тим часом вони існують на місці – літературний відділ Чернігівського музею, Музей ім. Поля в Дніпропетровську, Вериспінський музей у Миколаєві, б[ібліоте]ка Ніжинського ін[ституту] і т. д.

В. В. Мефьодова. Збільшення мільйонних книгосховищ ВБУ на кілька десятків тисяч книжок з б[ібліоте]ки Волинського музею ні в якому разі не виправдає тієї руйнації, що її може бути заподіяно для дальшого розвитку науково-дослідчої діяльності і широкої культ[урної] роботи на Волині. Як видно з публікації, уміщеної в № 167 (438), Вечернего Київа од 19.VII.[1]928, питання про б[ібліоте]ку Вол[инського] музею поставлене було в зв'язку з докладом Укрнауці директора ВБУ т[овариша] Пастернака, від якого й мається упереджуюче повідомлення Музею з пропозицією припинити будь-які видачі книжкових матеріалів. Б[ібліоте]ка Вол[инського] музею це не фонди в якомусь безпорядному стані. Вона являється одним із культурних осередків, органічно зв'язаних з життям та діяльністю наукових і освітніх закладів Волині, і з цим потрібно рахуватися. Питання вирішено поспішно, в цілком несподіваній формі, без попереднього ознайомлення з історією збірок, їх значенням для культурного життя Волині, обминаючи ті біжучі роботи, що проводять їх в Нау-

ковій б[ібліоте]ці Вол[инського] музею місцеві наукові сили, молодь.

Г. Г. Звада. Коли в наук[овій] б[ібліоте]ці Вол[инського] музею або ж в інших його збірках маються речі Всеукраїнського значення, то всі вони являються цілком приступними для наукового опрацювання як місцевими робітниками, так і робітниками інших міст Республіки чи Союзу. Так стоїть питання в багатьох округових центрах України. В основу правильного розподілу книжкових багатств потрібно в першу чергу покласти ґрунтовне вивчення існуючих книгосховищ, обмін дублікатним матеріалом, що мусить гарантувати нормальні умови для наукової праці в Києві, Житомирі, і в інших містах України, що можливо в даний час не мають ні оригінальних, ні дублетних матеріалів для належного укомплектування своїх основних збірок. Треба звернутись до місцевих урядових організацій з клопотанням про підтримку заходів, щоб ця наукова книгозбірня була упорядкована до кінця, щоб вона була забезпечена відповідними асигнуваннями й штатом, що дасть можливість у належному масштабі розгорнути наукову працю в заснованому науковому Товаристві, а також при переході на науково-дослідчу роботу і в Жит[омирських] вузах.

Збори обмінявшись думками, вважають справу з'ясованою й приймають одноголосно резолюцію:

Культурне життя краю, потреби вивчення його економіки й побуту, а також забезпечення культурних вимог робітників і селян, викликали заснування в Житомирі ряду ВУЗів, спрямувало діяльність Волинського Державного Музею на дослідчий шлях, привело до розгорнення праці Волинського Наукового Товариства краєзнавства.

Разом з цим збільшувались наукові збірки Музею, ставала на ноги й розвивалась наукова біб[ліоте]ка, що існує в організац[ійному] єднанні з Музеєм, ріс і зконцентровувався архів. Всі вони природньо стали науковою базою для культурної, краєзнавчої, наукової роботи всіх згаданих вище установ і залучення нормальних умов діяльності й дальшого розвитку культурних сил Волині.

Нарада визнає, що зменшення цієї бази через передачу чи однієї б[ібліоте]ки, чи й інших збірок Музейних або архівних до центральних установ київських спричиниться до гальмування культурної еволюції Волині.

Бібліотечне майно збільшить книжні збірки Всенарод[ної] б[ібліоте]ки Укр[аїни] переважно дублікатами, тому що в Києві при старих вузах цілі століття збирались могутні б[ібліоте]ки, яким постачались головніші й коштовніші матеріали славянські й західно-європейські (Університет, Академія і т. д.)

Коли навіть офіційні звіти ВБУ визнають, що каталогізація книж-

кового інвентаря при збільшенні співробітників удвоє (з 86 до 150) може бути закінченою тільки через літ 5–10, то правильні передача і одбір книжкового майна в разі потреби могли б одбутися тільки після цього терміну.

Збори вважають, що матеріали навіть Всеукраїнської ваги повинні бути гордістю біб[ліоте]ки, берегтися з іншими матеріалами, як то робиться і в інших книжкосховищах та Музеях України. Пересунення їх болуче відбилося б на праці місцевих культурних робітників, од яких відібраний був би стимул для дальшого збирання й вивчення ще не зібраних наукових матеріалів.

Міжбібліотечний обмін діблікатами й практика міжбібліотечних абонементів є достаточна запорука доступності для наукових робітників, що працюють не в Житомирі, наукових видань, які маютья в науковій біб[ліоте]ці при Волин. Музеї.

Тому нарада ухвалює звернутись до Міської ради та Округового Виконавчого Комітету з проханням поставити на порядок денний питання про Наукову Б-ку при Волинськiм Музеї, підтримати лінію Волинського Науковго Товариства та Народи перед відповідними центральними установами. Зробити доповідь доручається Голові й секретареві Народи.

Просити музей підняти, разом з Окрінспектурою Народної Освіти, відповідне клопотання перед Укрнаукою про залишення Наук[ової] біб[ліоте]ки Вол[инського] Музею в непорушному складі на рівних правах з іншими Музеями та книжкосховищами України, що обслуговують так саме науково-дослідчі заклади, наукові асоціації та місцеві вузи.

Голова наради підпис
Секретар підпис

Держархів Житомирської обл., ф. Р-280, оп. 1, д. 89, арк. 155–158. Копія.

Лер Стефан

«ЯК ВСЕ ЦЕ, ОДНАК, ЖАХЛИВО!»¹

Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943)*

Вольфганг Артур Моммзен (1907–1986) служив з кінця серпня до жовтня 1943 р. солдатом в Україні, окупованій тоді гітлерівськими військами. У його колекції, яка нині зберігається в Бундесархіві у Кобленці і до цього часу закритій для суспільства, є змістовні щоденники періоду війни, в яких Моммзен як «мовчазний спостерігач»² – як він сам себе визначав – занотовував свої враження щодо окупаційного режиму у Рейхскомісаріаті «Україна» та Рейхскомісаріаті «Остланд». Його нотатки, зроблені під час перебування в Україні, становлять інтерес із багатьох точок зору: Моммзен занотовує загальні враження і розповідає, частково з критичної точки зору, про режим нацистської окупації з усіма її жахливими та вартими презирства явищами. Крім того, німецький архівіст інформує про еваку-

* Переклад з німецької: *Н. Кашеварова, Н. Малолетова.*

ацію київських культурних цінностей восени 1943 р., у якій він сам брав участь, і щодо якої ще й досі існує неясність³.

Далі йтиметься коротко про біографію Моммзена, щоб представити українському читачеві видатного прусського та західнонімецького архівіста, який з 1967 по 1972 рр. очолював Центральний архів Федеративної Республіки Німеччини, Бундесархів у Кобленці. Крім цього, вибірково публікуються витяги з щоденних нотаток Моммзена, які він зробив під час своїх поїздок у Броди, Здолбунів, Шепетівку, Бердичів, Фастів, Знамянку, Кременчук, Полтаву, Бровари та Київ.

Вольфганг Артур Моммзен, який походив з відомої родини істориків (його дідусем був Теодор Моммзен), з 1927 р. до 1933 р. вивчав історію у Гейдельберзі та Берліні⁴. У 1933 р. він захистив у Германа Онкена працю з питання британського імперіалізму у другій половині XIX ст. Після присудження наукового ступеня Моммзен прийняв рішення на користь архівної служби і у 1933/1934 рр. закінчив прусську архівну школу, засновану кількома роками раніше генеральним директором Альбертом Бракманном (1871–1952), Інститут архівної справи та курси підвищення кваліфікації з наукових історичних дисциплін при Пруському державному таємному архіві у Берлін-Далемі⁵. Після того, як він двома роками пізніше, у 1936 р., завершив свою службу на посаді архівіста у Бранденбурзько-Пруському приватному архіві династії Гогенцоллернів⁶, він перейшов у 1938 р. до Пруського центрального архіву в Берлін-Далемі, де вже раніше отримав свою архівну освіту.

Після німецького нападу на Польщу, а також внаслідок розподілу сфер інтересів у Східній та Центральній Європі між Німецьким рейхом та Радянським Союзом влітку-восени 1939 р. балтійські німці, відповідно до «політики щодо народностей» Гітлера, на основі німецько-радянської угоди були переселені «на батьківщину в рейх», у західні області колишньої Польщі, які незадовго до цього були анексовані німецьким рейхом. У зв'язку з цією подією прусський архівіст та керівник Служби публікацій⁷ Йоганнес Папріц (1898–1992)⁸ за підтримки Пруського архівного управління та за дорученням «рейхскомісара по зміцненню німецької народності», рейхсфюрера СС Гімmlера ініціював створення у Ризі Німецької архівної комісії для порятунку друкованого спадку «фольксдойче». Завдання цієї комісії під керівництвом Папріца, до якої у подальшому належали архівісти Моммзен та Курт Дюльфер (1908–1973)⁹, полягало як у перевезенні приватного архівного спадку «фольксдойче» (документація німецьких об'єднань та інституцій) з Естонії та Латвії до Німеччини, так і у фотокопіюванні документів у державних архівах [Естонії та Латвії], що були визначені як важливі для «німецької народності» та які обидві балтійські держави не хотіли публікувати. Моммзен керував «Робочою групою Естонії та Архівною комісією Німецько-естонського паритетного Комітету з питань культури»¹⁰. При проведенні великої акції з копіювання архівісти спільно з «SS-Ahnenerbe» (підрозділ СС «Спадщина предків») сфотографували численні церковні книги¹¹, що були важливими з точки зору нацистської расової ідеології для так званого «підтвердження арійського

походження».

Тоді у Ризі Моммзен пережив послідовне примусове включення країни до складу Радянського Союзу, що посилювало вже наявну у нього антирадянську позицію. Моммзен регулярно відправляв до Берліна донесення про «більшовизацію» балтійських країн з метою використання їх у антирадянській пропаганді. Після того, як Моммзен у травні 1941 р. спочатку залишив Прибалтику, він, кількома місяцями пізніше, після нападу Німеччини на Радянський Союз, у жовтні 1941 р. здійснив своє відрядження до Риги, де у Рейхскомісаріаті «Остланд» при німецькій цивільній адміністрації було створено Німецьке архівне управління. Архівісти Моммзен та Дюльфер перебрали на себе захист та контроль за архівною справою у Прибалтиці, яку вони організовували відповідно до «німецьких інтересів»¹².

Уже під час свого перебування у Ризі Моммзен, який належав до НСДАП з 1937 р., записував свої змістовні міркування щодо помилок нацистської політики в окупованій країні. Так, він критикував погане поводження з місцевим населенням у Ризі, корупцію, широко поширену серед німецьких службовців¹³, та політичне управління, що стало «повністю божевільним»¹⁴. У той час, як восени 1941 р. у Прибалтиці їх вітали «з відкритим серцем як визволителів» від радянського панування, Відділ політики Рейхскомісаріату «Остланд» вживав заходів, які лише «викликали обурення місцевого населення». «Неминучим результатом» цієї політики було те, що німці вже у лютому 1942 р. «були у Латвії небажаними гостями». Моммзен вважав, що це «можливо, вже за півроку призведе до перших озброєних зіткнень»¹⁵. Нацистська політика по відношенню до євреїв також не залишилася прихованою від німецького співробітника архіву. 29 березня 1942 р. він записав до свого щоденника такі слова: «Вже декілька тижнів розстрілюють євреїв». Він припускав, що «від ризьких євреїв уже майже ніхто не залишився. Замість них тут тепер євреї з рейху, які перед смертю декілька днів повинні згрібати сніг». Після того, як перед розстрілом декілька євреїв втекли та приєдналися до руху опору, «ліквідація» євреїв, що залишилися, здалася йому зрозумілою та необхідною. Вбивство євреїв не було таємницею для німецьких службовців, що працювали на Сході, навпаки, вони навіть були чітко проінформовані щодо цього, про що ясно свідчить наступний запис у щоденнику Моммзена: «Як розповідав тут рейхскомісар Льюзе, справа почалася з того, що фюрер сказав: “Я не хочу більше бачити цих людей”. Спочатку це була цілком таємна справа рейху, тепер про це говорять всі. Перш за все слід визначити вид смерті, при цьому обговорюється три варіанти, відправлення вглиб Росії, причому мета не досягається, смерть від голоду в гетто та через розстріли або смерть від отруйного газу. На даний момент вибір схиляється до двох останніх видів, які також є цілком гуманними. [...] Щодо розстрілів, на жаль, нескінченно чути лише про жорстокості, що чиняться СС. [...] Жахливо, як мені розповідав один есесовець, що він цілими днями під час розстрілів у Польщі постійно бачить кров та змушений заливати це алкоголем. При цьому він батько родини. Чи зможе він коли-небудь пережити ці події?»¹⁶

Моммзен був співробітником Оперативного штабу рейхсляйтера Розенберга (ОШР), зондерштабу «Архіви», що діяв у зоні операцій групи армій «Північ» та «Центр». ОШР вів ідеологічну боротьбу проти ймовірних та дійсних ворогів націонал-соціалізму, таких, як масони, євреї та комуністи. Задля забезпечення своєї діяльності він конфіскував бібліотеки, архіви та інші колекції, щоб використовувати їх, наприклад, в Інституті вивчення єврейського питання. Награбовані зібрання мали скласти основу «Вищої школи» Розенберга. Недарма історики описують ОШР та його діяльність як «найбільш активну організацію з пограбування витворів мистецтва, яку коли-небудь бачив світ» та «найбільше систематичне пограбування витворів культури та мистецтва в історії»¹⁷. Моммзен здійснив для Оперативного штабу численні переміщення архівів. Останнє завдання перед призовом до вермахту для ОШР у Прибалтиці привело його до Смоленська та Вітебська, звідки він перевіз архівні зібрання до Вільно¹⁸. До цього він вже доставив архівні документи з Новгорода.

Наприкінці квітня 1943 р. він був призваний до вермахту. Надруковані у вигляді витягів записи Моммзена щодо його перебування на Україні та його враження починаються з Бродів:

31 серпня 1943 р., м. Броди

«Учора ввечері ми залишилися стояти у Бродах. Перед нами партизани підірвали колії; їхню діяльність, яку ми іноді спостерігаємо перед подоланням старого російського кордону майже так, як навесні цього року в найгірших областях Білорусії, де є найбільш складна ситуація. Партизанська небезпека поширилася так широко також в Україні внаслідок численних німецьких помилок. [...] Від Бродів сьогодні почав переїзд до Здолбунова, з останнього колись польського міста, яке було зруйновано у 1939 р. Тепер шлях триває, вочевидь, у напрямку Києва. Учора ввечері у нашому вагоні відбулася огидна сцена пияцтва санітарів, які напилися вина та шнапса, призначеного для хворих. Оберлейтенант був змушений врешті-решт покласти край скандалу. Половина санітарів має судимості, один навіть незважаючи на наявність у нього золотого партійного значка. Боронь, Боже, від того, що мені коли-небудь буде потрібна допомога цих людей. У черепашому темпі, з частими зупинками ми їдемо через середину дуже густого партизанського лісу. Справа та зліва лежать рештки підірваних поїздів¹⁹.

1 вересня 1943 р.

[...] Ми щойно проїхали Фастів, що на південь від Києва, та рухаємось далі у південно-східному напрямку. Ймовірна мета – Дніпропетровськ, але цього ніхто не може знати. Ландшафт виглядає зовсім інакше. Ліс майже скінчився. Більше не видно слідів діяльності партизан. Місцевість, що стає все більш низинною, вочевидь, помітно родючіша. На місці численних окремих земельних наділів невеликих власників тепер видно величезні зернові поля великих радянських державних господарств. [...]

4 вересня 1943 р.

2.9 вранці о 6 годині прибуття до Знам'янки. [...] Населення частково дуже привітно налаштовано до німців, але також частково і нега-

тивно. Небезпека з боку партизан, вочевидь, зростає. Дещо типово військово: з обережності щодо партизан ми протягом подорожі вночі жодного разу не знімали взуття. [...]

8 вересня 1943 р. м. Знам'янка

[...] Я був змушений 5 вересня лягти у лазарет з високою температурою. [...] Умови у лазареті просто жахливі. Здається, російські медсестри значну частину своєї уваги приділяють санітарам. [...] Тут в офіцерських колах вже говорять про відступ фронту до Дніпра. Про це, безумовно, свідчить евакуація міста Сталіно, що готується вже досить тривалий час. Це був би перший крок до відмови від українських промислових областей. Чи змусимо ми місцеве російське чоловіче населення йти з нами, чи воно виступить проти нас у штрафних батальйонах? Шкода, якщо винищення росіян досі не залишається нашою головною метою, невже тоді, можливо, одного дня нам доведеться пережити прихід росіян до рейху? [...]

14 вересня 1943 р., м. Кременчук

Поїздка [зі Знам'янки до Кременчука] на відкритій платформі вантажного потягу, в яскравому сонячному світлі, була спочатку дуже гарною. [...] Я бачив мало слідів діяльності партизан, проте вона останнім часом має дуже пожвавитись, [як я чув з розповідей одного з представників польової жандармерії]. [...] Кременчук – це стандартне велике місто, переважно з одноповерховими будинками. Лише більшовики почали будувати багатопверхові будинки, які дуже порушують вигляд міста. [...] На вокзалі видно багато відступаючих [військових] колон, що повертаються, вочевидь, часто навіть цілі підрозділи. Багато локомотивів також переправляються у безпечне місце. Я бачив щонайменше 25 зіпсованих локомотивів на шляху до Знам'янки і звідти далі по дорозі на захід, до того ж багато потягів, які до верху були навантажені зерном. Поміж ними – жалюгідні транспортні засоби росіян, що тікають. Де мають бути розміщені всі ці люди? Ймовірно, існує принцип людяності, що не дозволить принести їх у жертву Радянському Союзу. Майже кожні п'ять хвилин повз нас по двоколінійній гілці проходить поїзд. За годину це 6 поїздів в одному напрямку, за день близько 100. [...] Радує транспорт з продовольством, що рухається у напрямку Батьківщини. Це діє заспокійливо з огляду на майбутню зиму та весну. [...]

16 вересня 1943 р., м. Полтава

Я сиджу в залі очікування вокзалу Полтави, у маленькому приміщенні, в якому тісняться сотні солдат, які хочуть виїхати на фронт або на Батьківщину. [...] Гебітскомісар Полтави сьогодні або завтра відбуде остаточно. [...] У місті також все підготовлено до евакуації. Населення теж частково має залишити місто. Військові служби також готові до евакуації. На жаль, музей та архів мають залишитися тут. Культурні справи були «виконані» гебітскомісаром, «міністром фінансів», як він сам себе називав. Він міг взяти з собою лише найважливішу частину музею²⁰. Решта має залишитися тут, його клопотання щодо цього запізнилося на 14 днів, відсутні також пакувальні матеріали. Дай Боже, щоб при руйнуванні та спалюванні міста музей та архів залишилися принаймні неушкодженими. Будівля музею перебуває у доброму стані, у виразному російському стилі, перед нею – жахливий кубістичний па-

м'ятник якогось чоловіка з радянських часів. [...] Як нам стає відомо, акція по руйнуванню областей, що залишаються, іде повним ходом. Всюди людей беруть з собою чи вони їдуть, вочевидь, у більшості своїй добровільно та охоче. Хоча все палиться та підривається, по можливості багато береться з собою, частково навіть залізничні рейки. Про таку картину свідчать потяги, що рухаються у напрямку Півдня та Заходу. Я говорив з солдатами, які пройшли палаючими селами та завіряли, що росіянам не залишили жодної дошки. Сучасна війна! Але росіяни вже достатньо показали нам, як це робити! Багато худоби також женуть з собою. З поїзду повсюди видно довгі колони або місця відпочинку. Я бачив корів навіть на танках, мабуть призначених для додаткового продовольчого забезпечення окремих [військових] підрозділів. Худоба, що залишається, бігає скрізь у зоні евакуації, перш за все дуже багато домашньої птиці. Всі солдати, що тут проходять, говорять про підсмажених курок та гусей, які дуже припали їм до смаку. Настрій військ дуже різний. [...] Варто уваги, що ціни удвічі вищі, ніж у Знам'янці. Помітно, що ми у великому місті. У магазинах можна купувати за німецькими цінами, але лише за картками. Тому я врешті-решт зовсім нічого не купив, бо 8 марок ідуть за 5, і я не можу розрахуватися навіть за гарні яблука. [...] О 15 годині надійшло нове повідомлення командирю, за яким мене посилають до фронтового розподільного пункту. По дорозі я зустрів молодого історика мистецтва, який поскаржився, як багато предметів мистецтва береться з собою, головним чином офіцерами. Серед іншого часто знімають срібло з ікон та відсилають додому. Одного разу його генерал хотів подарувати йому три малюнки одного відомого французького художника, мені незнайомого. Всюди те ж саме – непідкупних офіцерів та службовців XIX століття більше не існує. [...] Під час поїздки у Кременчук у мене була тривала розмова з однією людиною з таємної польової поліції, простим солдатом. Службовець таємної польової поліції між іншим розповів мені, як вони ранньою зимою у Мінську, у 1941 році, як захід проти партизан на кожному розі вулиці повісили по 3 людини. Вони були раді нарешті після 4 тижнів, протягом яких вони знищили 3 тисячі людей, виїхати звідти. В Україні партизанщина активно прогресує. Час від часу [карателі] знищують цілі села, включаючи дітей, тому що [після знищення усіх дорослих] (про них більше нікому піклуватися). Наказували, коли готувалася якась подібна акція, розстрілювати недостатньо лояльних людей із навколишніх сіл, відповідно до списків, складених «довіреними особами», які були усюди. Одного разу сталося так, що через помилку у списках було розстріляно 2000 чоловік, які вважалися особливо відданими. У мене волосся стало дибом на голові, коли у відповідь на мої заперечення я почув щось філософське, подібне до «Господь своїх розпізнає». У сумнівних випадках завжди слід розстрілювати. Наслідки такої позиції німецького політичного керівництва видно усюди. [...] Гебітскомісара вже повністю замінили військові. Лише біржа праці ще має повноваження і керує евакуацією росіян. Вражає те, що евакуюють лише молодих, здатних до роботи людей. Всі старі мають залишитися. Внаслідок цього у транспорті можна побачити майже лише молодих жінок, молодих дівчат та вражає багато дітей.

18 вересня 1943 р. м. Знам'янка

Важка поїздка сюди з Полтави. На жаль, здається, що залізниця, нездатна впоратися зі складним становищем в умовах проведення заходів з евакуації, мабуть, також не в змозі вирішити те, що залізничний переїзд Полтава-Корістовка має лише одну колію, та саме її зараз часто підривають партизани. [...] Якщо придивитися ближче, також складається враження, що далеко не всі виїдуть. Там, де це можливо, знищуються ще існуючі поля кукурудзи, що вже має обмежене значення. Цивільні зібрали велику кількість зерна у сховищах, що захищені від вогню, це потрапить до рук більшовиків. [...] Факт у тому, що нам не дістанеться багато зерна. [...] Щодо евакуації населення, то чути дуже різне, при цьому єдине те, що всі або майже всі їдуть добровільно. [...] Поряд зі мною на вокзалі стояв поїзд з біженцями. В одному відкритому вагоні я нарахував 25 дорослих, серед них 2 старих та один чоловік у середньому віці, та 23 дитини, серед них близько 20 у віці до 4 років. Скільки з цих, постійно галасливих та, вочевидь, хворих дітей переживуть багатоденну подорож? На жаль, німецький службовець у формі керівника військової частини не міг [...] впоратися із ситуацією. Він галасує та кричить без поважної причини, навіть бив ногами спочатку жінку, за моєї присутності, потім чоловіка. Коли я вказав йому на це, він зробив дурне зауваження, що ніби у цьому випадку так краще. На жаль, я також вимушено спостерігав, як одного, п'яного до втрати свідомості кавказця, який досить добре говорив німецькою, повністю облили водою з помпи, а також ще й знущалися з нього. Офіцери, що стояли поруч, сміялися. На мої зауваження політичного характеру мені відповіли, що це компетенція залізничної поліції.

Дуже сумно з того приводу, що росіяни бачать лише те, що німці б'ють росіянина. Хоча вони також сміялися, ніхто не знає, що вони думали. Між іншим, на залізниці кожна рейка підірвана, і саме у середині [...]

21 вересня 1943 р., м. Фастів

18-го близько 18 години вечора – від'їзд зі Знам'янки до Бобринської. [...] Близько 10 години ми сідаємо на поїзд з боеприпасами, на якому ми їдемо з зупинками, який потім все ж таки з міркувань безпеки проїзду через територію, де діють партизани, залишаємо. Після довгої поїздки я знову приїхав у Знам'янку ввечері близько 10 години 19-го. [...] На Полтаву вже нікого не пропускають. Місто мало бути підірване та охоплене полум'ям вчора ввечері. Чи врятовані архів та музей? Чи виконав Оперативний штаб мою тогочасну пропозицію – у подібному випадку звернутися до Верховного командування вермахту? Відповідно до мого досвіду я мав боятися протилежного. [...] (Поїздки туди і сюди). Біля 11 години я прибув до Фастова. О 15 годині треба було їхати до Києва. [...] Ці записи – це одночасно відображення чуток. Як мене знову запевнили, великі запаси зерна у залишених населених пунктах будуть повністю знищені за допомогою вогнеметів. [...]

22 вересня 1943 р., м. Макарів

Вчора – поїздка до Києва під зливним дощем. Увечері, на під'їзді до Києва, прибуття у Макарів. [...] Щодо Києва, то соромно сказати, що нічого не бачив, навіть Лаври, лише підірвані та спалені торгові вулиці та частини панорами міста. Сумно, що Київ має бути залише-

ний. Цивільна адміністрація та 10 тисяч німецьких «цивільних» вже залишили Київ, [цивільне населення] щойно евакуювалося. Сьогодні мають відійти останні поїзди з людьми. Вочевидь, Дніпро по всій своїй течії має стати лінією оборони, лише на Півдні Крим ще тримається. [...] Дай Бог, щоб ми утримали хоча б Естонію. Є ідея про лінію оборони Дніпро-Дюна. Але ми повинні утримати Естонію як з'єднувальну ланку з Фінляндією, інакше вона дістанеться більшовикам. Ми не можемо допустити, щоб російський флот панував у північній частині Балтійського моря. Чи зміг директор Вінтер²¹ вивезти хоча б найважливіші частини Державного архіву? Я не вірю, тому що складнощі були занадто великими; але я також думаю, що директор Вінтер, незважаючи на всю досвідченість, був недостатньо молодий та спритний для виконання поставленого завдання. Вже на нарадах початку 1942 р. він був наче втомлений від Росії та готовий до того, щоб все покинути. Яке щастя, що я хоча б зміг вивезти [зібрання] Новгорода, Смоленська та Вітебська. Київ по можливості буде евакуюваний та являє собою таку ж саму картину, як Полтава. Населення всюди готове виїхати та тримається за кожне містечко у потягах. Всі шосе заповнені відступаючими солдатами, від'їжджаючим цивільним населенням, багато корів та коней. [...] Між Фастовом та Києвом я бачив 17 поїздів, що стояли один за одним. [...] Настрій у [військовій] частині жахливий. Люди більше не вірять, що росіян ще можна стримати. Я можу занотувати майже лише про негативне та про гостру критику. [...]

24 вересня 1943 р., між Києвом та Броварами

[...] 23-го вранці я їду кур'єрською машиною до Наливайківки, тобто не зовсім туди, а навіть ще до села перед нею, оскільки Наливайківка занадто небезпечна з огляду на партизан. У місцевості має бути 4 тисячі партизан з танками, власним летовищем і т. д. під керівництвом одного генерала, які інколи також нападають на великі населені пункти. [...] 312 військова артилерійська частина облаштувала зимові квартири; був зайнятий лазарет щойно залишений росіянами. Постає питання: чи так безумовно необхідно, щоб через це у росіян виникло лише роздратування, навіть якщо вони самі діють ще гірше. [...] Як я чув, росіяни перейшли Дніпро на північ від Києва. Якщо це правда, і цей удар не можна відбити, тоді на території Західної України, навіть навколо Києва, може виникнути другий Сталінград. [...] З 312 військової артилерійської частини у другій половині дня мене переведуть до військової артилерійської команди 611. Обервахмістр особисто бере мене зараз з собою. [...] Враження гірше за ті, що я отримував раніше.

Настрій зовсім погіршився. «Різдво – це мир», все налаштовано на мелодію [пісні] «Все проходить повз ...». Увечері видали чимало алкоголю, було багато напідпитку або дуже п'яних, і тому настрій був розслаблений. Під час моєї вечері туди вбігла російська жінка чи дівчина, що плакала. П'яний вахмістр за нею. Я почув коментар від команди, що він виселив її з помешкання і хоче примусити її, щоб вона переночувала в його домі, напевно з наміром згвалтування. Врешті-решт він виштовхнув її насильно з нашої кімнати додолу по сходах. Що сталося потім, я не знаю. Я не втручався тому, що я був ще новачок і не хотів стати посміховищем. Команда поставилася до його поведінки негативно, але

не знала, як правильно діяти. Дуже прикро, що скарги в армії ніколи не дають результатів. [...] Зрештою, росіянка була лише вільнонайманою.

Чому тут дивуватися, що вона та інші добровольці, які бачать те ж саме, переходять до партизан? [...] Сьогодні вранці мене відсилають на лівий берег Дніпра до частини 611. Я можу проїздом хоча б подивитися на Київ. У місті, що, вочевидь, з розмахом розбудовувалося до 1914 року, багато будівель радянського часу, часто дуже помпезних та потворних. Місто негарне, але його розташування чудове. Дуже красивою будівлею, створеною під впливом барокко, є дзвіниця Лаври. Унизу, в долині димить та горить сховище пального. Я вперше безпосередньо бачу війну. Вночі росіяни обстрілювали передмістя Києва. [...] На узбіччях доріг тут і там лежать мертві коні, корови, навіть одна коза. [...]

30 вересня 1943 р., на північ від Києва

Тим часом визначено, що я залишаюся при артилерійській топографічній обслузі частини 611. [...] Мене залучать навіть до охорони пам'яток культури, тому що монастир Лаври стоїть відкритий, документи та архівні матеріали, що там знаходяться, доступні усім. Треба сподіватися, що відбудеться спільний візит до Лаври разом з командиром частини, тому що навіть величезним пошкодженням можна дати раду.

Під Броварами ми залишаємося лише 2 дні. Я довго стояв нагорі біля вікна нашого помешкання, колишньої фабрики, та у темряві ночі задумливо спостерігав за сьома великими пожежами та численними спалахами вогнищ. На всій відстані від Смоленська до Чорного моря горить безмежна російська земля. При цьому пропадають величезні цінності. Існує думка, що, якщо ми програємо війну, росіяни вимагатимуть, щоб німецькі примусові робітники чи німецька армія знову відбудували все. Навколо нас все зруйновано. Кожний дім знесено, підірвано чи підпалено. Постійно чути вибухи з усіх боків. Кожної ночі ми прокидаємося через сильні поштовхи, від яких трясє увесь дім та розбивається віконне скло, яке з деренчанням падає додолу. Наступні поштовхи такої ж сили тривають. Пізніше ми довідуємось, що мова іде про висадження у повітря залізничних колій. Населення відсутнє. За війнятком старої жінки, яка, ймовірно, навмисно була залишена своєю родиною, я не бачив більше нікого з цивільних людей. Цей район, дійсно, також повністю був евакуйований, але в цілому на місцевість, судячи з усього, це не поширюється. [...] Я сплю у кімнаті молодих офіцерів. Проте і тут настрій не дуже радує. Ввечері йшла тривала довга дискусія, у якій я міг чітко пояснити людям, незважаючи на їхній опір цій думці, що буде, якщо ми програємо війну. Цілком панує уявлення, що нібито ми є винуватцями війни. Навіть забули те, що Англія та Франція оголосили нам війну. Я виступаю проти цього, захищаючи зовнішню політику націонал-соціалізму частково навіть всупереч моїм переконанням, оскільки люди не розуміють складного ходу думок. [...] 27-го рухаємось разом з усією частиною назад через Дніпро. Вулиці повсюду заміновано. Два головних мости через

* Пріорка – історична назва місцевості у західній частині нинішнього Оболонського району м. Києва. В середині XVII ст. тут знаходилася замська резиденція пріора Петра Розвадовського – настоятеля католицького домініканського монастиря у Києві, звідси і походить назва місцевості.

Дніпро також готові до підриву. Наступної ночі обидва будуть висаджені у повітря. [...] З 27-го на 28-е ми ночуємо у південному передмісті Києва. Наступного ранку частину знову збирають. З'явилася жінка, яку вночі згвалтував німецький солдат. Злочинця, звичайно, не знаходять. [...] 28-го ми переїжджаємо звідси на північ від Києва. [Пріорка]* [...] Ми живемо у старому маєтку ще царських часів, що був місцем перебування якогось радянського природознавчого інституту. Жахливо, що наші земляки за два дні знищили бібліотеку та багато фізичної апаратури. [...]

2 жовтня 1943 р., Пріорка

Місце, де ми знаходимось, називається Пріорка. [...] Сьогодні я був у місті Києві разом з командиром нашої частини, гауптманом Петерсенном, та відвідав Лавру. Після обіду він послав мене до міста (з одним «скаженим» мотоциклістом), щоб обговорити з комендантом міста питання збереження та евакуації.

Оберлейтенант відділу Іс д-р Калленберг щасливий мати при собі науковця-гуманітарія та направляє мене далі до проф. Мансфельда, прибалта з Риги, науковця-природознавця. Він відповідальний за всі інститути, керує евакуацією та розповідає про великі труднощі.

Жодного разу йому не надали у розпорядження водія. Проф. Мансфельд вимагав, щоб мене терміново на декілька днів прислали йому на допомогу. Хоча він має серйозні претензії до директора Вінтера, який, ймовірно, вже не витримав наступу росіян та поїхав звідси занадто рано. Було відправлено лише один вагон з культурними цінностями²². Чи справедливі ці скарги чи Вінтер поїхав відповідно до наказу? Але я маю відчуття, що Вінтер, якби він хотів, мабуть, міг би змусити себе подолати своє перебування.

Але Вінтер ненавидить цю Росію та ненавидить своє завдання, тому що у Києві він почував себе як напівпорушник, примусово сюди переведений, що, мабуть, було правдою. Лаврський монастир чудовий. Жахливо, що Совети його зруйнували. Місто Київ також могло б бути гарним. Розташування вдале, тут також є багато парків, добре доглянутих радянською владою. Але над усім цим все ж панує звичайна радянська халтура. Бруківка жахлива. Всюди з вікон домів падає штукатурка, рельси вуличного трамваю страшенно розбиті, часто прямо вигинаються. Зрештою, Совети надзвичайно багато будували, все велике та показне, перш за все на вершинах пагорків, але, значною мірою, у потворному архітектурному стилі. [...] Таким чином, Київ, з його простими будинками з дерева та каменю, з набагато за них вищими будівлями кінця царських часів у помпезному «вільгельмському» стилі та з владними і громіздкими радянськими новобудовами – і все це одне поміж іншого – справляє дивне враження та є віддзеркаленням неврівноваженості та безмежності російської душі. Що міг би зробити з цього міста німецький міський майстер будівельної справи!

На березі Дніпра населення скрізь евакуйоване. Вхід у визначену зону цивільному населенню заборонений під страхом смерті, що все ж не заважає росіянам ходити між німецькими позиціями [...]

5 жовтня 1943 р., Пріорка

Сьогодні я був у місті, хотів потрапити безпосередньо до проф.

Мансфельда, але заглянув до Оперативного штабу. Обидва присутні там співробітники справили на мене враження дуже виснажених. Це люди дуже стомлені, що не в змозі протистояти «навіть різкому вітру» у Києві. При цьому існує тенденція до скорочення служби (Оперативного штабу рейхслайтера Розенберга – прим. перекладача), незважаючи на те, що при значному обсязі завдань по збереженню та заходів з евакуації не вистачає людей. Я успішно виступив проти прагнення до скорочення, з тим, що тепер всі чоловіки мають залишитися, що тільки свідчить про те, як мало замислювалися над суттєвими питаннями. По суті, тепер вже існує тенденція від'їжджати остаточно, тому «все це даремно. Солдати, що граблять, і так все знищать». Однак, я підтримав цих людей, так що на 3 чоловіків, яких застали у музеї, було складено рапорт.

Мені не зовсім зрозуміло, чи влаштувало керівника служби, коли я нарешті звернувся за допомогою до підрозділу Іс 75-ого дивізіону, так що в українському музеї було заарештовано не менше 15-ти осіб; також слід потурбуватися про окрему посаду наглядача за будівлею.

Український музей справляє страшне враження. Вчора після обіду все ще було у порядку; на сьогоднішній вечір вкрадено більшу частину картин, написаних олійною фарбою, те ж саме стосується і фарфору. Весь одяг розкиданий на підлозі навколо. Коли бачиш ці безчинства солдатні, настають моменти, коли соромно бути німцем. Шокуючою була розмова з одним зажерливим головним вахмістром, який у підсумку тільки заперечив мені: «Ви забуваєте, що триває війна, і до культури, і до істориків мені немає справи!» Про те, яких обсягів набуває подібне пограбування, свідчить лише той факт, що у підсумку команди трьох вантажних машин були затримані перед воротами музею. Професор Штампфус²³, історик мистецтва, який справляє враження досить молодого та незрілого людини, був присутній при вивезенні та доставці у безпечне місце мозаїк та настінних розписів XII століття з Софійського собору. На жаль, у мене склалося враження, що мова йде про виключно грабіжницьку акцію на користь ОШР, щодо суті питання, то сам професор цим займався мало. Зрештою Софійський собор – чудова споруда, яку я, безперечно, ще маю оглянути ближче, з численними, настінними фресками XII століття, майстерно розкритими Советами. Скрізь у місті видно наслідки пограбувань німецькими солдатами, всі помешкання зломлені, у них вчинено страшний безлад та руйнування. У магазинах, двері яких були міцно зачинені, всюди вибиті шибки. Все це разом справляє жахливе враження. Між тим, росіяни побудували плацдарми на Дніпрі. Чи в змозі солдати, що зараз, вочевидь, думають передусім про пограбування, при цьому встояти проти них?

Декілька днів тому – тривала політична розмова у нашій артилерійській топографічній частині. Про НСДАП нічого не хочуть знати. Суть розмови, між іншим – корупція у середовщі партійних функціоне-

* «Орденські замки» («Ordensburgen») – закриті напіввійськові навчальні заклади (всього чотири), що перебували під контролем нацистської партії та метою яких була підготовка військової еліти. У них приймали випускників «шкіл Адольфа Гітлера» віком від 12 до 18 років, більшість з яких після закінчення «Орденського замку» займала високі партійні посади або присвячувала себе військовій кар'єрі. – прим. перекл.

рів. Я зауважив проти цього, що все ж таки є добрі сторони. Штафель та я представляємо ту точку зору, що війна була б тоді програна, якщо ми б самі склали зброю. Я згадую Францію 1917-го. Точно так і сьогодні може раптом відбутися поворот на нашу користь. Лутц, який розмірковує цілком матеріалістично та більше за все хотів би жити в С-ША, запально, з долею трагізму, відстоює точку зору, що все вже програно. Він студент, не дурний та добрий товариш. Але він ще молодий та пройшов нацистську школу. Його випадок виглядає досить показово. Дивно, як спокійні росіяни. Вони нас ще навіть не обстрілювали. Лише вдалині одного разу я бачив вибухи їхніх гранат. [...]

8 жовтня 1943 р., м. Київ

Після того, як проф. Мансфельд нічого не дав про себе знати, я вчора знова поїхав до міста. Проф. Мансфельд зробив мені звільнення з моєї [військової] частини на 10 днів. Початок роботи намітився як досить невтішний. Штадткомісар сьогодні виселив усю службу Мансфельда з будівлі. [...] Незгоди між службами неймовірно. Особливо лютує штадткомісар Берндт, який сьогодні повинен конфіскувати в Оперативного штабу автомобілі. Я не вірю, що за цим стоїть Мансфельд, що, зрештою, малоімовірно, тому що Мансфельд не користувався прихильністю штадткомісара, викладача одного з «орденських замків»*. Але тут все можливо. Оперативний штаб знову спирається на військові підрозділи. Я перебуваю в очікуванні, як далі розвиватимуться справи, тим більше що сьогодні ввечері прибув Вінтер зі своїм штабом. Вінтер перебуває у складному становищі, тому що всі служби ображені на нього – і це правомірно – за його від'їзд. Розповідають, що військові висунули звинувачення проти всіх службовців та працівників промисловості, які дезертували. Крім того, д-р Ульманн запевняє, що під час евакуації цінності на мільйони, можливо, були вивезені відомими високопоставленими особами. Справа ще не закінчилася. Я сам не можу нічого зробити, тому що немає машини, а також незрозуміле коло повноважень. Завтра також я навряд чи прийду на роботу, тому що я маю отримати зроблену для мене нововведену перепустку для переміщення у зоні бойових дій. На Подолі через акти мародерства 30 росіян були розстріляні прямо на місці. Їх навмисно залишили лежати на вулиці. 15 солдат, заарештованих в українському музеї, мають працювати з лопатою впродовж одного дня та будуть суворо оштрафовані. Проф. Мансфельд поїхав до Рівного, ймовірно, щоб офіційно підтвердити свої повноваження. Він мені зізнався, що намагається відкликати частину людей, які тут працюють. Я вкрай здивовано слухав про всі ці речі, намагаючись сприяти, але й залишаючись поза цією суперечкою.

Ми вже тут особлива робоча команда: штадткомісар, який поводить нестримно з тих пір, коли був змушений взяти на себе відповідальність за махінації; вочевидь, дуже пихатий та властолюбний проф. Мансфельд; д-р Вінтер, якому всі докоряють; д-р Ульманн, також прибалт, дуже розумний, який стверджує, що він зробив важливі відкриття для ведення війни; фрау Рітцдорф, яка занадто м'яка для перебування на Сході і політично необережна; два пани з Оперативного штабу, яким не вистачає енергійності і які через спекуляцію продуктами вже мали б бути зовсім відсторонені; комісія з 3-х осіб, яких проф. Мансфельд

образив; знавець давньої історії проф. Штампфус, який мені не дуже подобається, оскільки я недостатньо його знаю, нарешті я та один молодий студент з військової частини СС, який, так само як і я, висловив бажання добровільно надати допомогу. З боку Оперативного штабу я чув, що [Успенський] собор Лаври був підірваний при німцях. При цьому майже поряд проходив Тісо²⁴. Версії щодо приналежності підривачів дуже різні: 1) дистанційний підрив росіянами; 2) підрив німцями, тому що не можна було ліквідувати бомби; 3) підрив есесівцями, оскільки хотіли замаскувати, скільки всього вже зникло. Роботи з евакуації мають бути прискорені. Військовий комендант вважає, що місто протягом 14 днів буде евакуйоване, та у якості попереджувального заходу щодо його можливого залишення могло б бути підірване. Д-р Ульманн сподівається на використання у війні газу як на останній німецький засіб. Він також вважає, що нова німецька зброя не є вирішальною у війні. [...]

10 жовтня 1943 р. м. Київ

Сьогодні знову весь день біганина містом через технічні справи, до обіду – разом з Вінтером та Байнсом Архів давніх актів був підготовлений до вивезення. Сьогодні та вчора довго розмовляв з Вінтером. Виявляється, що він дотримується тієї точки зору, що найважливіше треба вивезти згідно з наказом, а потім так само відповідно до наказу евакуюватися. Щодо Вінтера, то він мене радує, але його становище все ж таки досить важке. Слід сподіватися, що на сьогоднішній післяобідній нараді не дійде до сварки. Здається, гебітскомісар при своєму ворожому ставленні щодо рейхскомісара здатний на все. Мансфельд також перебуває у нього в немилості, тому що він був змушений приватно займатися перезезненнями. Під поняттям «приватно» слід розуміти його службу у Познані, яка, можливо, буде у подальшому передана гебітскомісару. Гебітскомісар, або краще штатткомісар Берндт, здається, не користується шонайменшою симпатією. Проти Оперативного штабу, вочевидь, збирається гроза. Його хочуть відсторонити, тому що він начебто нічого не зробив. Фактично ж до цього часу лише він один опікувався охороною культурних цінностей. Також сьогодні після обіду інші співробітники повинні доповісти штатткомісарові, що вони до цього часу зробили. Вочевидь, таким чином з'явиться можливість їх позбутися. При цьому всі співробітники мали найкращі наміри, але внаслідок технічних труднощів усім був потрібен час для того, щоб робота розпочалася. Бракує робітників, ящиків, вантажних машин та Ульманн не надає достатньої підтримки, а з другого боку, хоче міцно утримати керівництво у своїх руках. Вкрай прикро, що перевага надається природознавству. Будуть вивезені невеликі спеціальні бібліотеки, цінність яких здається мені дуже обмеженою і тимчасовою. Значні об'єкти залишаються, між іншим велика Державна бібліотека, за невеликим винятком, з чотирма з половиною мільйонами томів. Існує жахливе відчуття, що все зроблено невірно людьми з вузьким кругозором і природно, що всі справи, пов'язані з культурою, вирішуються в останню чергу. Сьогодні Вінтер розповів, що гебітскомісар Києва та керівник СС Києва домовились знищити Лавру, тому що вона була національною українською святиною. Яка короткозорість та тупість! Роботи вже почалися у значному обсязі, і було б щастям, якби

росіяни розбомбили Лавру вщент для того, щоб таким чином був прихований цей злочин проти культури. Чи зроблять це росіяни? Іноді я в цьому сумніваюся і запитую себе, чи обгрунтоване взагалі вивезення. Але культурні цінності у своїй більшості перебувають під загрозою з боку солдатні, і тому мають бути вивезені. У місті кожний день численні пожежі. Що стосується залишених будинків, то не дивно, що поміж ними блукають лише солдати та росіяни, що грабують. Чи над цим також попрацювали радянські агенти? Найжахливіше чути з Дніпропетровська. Всі старі та хворі люди, які не хотіли або не могли звідти емігрувати, були розстріляні. У цілому це – страшний злочин, що назавжди буде пов'язаний з ім'ям німців. Штадткомісар обмірковує подібні речі. Ми шукаємо всіх науковців, щоб їх облікувати та вивезти. Ця війна набуває жахливих, небачених форм. Іноді думають, що коли Бог когось обдаровує, то він потім за це жахливо мстить. Ми на це точно заслужили. Тим часом противник все далі просувається на Сході і на Півдні. Про нову зброю нічого не чути і нічого не відомо, авіаційні нальоти англійців стають все жахливішими та частішими. Вінтеру та мені зрозуміло, що це означає, що є культурні цінності, які віддають разом з країною або зберігають. Тому з загальних культурних міркувань ми хочемо захистити музеї, архіви та бібліотеки хоча б від знищення. Тому ми не хочемо вивозити їх з України та без всяких причин красти для німецького рейху²⁵. Ульманн цього не розуміє. Ми завжди підходимо до цього як матеріалістично мислячі природознавці та господарі [...].

13 жовтня 1943 р., м. Київ

Незважаючи на всі труднощі, роботи тривають та успішно просуваються далі. Вчора відбувся дивний, майже комічний випадок. В оточенні військового коменданта майже зовсім втратили розум через не підтвержене повідомлення, що російські танки обстрілюють дорогу, що веде на Житомир. Мансфельд дещо підпав під вплив цього настрою, але у той же самий час ми – два солдати – Гюнтер і я, були відкликані до війська, він прийняв рішення всіх цивільних осіб, за виключенням Вінтера, відправити додому. Офіцер підрозділу Іс 75 дивізіону зразу ж про це потурбувався. Вінтер тримався досить стійко. Він хотів забрати щонайменше хоча б документи, які ще лежали у дворі, що також знайшло підтримку у Мансфельда. Д-р Байнс²⁶ власне був за термінове припинення роботи, у той час як Пфайффер²⁷ та Штауфер²⁸ хотіли якнайшвидше поїхати. Враховуючи таку ситуацію, я покинув їх у Києві, знайшовши у моєму військовому підрозділі у Пріорці зовсім інший настрій. Декілька російських танків пробилися досить далеко, хоча все ж таки більша їх частина вже були підбиті, інші були на зворотному шляху через нестачу бензину. Також контратака німців просувалася досить добре, при цьому росіяни навіть вже були готові відвести свої (пропущене слово – *прим. перекл.*) через Дніпро. Моє повернення було необхідне, тому що наша артилерійська топографічна частина була дуже слабка для виконання великого обсягу робіт. Проте, це знову стало

* S.L. – «Schirmlafette» – бронелафет, легка броньована конструкція, що застосовується для легких систем знярядь – гаубиць та укорочених швидкострільних гармат середніх калібрів. – *прим. перекл.*

непотрібним, оскільки Мор та Берг того ж ранку повернулися з відпустки. Власне, Мансфельд знову міг взяти мене з собою у Київ, але це не було зроблено, тому що він хотів спочатку зачекати на розвиток подій у Києві. [...]

Вочевидь, у Києві тоді мало місце гостре протистояння між Мансфельдом та штадткомісаром. Всі люди повинні були залишатися тут, що, безумовно, було правильно. Таким чином, я провів післяобідню топографічну зйомку у моїй військовій частині, при чому різні варті уваги спостережні пункти (спостережні пункти S.L.*) були визначені неточно, що врешті-решт викликало роздратування офіцерів цих спостережних пунктів, які спитали нас, чи хочемо ми перетворити їх пункти на могили. Але, крім того, уночі я пережив дійсно сильний багаторазовий наліт радянських бомбардувальників, який примушував нас неодноразово покидати ліжка та йти до траншей. Щонайменше 70 бомб було скинуто досить близько від нашого місцеперебування. Дивно виглядають у світлу місячну ніч радянські освітлювальні авіаційні бомби, які заливають все дуже яскравим світлом. Після цього – тривалі світлі димові хмари. Ще неприємніше, коли прилітають літаки і чути свист бомб. Триразовий наліт, який закінчився о 10-й годині вечора. Потім о 4-й годині ранку приблизно 10 артилерійських вибухів поблизу нашого перебування. Чи росіяни розпізнали нас? Коли ми потім вранці їхали у місто, ми бачили посередині вулиці воронку та 12 мертвих коней. Виходить, що снаряд або бомба влучили в упряжку коней. Скільки мертвих солдат могли там знаходитись? Штауфер використав безладдя на свою користь, зламав для цього двері Західноєвропейського музею (Музей західноєвропейського мистецтва – прим. перекл.). Він відкрив декілька запакованих Вінтером ящиків та вкрав матеріали. Ймовірно, це виключно грабіжницька акція, яку слід приховати від Вінтера. Вінтер більше не головний, працює з недостатньою енергією. Однак Мансфельд про це почув, і я дуже сподіваюсь, що до цієї справи будуть втягнуті ширші кола. Із сьогоднішньої розмови з Мансфельдом та Ульманном я довідався, що годинник, який забрав собі Матіле, походить зі списку цінностей з Центральної бібліотеки, що підлягали евакуації. На жаль, я також переконаний, що одного дня їх буде знайдено у помешканні д-ра Матіле. [...] Мансфельд та Ульманн хочуть мати щось невелике з музею на згадку, що не становить особливої цінності. Це негарно, але таки відбувається. Я особисто не хотів би мати подібну річ. Книги, що походять з розформованого книгосховища, які я забрав для себе, були призначені для загального користування. Для запобігання можливим ускладненням я попросив Інгу заплатити 75 рейхсмарок на користь «зимової допомоги»*. Власне кажучи, я не можу схвалювати те, як ця акція здійснюється іншими. Вінтер також дуже проти цього. Він також, як і я, охоплений жахом від усіх цих ганебних вчинків. Проте така поведінка починається саме зверху

* «Зимова допомога» («Winterhilfe») – нацистський благодійний фонд допомоги малозабезпеченим громадянам Третього рейху, що існував з другої половини 1930-х років до 1945 р. Крім забезпечення таких громадян одягом, їжею, медикаментами та невеликими сумами грошей, цей фонд збирав на їх користь кошти, що відраховувалися у обсязі 10% від заробітку робітників великих промислових підприємств у зимовий час. – прим. перекл.

донизу, і в цьому різниця у порівнянні з часом Світової війни 1914 року. Та якщо корупція сьогодні набагато гірша, ніж перед 1933 роком, то це тому, що зловживання службовців вищої ланки не лише не стають відомими у суспільстві, а й старанно замовчуються. [...] Вінтер психічно, вочевидь, зовсім у пригніченому стані. Коли я звернув його увагу на подію з годинником д-ра Матіле, він зауважив, що нічого не можна зробити, тому що д-р Матіле – дуже наближений до Коха! Як все це жахливо! Між тим росіяни під час прориву були призупинені на півночі у болотах Прип'яті, на півдні [вони] незабаром досягнуть району Знам'янки. Дай Боже, щоб вони не перерізали залізничне сполучення з Дніпропетровськом. [...] Сьогодні відходить другий вагон з документами та кількома ящиками з картинами».

На жаль, на цьому записи у щоденнику обриваються. Вся наступна частина з середини жовтня до кінця березня 1944 р. зникла у ході подій 1945 р.

Як довго Моммзен ще був у Києві, з його щоденника незрозуміло. Невдовзі, перед залишенням міста, Вінтер і Мансфельд 21 жовтня 1943 р. підготували листа до 75 дивізіону, в якому вони клопоталися щодо захисту та збереження київських архівів, бібліотек, музеїв та інститутів, а також найважливіших архітектурних споруд²⁹. Конкретно вони пропонували здійснювати контроль з метою запобігання ушкодженням через неправомерні дії непрошених гостей, ворожого нападу тощо. Про ці заходи повинен був почути Моммзен, який на той час мусив також залишити місто. Вінтер і Мансфельд вимагали «при проведенні необхідних фортифікаційних робіт, руйнуваннях, вибухах тощо» для названих будівель, «якщо тільки можна, зробити виняток і зберегти їх». Є сумнів, чи було звернуто увагу на ці доручення. Київ був взятий Червоною Армією лише 6 листопада. Про те, що відбувалося у місті понад два тижні до цього моменту, точної інформації немає. Приміщення КЦАДА (Київського центрального архіву давніх актів) на території університету з його архівними матеріалами було зруйновано чи навмисно ще перед відступом німців або в результаті радянських обстрілів у боях за місто. При цьому дві третини фонду архіву було знищено³⁰.

Найімовірніше, що університетська будівля була зруйнована націонал-соціалістами зловмисно. Моммзен ще довго висловлювався щодо долі КЦАДА. 20 жовтня 1944 р., підбиваючи підсумки своєї діяльності, він писав: «Я евакуював всі архіви Південної та Центральної Росії до Вільно та Риги, частину Державного архіву Києва доставив до Кам'янця-Подільського і мені довелося побачити, що саме ці міста стали центральними пунктами воєнних подій. Я мусив безпомічно спостерігати за тим, як у середині та навколо університетських будівель німецькими військами було утворено велике сховище боєприпасів. Я не маю сумніву, що при вступі росіян до Києва все це разом було підірвано»³¹.

Також через декілька років після війни, коли Моммзен з Вінтером листувалися щодо подій того часу, він повідомляв, що «саме територія

“Державна бібліотека – Університет”, на якій знаходилися також Український крайовий історичний архів та найбільш цінні музеї, слугували схо-вищем боєприпасів»³².

Після війни Моммзен працював в архіві князів Гогенлое-Шіллінгс-фюрст у Баварії. Він знав, що Советам була відома його діяльність в ОШР, яку вони розцінювали як грабінництво. Тому Моммзен у ці перші після-воєнні роки боявся, що американці можуть передати його Советам³³. Дійсно, в одному таємному списку КДБ знаходилось прізвище Моммзена, він повинен бути заарештований як член ОШР та за переміщення архівів³⁴. Однак під час «холодної війни» Моммзен без проблем був денацифікований. З 1947 р. по 1952 р. він працював у Державному архіві Нюрнберга. Його пруській колега Вінтер, перший директор Федерального архіву, 1952 р. перевів Моммзена після утворення Федерального архіву до Кобленця у якості одного з перших відповідальних співробітників. Після Вінтера і Карла Густава Брухмана (1902–1967) Моммзен у 1967 р. був третім директором, який уособлював пруську традицію у німецькому федеральному архівознавстві. Як і його обидва попередники, він під час Другої світової війни був посланий до Східної Європи як знавець архівної справи.

¹ Запис від 13.10.1943, Київ. ВArch Koblenz, N 1 Wolfgang Arthur Mommsen, N 1389/22, Tagebuch Februar 1942 – November 1944.

² Запис від 16.2.1942, Рига. Там само.

³ *Кеннеді Грімстед, П.* Доля Київського центрального архіву давніх актів у Другій світовій війні: потрійна трагедія – нищення, пограбування, пропаганди // *Архіви України.* – 2002. – № 4–6. – С. 60–63.

⁴ *Köpf, Peter.* Die Mommsens. Von 1848 bis heute. Die Geschichte einer Familie ist die Geschichte der Deutschen. – Hamburg, 2004. – S. 213–235, 264–279.

⁵ Моммзен відвідував трьохсеместрові курси Інституту архівної справи з 24 квітня 1933 по 4 липня 1934. Див.: *Leesch, Wolfgang.* Das Institut für Archivwissenschaft und geschichtswissenschaftliche Fortbildung (IfA) in Berlin-Dahlem // *Heinrich, Gerd (Hg.).* Brandenburgische Jahrhunderte. Festgabe für Johannes Schultze zum 90. Geburtstag. – Berlin, 1971. – S. 243.

⁶ *Booms, Hans.* Wolfgang Mommsen // *Der Archivar.* – 1988. – 41. – Sp. 661–664.

⁷ *Brübach, Nils.* Johannes Papritz – eine Archivarsbiographie // *Menne-Haritz, Angelika (Hg.).* Archivische Erschließung. – Marburg, 1999. – S. 25–38.

⁸ Служба публікацій ревізійністського спрямування підтримувала історичні дослідження щодо «німецької народності» у східноєвропейських країнах, з метою легітимізувати німецькі претензії на ці території. Див.: *Haar, Ingo.* Historiker im Nationalsozialismus. Deutsche Geschichtswissenschaft und der «Volkstumskampf» im Osten. – Göttingen, 2000.

⁹ *Leesch, Wolfgang.* Die deutschen Archivare 1500–1945. Band 2: Biographisches Lexikon. – München u.a., 1992. – S. 129.

¹⁰ *Musial, Torsten.* Staatsarchive im Dritten Reich. Zur Geschichte des staatlichen Archivwesens in Deutschland 1933–1945. – Potsdam, 1996. – S. 140; *Hehn, Jürgen von.* Die Umsiedlung der baltischen Deutschen – das letzte Kapitel baltisch-deutscher Geschichte. – Marburg, 1982. – S. 149.

¹¹ Протягом декількох місяців під керівництвом Моммзена було зроблено 500 000 знімків у Ризі, у Дерпті (Тарту) та Ревелі (Таллінн) – понад 60 000 знімків. *Musial.* Staatsarchive im Dritten Reich. – S. 139.

¹² *Dülfer, Kurt.* 2 Jahre Archivarbeit im Reichskommissariat Ostland // *Mitteilungsblatt der preußischen Staatsarchive.* – 1943. – 8. – S. 185–194.

¹³ Запис від 26.4.1942, Рига. ВArch Koblenz, N 1 Wolfgang Arthur Mommsen, N 1389/22, Tagebuch Februar 1942 – November 1944.

¹⁴ Запис від 16.2.1942, Рига. Там само.

¹⁵ Там само.

¹⁶ Запис від 29.3.1942, Рига. Там само.

¹⁷ Процитовано за: *Piper, Ernst*. Alfred Rosenberg. Hitlers Chefideologe. – München; Zürich, 2005. – S. 488.

¹⁸ *Kennedy Grimsted, Patricia*. The Odyssey of the Smolensk Archive. Plundered Communist Records for the Service of Anti-Communism. – Pittsburgh, 1995; *Musial*. Staatsarchiv im Dritten Reich. – S. 166.

¹⁹ Запис від 31.8.1943. ВArch Koblenz, N 1 Mommsen, N 1389/22. Наступні записи пов'язані з цим, тому на них спеціально більше не посилаються.

²⁰ Українська завідувачка бібліотеки Бабак на початку вересня 1943 р. за дорученням гебітскомісара Полтави та Крайового управління архівами, бібліотеками та музеями (КУАБМ) перевезла до Києва 34 ящики: з архівними документами – 20, книгами – 8 та музейними предметами – 6, де їх прийняло КУАБМ та розмістило на тимчасове зберігання у будівлі університету. 11 жовтня 1943 р. архівні документи та музейні речі (26 ящиків), що надійшли з Полтави, як і архівні документи з Києва (актові книги, документи Малоросійської колеї, два рукописи), були відправлені в одному вагоні до Кам'янця-Подільського. Коли 25 листопада вагон нарешті прибув до місця призначення, в наявності були лише залишки від вмісту чотирьох розкритих ящиків. Лацке – гебітскомісару Полтави від 3.9.1943, ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 1, арк. 398. Примітка від 29.11.1943, ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 27, арк. 34–47.

²¹ Директор Пруського державного архіву Георг Вінтер (1895–1961) в період з 1941 по 1943 рр. тричі працював в Україні. Як Уповноважений комісара у справі нагляду за архівами при командувачі тилової частини групи армій «Південь» він з жовтня по грудень 1941 р. відвідав архіви у Полтаві, Харкові, Києві та Рівному. Під час свого 2,5-місячного відрядження у якості співробітника ОШР Розенберга з кінця травня до середини серпня 1942 р. він відвідав та врятував архіви у Миколаєві, Херсоні, Дніпропетровську, Запоріжжі, Мелітополі, Полтаві, Харкові, Кривому Розі, Кіровограді, Кременчуку, Києві, Вінниці, Житомирі, Бердичеві, Чернігові, Гомелі. У грудні 1942 р. Вінтер був призначений директором новоствореного КУАБМ при Рейхскомісаріаті «Україна». До жовтня 1943 р. його служба знаходилася у Києві, потім до початку січня 1944 р. – у Кам'янці-Подільському, звідки Вінтер разом зі своїми співробітниками та українським «культурним майном» переїхав до колишньої імперської області під Троппау (Опава).

²² Переміщення, щодо яких видавалися розпорядження у вересні, були дуже значими: лише один Вінтер дозволив собі за вказівкою свого начальника відправити до Рівного та Кам'янця-Подільського щонайменше одну вантажну машину з картинами з київських музеїв та два вагони з архівними документами, що містили цінні рукописи, ікони тощо. Вінтер – Штрандманну 15.9.1943, ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 678; Вінтер – Габігу 28.9.1943, там само, арк. 679; телефонограма Вінтера Байнсу 19.9.1943, там само, спр. 8, арк. 225; рахунок на вантажну накладну № 10, там само, арк. 215–216; рахунок на вантажну накладну № 9, там само, арк. 217–218; Вінтер – Габігу 28.9.1943, там само, арк. 15–16.

²³ Проф. д-р *Рудольф Штамфус* (1904–1978) вивчав у 1923–1927 рр. давню історію, геологію та географію в Берліні та у Тюбінгені. Після захисту дисертації з 1928 р. він очолював музей у м. Дуйсбург, а з 1935 р. вивчав давню історію у Педагогічній академії у Дортмунді. З 1.5.1933 він належав до НСДАП. У Києві він керував Крайовим відомством давньої та ранньої історії, створеним 21.11.1942 р. Порівн.: *Heuss, Anja*. Kunst- und Kulturgutraub. Eine vergleichende Studie zur Besatzungspolitik der Nationalsozialisten in Frankreich und der Sowjetunion. – Heidelberg, 2000. – S. 150–151.

²⁴ Тісо Йозеф (1887–1947), словацький священик та політик, був президентом Словацької республіки (1939–1945), що перебувала під патронатом Третього рейху.

²⁵ Ці висловлювання лише частково вірогідні. Вже на початку жовтня 1943 р. Вінтер пропонував своєму начальникові у Рейхскомісаріаті «Україна» у випадку евакуації перевезти близько 20 ящиків архівних документів, як і піввагона з картинами та іконами, на територію рейху. Серед цих переміщених архівних документів найцікавішим було зібрання з української історії нового часу Київського ЦАДА, важливе для дослідження «німецької народності». З цієї причини ледь можна говорити про рятування, а не про пограбування; вони, як й інші документи та музейні предмети, були перевезені до Кенігсберга, Троппау (Опава), Ратібора та інших місць рейху. Вінтер – Габігу 4.10.1943, ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 8, арк. 204–207.

²⁶ Пруський державний архівіст *Ернст Байнс* (1903–1944) після вивчення історії та захисту дисертації відвідував Інститут архівної справи (1931–1933) та працював з 1936 по 1939 рр. у Державному архіві у м. Оснабрюк. У грудні 1942 р. він був прикріплений до Вінтера у КУАБМ як архівіст. У січні 1944 р. знову був призваний до військової служби, та у грудні того ж року загинув внаслідок поранення у наступі під Арденнами. Особова справа Байнса, ЦДАВО України, ф. 3206, оп. 5, спр. 24, арк. 378–416; *Leesch, Wolfgang*. Die deutschen Archivare 1500–1945. Band 2: Biographisches Lexikon. – München u.a., 1992. – S. 56.

²⁷ *Віллі Пфайффер* належав до КУАБМ як науковий співробітник до 9 жовтня 1943 р.

о. Юрій Мицик

БИТВА НА р. БАСЯ (1660 р.) У ПОЛЬСЬКІЙ ВІРШОВАНІЙ ХРОНІЦІ

Битва на річці Бася, де зішлись війська Речі Посполитої та Московської держави, належить до тих подій, про які навіть спеціалісти часто мають туманне уявлення. Між тим, це була важлива битва у ході війни 1654–1667 рр., котра мала певний вплив на ситуацію в Україні. Тривале замовчування її пояснюється дуже просто: московські війська зазнали тут поразки, принаймні не змогли реалізувати своєї чисельної переваги, тому російські історики воліли її обходити. У польській та білоруській історіографії цій битві приділялось більше уваги, але до ґрунтовних досліджень справа дійшла тільки останнім часом¹. Виходячи з цього, варто окреслити хоча б загальний перебіг подій.

Отже, Московська держава вирішила розгромити Річ Посполиту, розпочавши наступ в Україні і Білорусі. На Україні, де були сконцентровані основні військові сили під командуванням боярина Василя Шереметева, похід провалився. Війська Речі Посполитої розбили і російські (Чуднів, Любар), і українські (Слободища) війська, уклали Слободищенську угоду 1660 р., внаслідок якої Гетьманщина поверталась під польський протекторат. У Білорусі кампанія затягнулася. Похід московського війська під орудою князя Івана Хованського у 1659–1660 рр. спочатку розвивався успішно, але 28 червня 1660 р. у битві під Полонкою, що під Ляховичами, воно було вщент розгромлено. Цар московитів Олексій негайно створив нову армію (23 тис.) для походу на Білорусь і призначив її командувачем князя Юрія Долгорукого. Останній зі Смоленська повів цю армію на Могилев, щоб зупинити наступ на схід польсько-литовських військ, якими командували руський воєвода Стефан Чарнецький, великий гетьман литовський Ян Павел Сапіга і Міхал Казимир Пац. Обидві військові сили зішлись на початку жовтня 1660 р. на берегах болотистої річки Бася, що впадає в р. Проню – притоку Сожу. Спочатку Долгорукий, що зупинився в с. Господа на відстані 40 верст від Могилева, довідався, що в с. Угли (10 верст від Господи) розташувався корпус Паца. Він вирушив проти останнього, але на допомогу йому вже прийшли основні польсько-литовські сили. Кілька днів минуло у чеканні і у герцях. Потім польській кінноті вдалося форсувати р. Басю і так справа дійшла до генеральної битви 8 жовтня. Польсько-литовські війська розбили тоді головні

сили Долгорукого і загнали їх у табір, але для повного розгрому забракло сил. Через деякий час обидві армії розійшлися...

Хоча через рік, 4 листопада 1661 р., сталася ще одна переможна битва поляків на білоруських землях (під Кушликами), але розвиток наступу війська Речі Посполитої було призупинено вибухом невдоволення у ньому, через те, що воно вже давно не отримувало грошей. Ще у вересні цього ж року у війську було створено опозиційну королеві Яну Казимиру конфедерацію (пізніше названу «Священним союзом» – «Związkiem święconym») на чолі з маршалком Яном Свідерським (за його спиною стояв великий гетьман коронний Єжі Себастьян Любомирський). На противагу їй виникла прокоролівська конфедерація («Побожний союз») на чолі зі С. Чарнецьким. Хоча справа протистояння між ними часом доходило до зброї, але в цілому конфлікт вдалося поладати мирним шляхом. 22 липня 1663 р. «Священний союз» перестав існувати², а Любомирського потім позбавили гетьманської булави.

Описані вище події висвітлено і в унікальній польськомовній хроніці, створеній у 1682 р. Її нами виявлено у польських архівосховищах (Відділ рукописів Бібліотеки Польської академії наук, м. Краків, № 1275 (ВР БПАН, № 1275) ще у 1978 р. і умовно названо «Віршованою хронікою» (далі – ВХ). Це значна за обсягом анонімна віршована поема, яка містить у собі опис подій 1648–1681 рр., хоча її автор робив часом глибші історичні екскурси. Цей твір поступово впроваджуємо до наукового обігу, при цьому попередньо вимальовуємо особу невідомого автора: був жителем Поділля, шляхтичем, ревним католиком. В перспективі можна буде встановити навіть його ім'я, оскільки він говорить про себе як активного учасника низки подій середини – другої половини XVII ст. на території Речі Посполитої, насамперед на Поділлі. Незнаний автор брав участь у битвах під Берестечком (1651), Опочном (1655), воюючи, зокрема, під прапорами коронного гетьмана Станіслава Лянцкоронського, боронив і Краків від шведів у складі війська Стефана Чарнецького і т. д. Загальна історична концепція творця ВХ, його вороже ставлення до національно-визвольного руху українського народу, характерні риси його творчої манери як талановитого поета нами вже висвітлено раніше³, тому тут не будемо на цьому детально зупинятися. Як глибоко релігійна людина, всі важливі сюжети своєї хроніки автор завершує своєрідним рефреном: заклик до Бога помилувати живих і мертвих, невільників, гребців на турецьких галерах.

Улюбленим прийомом автора ВХ є обігрування імен, прізвищ, топонімів. Це яскраво виявилось в описі ним битви на р. Бася. Цей гідронім схжий з популярним жіночим іменем (Бася – це зменшувальне й пестливе від імені Варвара або ж Барбара). Тому річка представлена автором як красива дівчина – «білоруска» (уже тоді, як бачимо, вживалась ця назва для окреслення білорусів), до якої залицяється московський князь із довгими руками (Долгорукий), але вона віддає перевагу полякам і литовцям, які обтинають надто довгі руки московиту, зачорнюють його (Чарнецький) і сапають у ході переможної битви (Сапіга). Примхлива Бася може збагатити того, кого любить, рибою, водою, вона крутить колеса їхніх

млинів тощо, навпаки ж може підмочити й забруднити своїх ворогів. Взагалі мова автора ВХ є яскравою, образною, багатою на порівняння та алегорії, містить у собі чимало натяків, архаїчних та діалектних слів, часом запозичених з інших мов. Додамо, що значна частина пам'ятки написана нерозбірливо, у ній є чимало різних дефектів та поправок, що теж дуже утруднює переклад.

Опис битви на р. Бася є досить загальним. Хоча основний перебіг подій викладено у ньому більш-менш правильно, однак його автора мало цікавили подробиці битви, видно він писав про неї з других рук. Тому ця битва його приваблювала насамперед як привід для виявлення своїх літературних амбіцій. Це є важливим і з історіографічної точки зору. Так, він не сумнівається в тому, що битва на р. Бася була перемогою Речі Посполитої. Багатшою на факти є його розповідь про початок «Срібного союзу (конфедерації)», саме так незнаний автор називає «Священний союз». Продовження викладу подій, пов'язаних з нею, він подає у наступній частині ВХ. Автор згадує імена керівників конфедерації (Свідерський, Боженський), переказує цікаву історію з поручником Цеханським, говорить про намір королівського уряду покінчити з конфедерацією з допомогою ординців тощо. Він обігрує і прізвисько Свідерський, що нагадує слово «свердло», і саму назву конфедерації (тут він вживає також слово «живе срібло», тобто ртуть). З особливим зацікавленням читаються ті рядки ВХ, де описується бунтівниче і схильне до грабунків жовнірство Речі Посполитої, що було різного етнічного походження. Тому-то й автор наголошує на тому, що жовніри танцюють різних танців (польських, русинських, московських, молдавських тощо), цитує бойові кличі різних народів, реалістично описує п'яних вояків. Саме тут, чи не вперше в історичних джерелах, згадується українська народна пісня про Кулину. Він згадує також про події 1655 р., коли Богдан Хмельницький на зворотному шляху з-під Львова зазнав поразки під Озерною (18 листопада 1655 р.). Тут же наводиться важлива звістка про те, що у боротьбі проти українських повстанців брав тоді участь Петро Потоцький – подільський староста у 1642–1657 рр., родич великого гетьмана коронного Миколи Потоцького. Важко сказати, чому тут згадується також боярин Б. Шереметєв, оскільки союзним Богдану Хмельницькому корпусом московських військ командував Василь Бутурлін.

У даній публікації обмежимося поданням лише одного уривка «Віршованої хроніки», продовжуючи поступову розшифровку та оприлюднення нами цього твору. Нами вже видано її частини з описом подій Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., початку Руїни, а також поеми про Івана Сірка та полювання на Поділлі, котрі були включені до складу ВХ⁴.

Текст, набраний жирним шрифтом, позначає заголовок, який писався на кожній сторінці ВХ угорі. Підкреслення нами деяких слів означає, що у польському тексті оригіналу напроти них на маргінесах стоїть «ліхтарик». Окремі слова, що їх не вдалося прочитати, позначаються нами таким чином: (...)*.

¹ Див. напр.: *Marcinkowski K. Stefan Czarniecki*. – Filadelfia, 1981. – Cz. II; *Gawka M. Pojonka – Basia 1660*. – Warszawa, 2005; *Сагановіч Г.* Невядомая вайна 1654–1667. – Мінск, 1995. – С. 97–101.

² *Klaczewski W. Jerzy Sebastian Lubonirski*. – Wrocław; Warszawa; Kraków, 2002. – С. 194–205.

³ *Мыцьук Ю. А.* Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. – Днепропетровск, 1985. – С. 55–60.

⁴ Див. напр.: *Мицик Ю.* Буремний 1648 рік (добірка неопублікованих джерел) // Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військове мистецтво. – К., 1998. – С. 307–311; *Він же.* Батозька битва очима автора «Віршованої хроніки» // Пам'ять століть. – 2002. – № 2. – С. 37–49; *Він же.* Берестецька битва 1651 року очима її учасників // Пам'ять століть. – 2001. – № 2. – С. 28–69; *Поєзія'87*. – К., 1987. – Вип. 1. – С. 171–184; *Він же.* Из рукописної віршованої хроніки другої половини XVII ст. // Київська старовина. – 1993. – № 3. – С. 46–56; *Він же.* Чуднівська та Слободищенська битви 1660 р. на сторінках «Віршованої хроніки» // Архіви України. – 2005. – № 4. – С. 76–103; *Він же.* «Віршована хроніка» про завершальний етап Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр. // Історичний журнал. – 2004. – № 1–2. – С. 98–110; *Він же.* Пилявці, Львів, Замостя: події початку Національно-визвольної війни на сторінках «Віршованої хроніки» // Україна в Центральній-Східній Європі. – К., 2006. – Вип. 6. – С. 509–547; *Він же.* Дрожипільська битва 1655 р. на сторінках Віршованої хроніки // *Journal of Ukrainian Studies. Summer-Winter 2004*. – V. 29. – № 1–2. – С. 311–334; *Він же.* З «Віршованої хроніки» (до 350-ліття Жванецької битви та оборони Буші) / II Міжнародний науковий конгрес українських істориків. Українська історична наука на сучасному етапі розвитку. – Кам'янець-Подільський; К.; Нью-Йорк; Острог, 2005. – Т. 1. – С. 73–84.

[Віршована хроніка]

[...]

Moskiew[sk]a r. 1660. Dołhorukio znoszą lechi z lytwą nad Basią rzeką

Tegoż czasu w Białorusi moskal z wojskiem Dołhoruki,
Iż długie miał ręce, w dumie chciał pastwić mięsem swe kruki
Polskim i lytewskim, szczycąc się, że to długie ma ręce,
Wie, z Chowańskim to dosięgną, i za Wisłą ku ich męce
Wstrząsne ja tym zmiennikom palcami rzesistą czupryne,
Zapędze ja to w las, by zająca w gęstwinną krzewine.
«Lachła, lachła kak ono wsiej za Sapiehą, Czarnieckim lachem,
Pewnie się nie wysiedzą z swym królem z warszawskim gmachem
Będzie, mówi, i Lytwa z swym Sapiehą zbytnie sapała».
Wszczął wykręcać ręką, będzie moja długa podcinała,
A tych krótką, bądź zechcą, pewnie z moją długą niesprosta,
Poznają Dołhorukio jaka ich dosięże chłosta.
Sasapa się Sapieha, a czerni się Czarnieckiemu
Zda mi się, że w oczach zaczmie ustąpi Dołhorukiemu,
Nawet Chowańskiego nie wzywając, chciał chciał chwycić te sławę,
Przed swym carem swą uzbroić, a owego potempić kawę,
A że wiedział w Białorusi upodobaną wdzięczność Basi,
«Nie będę, – rzekł, – żyw, aż mię sameo ochłodzi, okrasi».
Nie tylko się udał, wszytek z wojskiem swój affekt nastroił,
Ałe i dyszel swój taboru skierował, nie ukoił,
Aż wbliz Uhlów stanąwszy, witać się pomepozniz już zemknął,
A wejrząwszy kochającym okiem, ciałem duszą odeknął,
Lecz Basia jeśli była przyjemna, wdzięczna moskalowi,

Wdzięczniejszą pewnie i miłszą polakowi, lytwinowi.
Sapieha, wudz lytwewski, zniosszy się z Czarnieckim, szedł z owemi,
Rozżarzony gniewem, wszał sapać o to z lythewskimi;
Stąd Czarniecki rzekł, nie zrzkać sapać, lecz czarno czynić trzeba.
O Boga, o krzywdę swą, o Baśie tylko prosić nieba,
Już ci to zaiżdża wkoło Basi, prawie piękna będzie,
Już to słyszeć na dobry dzień, dobra noc muzyka gędzie,
Już to stuk, huk, za dobre zdrowie z armat prochem kadzi,
A do naszej Basi jak pies przez płot coraz się sadzi.
Nie tu Dołhoruki zrodzon, co ma za praetekst do Basi,
Skąd wyszedł, niech wendruje do Moskwy ku swojej Parasi.
Nie piękna to od Uhłów z zawęglów długą formować rączkę,
Coraz chcąc dać gembe Basi i podcinać onej łączkę.
Pójde sam ja o Basie za łeb, zabiegne mu od Spasi,
Niech moskal tam nie ściąga, gdzie nie trzeba do naszej Basi
Karczemna to od węglów zaglądać a migać na Basie,
Nie takowska, a gdyby to panie moskalu brydki za się
Caruw, caruw, przecie ty duda, bądź ty jesteś i carski,
Będzie to ktoś z naszych królewskich łnszy kawaler darski.
Wskok Sapieha i Czarniecki z woskami swemi pospieszali,
Bądź nie długie, lecz spore ręce, serce swe formowali.

BP БПАИ, № 1275, арк. 126–126 зб.

R. 1660 znosią lechi z łytwą moskwę

Aż też zrzekąc przyszli, białoruska Basia wdzięczna się staje
Raczej swym, aniż moskiewskim, ochoty dodaje,
Oświadczając, iż przeczyć nie chce w oddaniu samej siebie,
Jeśli wola Boża, gdyż zdawna kocham, sarmato, ciebie;
Ukaże ja w sobie zakrytą moje powolną drogę,
Tylko mie zostawić napotym przy sławie dobrej, nieboge,
Do mnie wbliz przystęp, Bogu ślubuj miłość i wiarę,
A ja temuż posłuszeństwo, inak niech popadam, kare,
Niech kapłan wprzód błogosławi, tak mądrze sobie pocznicie,
Znają się tu na rzeczach, już tu na wydrwisz nie najdziecie.
Trzeba się tu otrzeć czoła, spościć, a w bojaźni Bożej
Nic tu po błazniach, ten życze, kto pacholek z sercem hoży,
Trzeba tu umieć kopye złożyć i grotem zawadzić,
Bo jeśliś w tym nie perfekt, to lepiej kadzielnicą kadzić,
Bądź nie rzecz ma mówić, ogień mieć dobry, ledajak nie pstrykać,
Tam, gdzie teo czas własny będzie, bo inak będę krzykać,
W zatyłkach, bazarach, z ochoty, gdy strzylać będziecie
W potrzebie nie będziecie umieć, gdy się ukazać złhcecie,
Ja, co zmożę, pomogę, tylko czas darm niech się nie włecze,
By do potu przyszło, bo z moskala niej lizie, (?) nie ciecze,
Komu jestem przyjacielem, to go nabawić i chleba
Ukaże sposob do wszeo, tylko prosić sameo nieba
Nie dość, że Boga się bojącemu we wszystkim dogodze,
Nakarmił, napojł, z brudu omyje w domu, w drodze,
Zimneo do potu zagrzeje, gorąco ochłodze,
Nagiego okryje, przytułe owego w nagłej trwodze,

Ale połam karwasze ubogiego żołnirza,
Nabawie kogo chce sobolego, rysiego kołnierza.
Przy tym boku koźdy z zamku, dworu, z miasta, wsi rad usiedzie,
Beze mnie niej miód, piwo, żaden trunek, dobra myśl nie będzie,
Nie tylko bogaty, ubogi, lecz z wojskiem rycerz sławny
Proteky mojej szuka, komu rozum nie przyprawny.
Beze mnie tu koźdemu nudno, nie mniejsza tęsknica
Jako mię widzisz, tak pisz, bądź jestem uboga dziewica,
Białoruseczka, choć jestem uboga, lecz chędogo,
Komu jestem nieprzyjacielem, to mu nadetrze roga,
Szkody nabawie, przewróce, wywróce w górę nogami
Hard u mnie nie będzie dmuchał k niebu swemi wąsami;
To prawda, komu przyjacielem, nabawie chłeba, złota,
Komu zaś nie zechce, to raczej nie poznać go od błota,
Oczy zabryzgam, pomocze, potopie, jak zechce pomaże,
Owo zgola jednym dziwowiskem wszem ludziom ukaże,
Mam kielbie we łbie, jest okuń, co się przeciw szczupaka zjeży
Jest płotka, bądź twa ochotka na wende nie porwie, wgląb leży,
O mientusa nie dbam, pewnie mi też nie wytnie karaśia,
Aż gdzie Bóg każe, tego naraże dla siebie daneo Jaśia.

BP БПІАИ, № 1275, арк. 126 зб.– 127.

R. 1660 Dołhorukieo znoszą lechi z łytwą

Tobie, sarmato, pomoge, tylko Bogu oddać* dziło,
Bo co się bawicie, to mieszkaćie, mnie samej nie miło.
W imie Boże wszcząc ode mnie Dołhorukieo odsadzić,
Gdyż jeśliby łeniwie, to ja musze o sobie radzić.
A tak Czarniecki* szaniec drugi rzucił, dragonmi osadził,
Zamiast pik dragów nastawiał, żeby moskwie zakadził,
Wziąwszy też dragonią za wskazaniem Basi brodu,
Wszczął się przeprowiać, chcąc zrazić moskwę od Basi przodu,
Aby Dołhorukiemu mógł nadciąć te drugą więc rękę,
Wszczął swych kawalerów polskich przywozić prawie dziekę.
Tam Niezabitowski za ordynansem z swą husarią
A Branicki, zięć Czarnieckiego, z takąż kawalerią
Pancyrnych i różnych wszczęli następować prawym slrzydłem,
A Dołhoruki, co się do Basi idąc, umył mydłem,
Będąc okurzony, skurczył się z długą ręką w trzy dzwona,
Zapominając Basi, zwracał twarz do końskieo ogona.
Oto jednak zrazu stawił, się popisując się Basi,
I stąd z srogim ogniem wskazał się, co widząc, wzajem nasi,
Tak mężnie natarli, aż wraz kilka tysięcy zniesli
I wielką ruinę moskiewskim w ten czas całe przyniesli.
Sapieha, widząc, iż Czarniecki zaczął moskałom czarno,
Sapnął i krzyknął na swych, aby nie stojąc marno,
Impetem pierwszym, drugim skrzydłem w pomoc, k nieprzyjaciełowi
Sroczyli odważnie, siekąc, bijąc, będąc już gotowi.
I tak się stało, że Dołhoruki z swojemi jazdami
Szwankował w kilkadziesiąt tysięcy z piechotami
Nadtarty, nadbity, z wielką u cara sweo ohydą

I wszystkiego narodu, a wojska sweo i swą bidą.
A to nie mniej, że Basia prętką przeprawe pozwoliła,
I ten favor życzliwy swój w takim razie oświadczyła.
Dołhoruki jednak zaslepił miłością, bądź nieszczęśliwie,
Rzucił się, chciał Basi, by bokiem w swoim miłościwym
Chciała okryć w takim razie chudeo derbisza z litości,
A przy swej zarosli zatrzymała jego kości.
Wszczął też w podolek Basi, by mógł z piechotą się wysiedzić,
Lecz Basia nie chciała dopuścić, aby tam miał przyświedzić,
Bądź zrazu takiemu takie miejsce wskazała z litości,
Aż dalej przeciw błazna i tchorza nadstawiła ości,
Wykustrala go wlot przez łechów i lythewskich aż do Moskwy,
Popuściwszy plugawe przy zmęczonej wodzie swoje mokwy.
Wej, wej, zdrajce, a ty tu po co do białoruskiej łythowki,
Wnet oświadczysz, a uznasz, co to czynią moje przelowki.
A Dołhoruki z (...) * miejsce niewdzięczne z pluskotą,
A za nie wiesz, Basiu, (...) * jego boi (...) * kto to.

BP БІПАГ, № 1275, арк. 127–127 зб.

R. 1660 lechi z łytwą znoszą Dołhorukieo

A Basia dumaj, że kiedyś dumny drugi raz tu nie bywać,
Bo takich ja pod bokiem mym, prawde rzekszy, nie chce miejwać,
Jeżelim ciebie z twemi pomoczyła mojej moczy brodem,
Wnet się poprawie, że cię splugawie kału mego smrodem.
Dziękuj Bogu i mnie, a z ostatkiem wendruj jak najprędzej,
Tylko zostaw srebro, złoto łechom i łytwie pieniędzy.
A coś wziął na niezapominanie, pamiętaj Basie,
A gdzież nie należy, tam się nie bierz, boć powiedzą zasie.
Dołhoruki zaś, będąc skróconym, nie zrzkać się zgarbił,
Zostawszy bez koni, ludzi, sławy jużby więc i babił.
Rzekł: «Nie łaskawaś na mnie i mych, a także ty Basia,
A także favor twój, to co zmokła tak zbyt moja rasia.
Teraz moczar Basin dalej byłby Seret, to by gorsza,
Idze co prędy, któredy się udała droga sporsza,
Bądź łaskawa białoruska Basiu nie iutro miętu obaczysz,
Co nabrawszy w się krwie moskiewskiej, tak częstować raczysz.
Pomnie, jak zpod Lwowa zwracając, uznał Chmiel i Szeremet,
Gdzie Tarnopol, Załoście wbliz Jezierny, co Strypa, Seret,
Gdy han z ordą srogą gromił moskwę i kozaków,
Z którym z Kamieńca Piotr Potocki z dwóch tysięcy junaków,
Tak ja teraz twój znam fivor białoruska Basieczko,
Znam, jaka jest wódka twoja i jaką bieży rurniczka;
Dobranoc, dobranoc, aż cię zabiją, moja złota,
Będę cię pamiętał, co mniej i mych nie poznać od błota.
A Basia: Stój! Poczekaj! Jeśli mało co z tym wendrujesz,
Owo będziesz miał więcej od mych sarmatów, wnet sprobujesz,
A tak przebrakowawszy się, co chłop dobr i koń z swą Pogonią,
Łytwa z łechi według herbu swego co prędzęj więc gonią,
A doganiając potrosze przy ostatniej swej wałecie
Jeszcze od Basi skoczywszy, w dalsz w pamięć dali po grzbiećcie.

Stąd Dołhoruki jeśli był skor do wdzięcznej sobie Basi,
Od onej jakby w gembę dał, gdy tak kommandy gasi.
Nie podobali się Dołhorukiemu takie amory,
Co takimi gasiła Basia zapal chęci wapory.
Ty Sam, Boże, bądź pochwalony z Matką Swą, póki wieki wicznie,
Ze dajesz łaskę Swą i serce mężne w czasy niebezpieczne
Łechom i lythewskim, którzy w pokorze, k Tobie wołają,
Byś ich ratował w nieszczęściu ciałem i duszą stęnkają.
Wspomni na zabite, zmarłe, których się wołają kości;
Nie potępij, wyzwol i niewolników z onych ciężkości,
Nie patrzaj na nasze z Basią, Kasią w mokach (?) perekwinty
Gdysz jeśli nie będziesz litościw Sam, to zguba nie finty
Dla imienia Jesusa i litościwych wnętrzności
Nie gub, nie trać, bo dał (?) krew za nasze (?) (...) * złości.

BP БПАА, № 1275, арк. 128–129.

Confaederacja r. 1661 związek Srebrny po Czudnowskiej

Po Czudnowskiej wojnie wojsko rozłożone w Ukrainie
Prętko przezimowawszy, latem wzbudziło i inne
Do związku obebrawszy sobie marszałkiem Swiderskiego
A substitutem onemu głowy dobrej Borzeńskiego,
Gdzie pod directyą onych przysięga się obwiązali,
Wszystey wojskowi według punktów sobie radnych wszczynali,
Kupiąc się tak bardzo na odszukanie swojej zapłaty
Ale raczej na akcipiter każdy brał się tej daty.
Bardzo wielkie wojsko i silne się zbrojne uczyniło,
Bo każdemu jeść, pić, brać, zarwać, nieść, wieść bardzo miło.
Nawet nie chcąc o drugie pułki przez moc w sobie ciągnęli,
A przez mus do przysięgi wiodszy i nasluchawszy, przyjęli.
Stąd i litewskie wojsko z konferencji wtaż się brało
Do związku bądź spisku rzeczono się w ten raz miało
Które (...) * swą marszałkowską,
Poki świat światem pomnieć, akonomie, w puszcze zwróciło,
Dobra nie tylko królewskie, lecz duchowne się padają,
Tylko szlacheckie na ten czas od ciężaru wyzwolają.
Ciagnieniem jednak swym, jak to bydz musi, dokuczują,
A marszałka i starszych dostatek lej, rozli, jedzą, krają,
Srebra, złota, obbicia wszeo się hojnie namnożyło,
U poruczników tych, owych obaczysz, aż wszędzie miło.
Rzadko gdzie nie piją, stuk, huk, za zdrowie wrzawa trembacze,
Ten perore przy pełnej(?) mówi, ten zaś do góry skacze;
Ten prawi, ów kawi, o rzeczach niepodbnych powieda,
Jakby był w zachwyceniu w trzecim niebie rycerz nie łada;
Ten mało trzezwii, ów się zaś oppił zbyt autorizuje,
Ów zaś in extazy nie bywszy, tylko słowa przekęsuje.
Ten dawne wojny wspomina, wzdycha, płacze, przecie pije,
Inszy zaś chce śpiewać dumy z gorgu, łedwie nie wyje.
Ten muzyce konia każe grać, jak siedział do wojny wroneo
Ow zaś z ogonem farbowanym kochanego glynianego,
Trzeci się ozwie, że raczej grać siwoibłkowitego,

A czwarty kazał na bębnach wybijać gorńzyczkowateo.
Ten wskazał i kazał dać, aby trembacz o gospodze z trwoga,
Ow zaś surmaczowi: «Boże prowadź mie k Sobie Swą drogą»,
Z kąta się zaś wyrwał: «Nie czekaj, nie czekaj mie Kułyną»,
A trzezwu tylko patrzy, jakie humory nie z przyczyną,
Jako wojował z szwedem «Alt,alt», coraz przypomina,
Ow zaś jak z moskwą, «ha,ha,ha caruw, caruw» w głos,
Jako kozak «hajda, hajda», tatar zaś z swym krzykiem «hała»,
Węgrom «hi-hi», wołochom «lasa, lasa» gębie rzać dała,
To kałmuków, to mułtanów, to serbów interpretuje,
Różny naród różnym językiem wyłożyć usiłuje.

BP БПАИ, № 1275, арк. 129–129 зв.

R. 1661 związek Srebrny po Czudnowskiej

A tu przecie tym czasem dla zdrowia trunku dodawaja
Ludzie zaś ubodzy coraz łzami swemi doływaja,
Baba klnie za piecem, gospodyni się szasta, córka skacze,
Najmit zdala zagłada, a gospodarz w kącie płacze,
Jeden hodzenki i tak i owak z polska podskakuje,
Drugi z mazowiecka, z podgurską się potrząsuje,
Trzeci z ruska walęsy oto tak, gembą, wąsem wskazuje,
Ręką, nogą z wołoska dzoki sam i tam podryguje,
Ow z włoska kornety czyni, sprynce robi, ów zaś z niemiecka,
Ten z francuzka, ów zaś ztaciolli (?) już z wenecka,
Ow z moskiewska w jednym miejscu kłusze, ów zaś już (...) * rska,
Zaś k ziemi ulega z czerkieska, krymska i tatarska,
Ow zaś z węgierska, ów z mołodecka rzecz i kawalerska,
Ow niej tak, niej owak z łebska, bądź raczej z blażeńska.
Pisze, że bogato srebrny związek, bo się srebrem stroiłi,
Nie wspominając dostatków inszych, których od srebra byli.
Sahajdak bogaty, pogotów już szabla u koźdego,
Rząd, rządzik, pancierz, karwasze, misiurka u najgorszego.
Nie wzmiankuje ussarskich dostatków, które wielkiej ceny
Owemi się uwodzą i gładkostrojne syreny,
Ałe strzemie, ostrogi, trynug, kańczuk, ba i kulbaka,
Bałtak, paski u ładownicy, szabli, w rządziku pokraka,
Bądź tych, co swe majątności mieli, w związku mało było,
Lecz mych braci, co na tebieńkach dziedzictwa lśnieć się miło,
Jakoż za prawdę rzecz gruntowniejsza, aniż hapt bogaty
Do szczęścia i nieszczęścia potrzebniejsza, nie idzie w graty.
Gdzie pójrzysz wszystko od srebra w misternej swej robocie,
Marszałek na srebrze jadał, pijał w hojnej swej ochoćie
Długi czas nie mógł się ten związek rozerwać, zbyt związany
Mocno przysięgą sobie całe wojska skrempowany,
Aż królestwo Rzeczpospolita potym uspokoiła
Przez księcia Czartoryjskiego i inszych roskliiła,
Lecz niż do tego przyszło, Ciechańskiemu porucznikowi
Mało głowa nie ścięta jako jakiemu kozłowi.
Gdy się za faktyą posłem będąc z wojska do królestwa,
Trochi uniosł, bądź wojsku nie myślił żadnego zdradziectwa

Tylko dał informacją skrycie jakby wojsko uiąc,
Drugi kolega jego wydał go, rzetelnie to klując
Stąd uciekszy do bernardynów lwowskich z kozła w barana
Przemieniwszy się, z lutra katolikiem, kozdeo zaranka
I wieczora służył Panu Bogu i Nażwiętszej Pannie,
Dziękując za dobrodziejstwa w kapturze boskiej Dyannie
Lecz, że bywa czasem bądź rzadko i w kapicy wełna
Zwabiony do Królestwa, miał łaske, a że wojna dzielna
Nastempowała ku Moskwie, stał królewskim porucznikiem
Zachorował, gdy szedł na wojne, zakończył grobownikiem.

BP БПАИ, № 1275, арк. 129 зб.–130.

R. 1661 konfederacja Srebrna po Czudnowskiej

Łabenta zaś wziął zrzkać sto tałów danych od Królestwa,
Mało nie rozsiekan, disponował się już nie z błażństwa,
Lecz Bóg i orzeł w nieszczęsnej chwili wspominał na łabęcia,
Wyrwan w Lwowie przez moc silną nasłaneo wyjęcia.
Gdy w więzieniu żałośnie śpiewał, mają już śmierć przed oczyma,
Wyprosić się, wymodlić się trudno, takie związkowych clyma,
Spraktykowano też w ten raz od Królestwa hołotę,
Bądź raczej czeladź wojskową, w cisz dawszy im pewną kwotę,
Iż się mieli oburzyć przeciw panom swym, wziąwszy konie,
Też rysztunki, porządki i wszelkie do wojny ich bronie,
A na gotowy żołd nastąpić mieli, z pany wojować,
Albo gdzie król i hetman każe, w obóz tych wokować
(...)* nieprzyjaciela wszeo stawać Rzeczpospolitej,
Zaprawde wielki to był taki psihos i znamienity.
Tych już było na dwa tysiąca, obsyłając się ładunkiem,
Był ten, co do tego wiodł skrycie i inszym gadunkiem,
Lecz związkowi, postrzegszy się, w tym łedwie zabiegli temu,
Chwytając, karząc, stąd przestrzegli, wierząc lepiej oku swemu.
W ostatku (?) tatarskim zielem królestwo z serca żałosnego,
Chcieli znieść, spalić, związek Srebrny stanu wojskowego,
By się więcej nie mnożył, chcąc, aby związani
Do Krymu prowadzeni i zbici, lecz to kto inszy gani,
Zeby przy srebrnych nie dostało się i złotu samemu,
Drogim kamieniom, srebru, cynie, miedzi, ołowiu ciężkiemu,
Bo jako stan panieński do złota, pereł jest zrówniany,
Wdowiny zaś do srebra jest drogieo aplikowany,
Stan małżeński zaś do ciężkieo z imienia sweo ołowiu
To było wszystko ordyńcom smakowało w pogotowiu.
Skąd też srebrni, porachowawszy się z swym też summieniem,
Ze z ojczyzną przecie bydź, wylazszy z pieluch urodzeniem,
Sklonić się trzeba Bogu, gdy idzie o ołtarze Jego
I o duchowieństwo – drogie kamienie królestwa teo,
Wtąż królowi, pfnu swemu, pîmazańcowi Bożemu,
Zawczasu, mówią, zabiegać nam dla Boga wszemu złemu,
A z tym srebrem udać się nam też do srebra białego,
Które tym bardziej łąta karwasze żołnierza dobrego,
Gdy takie klyma, wdów wiele, przerzućmy się w srebro żywe,

Ruszać się, a wpoić się trzeba, gdzie serce miłościwe,
Bo też żywe srebro nie mniej jest sprawne i do pozłoty,
Wpie się już nawet w abrizum aurum, bądź dobrej cnoty.
Przeprosiwszy tedy króla pana i Rzeczpospolitą,
Będąc w kilkadziesiąt tysięcy submissią znamienitą,
I sam marszałek Swiderski, stawszy się powolnym świdrem,
Co był zwierciał związek węzłem przysiężnym pod krucyfiksa kidrem,
To w ten raz rozwierciał ten węzeł u bernardnów w Lwowie,
Prosił królestwa o odpuszczenie przez godnych w swej głowie

BP БПАИ, № 1275, арк. 130–130 зб.

R. 1661 konfederacja Srebrna

Mając przed oczyma passyą pańskiej więc niełaski
Od tych czas porzucił wojsko, pchnął się do inszej okraski,
Z wielu inszych rzucał się tam, sam, stawszy się żywym srebrem
Od wojska do bielidła stał się ołowem ciężkotchliwym,
Z tak wielu wojskowych wyjechawszy, co przed tym oczy
Wiercieli ludziom różnym, rzadki w małżeństwo nie wkroczy,
Wiercąc wdowią płec żywym srebrem białych głów bielidło
Pospolicie z żywym srebrem bydź musi wierci płec zdrzydło.
Jeśli owa dawna konfederacja, zwana złotą,
Z Moskwy wyszedszy do tego wojska wzbudziła ochota,
że za mitygowaniem cynamonem była spalona
Ta zaś bogato srebrna tiutiunem do szczętu skurzona,
Bo się osobliwie w ten raz bardzo trzymał tych związkowych
I ad placitum był nawet u politycznych takowych
Zgorzała i poszła z dymem aż więc pod same obłoki,
A hetmanom regiment oddany na wojne już wskoki
Piękne wojsko wielkie, gdy w związku wszyscy wychwalają,
Aż po związku, gdy na wojne szczuple wszyscy przyznawają,
A że wojsko cudzoziemskie od króla było ujęte
Skąd napotym pod Tarnopolem ku rozterkowi wszczęte,
Osobliwie kilka tysięcy żołdatów na Czarnieckiego,
Powstawszy, mało włosa nie szczesali tak godnego,
Aż z gorącego razu musiał zbyć kyice latające,
Gdy się już i do muszkietów rzucili lonty pałające,
Przeszedszy ku Jarmolińcom zaś co w ten czas już czynili,
Zaraz nizej przeczytasz, a teraz Boże i po chwili,
Bądź miłościw duszom zmarłym, także grzesznikowi temu,
Co to pisał, odpuść grzechi, nie potempiając ku złemu,
Zmiłuj się nad temi, którzy nie mają ratunku swego,
Wyzwol więźniów, pociesz konających, oświeć i grzesznego,
Strapionym, tulającym się przybądź ku ich pomocy,
Ranne, chore wzmagaj, nie opuszczaj onych i w nocy,
A mnie samemu bądź litościw, nie opuszczaj nędznego
Chrześciana w utrapieniu k Ńobie wdychającego.

BP БПАИ, № 1275, арк. 130 зб.–131.

[«Ліхтарики» на маргінесах]

Szlub Basi z Sarmatą
Ryba poływka i każda potrawa bez niej być nie może.
To jest w łazni zaś, w wannie i w swej rzeczy.
Miasta wsi, dwory nad Basią.
To jest w groblach, w młynach, w łakach.
Nie tylko za rybę, ale z młynów i z arend.

BP БПАН, № 1275, арк. 126 зв.

Hetman wiel(ki) lythewski.

BP БПАН, № 1275, арк. арк. 127.

Generał podolski, wojew(oda) braclawski.

BP БПАН, № 1275, арк. 127 зв.

(...)* Kobryński, co tam sedes (...)* spisku była, jako i Brzyska.
Polskieo zaś (...)* była w Kielcach (...)* dalsz Krakowa biskupi i pralaci pod strachem (...)* insze strony (ujez)dzali, jako (...)* biskup krakowski zrazu (...)* terror, przeto (...)* żyw (...)* znaczne (...)*.
Ten nabożnej i wesolej każe.

BP БПАН, № 1275, арк. 129.

Jako w Ukrainie na wojne aż związkowi sliskie, mało go było, aż byдż musieli suplementy.

BP БПАН, № 1275, арк. 130 зв.

[Переклад уривка Віршованої хроніки]

[...]

Московська (війна) року 1660. Долгорукого громлять лехи з литвою над Басею-рікою

У цей же час у Білорусі москаль з військом Долгорукий,
З тої причини, що мав довгі руки, у своїй гордині хотів нагодувати польським
і литовським м'ясом своїх круків, пишаючись тим, що має довгі руки;
Знає, що з Хованським вони цього досягнуть, і за Віслу на їхні муки
Стрясну я пальцями цим ізменнікам густу чуприну,
Зажену я їх у ліс, наче зайця у густий чагарник:
«Ляхля, ляхля, как оно всеї за Сапігою, Чарнецьким ляхом,
Певно, що не відсидяться зі своїм королем у варшавському будинку,
Буде», – каже, – «і литва зі своїм Сапігою дуже сапати, тікаючи».
Почав крутити рукою, моя довга буде підрубувати,
А їхня рука коротка, вони хоч і захочуть, але певно з мою довгою їм не просто
буде впоратися;
Пізнають Долгорукого, як я їм дам березової каші,
Засапається Сапіга, почорніється Чарнецькому,
Мені здається, що йому з очак потъм'яніє, він поступиться Долгорукому.
Навіть не кличучи Хованського, Долгорукий хотів, хотів схопити цю свою славу,
Перед своїм царем, а того посоромити.
А що знав у Білорусі уподобану привабливість Басі,
«Не буду», – сказав, – «жити, аж поки вона мене самого охолодить і прикрасить».
Не тільки сам рушив, а весь свій афект з військом налаштував,
Скерував дишло свого табору, не заспокоївся,

Аж доки не став вітатися поблизу Углів, звідки пізніше (?) вже втік,
А побачивши люблячим оком, прокинувся тілом і душею.
Але якщо Бася була приємна і приваблива москалеві,
То ще привабливішою і милішою вона була поляковій й литвинові.
Сапіга, литовський вождь, знісися з Чарнецьким, йшов з ними,
Розжарений гнівом, почав сапати з литовськими;
Тому й Чарнецький сказав, що не тільки сапати, але й чорно чинити треба,
Тільки за Бога, за свою кривду, за Басю просити небо,
Вже й заїжджає довкола Басі, вважай гарна буде,
Вже це чути як на добридень, на добраніч музика грає,
Вже це стук, гук, за добре здоров'я з гармат порохом кадить,
А до нашої Басі як пес через тин все більше прагне.
Та не тут народжений Долгорукий, щоб мати привід залицятися до Басі,
Звідки вийшов, туди хай і мандрує, до Москви, до своєї Парасі.
Не гарно від Углів з-за кутків довгу формувати ручку,
Все більше прагнучи дати поцілунок Басі, підрубати їй лучку.
Піду сам я ради Басі за голову, перекрию йому шлях від Спасі,
Хай москаль не збирається там, де не треба, до нашої Басі,
По-корчмарські з-за кутів заглядати та моргати Басі,
Не така вона, бридкий пане москалю,
«Царев, царев», однак ти дурень, хоч і царський,
Буде це хтось із наших, королівських, інший кавалер, бравий.
Галопом Сапіга і Чарнецький зі своїми військами поспішали,
Хоч і не довгими, але вмільми руками, свій дух підняли

ВР БПАН, № 1275, арк. 126–126 зв.

Року 1660 лехи з литвою громлять московитів

А як прийшли, білоруска Бася стає вдячною,
Швидше своїм, ніж московським, додаючи охоти,
Запевняючи, що не хоче пручатися у відданні самої себе,
Якщо Божа воля, бо здавна кохаю, тебе, сармате;
Покажу я в собі сховану мою покірну дорогу,
Тільки залиш мене при добрій славі, небогу,
До мене близький приступ, дай обітницю Богу любові й віри,
А я ж йому послушенство, інакше хай підпаду під кару,
Хай спочатку священник благословить, так мудро собі почнете,
Знаються тут на справах, вже тут не відбудешся жартом, не надійтеся.
Треба тут втерти чоло, спітніти, а в страху Божому бути,
Нічого тут робити блазням, той знайде її, хто є пахолок з серцем гожий;
Тут треба вміти поцілити списом і стрілою зашкодити,
Бо якщо у цьому ти не досконалий, то ліпше кадити кадилом,
Хоч не справу має говорити, мати добрий вогонь, абияк не клацати,
Там, де цього буде час, бо інакше буде кричати,
В затилках, базарах, з охоти, коли не будете вміти стріляти
У битві, коли захочете показатися;
Я, що зможу, поможу, тільки хай не зволікає,
Щоб до поту дійшло, бо з москаля не лізе(?), не тече.
Кому я є приятелем, то йому додам і хліба,
Покажу спосіб до всього, тільки треба просити самого неба.
Не досить, що тому, хто боїться Бога, я в усьому догоджу,

Нагодую, напою, обмию з бруду вдома, в дорозі,
Замерзлого зігрію до поту, гарячого охолоджу,
Голого прикрию, притулю такого у раптовій тривозі,
Полатаю карваші убогого жовніра,
Дам, кому захочу, соболевого, рисячого коміра.
При цьому боці кожен з замку, з двору, з міста, з села радо сяде,
Без мене жоден мед, пиво, жоден трунок, не буде доброї думки,
Не тільки багатий, вбогий, але й з військом славний рицар
Шукає моєї протекції, у кого розум не штучний.
Без мене тут кожному нудно, не менший смуток,
Якою мене бачиш, так і пиши, хоч я убога дівиця,
Білорусочка, хоч я вбога, але охайна,
Але кому я є ворогом, то йому притру роги,
Завдам шкоди, переверну, виверну догори ногами,
Гордий у мене не буде дмухати до неба своїми вусами;
То правда, що кому я є приятелем, то дам хліба й золота,
А кому не захочу, то швидше не відрізниш його від болота:
Очі забризкаю, намочу, втоплю, як захочу, помажу,
Взагалі дивовижею всім людям покажу;
У мене вітер у голові, є окунь, що проти щуपाка з'їжиться,
Є плотва, хоч твоя на вудку не візьме, лежить на глибині.
Про налима не дбаю, певно мені теж не витне карася,
Аж де Бог скаже, того нараджу для мені даного Яся

ВР БПАН, № 1275, арк. 126 зв.–арк. 127.

Року 1660 лехи з литвою громлять Долгорукого

Тобі, сармате, поможу, тільки Богу віддати діло,
Бо коли ви затримуетесь, то втрачаєте час, це мені самій не мило.
В ім'я Боже почати відтісняти від мене Долгорукого,
Коли ж це будете чинити ліниво, то я мушу про себе подбати.
Тоді Чарнецький другий шанець кинув, драгунами укріпив,
Замість списів драг наставив, щоб московитів закадити,
Взявши також драгунів після виявлення броду у Басі,
Почав переправлятися, прагнучи відбити московитів від переду Басі,
Щоб Долгорукому відрубати цю другу руку,
Почав вести своїх польських кавалерів, вважай з успіхом.
Там Незабитовський з наказу зі своєю гусарією,
А Браницький, зять Чарнецького, з такою ж кавалерією
Панцирних і різних почали наступати правим крилом.
А Долгорукий, який ідучи до Басі, вмився милом,
Будучи закурений, скрючився з довгою рукою у три дзвони,
Забуваючи Басю, звернув обличчя до кінського хвоста.
Однак зразу ставився, хизувався перед Басею,
І звідти з сильним вогнем показався, що бачачи, з свого боку наші
Так мужньо натиснули, аж враз кілька тисяч розгромили
І велику руїну московським військам тоді принесли.
Сапіга, бачачи, що Чарнецький затемнив москалям чорно,
Сапнув і крикнув на своїх, щоб не стояли марно,
Ударом першим, другим крилом на поміч, проти ворога
Кинулись відважно, рубаючи, б'ючи, будучи вже готові.

І так сталося, що Долгорукий зі своєю кіннотою
У кількадесят тисяч програв з піхотою:
Надщерблений, надбитий, з великою огидою свого царя
І всього народу, а з бідною своєю і свого війська.
А тому не менш причина, що Бася дозволила вчинити швидку переправу,
І свою зичливу приязнь у цьому разі виявила.
Однак Долгорукий осліпнув через кохання, хоч і нещасливе,
Кинувся, хотів від Басі, щоб вона хоча б своїм милостивим
Укрила його, поганого дервіша, у такому разі з милосердя,
А при своїх зарослях затримала б його кості.
Почав також лізти у поділ до Басі, щоб міг там утриматися з піхотою,
Але Бася не хотіла допустити, щоб він там мав присвітити,
Хоча спочатку такому таке місце показала з милосердя,
Але далі проти блазня і боягуза наставила остюків,
Викурила його миттєво завдяки лехам та литві аж до Москви,
Розчинивши при втомленій воді плюгаві мокви.
Вей, вей, зраднику, а ти тут навіщо до білоруської литовки?
Як тільки освідчишся їй, то зрозумієш, що чинять мої засідки(?).
А Долгорукий з (...) * місце невдячне у воді (?),
А чи не знаєш, Басю, чи боїться його хто-небудь (?)

ВР БПАН, № 1275, арк. 127-арк. 127 зв.

Року 1660 лехи з литвою громлять Долгорукого

А Бася думай (?), що колись гордий, другий раз тут не будеш бувати,
Бо таких я під своїм боком, правду кажучи, не хочу мати,
Якщо я себе з твоїми намочила моєї води бродом,
Тут же виправлюсь, що тебе сплюгавлю мого багна смородом.
Дякуй Богу і мені, з рештою своїх вояків мандруй якнайшвидше,
Тільки залиш срібло, золото лехам і литві гроші,
А коли взяв щось на пам'ять, то пам'ятай Басю,
А куди не треба, туди не берись, бо скажуть про тебе (?).
Долгорукий же, якого скоротили, згорбився,
Залишившись без коней, вояків, слави, вже й обабився.
Він сказав: « Не ласкава ти мені і моїм, отака ж ти, Бася,
Такий фавор твій, що намокла так сильно моя одежа.
Тепер болото Басине, далі був би Серет, то було б гірше,
Іду якнайшвидше, куди лежить дорога краща;
Будь ласкава, білоруско Басю, не завтра м'яту побачиш,
Що набравши московської крові, так частувати зволиш.
Пам'ятай, як з-під Львова повертаючись, зрозуміли Хміль та Шеремет,
Де є Тернопіль, Залозці поблизу Озерної, де Стрипа, Серет;
Коли хан з жорстокою ордою громив московитів і козаків,
З котрим із Кам'яця-Подільського Петро Потоцький з двома тисячами юнаків.
Так я тепер твій знаю фавор, білоруска Басечко,
Знаю, яка є твоя водичка і якою вона біжить трубочкою;
Добраніч, добраніч, аж тебе вб'ють, моя золота,
Буду тебе пам'ятати, що мене і моїх не пізнати від багна.
А Бася: «Стий! Почекай! Якщо мало дістав на дорогу,
То дістанеш ще більше від моїх сарматів, якщо тільки спробуєш»;
А так вибравши найкращих, що муж добрий і кінь з своєю Погонєю,

Литва з лехами згідно з своїм гербом якнайшвидше погналися,
А наздогнавши, потроху у останній своїй сутичці,
Ще від Басі скочивши, знову на пам'ять дали по хребту.
Звідти Долгорукий якщо був скорий до гарної Басі,
Від неї наче по зубах дістав, коли так команди гасить.
Не подобалися Долгорукому такі амури,
Якими Бася гасила запал жаги й капризи.
Тобі Самому, Боже, слава з Твоєю Матір'ю на віки віків,
Що даєш Свою милість і мужнє серце в небезпечні часи
Лехом і литовським жовнірам, котрі в покорі до Тебе волають,
Щоб Ти їх рятував у нещасті, тілом і душею стогнуть.
Згадай про забитих, померлих, котрих волають кості;
Не карай, визволь і невільників з отого ярма,
Не дивись на наші з Басею, Касею в муках (?) переквінти,
Бо коли Сам не будеш милостивий, то погібелі не unikнути;
Заради імені Ісусового і милості Його серця
Не губи, не нищ, бо віддав (?) кров за наші (?) (...) * злості

ВР БПАН, № 1275, арк. 127 зв.–арк. 129.

Конфедерація року 1661 Срібна змова після Чуднівської битви

Після Чуднівської війни військо, що було поставлене в Україні,
Швидко перезимувавши, влітку побудило й інших
До змови, обравши собі маршалком Свідерського,
А на допомогу йому добру голову Боженського;
Там під їхнім керівництвом взаємно собі присягнули,
Всі військові, згідно з ухваленими пунктами починали,
Так сильно збираючись задля відшукання своєї платні,
Але швидше на здобич кожен тоді брався.
Було створене дуже велике й сильне збройне військо,
Бо кожному їсти, пити, брати, вхопити, нести, вести дуже мило.
Навіть не прагнучи інших полків, вони йшли впевнені у своїй силі,
Силою до присяги йшли і, вислухавши її, прийняли.
Звідси й литовське військо з конференції теж бралось
До конфедерації чи згаданої змови мало тоді приєднатися,
Котре (...) * своєю маршалковською,
Поки стоїть світ, буде пам'ятати спустошені економії,
Бо не тільки королівські маєтності, але й духовенства, занепадають,
Тільки шляхетські у цей час від податків звільняють,
Однак своїм походом, як це й мусить бути, докучають.
А достаток маршалка і старших ллють, розливають, їдять, ріжуть,
Срібла, золота, всілякого гарного оббиття намножилося,
У цих та інших поручників побачиш, аж скрізь мило.
Рідко де не п'ють, стук, гук за здоров'я, шум, трубачі,
Цей виголошує орацію, цей же догори скаче;
Цей править, той гавить, про неймовірні речі оповідає,
Від захвату наче був на третьому небі, рицар не будь-який;
Цей мало тверезий, той же занадто впився, авторизує,
Той же, в екстазі не будши, тільки уїдливіми словами шпигас.
Цей давні війни згадує, зітхає, плаче, однак п'є,
Інший же хоче співати думи з рогу (?), ледве не вис;

Цей музиці наказує грати коня, на якому їхав до війни, вороного,
Той же з фарбованим хвостом коханого глиняного,
Третій озветься, що краще грати сивояблукового,
А четвертий наказав на барабані вибивати гірчичкуватого.
Цей показав і наказав, щоб трубач заграв про корчму з тривоною,
Той же сурмачеві: «Боже, проведи мене до Себе Своєю дорогою»,
З кута ж інший вихопився: «Не чекай, не чекай мене Кулина»,
А тверезий тільки дивиться, які настрої безпричинні,
І як воював зі шведом «Хальт, хальт», весь час пригадує,
Той же – як з московитами «Ха, ха, ха, царев, царев» кричить,
Як козак: «Гайда, гайда», татарин же із своїм криком «Аллах»,
Угорцям «Хі-хі», молдаванам «Ляса, ляса» роту іржати (?) дав,
Наслідусь то калмиків, то валахів, то сербів,
Різну націю різною мовою силкується викласти

ВР БПАН, № 1275, арк. 129–129 зв.

Року 1661 Срібна змова після Чуднівської битви

А тут однак у цей час для здоров'я напоїв додають,
Люди ж бідніше все більше своїми сльозами доливають;
Баба кляне за піччю, господиня шастає, дочка скаче,
Наймит здаля заглядає, а господар у кутку плаче,
Один «ходзоного» і так і сяк по-польські підскакує,
Другий по-мазовецькому, по-підгурські трясеться,
Третій по-руську походжає «Ото так», губою, вусом показує,
Рукою, ногою по-молдавські джок, туди-сюди дригає,
Той по-італійські корнети чинить, спритно (?) робить, той же по-німецькі,
Цей по-французькі, той же стаціоллі (?) вже по-венецькі,
Той по-московські у одному місці дріботить, той же вже по-(...)*,
До землі припадає по-черкеські, по-кримські й по-татарські,
Той же по-угорські, той по-молодецькі і по-кавалерські,
Той то так, то сяк, наче тямущий, та швидше по-блазеньські.
Пишу, що багатосрібний був союз, бо у срібло вбиралися,
Не згадуючи про інші багатства, котрі із срібла були:
Багатий сагайдак, тим більше шабля у кожного,
Збруя, вудила, панцир, карваші, місьюрка у найгіршого,
Не згадую про дуже дорогі гусарські багатства,
Котрими спокушаються і прекрасні сирени;
Але й стремена, остроги, тринога, канчук, ба й кульбака,
Балтак, паски до ладівниці, шаблі, у вудилах страшидло.
Хоча тих, котрі мали свої мастності, у союзі було мало,
Але моїх братів, що успадкували лише сідла, блищало мило,
Як і справді це ґрунтовніша річ, ніж багате гаптування,
До щастя і нещастя потрібніша, не йде в грати.
Де не глянеш, все (сяє) від срібла у майстерній своїй роботі,
Маршалок на сріблі їв, пив у щедрій своїй охоті.
Довгий час не міг цей союз розірватися, надто сильно зв'язаний
Присягою всього війська,
Аж королівство Річ Посполита потім заспокоїлось
Завдяки князеві Чарторийському та іншим особам розклеїла союз.
Але поки до цього дійшло, поручнику Цеханському

Мало не відрубали голову, наче якомусь козлові,
Коли він будучи послом від факції, з війська, до королівства,
Трохи розгнівався, але війську не задумував ніякої зради,
Тільки секретно дав інформацію про те, як приборкати військо,
Інший, його колега, видав його, ретельно це ключючи,
Через це він втік до львівських бернардинів, з козла у агця
Перемінившись, з лютеранина католиком, кожного ранку
І кожного вечора служив Господу Богу і Пресвятій Діві,
Дякуючи за добродійства у каптурі божественній Діані.
Але, буває, хоч і рідко у капиці вовна,
Приваблений до королівства, отримав милість, а оскільки значна війна
Находила до Москви, став королівським поручником,
Але коли йшов на війну, то захворів і скінчив гробом

ВР БПАН, № 1275, арк. 129 зв.-130.

Року 1661 Срібна конфедерація після Чуднівської битви

Лабента ж узяв сто талярів, даних від королівства,
Мало не порубали його, диспонувався вже не з блазенства,
Але Бог і орел у нещасній хвилі (помогли), згадував про лебедя,
Вирваний був силою у Львові потугою присланих визволителів.
Коли у в'язниці жалібно співав, вже маючи смерть перед очима,
Випроситися, вимолитися важко, такий звичай конфедератів.
Тоді підбурили від королівства голоту,
Швидше військову челядь, потихеньку давши їм певну квоту,
Щоб вони мали обуритися проти своїх панів, взявши коні,
Також риштунки, обладунки і всю їхню зброю, потрібну до війни,
А на готовий жолд прибути мали, з панамі воювати,
Або проти тих, проти кого накаже король і гетьман, у табір цих закликати
(...)* стати проти всякого ворога Речі Посполитої,
Справді великий то був психоз і прекрасний.
Цих уже було дві тисячі, споряджались босприпасами (?).
Був такий, що до цього вів таємно і іншою мовою,
Але конфедерати, постерігшись, ледве запобігли цьому.
Хапаючи, караючи, цим перестереглися, вірячи більше своїм очам.
Врешті королівство з розпачу (?) татарським зіллям
Хотіли розгромити, спалити Срібний союз військового стану,
Щоб він більше не множився, прагнучи, щоб зв'язані конфедерати
Були запроваджені до Криму і розбиті, але хто інший критикує,
Щоб при срібних не дісталось і самому золоту,
Дорогоцінним каменям, сріблї, олову, міді, тяжкому свинцю,
Бо як стан дівочий до золота, перлів можна порівняти,
Вдовий же – до дорогого срібла пристосований,
Стан же подружній – до тяжкого свинцю,
Все це ординцям, що були напоготові, смакувало.
Тому срібні, порухавшись із своєю совістю,
Що все ж з вітчизною треба бути, де вони народились,
Схилитися треба перед Богом, коли йдеться про Його вівтарі
І про духовенство – дорогоцінне каміння цього королівства,
Також королеві, своєму пану, помазану Божему,
Своєчасно, кажуть, запобігати нам треба заради Бога всьому злому,

А з цим сріблом нам вдатися також до срібла білого,
Котре тим більше латає карваші жовніра доброго,
Коли такий звичай, багато вдів, перетворимося у живе срібло,
Рухатися і впоїтися треба, де серце милостиве,
Бо теж живе срібло не менш надається і до позолоти,
Вп'ється вже навіть в золото або добру честь.
Тоді перепросивши короля-пана і Річ Посполиту,
Будучи у кількадесят тисяч прикладом чудової покірності.
І сам маршалок Свидерський став покірним свердлом.
Як свого часу він створив союз вузлом присяги під розп'яттям,
Так цього разу розкрутив цей вузол у бернардинів у Львові,
Просив королівство через гідних осіб про пробачення

ВР БПАН, № 1275, арк. 130–130 зв.

Року 1661 Срібна конфедерація.

Маючи перед очима панське неласку,
З цього часу він покинув військо, пхнувся до іншої окраски.
З багатьма іншими він кидався туди-сюди, сам ставши живим сріблом,
Від війська до білила, став тяжким свинцем,
Виїхавши з багатьма військовими, що раніше очі
Свердлили різним людям, мало хто з них не вступить у шлюб,
Свердлячи удів живим сріблом; білила жінок
Звичайно з живим сріблом мусять бути, свердлити жінок обридло (?).
Якщо ця давня конфедерація, яку звали Золотою,
Вийшовши з Московії, до того збудила прагнення війська,
що за стримання була спалена корицею.
Ця ж багатосрібна конфедерація була доценту викурена тютюном,
Бо саме він тоді дуже тримався цих конфедератів
І був до заспокоєння навіть у таких політичних справах.
Згоріла конфедерація і пішла з димом аж під самі хмари,
А гетьманам негайно був відданий регімент на війну.
Гарне військо, велике, коли у конфедерації, всі його вихваляють,
А після конфедерації, коли треба на війну, воно є малим, це всі визнають;
А що іноземне військо було приборкане королем,
То потім під Тернополем воно стало бунтувати,
Особливо ж повстало кілька тисяч солдатів на Чарнецького,
Мало не зчесали такого гідного волосся.
У такому гарячому разі він мусив збити літаючі кії,
Коли вже й до мушкетів приставили палаючі гноги,
Прийшовши до Ярмолинців, а що тоді вчинили,
Зараз нижче прочитаєш, а тепер, Боже,
Будь милостивий до душ померлих, також до цього грішника,
Який це написав, відпусти гріхи, не засуджуй на зло,
Змилуйся над тими, котрі не мають порятунку,
Звільни в'язнів, потіш конаючих, просвіти й грішного;
Засмученим, прочанам, прийди на поміч,
Поранених і хворих підкріпи, не покидай їх і вночі.
А мені самому будь милостивий, не покидай убогого
Християнина, який у смутку зітхає до Тебе

ВР БПАН, № 1275, арк. 130 зв.–131.

[Переклад «ліхтарики» на маргінесах:]

Шлюб Басі з сарматом.

Риба юшка і кожна страва без неї не може бути.

Тобто в лазні, у ванні і у своїй річці.

Міста, села, двори над Басею.

Тобто у греблях, в млинах, в луках.

Не тільки за рибу, але з млинів і з оренд.

ВР БПАН, № 1275, арк. 126 зв.

Гетьман великий литовський.

ВР БПАН, № 1275, арк. 127.

Генерал подільський, брацлавський воєвода.

ВР БПАН, № 1275, арк. 127 зв.

(...)* Кобринський (...)* центр цієї змови був, як і Берестейський.

Польського ж центр був у Кельцах подалі від Кракова біскуп і прелати під страхом (смерті) виїжджали в інші сторони як (...)* і краківський біскуп, зразу ж терор, однак (...)* живий (...)* значні бували.

Цей побожної, той веселої наказує (грати).

ВР БПАН, № 1275, арк. 129.

Як в Україну на війну йшли (?) конфедерати, мало цього війська було, аж мусили додаткові (війська прибути).

ВР БПАН, № 1275, арк. 130 зв.

Примітки:

Арк. 126 зв. Тут гра слів. Слово «*kielb*» означає «пічкур», але ідіома «*Mam kielbie we łbie*» означає «у мене вітер у голові»

Арк. 127. Після слова «*oddać*» було написано «*swe*», тобто «свое», але потім закреслено. Після слова «*Czarnecki*» було написано «*wnet*», тобто «тут же», але потім закреслено. «*Незабитовський*». Імені цього польського офіцера не наводять сучасні дослідники битви. «*Браницький*». Йдеться про Клеменса Браницького, стольника коронного і маршалка надвірного коронного, який у битві на р. Бася командував панцирною хоругвою кінноти.

Арк. 127 зв. «не завтра м'яту побачиш». Можливо гра слів: «*Ńzić mięte*» – відчувати потяг до когось.

Арк. 128 зв. «*Погонею*». Йдеться про герб Великого князівства Литовського, який зображує вершника з мечем у руці.

Арк. 129. «*Alt, alt*». Тут і далі автор ВХ передає деякі слова, які часто вживались різними народами в ході бою. У даному випадку це німецьке слово «*halt*», тобто «стій».

Арк. 129 зв. «*hodzenki*». Мова йде про «*chodzony*» («ходзони»), тобто про польський народний танець. «*dżoki*». Мається на увазі «джок» – молдавський народний танець. «*karica*». «Каріса» – чернеча ряска з капюшоном.

Іроїда Лебідь-Винницька

ОПОВІДАННЯ «УЧИТЕЛЬКА» – ЯСКРАВА РОЗПОВІДЬ ПРО НЕДАВНІ ПОДІЇ НА ЗАХІДНОУКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЛЯХ

Оповідання «Учителька» привертає увагу читача до однієї з болючих сторінок нашої історії: закінчення Другої світової війни і «визволення» Західної України. Молоду учительку Таню з Харківщини відряджають у галицьке село Гринівку

Іроїда Лебідь-Винницька в архіві Українсько-Канадського дослідно-документаційного центру

вчити селян «думати і працювати по-більшовицьки». Це – твір, у якому змальовано картини нашого недавнього минулого. Він змушує нас над ними зосередитися. Його треба оцінити як особливо цінне історичне оповідання, хоч можна мати і деякі застереження щодо літературної вартості. Поява таких вчительок, як Таня, в галицьких селах у 1944–1945 рр. була масовою політичною акцією, спрямованою на «перевиховання» населення Західної України.

З усного свідчення народного депутата Михайла Гориня довідуємося, що до його родинного села Кнісена в 1944 р. прислали дві учительки – Марфу і Соню, також із Харківщини. Вони зжилися з

місцевим населенням і не тільки що не ширили комуністичної ідеології, а в один критичний момент навіть запобігли кровопролиттю між українськими партизанами УПА та енкаведистами. Микола Колесников, син учительки з Чернігівщини, яка 1944 р. потрапила в галицьке с. Красне, свідчив: «Я читав це оповідання, і мені пригадувалось все, що моя мама розповідала. Це немов історія життя моєї мами».

Машинописну копію твору виявлено разом з іншими документами 1976 р. в криївці УПА біля села Хороцева Білоберезької сільради Верховинського району. Сімнадцять літ вони зберігалися у приватних руках, а в грудні 1992 р. передано їх в архів Українського-Канадського дослідно-документаційного центру в Торонто. Згідно з записом на титульній сторінці машинопису, оповідання «Учителька» написала М. Дмитренко в 1947 р.

Хто авторка цього твору? Хто вона, що зуміла в літературній формі розповісти проподії свого часу і змалювати своїх сучасників? У жовтні 1992 р. у львівському часопису «За вільну Україну» з'явилася стаття, що

розкриває особу під псевдонімом Марійка Дмитренко. Вона є немов доповненням до оповідання, тому подаємо її повністю.

Стиль і мову оповідання «Учителька» залишаємо майже незмінними, щоб віддзеркалити мову того часу, в якому жила і творила Марійка Дмитренко.

№ 1

Володимир Стеник

БОГДАНА СВІТЛЯК (МАРІЙКА ДМИТРЕНКО)

У статті «Ще одна невідома?», надрукованій у газеті «За вільну Україну» 18 серпня 1992 р., розповідалося про молоду письменницю-революціонерку УПА Марійку Дмитренко (псевдонім), довголітню учасницю підпільно-визвольної боротьби в рядах ОУН-УПА. Прізвище вважалося невідомим.

На цю статтю відгукнулася Ліда Квашина з Херсонщини, яка в особі героїні впізнала свою сестру. Думку цю підтвердила Наталя Шухевич. Вона наголосила на повній подібності письменниці на фоторисунку, вміщеному в оповіданні «Михайлик».

Хто ж вона – Марійка Дмитренко? Це Богдана-Марія Юліанівна Світлик. Народилася 24 квітня 1918 р. в Перемишлі, у двадцятих роках з батьками переїхала до Львова, вчилася в гімназії сестер василіанок, а в 1936 р. вступила на факультет класичної філології Львівського університету.

За активну підпільну діяльність в ОУН навесні 1939 р. була арештована польською поліцією, засуджена й ув'язнена в тюрмі «Бригідки». Там ділили з нею долю по тій же справі Люба Шевчик (тепер проживає у США) і Надія Курнатович.

Звільнена з тюрми у вересні 1939 р., вона продовжує підпільну роботу, але вже в інших умовах. У рядах ОУН-УПА активно діє як член підпільних редакцій «Смолоскип», «Ідея і чин», різних видань осередку пропаганди ОУН і бюро інформації УГВР. В підпіллі вона користувалася псевдонімом Ясча Світлана, а в літературних творах – Марійка Дмитренко.

Богдана була одружена. Чоловік Зенон Литвинко, родом зі Стрия, закінчив гімназію в Рогатині, брав участь у підпільній роботі, вчився в лісничій академії, вступив у ряди дивізії «Галичина» і, ймовірно, загинув у боях під Бродами.

У грудні 1941 р. народила сина Андрія. Боячись переслідування родини, Богдана їде в Жидачів і там передає сина на виховання своїй мамі, яка усиновила його і дала інше прізвище. Син виховувався у мамі, не знаючи, що насправді це його бабуся, якій на той час минуло 43 роки. Він часто запитував, чому у всіх товаришів молоді мамі, а в нього стара... Мама з дитиною переїхала в інше місто, а Богдана пішла в підпілля. Сьогодні Андрієві 51 рік, він кандидат наук, працює викладачем в одному з інститутів Одеси.

Життя Богдана закінчила трагічно – 28 грудня 1948 р. у бою з енкаведистами в карпатському селі Либохорі. До неї кинувся ворожий офі-

цер, але вона живою не здалася. Останню кулю призначила собі. Їй було тоді 30 років.

Не обминула лиха доля сестру письменниці – Ліду. Вона, учениця 10 класу Львівської СШ № 4, була арештована у червні 1940 р. Був суд, «справа 59». Більшості присудили розстріл, а їй, 16-літній, 10 років тюрми і п'ять заслання. Разом з нею такий вирок дістала її подруга – Наталка Шухевич. Вони відсиділи свої терміни в різних таборах сталінського ГУЛАГу. Після закінчення строку повернутися в рідні оселі їм було заборонено.

На запитання п. Ліди про долю сестри Юрій Шухевич 1969 р. в листі до К. Зарицької і Г. Дідик, які були добре знайомі з Богданою, писав, що вона загинула у Карпатах.

Отож є підстава вважати, що письменниця-революціонерка, довголітній активний член ОУН-УПА, авторка оповідань «Учителька», «Михайлик», багатьох нарисів на теми підпільно-визвольної боротьби Марійка Дмитренко – це Богдана-Марія Юліанівна Світлик.

З тисяч невідомих героїв УПА ще одне ім'я розкрите.

За вільну Україну. – Львів. – 1992. – 17 жовтня.

№ 2

Марія Дмитренко

УЧИТЕЛЬКА

Велике вантажне авто затрималося при вулиці Городецькій у Львові. Воно викинуло на брук кілька десятків учителів зі східних областей і з півсотні дерев'яних чемоданів.

Авто від'їхало. Учителі на бруку випростовували кості, витирали з обличчя грубу верству куряви, обтріпували на собі одяг, збиваючи хмари густого пилу, деякі обступили перекупку, що недалеко від них продавала огірки, купували їх, тут же їли, витягаючи з кишені по шматкові чорного сухого хліба. Деякі зразу пішли до об'їзду, інші за цей час пильнували валізи і чекали, що принесуть перші.

На великому чемодані сидить Таня. Її маленького носика ледве видно з-під грубого волічкового шалля, яким вона ще в дорозі закуталась, а її червоний беретик на сивому від куряви волоссі під'їхав догори, що не знати було, як він там тримається. Тані дуже цікаво, як буде їй тут, «у за-падній». Вона свердлить очима все довкола себе. І кам'яниці, і високі вежі, перехожих. Їй хоч чужо, та не лячно. В її Харківщині було голодно і бідно. Небагато пакунків має вона зі собою, але небагато й залишила. Таня праці не боїться і, певно, тут скоріше доробиться чогось. При тім цікаво як. А далі, Таня – комсомолка. Вона страх як спішиться і сюди занести світло їхньої науки, розказати тутешнім людям, що дав большевизм, пожаліти їх за їхнє дотеперішнє життя і класову несвідомість, навчити думати і працювати по-большевицьки.

Таню приділили в село Гринівку. Їй усе одно. Вона докладно записує собі назву села і району, розпитує, куди треба їхати. Завтра вже зранку буде чекати, аби впроситися на яке авто, щоб взяло її туди.

Гринівка – село невелике, але біле і гарне. Таня інакше уявляла собі село, де ще нема колгоспного ладу. Господиня Тані – по-чоловічому висока, кремезна, огрядна жінка, вдова Настя. Вона говорить грубим голосом, має владні рухи та певність себе у поведінці, видно, що вже давно сама собі господиня. І зачіпатися з нею, здається, недобре, бо рука в неї велика і сильна, а слова плинуть різко і жваво. Типова з неї козачка, чоловік якої забарився в Січі. На щастя, на її обличчі світиться великий передній золотий зуб, яким вона приязно всміхається, і, окрім усього, видно, що вона добра. «Тітка Настя», як з місця охрестила її Таня, приймає її теплим молоком і великим крайцем хліба. Щодо кімнати, то справа гірша. Якщо вже так «голова» налягає, то вона може дати, але то зовсім недобра кімната. Господиня вела Таню в призначену для неї кімнату кругом, поза хату, через високий ганок, хоч Таня бачить, що тут можна ввійти крізь двері в сінях. Від цих дверей «немає ключа».

Таня стає на порозі просторої кімнати, та ця кімната – одна руїна. В долівці місцями повиривані дошки, полуплені і пооббивані стіни, діра в печі, з обстановки – тільки розложене ліжко та стіл без ноги, на підлозі – пір'я та порозсипуване збіжжя. Здивованій Тані господиня коротко вияснює, що щойно перед тижнем тут була готання енкаведистська ревізія і вона (тітка) вже навіть тепер не прятає тут.

Таня дивиться на тітку здивованим поглядом. Запертим відрухом їй, радянській людині та ще й комсомолці, робиться неприємно за цих варварських енкаведистів. Та потім виринає в голові ще інша думка. Вона ж чула, що всі тут – «бандерівці», бандити. Вона підозріло придивляється до тітки – може, вона попала в їхнє гніздо? Таня чує, як зароджена її симпатія до цієї широкої огрядної тітки дещо остигла. Та все-таки Таня в кімнаті залишається. Куди ж інде піде? Вона вносить свій чемодан та закочує рукави до роботи.

Однак відносини Тані з гринівчанами ніяк не складаються. Не помагає їй тут комсомольський запал. Вона чує, що навіть він їй шкодить. Та, власне, із цього, із своїх переконань не може зрезигнувати, на це ж вона приїхала сюди. Почалось, зрозуміло, від тітки Насті. Зразу ж, першого вечора, Таня не втерпіла і почала наvertати тітку на колгоспну віру. Тітка обізлилась, наговорила Тані всякого, і з цього часу всякі сантименти між ними закінчилися. Сидять вони на двох кінцях хати чужі, неприязні; стрінувшись, ледве обізвуться. Тітці Насті це ніби й байдуже, а Тані не раз добре прикро. Таня самітня та й всякої сусідньої допомоги потребує.

Таня зразу подумала, що сварка першого ж дня з Настею – це поганий знак. І на праці Тані повелося не краще. Зразу ж другого дня вона у своєму червоному беретикові представилась директорові в його хаті, високому, худому, сивому вже тутешньому чоловікові. Його жінка – теж учителька. Директор з жінкою мешкали на другому боці старого шкільного будинку. У них було загосподарьовано, та видно було колишню можливість. Таня пред'явила свої документи і комсомольський білет та заявила, що має завдання і хоче – не лише вчити, а й виховувати, усвідомлювати тутешнє населення, а передусім організувати комсомол, піонери.

Директор подивився на неї з-під окулярів:

– Так ви, значить, комсомолка... гм... гм...

– Наталко, – закликав він свою жінку. – Ходи-но, в нас нова товаришка – комсомолка.

З кухні вийшла стара, сива, скромна, у темне одягнена жінка. Вона приймала Таню чаєм у тоненькій порцеляні і була дуже чемна та уважлива, та Тані від цього ні разу не було приємно.

Чим частіше бувала у директорів, чим більше радянського пафосу вносила в їхню хату, тим більше відчувала вона за холодною чемністю, з якою її приймали, стримувану неохоту. Не раз, коли несподівано входила Таня, в кімнаті, де часто бувало ще більше людей, розмова раптом вривалася, і всі зразу зверталися до неї з окремими, для неї призначеними темами, і з окремими, теж для неї призначеними, аж надто чемними усміхами. Таня сиділа в своїй блискучій дешевій шовковій сукенці, одній у неї і на холод і на тепло, на краю піднесеного їй крісла, і було їй чужо і неміло. Вона якнайскоріше тікала з цієї нестерпної хати.

Ще гірше було їй у школі. Таня любила свій фах учительки, любила дітей. Вона хотіла не лише заробляти гроші, а й дати своїм учням все багатство своєї душі. Хотіла виховати їх розумними, чесними, щасливими. Колись нею, донькою бідної повдовілої матері-колгоспниці, зайнялась радянська влада, допоміг їй комсомол. Завдяки стипендії і всякій допомозі, вона скінчила школу, могла влаштуватись на працю. Тані здавалося, що світ стоїть перед нею відкритий – вона могла учитись, читати, ходити в театр і на танці, гратись на спортивній площі, ідейно працювати в комсомолі. В історії ВКП(б), в громадянській війні, якої вона не бачила, Таня вбачала героїзм і великі ідеї, для яких варто було жити. Скільки підступних і злющих ворогів вони били, як дуже трудилися для добра працюючих, яку велику розпочали будівлю. Хоч біди і нужди у них ще багато, але без цього й майбутнього не було б, – роздумувала Таня. Вона вірила партії і Сталіну, її молоде серце хотіло ідеї і віри і не бачило інших, крім тих, що давала, пхала кожного дня партія, комсомол. Таня була чесна і думала, що те, що дають їй, дають чесно, що воно велике і святе, таке, як у гарно розмальованих підручниках чи на пишних парадах.

Свою віру дитини, вихованої комсомолом, Таня хотіла передати і цим тридцятьом босоногим Івасям і Ганусям, що засіли в лавках її четвертої класи.

На вступ вона придумала зворушливу і гарну, на її думку, історію про малого Леніна. Вона пробувала розказати її дітям. Та діти, що зразу виглядали Тані, як тридцять витріщених, трошки переляканих її новою особою, жовтодзюбих писклят, під впливом її оповідання почали нагло перемінатись у злосливе шершеньяче гніздо. Таня бачила, як вони зразу почали крутитися, а потім щораз голосніше шепотіти, а далі вже можна було чути і тут і там понурі півголосні викрики та найзлосливіші завваження на її адресу. Тані гаряча кров ударила в лице. Спочатку вона здивувалась і збентежилась, а потім обняв її пекучий сором і гнів. Вона була до глибини душі вражена і як учителька, і як ідейна большевичка.

Шум у клясі Таня опанувала. Та це не була її перемога. Вона відчувала, що засадничо розійшлась із своїми дітьми. Учителька і діти опівдні покинули школу, як два вороги.

Антипатія шкільної дівчорки швидко вийшла зі школи і перенеслась у село. Куди йшла Таня, чула, як на її вид рвались розпочаті розмови, як за нею слідкували підозрілі очі. Коли вона входила в якусь хату, чула попередню метушню і часто мала враження, ніби щось швидко заховається. Таня набрала переконання, що в світі йде друге, незнане їй життя, що діється щось, що для неї дуже пахло «бандерівським бандитизмом», про який чула в райкомпартії і райвно.

В обидвох цих інституціях були добре відомі Танині вперті комсомольсько-піонерські й інші щиро радянські заходи і пляни. Її тут добре бачили, завжди не забували остерігати перед «бандерівською» небезпекою. Та й сама Таня неодноразово уже чула про якісь вбивства, бої, засідки.

В райпарткомі знайшовся навіть її земляк – Ілля Васильович Сидоренко, що викладав колись марксизм-ленінізм в їхньому Харківському педінституті.

Він тепер був першим секретарем у райкомпартії, погруб, розжився. Ділові справи часто тягли його у Гринівку, де він ніколи не поминав Таниної хати. У Таниній самотності він став їй єдиним другом, довіреником.

У Тані не було гараздів. І її велика кімната майже порожня. Тут, поза згадуваним уже ліжком, чемоданом, поправленим уже столом без ноги та кількома стільцями із школи, не було більш нічого. Бракувало і найпотрібнішого – миски, ложки, та, по-правді, і класти в них не дуже було що. Зарплата скупа і повривана, допомоги нізвідки. У великій Таниній кімнаті довгими осінніми вечорами, що вже надійшли, гуляють голод і холод.

Нині надворі шаліє зимова хуга. Та в Тані день винятковий. Вчора вона таки вивоювала в голови сільради дві фіри дров і платню теж отримала вчора. Нині вперше вдосталь напалила і повечеряла вже. Але спати не хочеться. Таня погасила лампу (нафта коштує) і притулила обличчя до шиби у вікні. Дивилася в мерехтливі сніжинки і мріяла. Їй хотілося бути доброю і з усіма жити по-доброму. Таня бачила, що шкільні діти любили і гарно вчилися у неї, вона бачила, що тітка Настя добра до старого і малого, до всіх, крім неї, вона бачила, як село працювало, жило чесно, без крадіжок, бійок, незгод – вона не могла сказати, що всі вони злі, нечесні.

Одного не могла вона зрозуміти: чого вони так ненавидять советську власть і її. Були, щоправда, арештування, навіть розстріли якісь, але це не задурно. Це, власне, за цю ненависть. Не було б її, не було б спротиву – не було б, певно, і кар.

Ах, і жити хотілось якось інакше, краще і повніше... Світ минав білою казкою. Хотілось любити і радісно працювати. Та цього вона не бачила перед собою. Любити – кого, за що? А працювати? Її праці не хотіли, не потребували. Все тут жило своїм життям і без неї. Її за її працю лише ненавиділи. А їй самій – що з цього всього? Не має морального вдоволення і не має нічого іншого. Доросла і самостійна, з патентом в руках, працює і не потрапить навіть заробити на власне людське життя. І не

видно тому ніякого кінця. Щасливою хочеться бути. Добре мріяти, задивленій у казку, коли в хаті палиться, тихо і тепло, – далі побачимо. Не таке вже рожеве це радянське життя. У хугу десь близько понеслись автоматні серії. За хвилину група озброєних людей пробігла через її подвір'я. Таня зжахнулася та скрита темрявою не відходила від вікна. З-за рогу хати, дивно кульгаючи, підходила скулена постать. Вона трималась за груди і йшла помалесеньку. «Якийсь ранений», – подумала схвильована Таня. Постать підсунулась під саме вікно і піднесла руку, щоб застукати. У темряві Таня докладно не бачила її. Вона лише завважила військову большевицьку шапку і зброю. Таня швидко з розмахом відчинила вікно і зворушеним голосом скрикнула:

– Ви ранені?!

Постать здригнулась і живо зашепотіла:

– То-о-о... пустіть...

Таня завмерла: «Певно, бандити близько... нещасний!» Щоб не стягнути до хати бандитів, вона відчинила двері тихесенько і, не говорячи, потягнула бійця в хату.

Він поволікся в кімнату і безвладним упав на долівку. Таня прилякла біля нього, безрадна, дрижуча. «Він зараз умре», – була її перша думка. Та зараз закрутилися ще сотні інших. Треба рятувати. Лікаря нема. До лікарні далеко. Вона мусить сама все зробити. У неї є аптечка для школи. Світити не можна, бо бандити побачать і прийдуть. Хто він властиво?

Таня задає бійцеві по-російськи різні питання. Та він не рухається і не відзивається.

Таня в темряві розпинає його куртку і гімнастюрку та кладе руку на серці. Воно легесенько стукає, та в пазусі зовсім мокро.

Ранений починає щось шепотіти. Таня нахилиється над ним:

– Я український повстанець. На засідку вийшов... енкаведисти ранили... Сховайте мене... Ви ж українка... Не світіть...

Таня остовпіла. Був би ж це «бандит»? Він чогось хоче від неї за те, що вона українка... Ще ніхто до неї так не звертався. Його треба дати їм, НКВД, владі. Ось чути, як десь близько стріляють. Але вони зразу вб'ють його, вб'ють напевно. Він слабкий, може, вмре. Ніч така... собаку не викидається нині. Він не втече. Коли інше може бути... Він же ранений... Так мав би говорити бандит? Ну, вона побачить вже, всього довідається про «них». Таня робить йому перев'язку... трудно, годиться...

Вона йде по бандаж. Шукаючи, чує, як руки в неї дрижать від схвильовання і ляку.

Таня відчиняє дверцята від печі. У багровій смузі видно його молоде шляхетне обличчя і білу вузьку руку. Таня намагається присунути його ближче.

Ранений просить:

– Тепер ні, тепер не перев'яжуйте: вони можуть прийти. Наперед сховайте...

Таня не слухас. Ні, вона наперед перев'яже, а потім уже побачить, що робити. З легко прикушеними вустами Таня тягне раненого до світла...

Досить з неї цієї конспірації, вона і так, властиво, не знає, чому слухає його і не світить.

Ранений зрезигновано посувається за Танею і рівночасно тягне за собою свій автомат. Таню це зворушує. «Не хоче здатися живим». Вона вже чула таке про «них». А все ж таки це не по-бандитськи.

Коли Таня заходить біля його прострілених грудей, вона чує на собі його мудрі спокійні очі. Їй дивно, що він ніби не чує болю, ніби не боїться нічого, ні її, комсомолки, ні небезпеки.

Таня плутається в його одягу. Їй перешкоджає темрява, руки в неї тремтять. Вона відчуває, що дуже ятрить рану. Її саму болить його біль. Вона бачить, як у нього по обличчю пройде часом легке дрижання. Та стогону не чути ні разу. «З заліза якийсь», – думає Таня. Коли перев'язка уже кінчилась, по його обличчю заблукало щось ніби усмішка:

– Пані, буде вже цієї косметики. Ви таки зразу сховайте мене, бо можуть прийти за мною.

Таню злостить його певність себе. Звідки він знає, що вона сховає його. Вже таки вона бачить, що треба остаточно зважуватись. Та вона далі не знає ще нічого. Обов'язок каже: «видай його», а щось інше в душі протестує, рветься аж. Таня дурить себе: вона сховає наразі до ранку, а там буде час думати.

Біля Таниної кімнати є невелика, теж призначена для неї, комірка, де між різними старими непотрібними речами є стара подерта тітчина канапа. Туди під руку завела Таня свого гостя.

Сама Таня взяла стирку і пішла, щоб витерти кров біля печі. За цією роботою застає її голосне стукання прикладами об тітчині двері і рівночасний вереск багатьох голосів. Вона чує стривожений голос тітки Настуні: «Нема! Нема нікого. Шукайте, як хочете!»

Таня із стиркою задеревіла. Тепер час – треба видати, інакше візьмуть обох – його і її. Та Таня не може ворухнутись. Вона стоїть і слухає. У тітки рух і крик. На клямку від Таниних дверей кладеться тяжка долоня.

– А там что такое?

– Нічого. Там ваша учителька, комсомолка живе, – чути відповідь тітки.

– А, та новая, в красной шляпочке?

– Так, вона.

Енкаведисти потупотіли.

Таня чує їх голоси на подвір'ю і чує, як скрипнули ворота. Її груди підносять глибоке зітхання і дві сльози котяться з очей, не знати чого.

Клопоту напирала собі Таня із своїм раненим. Він «бандерівець». Це знає Таня докладно та разом з тим він такий, що годі викинути його. Та й куди буде викидати: в селі вічно якісь розшуки, зразу знайшли б, а в ліс такий слабкий не піде. Таня не хоче, щоб його вбили, він розумний і лагідний такий. Він сам не бандит, це певне. А з «ними» хто знає, що лучить його? Може, їй вдасться відібрати «їм» його. Може, він ще «навернеться», злегалізується, буде жити. Тані не хочеться, щоб він пропав між «ними» в лісі. А у неї безпечно йому.

Таня не говорила з ним багато. Прострілені груди не дозволили на це. Він лише чемно дякував їй за перев'язку та, зокрема, за всі її заходи і лежав такий поважний, терпеливий. Його рідкі і ніби численні слова – всі були гарні і якісь дивні, нечувані. Таня мусіла над ними думати довго і багато. Найбільше хвилюється Таня, як у село приїжджають енкаведисти. Вона біжить тоді в комору, щоб повідомити його. Він присуває тоді «фінку» і спокійно, ніби йдеться не про його життя, говорить:

– Нічого, смерть – кожного революціонера дружка. Я живим не дам-ся. Але вас, Таню, вас дуже шкода, – і він дивиться на Таню лагідно, поважно і так якось гідно, ніби вона є іконою в церкві. Тані добре по цих словах, і вона вже не так боїться. Зрештою, вона добре знає, що до неї, комсомолки, не прийдуть. Їй хотілося б багато говорити з ним. Багато і про все. Вона вже навіть пробувала його «навертати». Але це не йде. Він насміхається з комсомолу і партії і оповідав про них такі речі, що якби це була правда... Та це, певне, «їх» так учили з цих їхніх фальшивих підручників, про які вона чула. Та вона ще побачить, і він обіцяв їй ще багато оповісти і якісь книжки обіцяв.

Тані трохи соромно перед ним. Але вона таки не має що дати йому їсти. Ще спершу по отриманні приділу дещо було, але тепер... що він подумає собі про радянських людей?

Учора повстанець попросив Таню до себе і сказав:

– Таню, я знаю, що вам тяжко, ви не винні в тому, та я знаю, як ви заробляєте. Кілька днів я ждав, бо думав, що й так випросите мене звідсіля... А властиво, знаєте, я прямо боявся подавати вам прізвище людини. Я боявся, що ви схочете видати НКВД. Але тепер, мені здається, я вже пізнав вас, і хоч ви ще така тверда комсомолка – тут він м'яко гарно всміхнувся, – то все-таки я вам дам кличку, з якою ви підете в одну хату, і там дадуть все для мене – пошту і... що там треба.

Ці слова Таню дуже схвилювали. Вона чула, що в цей спосіб вона ще глибше вплутується в усю цю «бандерівську» історію. Та нема, властиво, ради. Зрештою, цікавий той їх світ. При цьому, чим краще вона пізнає «їх», тим ліпше. Напевно, знайдеться вкінці щось, що їх здемаскує. Тані дуже ще цікаво, яка це «кличка». Вона чує:

– Я вам дам цього грипса, – Таня бачить малесеньку записочку, тісно звинену в трубку і заляковану.

– Ви скажете господині, що прийшли купити два сиві півники, вона відповість, що «не продасть, бо тримає на празник». Тоді ви подайте число 7, а вона вам – 14.

– Куди ж це я маю іти? – врешті питає вона. Повстанець усміхнувся:

– Недалеко. Тільки до вашої господині – тітки Настуні.

Таня остовпіла. Як це вона не завважила дотепер нічого? Але таки Таня й рада, що це якраз тітка Настя.

Вона бере шаль і вибігає з хати. До тітки треба йти через подвір'я. Таня тепер додумується, чому ключ до її дверей від тітчиних сіней «не знайшовся». Таня натискає клямку і вступає в сіни. Їй назустріч з комори виходить тітчина Гася з повним глечиком молока.

Таня бачить, як очі Гасі на її вид робляться великі і злякані і сама вона мало не впускає на землю повного глечика.

– Подождіть, подождіть... я скажу мамі, – швидко, збентежено плується дівча і поперед Тані кидається в двері, у хату.

Тані трохи ніяково, а трохи вже й весело в душі. Вона чує в хаті якесь замішання, там щось сувають, бігають... Хвильку чекає і стукає...

Врешті її «просять». Таня проходить і кидає кругом бистрим зором. Вона присягла б, що тут щось, а може когось навіть, сховали. Ось ще забули на печі шапку з набоями.

Тітка Настя чемно просить Таню сідати. Вона вже зовсім опанована, так як завжди, висока, груба, зі своїм золотим блискучим зубом.

Таня не сідає. Вона каже, що прийшла за ділом... лише... не знає, чи може при всіх говорити. Здивована і ніби трохи занепокоєна, тітка каже Гасі вийти.

– Я хотіла б купити два сиві півники, – несміливо починає Таня.

Тітка Настя дивиться пильно і недовірливо, від чого Таня із сорому паленіє.

– Не продам, бо тримаю на празник.

Тітка Настя хвильку сидить остовпіла і щось ніби роздумує. Вкінці встає і широко – щиро хоче Таню обняти, та тільки сильно стискає її руки. На очах у неї сльози. Вона приязно сміється своїм зубом:

– Пані, пані, ви – наші! Ходи, ходи, Гасю, пані вже наша.

І Гася всміхається, зачервоніла вся як квітка.

Таня реферує справу. Говорить з Настею про повстанця, про його хворобу, його стан. Рівночасно чує, як якась ніби шкляна холодна стіна, що ввесь час ділила їх, тане і тане і вже нема її зовсім. Тані добре тут нині. Та знов в її душі бунтується все минуле. Вона ж таки комсомолка, вона лише милосердилася над ним, вона мусить його навести, вона ще всіх їх переконає. Та це так тільки поки що. То нічого, краще, як вона є – з «ними» добра, потішає себе в душі Таня.

Дівчина дістала пошту для «свого» повстанця – з десять таких дрібненьких записок, харчі для нього і ще цілий кіш господиня підсуває їй в руки для неї.

Таня паленіє і відсуває його. Вона не візьме нічого від «них». Її ще радянська держава вигодує – думає вона засоромлена і упокорена. Має досить на нині цих «бандерівців».

Та все-таки від цього дня груба стіна між кімнатами тітки Насті і Тані стала немов якась тоненька. Таня і Настя обидві ходять коло повстанця, обидві тривожаться його здоров'ям і безпекою. У них тепер багато спільних тем. Вони собі близькі і рідні. Таня подивляє глибину, розум, ідейність цієї сільської жінки. Настя тішиться «наверненням» Тані, яке, як вона додумується, сталося. Її материнське серце дедалі більше прив'язується до молодой самотньої дівчини. Перед Танею відкрився тепер цілий таємний світ.

Їй немов дав хто ключ до чарівного замку, таємне: «Сезаме, відчини-ся». Їй дивно, що вона дотепер безперервно оберталась серед усіх «їх»

і «їхньої роботи» і нічого, нічого, властиво, не помічала. Спритні вони! Згодом не тільки набої в шапці бачила Таня, вона ще бачила гори таємних клуночків, що приходили і розходились з тітчиної хати, чула, як ледве стемніло, легесенькі, немов котячі, дряпання в її вікна, що нічого спільного не мали з цими смирними тваринами. Навіть поїд Танині вікна тепер ночами щось стукотіло, шептало і ходило, але дівчина не зважувалась заглядати, щоб довідатись, що воно там таке.

Вона завважила, що сусідки, які відвідують тітку Настю, займаються не тільки самими плітками, а дівчата з куделями на вечорницях не лише прядуть і співають. Уся тітчина хата, обійстя і будинки виглядали наче підміновані всякими сховками, скритими предметами і паперами, а в її високих перинах не раз вилігувались... автомати. Часто ночами тут грало партизанське радіо, а раз навіть тут хрестили якогось маленького партизанчика. Таня завважила, що там, за стіною, все життя побудоване за вимогами підпільної роботи. Згідно з революційними завданнями тут призначався час для снання і вставання, варилося і господарювалося. Таня бачила, як тітка Настя цілі ночі зайнята полагоджуванням різних справ для партизан, як потім удень вона вміло, з усмішкою на обличчі, не викликаючи ні найменшого підозріння, займалась полем, худобою, господаркою. Вона бачила, як тітка Настя з такою ж усмішкою, під самим носом гарнізонників переносила всілякі, не надто безпечні клуночки, а раз навіть повезла кудись цілу фіру зброї, поклавши зверху Гасю, скутану перинами. Настя завжди була готова до всякого підступу і хитрощів супроти ворога і завжди повна найбільшої відчайдушності і посвяти для тих всіх, кого мала за своїх дітей – українських партизан. Таня мусіла подивляти тітку Настю; вона вже додумувалась, що таких тіток Насть у селі – багато.

Та все-таки дівчина ще не розуміла «їх». Їй здавалося, що всі «вони» лише з ненависті робили це все. Вони – селяни і бояться колгоспного ладу, не розуміють його переваги, їм лячно за їхні худі нивки. І партії тут ніхто не розумів. Не знають, скільки таких, як вона – Таня, виховала партія... Не знають, що дасть їм комунізм. А найважливіше – їх дурять, це все німецька робота, що виразно видно з усіх радянських видань, – думає Таня. Думає безперервно під час занять у школі, на сторожі біля його ліжка, весь день. «Її» повстанець далі дуже хворий. Рана гоїться важко і пиняво; вона ропить, хворий багато гарячкує. Таня далі не може багато з ним говорити. Все лише пильно приглядається до нього, мовчки підглядає і карбує всі його навички, всі його відрухи.

Раз тільки запитався він її, чи вона далі вважає його бандитом. Таня з переконанням заперечила.

– А всіх нас поза мною?

Таня засміялась і почервоніла:

– Ні, але... вся історія вашої роботи ясно показує, що вас німці обдурили. Ви були у них на службі. Вони дурили вас якоюсь Україною: це ж політична фата моргана.

Повстанець зблід і закусив губи. Він, видно, лише насилу опанував себе:

– Таню! Це зневага, якої не прощається чоловікам. Не кидайте так легко зневагами, – і за хвилину змішаним голосом. – Як вас страшно одурюють, ви ж, Таню, вже майже не українка.

У свою чергу і Таня до глибини душі обурена. Вона не українка? Ні, українка вона, лише не німецька, а радянська, і воліє Україну радянською, ніж німецькою, – з досадою думає Таня і два дні не обзивається до свого гостя ні словом...

Другого дня увечері несподівано прийшла до Тані із Харківщини її мама. Таня жакнулася. Ще не так давно її мама була квітуча, не стара ще молодиця, огрядна і чепурна, у сніжно-білому платку на голові. А тепер це був скелет у марній купині лахміття. Щоправда, Таня вже бачила таких – вони юрбами блукали ще восени по Гринівці. Вона не раз жахалася їхньою долею. І про біду в маминому колгоспі вона дещо чувала. Та якось дотепер не могла асоціювати собі цих нуждарів з її чепурною мамою. Вона не могла уявити собі, що з її мамою сталося аж таке нещастя.

– Дитиночко моя, – змогла лиш простогнати жінка і повалилась, мов мертва, на землю.

Таня клякнула біля неї, розтирала водою, зливала її нестриманими сльозами. У неї на душі щось рвалось. Хіба ж це можливо, що це її мама? Що зробили з неї? Хто це зробив? Чому вона, донька, нічого не знала про це?

Мати зробилась худенька і якась мала, мов дитина. Вона безрадно тулилась до Тані:

– Дитинко, я біля тебе шукаю порятунку. Я довго боялась... Боялась про все це писати і приїжджати, боялась, щоб тобі не пошкодити. О, я їх знаю краще за тебе, дитинонько моя... Та довше годі... Не можна було... ми вже з'їли все... знаєш, Сивулю нашу з'їли і Рябка з'їли... Ти не знаєш, Таню... дай Боже, щоб ніколи не знала цього, – сльози душили стару і не давали їй говорити. Вона хлипала довго, безрадно – як дитина і з жахом тулилася до залитої сльозами Тані.

Таню, я носила тебе і родила, ти вже велика і вчена, порадь, порадь нам, дитинонько. Ти моєю мамою будь тепер, бо вони вже знищили мене... й все тобі скажу, Таню!

Таня сиділа пригнічена, зажурена. Вона відчувала свій обов'язок не дитини, а матері супроти цієї нещасної жінки. Вона відчувала, як безмежно близька їй ця руїна, що була колись її матір'ю.

Давно і далеко поза домом, між цими людьми, що не розуміли її і не любили, Таня часто бігла думками до широких теплих грудей своєї далекої мами. Вона бачила її, вдивлені в неї, сповнені любові очі, бачила її грубі спрацьовані руки, що кожної хвилини були готові невсипущо працювати для своєї дитини. А тут, між чужими, вона навчилась цінити ці руки, зрозуміла ці вірні віддані очі і не раз казала собі, що щойно тепер вона вміла б їх шанувати. Колись у своїх бурхливих юних роках, коли все в житті здавалось гарним і простим, коли школа, комсомол – всі вони обіцяли їй так багато, мама видавалась їй перечуленою і відсталою жінкою. Тані здавалось, що вона все знає краще і краще потрапила б улаштуватись, лише мама зі своїми старосвітськими поглядами стоїть їй на

перешкоді. В Гринівці вона остаточно сконтролювала свій погляд і так хотілось їй все це описати своїй мамі. Не раз довгими самотніми вечорами Таня уклала собі довгі розмови із мамою. Вона не хотіла про все це писати в листі, краще, як обіцяла собі, буде говорити з нею, як поїде влітку додому. Та тепер уже так ніби й немає її мамі. Вона тільки руїна. Вона ж уже рухатись і говорити не може. Таню огортає розпука, вона рахує, яку допомогу зможе дати своїй мамі, і з жахом думає, що навіть їхня нинішня вечеря не буде надто багата. Таня постановляє сама не їсти. Вона заходить біля вечері. Нині має двох хворих, між яких ділить свої заходи. Таня мусила і мамі сказати про «нього». Їй приємно, що побут раненого повстанця у неї маму зовсім не обурило, вона лише була дуже здивована.

Мати швидко відживала. За допомогою тітки Настуні її нагодували і одягнули. Щоправда, Тані не дуже мила була оця допомога: це упокоює її, працездатну людину. Часом їй здається, що її хочуть «купити», що вона «запродується їм». Таня не може дивитися на мамину муку, вона теж хотіла б трохи скрити перед нею свої гаразди, щоб та не журилась.

Але вечори були в них чудові. Вона, мама, повстанець, часто тітка Настуня творили немов давнє родинне коло. Мама з тіткою заприязнились дивно швидко, вони мали завжди до себе тисячі справ. Та найдивнішою для Тані була мамина симпатія до «їхнього» повстанця, якого вона почала називати «нашим другом». Тітка Настя називала його «другом провідником» і, видно, дуже шанувала. Та Таню і маму він просив не називати його інакше, як «другом».

Мама швидко почала біля нього припадати, як біля власного сина, і не раз поплакувала над його долею. Вони якимось надзвичайно швидко знайшли спільну мову. Таня, приходячи зі школи, звичайно заставляла їх на дуже дружній гутірці і сміялась, що мама в неї вже зовсім «бандерівка» і що вона відречеться від такої мамі. Мама на це ніяково всміхалася і говорила:

– Ех, Таню, Таню, він наш брат. Ти ще побачиш...

Раз увечері, коли Таня верталась додому і задумано йшла засніженим подвір'ям, із тіні під деревом вийшла напроти неї озброєна постать і запитала: хто вона і куди йде. Таня, яка із б'ючим серцем додумалась, що це «бандерівець», подала своє ім'я. Незнайомий попросив вибачення і сказав, що він стоїть тут на стійці і що Таня спокійно може йти в хату. Коли вона постукала в двері ганку, напроти неї вийшла мама з усміхненим обличчям і таємничо покладеним на губи пальцем:

– Таню, маємо гостей... – шепнула вона.

Таня побачила двох у військовій формі озброєних юнаків, що розмовляли з їхнім «другом». «Друг» пояснив, що це його стрільці. Він довго з ними пошепки розмовляв.

За цей час Танина мама ходила чомусь тільки на пальцях і мала вродисто святочну міну. Таня із стисненим серцем стояла біля вікна. Їй здавалося, що вони прийшли забирати «його». Їй здавалось, що вони це таємна дивна Організація, з якої вона не тільки не може вирвати його, а й сама немов якимось невідклично вплутується в її в'язи. І рівночасно їхні

постаті юнацькі, звинні, бадьорі – мимоволі були їй симпатичні. Вони ніби зразу народились вояками і вже на хрестини отримали зброю, так справно лежали на них їхні мундири, так звичайною їм здавалась зброя, небезпека, радість, боротьба.

За добру хвилину «друг» попросив до гурту Таню і її маму. Він у їхній присутності оповідав стрільцям, як Таня прийняла його раненого й як вона і її мама жертвенно заходились біля нього. Стрільці слухали і час від часу докидували одне і друге бадьоре слівце. Пізніше в їхню дружню розмову щораз вплітались якісь веселі репліки і жарти. Та Таня ніяк не могла позбутись своєї ніяковості. Лише мама стояла в захопленні і не зводила з хлопців вогких сяючих очей. Коли стрільці, поспішаючи, кудись виходили, Таня завважила, як мама ніжно крадькома погладила зброю одного з них. Пізніше довго залишилася на ганку і чогось ніби плакала.

У Тані в хаті тепер багато політикують, та вона ще зовсім не переконана. Тепер повстанець й вже більше говорить. Він оповідає про большевицьке обдурювання народу, про злочини партії, про повстанців. Багато гарного в його оповіданнях. Та все-таки якість неправдоподібне, таке зовсім суперечне з тим, що вона дотепер чула на ці теми. Але воно і таке ніби для Тані далеке, часом, вправді, здається їй, що колись, давно-давно, вона не може пригадати собі, може, у сні, а може, ще глибше десь вона чула щось подібне, та воно вже не до охоплення. Вона ж будувала і ще хіба буде комунізм, а це ж не те. От мама розуміє його. Її очі палають, вона зітхає і плаче. Щось ніби давнього там, їхнього, певно цього буржуазно-українського, а вона вже інша якась. Чи ж можливо, щоби нас так обдурювали? І хто, властиво, знає, що за людина він сам, він гарний і гарно говорить. Та Таня якось інстинктивно боїться його. Він, напевно, схоче від неї багато: він розумний і зовсім інший, як її дотеперішні знайомі. Та тим більше Тані лячно від того. Хто знає, чого він ще схоче від неї.

Мамі вже треба від'їжджати. Мусить вертатися у голодний, страшний колгосп. Це він – сталінський колгосп винен у маминому нещастю. «Друг» докладно пояснив це, і вона сама добре обдумала, добре зважила аргументи. Їй дивно, що вона так довго мусіла зупинитись над цим. Тепер їй зовсім ясно: свідомо забрано весь хліб у голодовий рік і вивезено його для Москви, свідомо прирікаючи на голодну смерть мільйони людей, що своїми руками виростили врожай. Цього факта не можна заперечити. Чому ж, чому вони так зробили, мучить Таню.

Два пузаті мішки від тітки Настуні вже ждуть в кутку на маму. Тані за них дуже прикро. Вона – комуністка – упокорена до краю. Але й камінь ніби спав з серця. Її мішечок, приготовлений для мами, дуже невеличкий. Мама вже від ранку неспокійна. Ходить по кутиках і поплакує. І Таня не своя. Обидвом жаль прощатися. Та Таня завважує, що мамі ще щось інше долягає, вони обидві добре знають одна одну. Вже вечоріло, і незабаром треба було йти до поїзда, як мама відкликала Таню у кутик і швидко проговорила:

– Я мушу тобі врешті сказати, Таню. Я не можу далі крити перед тобою. Я бачу, тепер мов надходить новий час, ніби знов вертаються вони,

ці дні. Оцей твій повстанець і ці його хлопці такі... Він такий, як був твій батько. Твій батько... з Петлюрою був. України хотів. Потім... його замурили у в'язниці... – спазм плачу не дає їй більше сказати.

Таня схилилась, як під ударом:

– Що ви, мамо?! Як же це? Як же це, – машинально повторяла вона. – Чому ж ви так... Чому ж я не знала нічого?

– Дитинонько моя, я боялась... я боялась, дитино, зразу боялась за тебе, за твою долю доньки «ворога народу», а потім... я тебе боятись мусіла. Ти була в місті, в школах... Ти комуністка, комсомолка була, Таню!

Тані безвладно опустили руки.

Хтось постукав, і в кімнату ввійшла масивна постать тітки Насті, яка сповіщала, що безвусий їде фірою до станції – можна буде кинути мішки і присістися.

Оглядались. Метушились. Подяки, перестороги, обіцянки, сльози, поцілунки мішалися у звичайне за таких обставин, піднесене до квадрату замішання.

Нарешті Таня залишилась сама із своїми думками і своїм хворим у комірці.

Йому було вже зовсім легше. І він сказав, що поволі теж збирається в дорогу. Вчора вже навіть відбув у цій справі довшу розмову із своїми хлопцями, що знов були прийшли.

Таня нині – як поранене звіря. Вона хоче окритись, окритися кудись, щоб бути самою зі своєю раною. Вона вчасно кладеться в ліжко, щоби якомога швидше відгородитися від всіх. Від нього, від тітки, від усього світу. До ранку вона лежить вдивлена в молочну смугу, що блукає по хаті, безсонна, з відкритими очима.

Ранком стомлена, ніби зломлена якоюсь важкою недугою, їде в школу.

Коли вертається, бачить у тітки на подвір'ю групу з червоними погонами і дві сині шапки, що хазяйновито крутяться серед них.

Таня пристанула без руху. Зранку не знала вона ще, що зробити з тим фактом, що став їй відомий. Вона ще навіть добре не знала, чи більше їй соромитись батька-петлюрівця, чи того, що рідна мама боялась її. Та тепер Таня бачить сині шапки і червоні погони і чує, чує всією душею, що знову хочуть у неї забрати дорогу, близьку людину. Оце, певно, змордують його... як її батька. У Тані бунтується щось. Хто вони такі? Яке право мають вони: партія, власть, що мордують – її батька, маму, а тепер ще його? Що зробили вони з неї самої, що пострахом стала власній матері?

Таня кидається вперед, щоб за всяку ціну рятувати... рятувати його, станула чолом до небезпеки.

Наразі Таня помилилась. Це тільки ревізія у тітки. Чує, як за стіною їздять столи, столики, шафи, як дряпають за чимось по стінах, товчуться на горищі, чує крики і лайку. Це саме несеться від одного і другого сусіди. Таня тремтить, наслухує, коли прийдуть до неї. За тітку Настю вона не боїться, там ще ніколи не знайшли нічого – надто добре вміють там ховати. Найбільше не розуміє Таня цього її «друга», що радить їй тепер щось цікавого читати.

Під вечір у тітки раптом заспокоюється. Там ще і ще хлопнули двері, і ціла процесія енкаведистів з'явилася на подвір'ї. Вони скручують поза ріг хати до неї. Таня чує, як з гуком відчиняються двері ганку і як в сніях тупотить багато ніг у чоботях. Широко відкриваються двері в хату.

– Вы кто такая, а?

– Учительница здесь в деревне.

– А-а. Русская, партийная?

– Комсомолка.

– А-а. Как эта ваша хозяйка – бандеры заходят, а? Сами не видели никаких? У вас еще не были?

– Нет, я здесь еще не долго. Они, черти, осторожны.

– Вот, да, осторожны. Но мы всех переловим, – заявляє цей у синій шапці і тріскає за собою дверима.

Таня відітхнула. Вона біжить до комірки. Повстанець, що опирався об свого автомата, простягнув до неї руку і міцно стиснув її долоню:

– Таню, ви козачка. Ви наша будете, – прошептав він м'яко і гордо.

Таня дуже схвильована тим, що сталося, і тим, що мов твердий камінь, кинений у саму душу, мучить її від учора, а також схвильована своїм зворушенням тепер у цій хвилині. Вона ще нічого, нічого не знає, ще сумніви якісь мучать її.

Таня робить чай і приготує вечерю якось святочно. Для неї нині якесь свято – було і буде здається.

Енкаведисти зовсім вибралися, – доносить тітка Настя. Таня, як не раз це робить, відважується і нині взяти свого в'язня з комірки в кімнату. Перед тим вона добре затулює вікна і замикає двері і, крім цього, таки не світить. Вона відчиняє дверцята від печі, і звідти падає ясно-багряна смуга. Десь надворі зривається вітер і свище так, як тоді, першої ночі. В хаті тепло і, як наразі, безпечно. Десь за піччю випробує свій тенор до вечірнього концерту цвіркун. «Друг» дістав свій низький столик і шклянку чаю в руки, сидить напроти відчиненої печі і вдумливо дивиться в мерехтливі вуглики, ніби виловлює якісь картини, що там спалахували і гасли. Таня теж задумана. Її ще далі мучить проблема, що вчора виринула.

– Таню, ви смутні, вам сталося щось? – півголосом кидає врешті повстанець.

– Я не знаю. Я пережила так багато від учора, в мене так багато думок і сумнівів. Я хотіла б знати вас усіх... отак до глибин.

– Послушайте, Таню. Я незадовго відходжу від вас. Я б не хотів відійти незнайомим. Моє ім'я не дасть вам нічого, я б хотів вам залишити більш як ім'я. Зрештою, моя історія подібна, як усіх нас. Нас таких – тисячі.

Таня підсвідомо на це чекала. Їй хочеться ж знати цього дивного чоловіка. Вона присуває свого столика, затулює носик глибоко у свій волічковий шаль, готова багато-багато слухати. Їй треба знати багато відповідей у цьому оповіданні.

Котиться і котиться оповідання. Перед Танею відбивається світ далекий, чужий, непередчуваний навіть. Та він, цей хлопець з-під селянської стріхи, що вийшов у світ своїми малими босими ногами, рідний і

милий їй. Таких знала вона колись багато – такі самі були. І гурт їх зрозумілий їй. Так, тільки так могла вона хотіти, мріяти, любити і ненавидіти. Так, і вона так робила б. Ідеї їх і її були б.

Котиться, котиться оповідання. Воно в полон бере Таню, вона топиться, поринає в ньому з головою, п'є його жагучими устами і все, все розуміє. «Ось які вони, ось які...» – шепоче вона.

За стіною тітчина зозуля терпеливо хрипіла годину за годиною, надаремно взиваючи до сну цих двоє. Опівночі кликала їх довго ще і ще. Потім зрезигновано лиш раз пригадала першу, а потім ще два рази другу, як вірвалось повстанцеве оповідання. Він устав, згорнув жар у грубці і ще вловив вп'ялений у нього вогнистий погляд Таниних очей. Пізніше ці очі пильно сховалися у вовняний шаль на колінах. Таня знову бачить це. Його малого з книжкою за коровами, його у подертих черевиках, що бігає в місті по лекціях – заробляє на життя, науку, його з пачкою листівок на крутих лабіринтових хорах старезного Юра, його і його друзів у темних бригадських келіях, його розп'ятого мученика на польських тортурах, його серед розентузіязованої юрби студентів Академічного дому, його в мурах університету спрагненого, припалого до книги, до науки і швидко відігнаного звідси назавжди за те тільки, що він українець, борець за волю батьківщини, його знову на тортурах, знову у в'язниці, його на таємних зборах між баньками «Маслосоюзу», де він і такі ж, як він, робітники, отримували по 80 грошів денно – бійкі, ідейні. Його з пістолем під головою, сплячого в холодній клуні під час першої большевицької окупації. Його в лісі на Волині біля колиски УПА, їх відроджене українське військо в бою з німецькими і большевицькими окупантами, його і всі їх завжди цих самих, сміливих, невгнугих, понад життя, понад смерть закоханих у свої ідеї. Їй приходять на думку герої з ВКП(б). Їй хотілося б бачити їх по одному в криївці за большевицької дійсності, їй хотілось би бачити їх на власних енкаведистських тортурах, їй хотілось би бачити їхні омедалені морди в той час, коли треба прикласти до скроні холодне дуло власного револьвера. І боротися, боротися, падаючи не щодругий, а щоперший. Бліді вони і мізерні – оці їх ВКП(б)івські герої з їхніми тюрмами, з яких виходилось, з їхніми засланнями, де бавилось в літературу і полювання, з їхніми газетами, друкованими за кордоном і без ризику привожуваними скринями, з їхніми маніфестаціями, за які покутував щотисячний. А ці – вони України хочуть. По-російськи думала вона дотепер. Він і її мати – по-українськи. Їй прийшла на думку її нинішня пригода з енкаведистами. Так, і її батько хотів би, щоб вона так зробила.

У Тані в голові гірським потоком клубляться думки. Вона не може за ними наспіти. Її голова повна і важка ними. Вона клонить її і ховає у шаль на коліна. Скільки, скільки ж світів відкривається. Таня нічого не знає про час. Вона чує на своїй голові теплу, добру долоню:

– Таню, дитино, спати час. Ви ж встаєте завтра до праці.

Тані так добре, що вперше тут, у цьому новому світі, хтось журиться нею. Вона нині зовсім-зовсім стомлена. Таня каже і чує: «Добраніч». Вона спить новим, твердим, міцним сном, як давно вже не спала.

Повстанець завтра вже відходить, і нині Таня ще обіцяє собі гарний спільний вечір. Вона ще нічого не казала йому, вона стільки має казати і запитати. Прийшла з праці рада, весела. Все їй гарне і миле. Вона ще далі не каже нічого. Скаже за вечірнім чаєм, – буде так гарно, як учора.

Перед самим вечором заскочує Таню немила несподіванка.

З відпустки вернув їй харківський земляк Ілля Васильович Сидоренко, з місцевого райпарткому. Ось з тріскотом відчинилися двері, і він стоїть у них у своєму піддертому кашкеті і партійній уніформі. Таня перший раз не зраділа йому, навпаки, вона чує на нього гостру досаду.

Ілля Васильович широко всміхається і заявляє, що він, повернувшись, конче їй першу хотів відвідати. Сидоренко виразно підхмелений. Тані чомусь соромно за нього, вона збентежено кидає оком на двері від комірки. Ілля Васильович почуввається нині знаменито.

Приїхавши в гості до бідної сільської вчительки, він привіз свій харч і з вдоволенням витягає з великого коша і викидає на стіл безцеремонно, хватуючи за хвоста, одного і другого оселедця, ставить білий хліб і американську консерву, а далі ще й літр каламутної горілки. Потім витягає ніжик, розкроює, не ждучи на тарілку, яку несе Таня, щоб покласти ці оселедці, наполовину і тягне Таню п'яним рухом за руку на приготовлений у такий спосіб банкет.

Таню огоргає найбільший несмак. Вона знала, що і гість її не надто тонкий, та таким вона ще його не бачила. Він видається Тані осоружним. Вона намагається відвести його думки від їдження і зачати якусь розмову. Вона питається його про працю, відпустку, жінку, дітей. Та Сидоренко не скорий розмовляти. Він бере шклянку і наливає із пляшки смердючого трунку:

– Что там дети – это скучно. Вот у тебя – жизнь. Жизни хочется. И ты ж такая бедная, беденькая... Пей, девушка, пей.

Таня з обридженням відсовується. У неї вдома не пили горілку, і вона сама не терпить її, завжди утікає від п'яного товариства і боїться п'яниць. Вона знову пробує спам'ятати запамороченого друга:

– Та чого ж, Ілля Васильович, я «біденька»? Мені ж нічого не бракує. Як бачите, живу і вдоволена.

– Нет, нет – не об этом речь... вот, ты, беденькая, сама. Молодая такая, хорошая. – Тут він випив шклянку, яку зразу призначив був для Тані.

– Вот, мне жалко, что ты жизни не имеешь. Живешь как монашка. А вот у меня есть и выпить, есть и закусить немножечко. Вот, я не раз думал, и пить дам, и кушать дам, да и согласимся. Давай, Танечка, попьем, покушаем. Мне тебя жаль, жаль, Танечка.

Сидоренко присунув до Тані своє червоне розпите обличчя і пробував обняти її слизькою, спітнілою рукою. Таня відскочила, як обпарена.

– Що ви? Збожеволіли? Забули, ви ж мене вчили. Я за друга вас мала!

– Танечка, что такое? Тебе жизни не хочется? Вот, знаешь, наш брат сегодня пьет и кушает – утром погибает за Сталина. Вот, ты уж другая стала. Нет, ты уж не русская девушка...

Таню ніби розпеченим залізом обпік хто:

– Не була «русская» і не буду. А ви хто такий, Сидоренко, будете? Не українець з батька і діда?

Сидоренко, хоч не дуже притомний, був, видно, без кінця здивований:

– Эх, дорогая, это уж бандеровцами пахнет... – він глянув на дівчину досить притомно. – Я готов это запомнить.

Він знову наблизився до Тані і, нахабно присуваючись, почав:

– Я все это готов забыть. Но знаешь, я не пойду от тебя даром... Танечка, дорогая... – останні слова його п'яно дрижали. Він кинувся до дівчини і намагався вхопити її за стан.

Таня зблідла і обперлась об стіну, постановивши боронитись. Вона не могла кричати, бо знала, що до сусіди приїхали якісь енкаведисти і ці, певно, на крик перші прибігли б.

Сидоренко вхопив Таню за руки. Дівчина вдарила його головою в груди. В цю ж хвилину вона вчула чийсь чужий голос і побачила, як якась долоня впала на Сидоренкове плече. Долоня була така важка, що він аж присів. Таня відскочила. Напроти стояв блідий, із стиснутими устами повстанець.

По першому враженні Сидоренко опритомнів. Він впав у пияцьку злість. Він моментальним рухом сягнув до кишені і добув пістолет:

– Ты кто такой будешь, а? Бандера, бандера, наверно.

Та проти Сидоренка вже було дуло повстанського пістоля.

– Бандьора чи не бандьора, але стріляти теж умію – пістоль кинь, бо стріляю.

Сидоренка міна раптом змінилась. Його пальці машинально розтулилися, і пістолет бренькнув об землю. Таня швидко нахилилась і підняла його.

– А тепер ми поговоримо, – обізвався повстанець. – Я знаю тебе здавна. Ти перший секретар райпарткому і перший бандит-душогубець. Ця дівчина знає тебе лише з вашої пропаганди і твоїх брехонь. Я знаю тебе з твоїх злочинів. Ти вивіз на Сибір сотні родин, ти наповнив в'язнями тюрми і радо ходив дивитися на їхні муки, ти стояв на ступнях шибениці на ринку і любувався смертю жертв, ти сам розстрілював беззбройних. Ти сам грабував найбідніших. Я пригадаю тобі лише села – Тернавку, Синець, Синичів, Лучки – ти сам добре знаєш, яке твоє життя мерзене. Я вчислюю це все для цієї дівчини, що колись вірила тобі. Кажі, може, можеш заперечити хоч один з цих злочинів?!

Дві пари очей вп'ялись у грубе Сидоренкове обличчя. Сидоренко позеленів і мовчав як заклятий.

Повстанець продовжував:

– А тепер сядь і чекай трохи!

Повстанець, не зводячи дула пістоля, шепнув щось у вухо Тані. Таня вибігла з кімнати. У тиші було чути, як скрипнули двері у тітчину хату.

За хвилину повернулась, за десять-п'ятнадцять хвилин безгучно відчинились двері – і ввійшли два озброєних стрільці. На наказ «друга» вони вмиль зв'язали руки та заткнули рота Сидоренкові. Сидоренко ступав дри-

жучими ногами, зелений на обличчі і якийсь зім'ятий увесь. Таня з обридженням закрила за ним двері. Вона підходить до повстанця, що теж блідий стоїть під піччю, і, аж тепер пригадавши сором, збентежено дивиться йому у вічі:

– Я ще щось хочу вас просити... Я хочу дати вам, вам усім своє життя. Я нині дітям говорила про Крути, як ви раз оповідали, – це було прегарно... Ви, тітка Настя, Гася – ви всі, всі працюєте. Візьміть і мене до себе. Я знаю, що зразу ви мене, комсомолки, можете боятись, та я лише працювати хочу, жити для цієї ідеї, що й ви. Ви – всі герої.

Повстанець споважнів:

– Ви знаєте, Таню, що значить наше життя? Воно – смерть часто значить. І тільки тому, що ми так розуміємо його, ми живемо ще нині, живемо як Організація.

Таня глянула йому в вічі:

– Я не боюся смерті. Мій батько не боявся... І ви не боїтеся, друже Провіднику.

Коли другого дня повстанець одягав через груди зрульовану палатку та збирався відходити, Таня добула із сумки маленьке коральове серденько і просила носити на «щастя».

Повстанець просив припняти його під ковнір власною рукою. Він сказав:

– Таню, чи тепер, коли я ваш провідник, зможу далі приходити до вас часом як ваш друг цей давній з комірки? Таню, чи будете ви мені хатою, ріднею, відпочинком? Ви, Таню, не знаєте, скільки чудового щастя дали ви мені. І життя я вам винен.

Тані було так страшно жаль, що вона не могла нічого говорити. Лише шептала:

– Ой, чи будете могли прийти, чи будете...

З-за стіни безжурною хвилиною покотився сміх і якісь веселі слова стрільців, що дожидали свого провідника.

Таня і тітка Настя цього вечора довго стояли у відчинених дверях і дивились вслід повстанцям. Вив вихор і шарпав стріхами. Завивав у галуззях дерев і кущів. Вони пішли у негоду. Серед них «він» – слабкий ще своєю раною, та сильний своїм духом, сильний любов'ю до цих жінок, що довго стояли на порозі та нишком утирали сльози.

Архів Українсько-Канадського дослідно-документаційного центру в Торонто. Машинописна копія.

О п у б л і к о в а н о : Коштом Марії Крижанівської Ілюстрації і обкладинка Анатолія Ойцюся Передмова Іроїди Лебідь-Винницької Друкарня «Вільна Україна». Тираж 5 000 примірників.

Світлана Сохань

ДОКУМЕНТИ КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ З ІСТОРІЇ ЗБЕРІГАННЯ АКТОВИХ МОНАСТИРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ XVII–XVIII ст.

Документи, подані нижче, відіграли важливу роль у виявленні та забезпеченні збереження комплексу актових монастирських документів XVII–XVIII ст. з архіву Київської казенної палати¹ (ККП), розширенні джерельної бази з історії монастирської власності в Україні. Значним підґрунтям для вивчення історії цих документів є «Дело Киевской казенной палаты. Общего отделения. О древних грамотах на пожалованные имения разным монастырям Киевской губернии» (1834–1842; № 43; 204+2 арк.)², що послідовно розкриває реальну картину процесу передачі монастирських документів із ККП в бібліотеку Київської духовної академії (КДА) в 1837 р.

Впровадження в науковий обіг нових матеріалів про документально-інформативний потенціал архіву ККП розкриває незнані сторінки з історії рукописної збірки Церковно-археологічного музею при КДУ, що нині зберігається у фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського³, до складу якої належить, на жаль не в повному обсязі, колекція майнових монастирських документів XVII–XVIII ст. з архіву ККП.

Інтерес з боку правлячих кіл Російської імперії щодо виявлення і упорядкування актових документів архівів казенних палат, зокрема ККП спостерігається у 1830-ті рр. Уряд прагнув віднайти в архівах переконливі документи для підтвердження належності українських земель Росії, а не Польщі. Для прискорення цієї акції, окрім відповідних циркулярів Міністерства фінансів підвладній їй інстанції – ККП, Міністерство внутрішніх справ і Військове міністерство через генерал-губернатора також зверталося до присутственных місць Київської губернії про огляд губернських архівів на предмет наявності в них давніх свитків, грамот та рукописів.

Після секуляризації монастирських земель у 1786 р. наступним кроком держави була передача монастирських поземельних документів на власницькі права монастирів до відповідних казенних палат. Перший етап передачі документів із монастирів до ККП супроводжувався складанням описів. Відомості щодо кількості актових документів монастирів Київської митрополії на землеволодіння, подані у чорновому додатку рапорту київського губернського казначея М. Г. Ханенка⁴, відкривають можливість встановити загальний обсяг колекції ККП до її надходження в бібліотеку КДА.

Зацікавленість архівним комплексом документів ККП чиновників вищої посадової установи Київської губернії підтверджує розпоряджен-

ня київського військового, подільського і волинського генерал-губернатора В. В. Левашова⁵: відібрати й надіслати йому для ознайомлення декілька примірників жалуваних грамот на монастирську власність із ККП⁶. Отримавши надіслані вибірково 15 царських та королівських грамот і запевнення київського віце-губернатора про неможливість упорядкування і складання опису, зважаючи на їхній поганий фізичний стан, В. В. Левашов повернув грамоти в архів ККП без коментарів⁷.

У 1836 р. за наказом київського віце-губернатора Я. І. Пенкіна було зроблено другу спробу упорядкувати й скласти короткий опис монастирських документів, які у період з 1786–1836 рр. через погані умови зберігання поступово гинули.

Прискоренню процесу опрацювання та упорядкування документів ККП сприяло розпорядження міністра фінансів від 12 вересня 1836 р. «О разыскании древних грамот и других бумаг», зокрема планів, серед давніх справ казенних палат⁸. Наприкінці вересня 1836 р. у Київ було відряджено кваліфікованих чиновників для огляду й упорядкування архіву ККП: з Військового міністерства – полковник Каменський та з Міністерства фінансів – надвірний радник Деларю. Спираючись на відомості про монастирські документи, представлені в рапорті надвірного радника Деларю, міністр фінансів Є. Ф. Канкрін 6 листопада 1836 р. доповів з цього питання Миколі I та отримав «добро» на пропозицію Деларю – передати ці документи на зберігання в КДА⁹.

Рішення про передачу документів до бібліотеки академії було доведено до відома митрополиту Київському і Галицькому Євгенію, який доручив академічному правлінню обрати двох професорів для розв'язання цієї справи¹⁰. 15 квітня 1837 р. професори Академії А. Граніков і В. Чехович прийняли за описом від надвірного радника Деларю з ККП актові документи з монастирської власності в названу бібліотеку. Отже, з цього моменту з'явилась можливість впровадження цих першоджерел у науковий обіг.

Публікація документів ККП не лише цікава з точки зору висвітлення історії формування колекції актових документів монастирів рукописної збірки Церковно-археологічного музею при КДА, а й спонукає до вивчення загального процесу становлення тогочасної політики щодо організації архівного зберігання історико-культурної спадщини в Україні. Завдяки усвідомленню значущості збереження майнових монастирських документів XVII–XVIII ст., як джерела з історії монастирської власності, рішення про передачу цих документів в академію було обумовлено активізацією наукових досліджень з історії церкви викладачами та вихованцями цього навчального закладу.

При передачі текстів документів максимально збережено лексичні та орфографічні особливості оригіналів, написання великої та малої літери.

¹ Петров Н. И. О положении архивного дела на Украине // Віра та держава. Видання Міністерства сповідань у Києві. – К., 1918. – № 17, 18.

² ІР НБУВ, ф. 160, № 2996, 206 арк.

³ ІР НБУВ, ф. 301.

⁴ ІР НБУВ, ф. 160, № 2996, арк. 9–12.

⁵ *Левашов Василь Васильович* – Київський військовий, подільський і волинський генерал-губернатор з 22 січня 1832 р. по 9 червня 1835 р.

⁶ ІР НБУВ, ф. 160, № 2996, арк. 1–4.

⁷ Там само, арк. 5.

⁸ Там само, арк. 16.

⁹ Там само, арк. 31 а, 32 а, 33.

¹⁰ Там само, арк. 36 зв.

№ 1

ЛИСТ КИЇВСЬКОГО ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОРА Я. І. ПЕНКІНА КИЇВСЬКОМУ ВІЙСЬКОВОМУ, ПОДІЛЬСЬКОМУ І ВОЛИНСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ В. В. ЛЕВАШОВУ ПРО НАЯВНІСТЬ ГРАМОТ НА МОНАСТІРСЬКУ ВЛАСНІСТЬ У КИЇВСЬКІЙ КАЗЕННІЙ ПАЛАТІ

17 квітня 1834 р., м. Київ

Ваше сиятельство приказать изволили доставить к Вам несколько экземпляров древних Грамот на пожалованные имения разным Монастырям.

Я приказал отобрать несколько таковых Грамот, которые более сохранили свое существование, и представляя оные при сем при особой описи, – честь имею присовокупить, что Грамоты сии переданы были в ведомство Киевской Казенной Палаты в 1786 году при отборе от монастырей имений, но потом, по неимению при Казенной Палате тогда для хранения их удобного места, оныя сохранялись в Киевском Магистрате до 1811 года, а в сем Году по случаю происшедшего в Киеве Подольской части пожара, истребившего в числе прочих зданий и Магистратом занимаемое, поступили они обратно в ведомство Казенной Палаты, которые однако ж, при всей тщательной бережливости, от времени приходят в ничтожество.

Кроме таковых грамот хранятся в Казенной Палате во многом числе грамоты же и универсалы бывших малороссийских Гетьманов, монастырям выданные, но писанные на простой бумаге, из коих одни от долговременного лежания пришли в совершенную ничтожность, а в других едва ныне существует содержание их; а потому в приведении их в ясность и составлении описи предстоит не только затруднение, но и самая невозможность.

Опись Грамот на подтверждение разным монастырям прав на пожалованные вотчины и угодья	
1577 июля 25	От Короля Польскаго Стефана на пожалование Свято Михайло Золотоверхо Михайловскому Монастырю прав и фундушей.
1575 мая 30	От Короля Польскаго Сигизмунда Августа Монастырю Свято Николаево. Пустынному на подтверждение прав на землю.
1633 октября 10	От Михаила Короля Польскаго на пожалование прав Греческому в Киеве Монастырю.

Опись Грамот на подтверждение разным монастырям прав на пожалованные вотчины и угодья	
7193 (1684) марта 25	От Государя Великаго Князя Феодора Алексеевича на дозволение Киевскому жителю Греку Николаю Иванову права торговли и проч; за Государственною печатью.
1703 мая 21	От Государя Петра Алексеевича Киевскаго Богоявленскаго монастыря Ректору Игумену Одорскому о подтверждении прав на пожалованные земли и проч.
1706 августа 3	От Царя Петра перваго Киево-братскаго Монастыря Игумену Инокентию на пожалование разных угодий и мельниц за подписом Сената.
1720 октября 16	От Великаго Государя Царя и Великаго Князя Петра Алексеевича вся великия и малыя России Самодержца Киево-Печерской Лавры Архимандриту Иоанникию Сенютовичу и Киево-Печерской больницы Троецкаго Монастыря старцам о подтверждении прав на вотчины и другие угодья за подписом Сената.
1728 декабря 31	От Императора Петра Втораго Киевскаго Межигорскаго Монастыря архимандриту Арсению с братиею о подтверждении прав на владение землями за подписом Сената.
1729 марта 31	От Императора Великаго Государя Петра втораго о пожаловании Богомольцов Киевскаго Архангельскаго Михайловскаго Золотоверховаго Монастыря землями и проч. за подписом Сената.
1730 июля 23	От Великой Государини Анны Иоановны за собственноручным подписом в подтверждение древних прав Киево-Печерской Лавры
1742 декабря 1	От Императрицы Елисаветы 1-й Киевскаго Печерской Лавры Архимандриту Тимофею с братиею о подтверждении прав на владение пожалованных в Киево-Печерской Лавры и приписным к оной Монастырям местечками слободками вотчинами и проч. за подписом Сената.
1742 декабря 11	От Императрицы Елисаветы 1-й Киевскаго Архангельскаго Михайловскаго Золотоверховаго Монастыря Архимандриту Саливерстру Думницкому с братиею о подтверждении владения землями и проч. за подписом Сената.
1742 декабря 1	От Императрицы Елисаветы 1-й Архиепископу Киевскому и Галецкому о подтверждении прав Кафедральнаго Киевософийскаго Монастыря на вотчины за подписом Сената.
1745 октября 8	От Императрицы Елисаветы 1-й Киевскаго Михайловскаго Выдубицкаго Монастыря Игумену Гавриилу с братиею о подтверждении прав на пожалованные владения и проч.
1756 сентября 2	От Императрицы Елисаветы 1-й Киево-вознесенскаго Флоровскаго девичьяго Монастыря Игуменьи Иустыне Тодорской с сестрами о подтверждении прав на пожалованные владения за подписом Сената.

ІР НБУВ, ф. 160, № 2996, арк. 1–4. Копія.

№ 2

ЛИСТ КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО ПОДЛІЛЬСЬКОГО І ВОЛИНСЬКОГО
ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРА В. В. ЛЕВАШОВА КИЇВСЬКОМУ
ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОРУ Я. І. ПЕНКІНУ ПРО ПОВЕРНЕННЯ ГРАМОТ
НА МОНАСТІРСЬКУ ВЛАСНІСТЬ В КИЇВСЬКУ КАЗЕННУ ПАЛАТУ

24 квітня 1834, м. Київ

Доставленные Вашим Высочордием от 17 сего апреля за № 662 м при ведомости пятнадцать грамот на подтверждение разным монастырям прав на пожалованныя вотчины и угодья препровождаю у сего обратно по миновании в оных надобности.

Генерал от Кавалерии, Генерал Адъютант Граф Левашов

ІР НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 5. Оригінал.

№ 3

РАПОРТ КИЇВСЬКОГО ГУБЕРНСЬКОГО КАЗНАЧЕЯ М. Г. ХАНЕНКА
КИЇВСЬКОМУ ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОРУ Я. І. ПЕНКІНУ ПРО УМОВИ
ЗБЕРІГАННЯ МОНАСТІРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ
В КИЇВСЬКІЙ КАЗЕННІЙ ПАЛАТІ

3 вересня 1836 р., м. Київ

Вследствие личного приказанія Вашего Превосходительства, честь имею донести, что сколько мне известно, по служению в Киевской Казенной Палате, по поступлении в 1786-м году от Киевских, и принадлежавших тогда к Киевской Епархии монастырей, Именій в Казенное ведомство, вместе с тем и служившие им на те имения документы доставлены в Киевскую Казенную Палату.

Документы сии по неимению в Казенной палате (Помещавшейся до устройства каменнаго Корпуса в Казенном деревянном строении) к хранению их удобнаго места, хранились в Каменном здании занимаемом на Подоле Киевским Магистратом; но в 1811 году во время бывшаго на Подоле пожара, по згорании сего здания, помянутые документы перенесены были, без поверки против описи, в ветхих сундуках и хранились в устроенной при каменном корпусе Киевских Присутственных мест для Киевскаго Казначейства каменной же кладовой.

Впоследствии по замеченному в сем месте к хранению их не удобству, чрез происходящую от камня влагу, оные документы (какие только оказались в наличности) по распоряженію бывшаго Вице-Губернатора Катеринича, по просушке в удобное время на воздухе, собраны и с 1824 года (как и Вашему Превосходительству известно) хранятся в Каморе Присутствием Казенной Палаты, занимаемой в особо устроенном шкафе.

При таковом хранении сих документов в разных местах, и паче в кладовой Киевскаго Казначейства, могло случиться, что не оказавшиеся ныне противу составленной им в 1786 году описи истреблены тлением.

Губернский Казначей Ханенко

ІР НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 6–7. Копія.

№ 4

ЛИСТ ДИРЕКТОРА КАНЦЕЛЯРІЇ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ
О. КНЯЖЕВИЧА КИЇВСЬКОМУ ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОРУ Я. І. ПЕНКІНУ
ПРО ВІДРЯДЖЕННЯ ДО КИЄВА ЧИНОВНИКІВ З ВІЙСЬКОВОГО
МІНІСТЕРСТВА ТА МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ ДЛЯ ОГЛЯДУ
Й РОЗБОРУ АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ

18 вересня 1836 р., м. Київ

Милостивый Государь, Яков Иванович!

Г[осподин] Министр Финансов, вследствие отношения к нему Г[осподина] Военного Министра о командировании, по Высочайшему повелению, в Город Киев от Министерств: Военного и Финансов по одному знающему и опытному чиновнику, для разбора хранящихся в Киевской Казенной Палате с 1786 года планов, крепостей и других актов, относящихся до бывших Монастырских имений, командировал для сего чиновника Министерства Финансов Надворного Советника Деларю, с тем, что если при сем случае нужно будет снять копии с каких-либо планов или бумаг, то для сего может он требовать чиновников от Вашего Превосходительства.

Считая долгом уведомить о сем Ваше Превосходительство, я по приказанию Г[осподина] Министра Финансов, покорнейше прошу Вас допустить Г[осподина] Деларю, как к осмотрению Архива Казенной Палаты, так и о командировании к нему, в случае надобности, от оной Палаты чиновников.

С совершенным почтением и преданностию имею честь быть Вашего Превосходительства покорнейшим слугою

Александр Княжевич

ІР НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 15–15 зв. Оригінал.

№ 5

ЛИСТ ДИРЕКТОРА КАНЦЕЛЯРІЇ МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ
О. КНЯЖЕВИЧА КИЇВСЬКОМУ ВІЦЕ-ГУБЕРНАТОРУ
ПРО РОЗПОРЯДЖЕННЯ МІНІСТРА ФІНАНСІВ ЩОДО РОЗШУКУ
ДАВНІХ ГРАМОТ В АРХІВАХ КАЗЕННИХ ПАЛАТ

29 вересня 1836 р., м. Київ

Господин Министр Финансов изволил подписать 12-го сего Сентября циркулярное предписание Г[осподам] Вице-Губернаторам следующего содержания:

«При разборе старых дел в архивах некоторых Казенных Палат открывается, что в оных хранятся весьма любопытныя древния грамоты, утвержденныя собственноручною подписью Российских Царей и Великих Князей и Патриархов.

Как подобные документы могут скрываться в старых делах и других Казенных Палат, кои весьма бы жаль было оставлять в неизвестности, то я долгом счел поручить Вам, рассмотрев архив вверенной Вам Казенной

Палаты, донести мне, не заключается ли в оном каких-либо древних грамот и других актов, также планов, кои бы могли быть любопытны в историческом или топографическом отношении; и буде таковыя окажутся, доставить ко мне в С.Петербург, соблюдая при том осторожность в укладке оных, дабы не могли быть повреждены при пересылке».

Канцелярия Его Сиятельства почитает долгом известить о сем для надлежащего исполнения.

*Директор А. Княжевич
Начальник Отделения [А. К-ров]*

ІР НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 16. Оригінал.

№ 6

ЛИСТ МІНІСТРА ФІНАНСІВ Є. Ф. КАНКРИНА КИЇВСЬКОМУ ВИЩЕ-ГУБЕРНАТОРУ ПРО СПІРИЯННЯ ЧИНОВНИКАМ З ВІЙСЬКОВОГО МІНІСТЕРСТВА ТА МІНІСТЕРСТВА ФІНАНСІВ ЩОДО ОГЛЯДУ Й РОЗБОРУ АРХІВУ КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ

3 жовтня 1836 р., м. Київ

В следствие Высочайшаго повеления, о командировании в Город Киев от Министерств: Военнаго и Финансов по одному знающему и опытному чиновнику для разбора хранящихся в Киевской Казенной Палате с 1786 года планов крепостей и других актов, относящихся до бывших Монастырских имений, командированы для сего в Город Киев Генеральнаго Штаба Полковник Каменский и чиновник Министерства Финансов, Надворный Советник Деларю.

В следствие чего предлагаю Вашему Превосходительству допустить, как Г[осподи]на Деларю, так и Г[осподина] Каменскаго к осмотрению Архива Киевской Казенной Палаты и к разбору хранящихся в оном документов, равно оказать им Ваше по сему случаю содействие и командировать к ним в случае надобности, от Киевской Казенной Палаты чиновников.

*Министр Финансов:
Генерал от Инфантерии Гр. Канкрин
Директор А. Княжевич*

ІР НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 17–17 зв. Оригінал.

№ 7

РОЗПОРЯДЖЕННЯ МІНІСТРА ФІНАНСІВ Є. Ф. КАНКРИНА КИЇВСЬКІЙ КАЗЕННІЙ ПАЛАТІ ПРО ПЕРЕДАЧУ МОНАСТІРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ У КИЇВСЬКУ ДУХОВНУ АКАДЕМІЮ

10 листопада 1836 р., м. Київ

По донесению чиновника Особых поручений Министерства Финансов Надворнаго Советника Деларю, на счет передачи имеющихся в архиве Киевской Казенной Палаты разных древних документов, до монастырских имений относящихся, в библиотеку Киевской Духовной Академии, я имел счастье

докладывать Государю Императору, и на таковое распоряжение, за исключением тех документов, кои могут быть нужны Военному Министерству, удостоился в 6 день сего ноября получить Высочайшее соизволение.

Известив о сем как Г[осподина] Преосвященнаго Евгения, так и Г[осподина] Военнаго Министра, и предписав Надворному Советнику Деларю, чтобы передача означенных документов произведена была по описи с кратким, но достаточным изложением содержания каждого, с каковой описи один список оставить в Киевской Казенной Палате, а другой представить мне, я даю знать о сем, для надлежащего исполнения, и сей Палате.

*Министр Финансов:
Генерал от Инфантерии Гр. Канкрин
Директор А. Княжевич*

IP НБУВ, ф. 160, № 2996, арк. 31 а–31 а зв. Оригінал.

№ 8

ЛИСТ КИЇВСЬКОЇ ДУХОВНОЇ АКАДЕМІЇ ДО КИЇВСЬКОЇ
КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ ПРО ПРИЗНАЧЕННЯ ДВОХ СВОЇХ ПРОФЕСОРІВ
ДЛЯ ПРИЙНЯТТЯ МОНАСТИРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ ДО БІБЛІОТЕКИ КДА

8 грудня 1836 р., м. Київ

Г[осподин] Министр Финансов, Граф Канкрин отношением своим от 10 прошлаго Ноября (№ 4805), известил Его Высокопреосвященство, Высокопреосвященнейшаго Евгения, Митрополита Киевскаго Галицкаго, что, по донесению находящигося в Киеве чиновника Министерства Финансов, надворнаго Советника Деларю, о том, чтобы имеющиеся в Киевской Казенной Палате древние планы, крепости и другие акты, относящиеся до бывших Монастырских имений, отобранных в казну, на будущее время хранить в Библиотеке Киевской Духовной Академии, он Г[осподин] Министр входил о сем с докладом к Государю Императору, и на означенное распоряжение за исключением тех документов, кои могут быть нужны Военному Министерству, удостоился в 6 день Ноября сего года получить Высочайшее соизволение. При чем изъяснил, что о сем предмете предписано им как Киевской Казенной Палате, так и Г[осподину] Деларю.

На отношении сем резолюция Его Высокопреосвященства последовала между прочим таковая: «Академическое Правление имеет избрать двух профессоров для принятия сих актов из Казенной Палаты по описи и отправить их туда».

Вследствие чего Академическое Правление, назначив для принятия означенных актов профессоров Академии, Коллежских Ассесоров: Андрея Граникова и Венедикта Чеховича, и снабдив их на то особенною доверенностию, сим имеет сообщить о том Киевской Казенной Палате для зависящаго со стороны ея распоряжения.

*Член Правления: Инспектор Архимандрит Григорий
Секретарь: Алексей [Минервин]*

IP НБУВ, ф.160, № 2996, арк. 36–36 зв. Оригінал.

№ 9

ЛИСТ КИЇВСЬКОЇ КАЗЕННОЇ ПАЛАТИ ЧИНОВНИКУ МІНІСТЕРСТВА
ФІНАНСІВ НАДВІРНОМУ РАДНИКУ ДЕЛАРЮ ПРО УМОВИ ПЕРЕДАЧІ
МОНАСТИРСЬКИХ ДОКУМЕНТІВ В КИЇВСЬКУ ДУХОВНУ АКАДЕМІЮ

9 грудня 1836 р., м. Київ

Его Сиятельство Г[осподин] Министр Финансов в предписании, данном Казенной Палате от 10 го минувшаго ноября, в следствие Высочайшаго повеления, последовавшаго в 6 й день того же ноября, дал знать, что Его Сиятельство вместе с сим предписать изволил Вашему Высокоблагородию, чтобы передача имеющихся в Архиве Казенной Палаты разных древних документов, до монастырских имений относящихся, в библиотеку Киевской духовной Академии, произведена была по описи с кратким, но достаточным изложением содержания каждого, с каковой описи один список оставить в Палате, а другой представить Его Сиятельству.

На основании такового предписания Его Сиятельства Г[осподина] Министра Финансов, покорнейше прошу Ваше Высокоблагородие уведомить меня, когда угодно будет Вам приступить к передаче означенных документов, в библиотеку Киевской духовной Академии с тем, что бы один список описи передаваемым документам, заисключением тех, кои могут быть нужны военному Министерству, доставлен был в Казенную Палату, согласно настоящему предписанию Его Сиятельства, и о последующем почтить Палату уведомлением.

Вице-Губернатор

IP НБУВ, ф. 160, № 2996, арк. 34–35. Оригінал.

Андрій Чуткий

**УКРАЇНСЬКИЙ СТУДЕНТСЬКИЙ ГУРТОК У КИЇВСЬКОМУ
КОМЕРЦІЙНОМУ ІНСТИТУТУ (1908–1914 рр.)**

Створений в умовах демократичної революції у 1906 р. в Києві, комерційний інститут завдяки зусиллям частини професорів Університету Св. Володимира та інших зацікавлених діячів міста, став приватним навчальним закладом вищого типу, що готував економістів і при наборі до якого певною мірою і на деякий час не існувало дискримінації за національною (рівно як і за гендерною – в ньому на рівних навчалися як чоловіки, так і жінки) ознакою. На жаль, цей факт й досі залишається майже невідомим загалу. Виняток – коротка згадка про етнічний склад студентів у ньому в ювілейному виданні, присвяченому 90-річчю від дня його заснування¹. Та, на щастя, збереглися документи, що проливають світло на це питання.

Як свідчать офіційні статистичні дані, студенти Київського комерційного інституту на початку 1906–1907 навчального року за національною ознакою розподілялись так: 207 іудеїв, 106 православних (українці та росіяни), 9 католиків (вочевидь поляки), 2 лютеран (німці-колоністи чи

вихідці з прибалтійських губерній), 1 караїм². Наведена конфесійна приналежність їх не дає змогу встановити пропорцію між українцями та росіянами, але досить виразно свідчить про частку студентів-євреїв. Останні домінували, становлячи мало не 2/3 усієї кількості вихованців інституту, що для ВНЗ Російської імперії було явищем екстраординарним.

Станом на 1 травня 1907 р. пропорція студентів інституту (за конфесійною ознакою) дещо змінилась, але не суттєво: 186 іудеїв, 104 православних, 4 католики, 4 протестанти та 1 представник іншого віросповідання³. Під час складання цього статистичного звіту вжито також і градацію студентів за національною ознакою (українців включено до графи «росіяни»): 186 євреїв, 98 росіян, 4 поляки, 4 німці, 3 грузини, 2 вірмени, 1 литовець, 1 інших⁴. Отже, представники єврейської національності серед його студентів продовжували домінувати. І це при тому, що офіційно вироблені «Правила прийому до Київського комерційного інституту» (пункт 6) обмежували частку євреїв серед студентів 5 %⁵. Така відсоткова норма (щодо прийому євреїв) діяла і в інших ВНЗ. Натомість ц цьому інституті її обходили: вочевидь, давався взнаки його приватний статус, але не тільки. Тут слід вбачати щось більше – прагнення його керівництва ігнорувати дискримінацію за національною ознакою. Між іншим, навіть після надання Київському комерційному інституту статусу державного (1912 р.) національний склад його студентів кардинально відрізнявся від інших ВНЗ імперії, в яких домінував російський елемент. Так, у 1912–1913 навчальному році з-поміж студентів інституту було 1875 представників єврейської національності (у 1913–1914 р. – 1384), росіян (у цій категорії були й українці) – 879 (у 1913–1914 р. – 2211), поляків – 124 (у 1913–1914 р. – 334), грузин – 74 (у 1913–1914 р. – 89), німців – 56 (у 1913–1914 р. – 71), вірмен – 43 (у 1913–1914 р. – 60), 1 татарин (у 1913–1914 р. – 12), 1 караїм (у 1913–1914 р. – 6), інших національностей – 4 особи (у 1913–1914 р. – 12)⁶. З-поміж студентів були піддані інших держав: 7 підданих Німецької імперії, 6 – Австро-Угорщини, 1 – Туреччини⁷. Цікаво, що з-поміж студентів-українців було чимало національно свідомих осіб, зокрема, О. Довженко, П. Тичина та ін.

З початком Першої світової війни серед студентів Київського комерційного інституту ще зберігався значний відсоток євреїв. Так, станом на 13 лютого 1915 р. на економічному відділенні навчалося 2851 християн і 148 дійсних слухачів юдеїв та ще 448 вільних слухачів представників єврейської національності. До лютого 1915 р. в інституті продовжували навчатися студенти, що були підданими держав, з якими воювала Російська імперія, і лише на вимогу влади їх було виключено з нього тимчасово («на время войны»)⁸. Продовжували навчання в інституті й особи, що переслідувалися владою як політично неблагонадійні.

Не був одноманітним (за національною ознакою) і професорсько-викладацький склад Київського комерційного інституту. Його першим ректором був білорус М. В. Довнар-Запольський, а з-поміж викладачів були також українці, росіяни, німці (О. О. Русов, О. О. Ейхельман, Р. Р. Якубовський та ін.), євреї (О. В. Абрамович та ін.) і навіть іноземні піддані

(наприклад, лектор італійської мови Альфред Антонович Бартоломуччі був італійським підданим)⁹.

У Київському комерційному інституті існували чисельні студентські громади, утворені за національною ознакою, та земляцтва (при чому і перші, і другі діяли легально, в той час як в інших ВНЗ національні об'єднання студентів – окрім об'єднань студентів-росіян – перебували на нелегальному становищі). Так, станом на 1910 р. (тобто у самий розпал русифікаторської політики, що її проводив уряд Столипіна) в його стінах (з дозволу адміністрації) діяли такі студентські осередки: Товариство польської молоді, Український гурток (Українська студентська громада), Гурток, що вивчає єврейську літературу; а також Катеринославське, Єлизаветградське, Миколаївське, Подільське, Полтавське, Одеське, Чернігівське (це все, вочевидь, були земляцтва, що об'єднували українців), Бессарабське, Воронізьке, Кавказьке, Костромське, Курське, Північно-Західне, Північно-кавказьке, Прибалтійське та інші земляцтва¹⁰.

Щодо політики керівництва інституту в національному питанні привертає увагу факт, що воно 20 жовтня 1908 р. відмовило у реєстрації «Общества великороссов», яке хотіли заснувати шовіністично налаштовані студенти (при цьому відмова була мотивована формальним посиленням на те, що керівництво інституту не отримало від них його писаної програми)¹¹; і при цьому було дозволено заснування (а потім і підтримувалась діяльність) «Українського гуртка» («Українська студентська громада»).

Заява до керівництва інституту з проханням затвердити статут «Українського гуртка» була подана у 1908 р. Її підписали студенти В. Галевич (перший голова гуртка), Є. Сувчинський (секретар), В. Горбачовський (скарбник), а також три його члени (З. Бачинська, Г. Стороженко, В. Андрієвська) та три кандидати у члени (В. Головня, І. Демченко, К. Приморозько). Наприкінці заяви було також ще 24 підписи членів цього гуртка¹². 2 жовтня 1908 р. ініціативна група Українського гуртка звернулася до Ради професорів Київського комерційного інституту з проханням «в возможно скорейшем времени легализовать Украинский кружок»¹³. Отже, можемо констатувати, що наприкінці 1908 р. уже діяв, маючи власну управлінську структуру, чималий склад та вироблену програму діяльності.

Статут Українського гуртка при Київському комерційному інституті (затверджений керівництвом інституту) передбачав спільну роботу його членів щодо вивчення та популяризації знань з історії, етнографії та економіки України (повний текст його подано у додатку № 1¹⁴). В умовах, коли часте згадування назви «Україна» могло кваліфікуватися відповідними державними структурами імперії як відкритий прояв сепаратизму, така постановка завдань була надзвичайно сміливою (навіть попри російськомовний текст програми¹⁵). А тому не дивно, що керівництво інституту замовчувало факт його існування перед владою: як свідчать документи, що зберігаються у фонді Київського комерційного інституту, воно дало дозвіл на його діяльність 21 жовтня 1908 р., але при цьому не проінформувало про це київського губернатора¹⁶. Це можна трактувати як прояв відповідних симпатій у національному питанні з боку керівництва вузу

(у разі інформування ним влади остання могла б відмовити у його легалізації). Керівництво інституту і в подальшому всіляко підтримувало Український гурток та захищало його перед владою. Так, у 1910 р. було видано Столипінський циркуляр про заборону реєстрації «іногородницьких» (тобто неросійських) організацій. Почалася перевірка та закриття вже діючих організацій національного спрямування. 18 вересня 1910 р. директор інституту М. В. Довнар-Запольський, відповідаючи на запит до нього з боку місцевої влади щодо характеру діяльності Українського гуртка, запевняв, що він є цілком лояльним до влади. Аналогічну відповідь він дав і на запит судового слідчого Київського окружного суду від 7 лютого 1911 р. (при цьому Митрофан Вікторович пояснював, що Український гурток також має назву Студентська або Українська громада)¹⁷.

Діяльність Українського гуртка підтримували і директор інституту, і викладачі. Зокрема, викладач О. І. Ярошевич та приват-доцент О. В. Корчак-Чепурковський неодноразово брали на себе відповідальність за проведення вечорів гуртка¹⁸. При цьому заходи, що їх проводив гурток, не завжди мали цілковито аполітичну спрямованість. Так, у квітні 1912 р. гурток організував проведення лекції на тему «В. Винниченко, как художник и моралист» (відповідальний – О. В. Корчак-Чепурковський).

Не були «надійними» в плані лояльності щодо влади і члени Українського гуртка. Так, з 1912 р. його головою був студент першого курсу економічного відділення М. Ковалевський (в майбутньому – міністр УНР), який вже перебував під негласним наглядом поліції, а скарбником був П. І. Левицький – самостійник, який в лютому 1914 р. брав участь в антиурядових виступах у Києві.

Таким чином, Український гурток, що існував при Київському комерційному інституті з 1908 р. (і припинив діяльність, вочевидь, у другій половині 1914 р.), засвідчив, що навіть у складних політичних умовах серед української студентської молоді не зникав інтерес до власної історії, до гуртування, симпатії професорсько-викладацького складу цього ВНЗ до українського питання (і загалом – їхню національну толерантність). Він був своєрідною школою політичного зростання та підвищення національної самосвідомості його членів, окремі з яких у подальшому брали активну участь в українських визвольних змаганнях 1917–1921 рр.

Тексти документів, що друкуються нижче, подаються із збереженням їхніх правописних особливостей.

№ 1

УСТАВ УКРАИНСКОГО КРУЖКА ПРИ К[ИЕВСКОМ] К[ОМЕРЧЕСКОМ] И[НСТИТУТЕ]

13 березня 1908 р., м. Київ

1. Кружок имеет целью научное исследование социально-экономического состояния Украины, изучение ее истории, этнографии и т. д.
2. С этой целью кружок будет устраивать чтение рефератов, литературные вечера с разрешения администрации Института.

3. Членами кружка могут быть слушатели и слушательницы Киевского коммерческого института, сочувствующие целям кружка.

4. Прием в члены кружка производится по рекомендации двух членов.

5. Средства кружка образуются из: 1 – пожертвований, 2 – членских взносов, 3 – сборов от концертов, литературных вечеров, «чтений» и спектаклей, какие могут быть устраиваемые кружком.

6. Денежными тратами кружка распоряжается общее собрание членов или комитет в тех границах, какие определило ему общее собрание, или на основании постановлений последнего.

7. Каждый член кружка должен вносить ежемесячно членский взнос по своему желанию и состоянию, но не менее как 20 коп.

П р и м е ч а н и е. Члены, которые не будут платить обязательных членских взносов в продолжении 2-х месяцев, считаются выбывшими из кружка по своему желанию, но могут быть обратно приняты после уплаты причитающихся с них взносов.

8. Всеми делами Кружка заведывают: 1. Общее собрание. 2. Комитет («Рада»).

9. Общее собрание созывает или комитет, или же по желанию не менее как четверти членов кружка.

10. Общее собрание считается законным, когда на нем будет не меньше 5/8 всех членов кружка. Общее собрание выбирает каждый раз председателя и секретаря из присутствующих членов. Общее собрание открывает председатель, секретарь или казначей.

П р и м е ч а н и е. Если на общее собрание не явится 1/2 всех членов кружка, то другое общее собрание должно быть не раньше, как через 2 дня, и считается действительным при всяком числе членов.

11. Общее собрание выбирает комитет из 7-ми членов (председатель, секретарь, казначей и 4 члена), кроме того тех кандидатов для замещения выбывших до срока членов комитета. Все дела на общих собраниях решаются обыкновенно большинством голосов присутствующих на собрании членов.

12. Решение вопроса об изменении устава кружка, займе денег, выборах комитета требует не менее 1/2 голосов общего собрания и присутствия на них не менее 1/2 всех членов кружка.

13. Комитет кружка состоит из председателя, секретаря, казначея, 4-х членов и выбирается на общем собрании на один семестр. Кроме того на общем собрании выбирается 3 кандидата в члены комитета для замены тех членов, которые выйдут из состава комитета до срока.

14. Заседания комитета созываются председателем, секретарем, казначеем по собственному почину или требованию не менее как двух членов комитета. Собрания считаются действительными тогда, когда на них присутствует не менее 4-х членов комитета.

15. На общих собраниях комитет должен давать отчеты о своей деятельности, каковая вообще должна быть в границах директив общего собрания, или на основании постановлений общих собраний.

16. Комитет ведає всіма делами кружка и являється во всех случаях его представителем в сношениях с администрацией Ин[ститу]та, так и со студенческими организациями, имеющимися в Ин[ститу]те. Комитет созывает общие собрания и должен по этому поводу проделать все формальности, какие требуются по закону. Комитет должен за два дня извещать всех членов о дне, часе и месте общих собраний – с обозначением всех вопросов, какие будут разбираться на общих собраниях. Комитет обязан устраивать лекции, чтение рефератов и т. д. и изыскивать средства для выписки и покупки нужной литературы. Комитет имеет право кооптировать новых членов, организовывать всякие комиссии, если встретится в этом надобность.

13. III. 1908

[підпис секретаря Комітету]

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 45–46.

№ 2

ВИНЯТОК ІЗ СТАТУТУ

Без дати, м. Київ

«Громада» – єсть культурно-національна інституція, яка має на меті єднання української студентської молоді для спільного вивчення рідної науки, літератури і штуки (искусства). В «Громаду» приймають всіх, хто визнає себе українцем і хоче спільними силами доповнити свою освіту що до рідної культури, якої не дала середня школа. Щоб вступити в «Громаду» треба подати прописану заяву членові Ради (правління). В заяві треба зазначити: 1) якого семестру, 2) ім'я, отчество, прізвище, 3) з якою освітою, 4) з якої губернії, повіту, села, 5) Київську адресу. На заяві повинно бути 2 підписи членів Громади, які рекомендують. Хто не має рекомендацій, нехай пише: «рекомендацій не маю». Таких приймають зразу за гостей, поки вони не зарекомендують себе самі. При «Громаді» існують: 1) Науковий гурток, 2) Каса допомоги, 3) Бібліотека підручників (дають учебники для користування), 4) Комісія для продажу книжок (підручників), 5) Літературний гурток і 6) власна Літературно-Наукова бібліотека.

«Громада» одержує: газети і журнали галицькі і українські – («Рада», «Літературно-Науковий Вісник», «Економіст», «Наукові Записки» і т. п.).

Примітка: 1) Газета – в загальностудентській бібліотеці; як нема – звертатись до бібліотекаря.

2) Заяви подавать можна кожному діжурному члену Каси допомоги (щодня з 11 до 1 години).

Голова Громади

Писар

Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 6.

¹ Шляхом до національного економічного / А. Ф. Павленко, Т. Д. Бондар, М. І. Вакуленко, С. В. Степаненко, М. Й. Хорунжий. – К.: КНЕУ, 1998. – С. 17.

² Держархів м. Києва, ф. 229, оп. 1, спр. 19, арк. 56 зв.

³ Там само, арк. 72–73.

⁴ Там само.

⁵ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 538, арк. 13.

⁶ Там само, ф. 13, оп. 8, спр. 891, арк. 1–1 зв.

⁷ Там само, оп. 8, спр. 823, арк. 58.

⁸ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 823, арк. 58.

⁹ Там само, оп. 8, спр. 315, арк. 41.

¹⁰ Там само, ф. 153, оп. 8, спр. 320, арк. 1.

¹¹ Там само, спр. 7.

¹² Там само, спр. 8, арк. 1–1 зв.

¹³ Там само, спр. 8, арк. 2.

¹⁴ Там само, арк. 45.

¹⁵ Тут знову ж таки дався взнаки комплекс подвійної лояльності (зовнішнє, і суто формальне, декларування своєї відданості владі при внутрішній опозиції щодо неї): статут, який мав зберігатися серед паперів інституту і який могли перевірити представники влади, був написаний російською мовою; натомість різного роду листівки, відозви та інші видання Українського гуртка, призначені для загалу, складались українською мовою.

¹⁶ Держархів м. Києва, ф. 153, оп. 8, спр. 8, арк. 8.

¹⁷ Там само, арк. 10–11.

¹⁸ Там само, арк. 12–19.

Власенко Валерій

ДОКУМЕНТИ І МАТЕРІАЛИ НАДЗВИЧАЙНОЇ ДИПЛОМАТИЧНОЇ МІСІЇ УНР В РУМУНІЇ (1919–1923 рр.)

Зовнішня політика кожної держави практично реалізується через діяльність її дипломатичних представництв, місій, консульств. В умовах становлення власної зовнішньої політики сучасної України, вироблення її пріоритетів слід звернутися до маловідомих сторінок вітчизняної дипломатії, досвіду діяльності дипломатичних установ у роки Української революції 1917–1921 рр. та міжвоєнного періоду.

У 90-х рр. ХХ ст. інтерес до вивчення маловідомих, замовчуваних сторінок історії зовнішньої політики та дипломатії України значно зріс. З'явилася низка дисертаційних досліджень, монографій, статей у наукових збірниках та фахових журналах, науково-довідкових видань, присвячених цій проблемі. Публікуються мемуари, спогади, епістолярна спадщина вітчизняних дипломатів, державних і громадсько-політичних діячів, які були причетні до вироблення основ зовнішньої політики, очолювали дипломатичні установи за кордоном кінця 10-х – початку 20-х рр. ХХ ст. Вагомий внесок у дослідження її зробили В. Варгатюк, Д. Веденєєв, С. Віднянський, В. Головченко, М. Кірсенко, В. Матвієнко, Т. Осташко, О. Павлюк, В. Соловйова, Г. Стрельський, Д. Табачник, Я. Тинченко та ін.

Один із перспективних напрямків дослідження історії української зовнішньої політики і дипломатії – діяльність надзвичайних дипломатичних місій (НДМ) Української Народної Республіки в різних країнах. Початок такому роду студій поклала документальна збірка І. Матяш та Ю. Мушки «Діяльність Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Угорщині: історія, спогади, архівні документи» (К., 2005). На часі поява збірників документів щодо діяльності подібних установ в Австрії, Бельгії, Італії, Польщі, країнах Прибалтики тощо.

Пропоновані нижче документи, що зберігаються в Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ф. 2471), стосуються діяльності Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії. Вони охоплюють 1919–1923 рр. Це листи, протоколи, рапорти, доповіді, інформації, звіти урядовців, дипломатів, співробітників місії, військових. Документи подано у хронологічній послідовності. Виключення упорядник зробив лише щодо документа № 11 від 8 лютого 1922 р., в якому згадуються документи (№ 12–14), датовані січнем – початком лютого того ж року, але які подаються наступними.

У них йдеться про ситуацію, що склалася на українсько-румунському кордоні вздовж Дністра на початку 1919 р., та шляхи її вирішення (№ 1), підготовку Бессарабським національним союзом повстання на окупованих Румунією територіях (№ 2), створення комісії з повернення з Італії через територію Румунії військовополонених українців (№ 3); військово-політичну ситуацію в Україні на початку 1920 р. (№ 4), стан і перспективи розвитку культурно-освітньої справи серед українських емігрантів у Румунії (№ 5), становище українських інтернованих військових у таборах Румунії (№ 6, 9); про справу продажу Румунії набоїв Армії УНР, що знаходилися у Відні (№ 7), майно Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (№ 8); про звернення отамана В. Уренюка до К. А. Мацієвича з приводу організації зустрічі його з Головним Отаманом С. В. Петлюрою (№ 10), підготовку та організацію повстання проти більшовиків на Півдні України на чолі з генералом А. Гулим-Гуленком (№ 11–14).

Документи свідчать про широку і різноманітну діяльність відомого українського громадсько-політичного і державного діяча, учасника національно-визвольного руху початку ХХ ст., одного з лідерів Української радикально-демократичної партії (пізніше - Українська партія соціалістів-федералістів) Костя Адріановича Мацієвича (1873–1942). У роки Української революції він був членом Центральної Ради, делегації УНР на переговорах у Брест-Литовську, товаришем генерального секретаря земельних справ, автором проекту земельної реформи, що передбачав збереження земельної власності для трудових господарств. Центральна Рада відкинула цей проект. За часів Української Держави К. А. Мацієвич був заступником голови (С. В. Петлюра) Всеукраїнського земського союзу, Центрального українського кооперативного комітету. Український національний союз пропонував гетьману П. Скоропадському його кандидатуру на посаду міністра земельних справ.

У лютому-квітні 1919 р. К. А. Мацієвич був міністром закордонних справ, потім – головою Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, очолював низку громадських організацій української еміграції в цій країні, листувався з С. Петлюрою. Згодом переїхав до Чехо-Словаччини, де працював в українських вищих школах, очолював Український республікансько-демократичний клуб (1928–1931), Українську наукову асоціацію (з 1936 р.) у Празі, був членом декількох фахових і громадських організацій української еміграції, брав участь у II Українському науковому з'їзді у Празі (1932), співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві, друкувався у періодичних виданнях української еміграції, в тому числі у паризькому «Тризубі». Професор вищих шкіл у Росії, Україні, Чехо-Словаччині, він залишив багату наукову спадщину. Його науковий доробок складають близько 30 великих праць та понад 200 статей у наукових та громадсько-політичних виданнях. Помер К. А. Мацієвич у Празі, де і похований.

Подані нижче документи друкуються вперше зі збереженням стилістики оригіналу. У текстах змінено лише літеру «е» на «є» та у словах представлено апостроф там, де це потрібно згідно з нинішнім правописом.

До документів додано коментарі – щодо осіб, назв і подій, про які йдеться у них. Археографічне опрацювання документів проведено відповідно до загальноприйнятих правил – пропущені слова, прийменники чи сполучники, що їх відновлено упорядником, взято у квадратні дужки. Зроблено окремі виправлення граматичного та синтактичного характеру.

№ 1

ЛИСТ МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР В. М. ЧЕХІВСЬКОГО¹ ДО ГОЛОВИ НДМ УНР У РУМУНІЇ Ю. ГАСЕНКА²

[?] січня 1919 р., м. Київ

В середині січня сього року в окупованих Румунами частинах Бессарабії почалося повстання тамошнього населення проти окупаторів. Повстання це викликало з боку Румунського Уряду жорстокі репресії за для його подолання. Спасаячись від цих репресій під наступом карних румунських отрядів, хвиля повстанців хлинула на наш лівий берег Дністра, а весь правий його берег був зайнятий Румунами. І з того менту, коли боротьба між бессарабськими повстанцями та румунськими військами захоплює район Дністра та зле одбивається на мирнім українським населенні лівого берега Дністра, і починаються українські румунські прикордонні конфліктіві справи. Треба зазначити, що наші військові частини, що розташовані по лівому березу Дністра, в цей мент заняли цілком з'ясовану позицію щодо бессарабських повстанців: дбаючи про непорушення добросусідських відносин між Україною та Румунією та уникаючи всього того, що цим відносинам пошкодити може, наші війська обеззброювали тих повстанців, що переходили до нашого берега, та інтернували їх в глибину України. Але на превеликий жаль окремі одениці та купки цих повстанців, уникаючи нашого огляду та переховуючись від наших військових дозорів, сохранияли при собі зброю і час од часу, помщаючись за румунські кари, починали стрілянину з нашого берега по румунським дозорам по правому березу Дністра. Ця цілком провокаційна з боку окремих повстанців, а може і з боку наших державних ворогів, котрі користуючись хвилиною роблять все, що може шкодити відносинам України та її сусідів в час нашого державного будівництва, стрілянина викликала цілком організований обстріл нашого берега румунськими отрядами. Таким чином була обстріляна Румунами ціла низка сіл на нашому березі Дністра, зруйновані хати, забиті люди, попалені мости через Дністро (наприклад в районі Жванця³).

Така стрілянина часами то притихає, часами виникає знов. Наша влада як центральна, так і місцева вживала та вживає всіх заходів аби захистити права місцевої придністрянської людности, уникнути всіх непорозумінь та сохранияти добросусідські відносини між Румунією та Нашою Державою. З цією метою до Румунського Наддністрянського Командування нашою місцевою владою надсилались ноти, окреми представники, які мали з'ясувати Румунській владі дійсне становище річей, зроблено пропозицію Румунській владі утворити комісію для розгляду прикордонних

непорозуміннь, виникали маленькі комісії з обмеженим районом діяльності то на тому, то на другому пункті нашого тимчасового кордону. Зараз справа ця починає проводитись в загально державному масштабі. В Кам'янці-Подільському утворена комісія для ліквідації всіх прикордонних конфліктів, які виникли та виникнути можуть на всьому протязі Українсько-Румунського кордону. На чолі цієї комісії поставлено професора Дмитра ДОРОШЕНКА^{*4}, а до складу її входять: члени професор БЛЕЦЬКИЙ⁵, УРІЛЕНКО, ШМАНКЕВИЧ⁶, ЧЕРНЯВСЬКИЙ⁷, секретар КОРОЛЦЬКИЙ, представник десятого корпусу сотник ЗЕМБІЦЬКИЙ. Цій комісії надано право, в справах полагодження українсько-румунських прикордонних конфліктів, безпосереднє зноситись з Вами, як Головою нашої Надзвичайної Дипломатичної Місії, з одночасовим повідомленням в копіях Міністерства. Румунський Уряд в відповідних нотах виявив своє задоволення тими засобами, які вжиті нашим урядом, підкреслив і своє бажання підтримувати добросусідські відносини та обіцяв нічого не вживати без повідомлення нашої центральної кам'янецької комісії. Напрямок нашої, та Румунського Уряду, суспільної праці в меті якомога найшвидшого полагодження наших прикордонних відносин надалі уявляється нам так: дуже бажаним являється утворення румунською владою такої же, як і наша кам'янецька, комісії з широким повноваженням для всього випадкового сучасного україно-румунського кордону, в справі ліквідації зазначених конфліктів; ця румунська комісія повинна вийти в постійний зв'язок з нашою комісією в Кам'янці-Подільському; окрім того, для прискорення зазначеної справи постійний зв'язок нашої комісії з Вами мусить підтримуватися через дипломатичного кур'єра, якому повинно забезпечити вільний переїзд від Кам'янця-Подільського до Букарешту і назад. Тільки таким шляхом можна буде ліквідувати ці конфлікти. До цього маємо ще додати, що деякі Представники Румунського Уряду (військові) вимагали від Представників нашої влади видачі проводарів та більш менш значних учасників Бессарабського повстання, які втікли на наш берег. Представники нашої влади на цю пропозицію дали відповідь, – це маєте підкреслити і Ви в розмові з Представниками Центральної Румунської влади, що Український Уряд рахує видачу цю, як видачу політичних злочинців, для себе неможливою, та в відношенню до зазначених осіб допускає тільки (і проводить це в життя) обеззброєння та інтернування їх в глибину України.

*Міністр Закордонних Справ /підпис/
Директор Департаменту
Чужоземних Зносин /підпис/*

З оригіналом згідно:
Діловод Левитський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 4–5. Машинопис. Копія.

* Тут і далі прізвища прописними літерами написано в текстах документів.

№ 2

ЛИСТ ГОЛОВИ НДМ УНР В РУМУНІЇ
ДО ПОСЛА КОРОЛІВСТВА ІТАЛІЇ У РУМУНІЇ¹⁰

[кінець липня 1919 р.], м. Бухарест

До п[ана] Посла Італійського Королівства в Бухаресті

Сім звертаємося до Вас з проханням о повідомленні Вашого Високого Уряду про висилку нашої місії до Королівства Італійського, по справам евакуації полонених українців з Італії на Україну. Поруч з тим прохається о ласкавої допомозі цієї місії в справі переїзду її через Румунію й прийняття Королівським Урядом.

Місія складається з Голови Місії Інженера п[ана] ГОЛУБОВИЧА¹¹, Заступника Голови і Старшого Радника Отамана (генерал-майора Генштабу) б[увшого] Наказного Отамана ОСЕЦЬКОГО¹², Експерта Місії Професора ТИМОШЕНКА¹³ і чотирьох урядовців при них. З зазначених 7 осіб за кордоном зараз є і має приєднатись до Місії п[ан] Тимошенко. Цієї Місії доручається вести переговори, заключати і підписувати умови по справах евакуації і постачання військовополонених.

*До Високого Уряду Королівства Італії
– Через Голову Української Місії в Італії –*

Сім маєм за шану повідомити Вас о посилки Місії в справах евакуації військово-полонених і прохаємо о ласкавом прийнятті її.

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 7. Машинопис. Оригінал.

№ 3

ЛИСТ ГОЛОВИ НДМ У РУМУНІЇ К. МАЦІЄВИЧА¹⁴
ДО ПОСЛА УНР У ВІДНІ

4 березня 1920 р., м. Бухарест

Вельмишановний Пане Посол!

Долучаю Вам при цьому листі копії останніх листів, одержаних мною від 1) п[ана] Головного Отамана¹⁵, 2) Міністра Закордонних Справ¹⁶ і 3) Прем'єр-Міністра І. П. Мазепи¹⁷. З цих листів Ви одержите певні інформації того, що діється у нас на Україні і що роблять окремі наші групи для того, аби поставити нашу справу на більш певний ґрунт.

Документи остільки самі за себе говорять, що нічого не можу додати до них, а тільки зверну Вашу увагу на деякі непорозуміння з фактами, які впливають з того, що сполучення Камінця, Могиліва і Варшави не зовсім то налагоджене і відстає від потреби, через те то і виходить, що С. В. [Петлюра] уявляє собі, що М[азепа] вже у Ом[елянович]-Пав[ленка]¹⁸, а він тим часом в Могильові, а Ом[елянович]-Пав[ленко] вже зайняв Кременчук і Катеринослав. Про заходи полк[овника] Удовиченка¹⁹ ще ніхто в Варшаві нічого не знає і я їм ці вісти надсилаю зараз же з кур'єром одночасно виїзжаючим до Вас.

Розвідка наша в Могильові і тут дала нам відомости, що на Фронті Жмеринка-Бар-Вапнярка-Винниця сил большевицьких майже немає і весь цей район дуже легко буде опанувати; на це будуть і зводитись зусилля Удовиченка і Шаповала²⁰.

Тепер дозвольте Вам коротенько подати новини наші румунські.

Ми маємо тут завдання сформувати дивізію. Практично наш плян зводиться до перевезу сюди бригади Вариводи²¹ з Чехії і відповідної кількості полонених в Італії. Тоді ми будемо мати тут взірцеву дивізію міцну, аполітичну, добре озброєну і карну. Всі попередні розмови з міністрами чеським і італійським вже закінчені і мається одержана їми згода Урядів. Вчора ми мали розмову досить для нас втішну в Головному Штабі, сьогодні я подаю ноту в цій справі Румунському Урядові і сподіваюсь, що на протязі тижня справа закінчиться, людей почнуть везти, одведені будуть касарні і почнеться практична організація, озброєння і т. п. Особливу увагу я придаю санітарній організації, через те зверніть, прошу Вас, увагу Д[окто]ра Окопенка на те, що нам би необхідно було б мати тут якогось поважного організатора цієї справи не тільки для нашої дивізії, яка певне буде мати завдання зайняти район: Тираспіль, Роздільна – Оdesa, але і для всього цього району. Бо страшніше для нас не большевики, а пошести, які можуть геть викосити наше військо.

Політично теж наша справа стоїть не зле, хоча газети переповнені вістями про згоду з большевиками. Коли ця справа обговорювалася в парламенті, то дехто з депутатів кричав: «віве Л'Україне», але президент припинив їх запитом: «при чому тут Україна». Тим часом серед депутатів вже склалася група, яка вносить запит з приводу нашого питання і підготовляє вотум парламенту за визнання України і його Уряду, який представляє Петлюру. Він користується тут великою повагою і симпатіями. Я розіслав депутатам спеціальний мемуар в справі України, який освітлює питання з боку Румунсько-Польсько-Українського Союзу. Взагалі, маючи на увазі неминучий занепад у нас большевиків, наші перспективи тепер кращі, як були торік, бо нема ні Колчака²², ні Денікіна²³, ні чужоземних військ на території України. Але що за руїна у нас там, страшенна безодня напастів і т.п. Ми одержуємо приватні листи від родин і всі, майже всі хоріли тифом.

Зверніть також увагу на настрої нашого громадянства і народу. Ес-ерство²⁴ гине, здоровий розум нації бере верх і як що нас визнають, то все наше дворянство і буржуазія зразу стане до праці на українським ґрунті. Україна буде і буде великою країною. Коли я був в Польщі у Варшаві, то наші поляки-українці казали, що вони тільки чекають визнання для того, аби зараз же вернутися «до дому» і почати працювати для України.

Прощу мій лист і копії листів подати до відома послів в Празі і Берні.

Ваш Кость Мацієвич

П[ост] С[криптом]. Копію листа д[окто]ра Макуха²⁵ і прохання Мазепи з приводу д[обродія] Трухлого ставлю під особливу Вашу увагу. Дещо для п[ана] Макуха дістанемо ми тут, але зручніше це зробити в Відні.

P[ost] S[criptum]. Дописую вже після того, як лист був зготовлений до отправки і подаю ще деякі цікаві Вам новини. Перш всього Ом[елянович]-Пав[ленко] почав наступ в бік Жмеринки і Могильова і значить зміг він з'єднатися з нашими залогами і гарнізонами по Дністру. Далі: я останніми днями був кілька разів у Мін[істерстві] Президента і вів багато перетрактацій²⁶ з ріжними діячами. Всі вони щиро на нашому боці і готові одстоювати незалежну Україну всякими засобами. Це головний пункт їх розмови з большевиками. Я раджу їм неодмінно виставити вимогу очищення всього правого берегу Дністра.

Не випускайте Грекова²⁷, треба всі засоби ужити аби вернути його до праці.

З оригіналом згідно:

Діловод

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 30–31. Машинопис. Копія.

№ 4

ЛИСТ ГОЛОВИ НДМ УНР В РУМУНІЇ К. МАЦІСВИЧА ДО МІНІСТЕРСТВА НАРОДНОЇ ОСВІТИ УНР

23 листопада 1920 р., м. Бухарест

Після року перебування в Румунії, коли наша Місія придбала необхідні зв'язки, – а головне набула репутацію лояльної інституції, яка не має жадних намірів вмішуватися в внутрішні діла заприязненої держави, – для неї виявилася конечна необхідність зайнятися справами допомоги національному освітньому руху Української меншости в Румунії.

З одного боку, – ті спостереження, які має Місія на цьому полі кажуть їй, що навіть ініціатива тут з нашого боку потрібна, – з другого всякий місцевий почин, незалежно від відношення Місії, завжди покладає на Місію свої найбільші надії.

До часу підписання Румунією мирних трактатів праця в цьому напрямкові могла би уявлятися політичною агітацією, тепер же ніхто не може дивитися на неї інакше як на благодійну допомогу своїм землякам в справі, яка стоїть під охороною міжнародного трактату і складається лише з використання права меншости.

На підставі вже того опору, який має Місія в цих справах, діяльність її в цьому напрямкові уявляється в такому виді:

1. Допомога студентському рухові*

а) видача стипендії тим слухачам, які не мають коштів самі себе утримувати; таких стипендій, я гадаю на першій рік досить було б встановити 30, – 15 для Чернівців, 10 для Букарешту і 5 для Яссів²⁸. Кожна стипендія в середньому до 1200 леїв.

36 000 леїв

б) підтримка студентських просвітніх і допомогових товариств в кількості 5 (3 в Чернівцях, 1 в Букарешті і 1 в Яссах) по 5000 леїв кожне

25 000 леїв

* Тут і далі підкреслення зроблено в текстах документів.

2. Допомога загальноосвітній праці.

а) підтримка просвітніх і культурних товариств і видавництв	25 000 [леїв]
б) постачання підручників для шкіл, які не мають утримання і коштів	30 000 [леїв]
в) організація вселюдних лекцій і вистав	25 000 [леїв]
В с ь о г о	141 000 леїв

Представляючи цей розрахунок, я повинен зауважити, що він є мінімальний, бо навіть з тієї невеличкої практики, яку мала в цьому напрямкові Місія, витрачаючи на зазначені потреби кошти інших фондів, що знаходились в її розпорядимості, видно, що праця ця вимагатиме далеко більш великих асігновань.

Вкупі з тим треба ж зауважити також і на те, що може іменно цей видаток буде найбільш корисним і продуктивним в національному відношенню, як який інший, зроблений нашою дипломатією. При тій прихильності, з якою Румунський Уряд взагалі ставиться до України, коли наша Місія на самому ділі покаже, що ми не маємо намірів утворювати ірригентів²⁹, – справа з культурним і освітнім розвитком місцевої української людності може піти дуже добре.

Маючи все це на увазі, прошу Вас, Пане Міністре³⁰ об асігнованню в розпорядження Румунської Місії 141 000 леїв на показані вище цілі.

*Голова Місії К. Мацієвич
Секретар [підпис]*

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 32–32зв. Машинопис. Оригінал.

№ 5

**ЗВІТ СЕКРЕТАРЯ ВІЙСЬКОВОЇ СЕКЦІЇ НДМ УНР В РУМУНІЇ
ПОРУЧИКА В. ГИРЕНКА ПРО СТАНОВИЩЕ ІНТЕРНОВАНИХ
СТАРШИН І КОЗАКІВ АРМІЇ УНР НА ТЕРИТОРІЇ РУМУНІЇ**

4 червня 1921 р., м. Бухарест

В сучасний мент на території Роминії мається зареєстрованих нашою Місією українських старшин та козаків, інтернованих по різних пунктах, всього 868 чоловік, з котрих старшин примірно коло 200, решта – козаки. Ранги старшин ще не всі перевірені, а тому що було декілька випадків самозванства, кількість старшин подається приблизно.

Розташовані інтерновані:

- 1) в таборі Брашов³¹ (Трансільванія) всього 461 чоловік, з них до 140 старшин.
- 2) в таборі Фогараш³² всього 150 (сто п'ятьдесят), з них до 10 старшин (більшість з них не вияснена, чи вони дійсні старшини).
- 3) по різних монастирях Роминії (Козье, Тисмана, Стеру), всього 126 чоловік.
- 4) по різних «Депо» Військового Міністерства в околицях Букарешту на роботі – 131 ч[оловік].

Вояки таборів Брашова належать до 2-ї запасової кулеметної бригади (391 чоловік), яка перейшла Дністро в районі Могиліва Под[ільського] в кінці листопаду м[инулого] р[оку] під командою підполковника Порохівського³³ і з початку мала на меті приєднатись до наших частин, які відступали на Кам'янець, але поки надійшов на це дозвіл з Букарешту, то Кам'янець був уже евакуйований, після чого бригада була переведена з початку до Більці³⁴, а потім до Брашова і там інтернована.

Разом з цією бригадою перейшов і інтернований в Брашові відділ «Низової Партизанської Бригади» під командою полковника [Василя] Сірка³⁵ 144 чоловіки. Решта інтернованих табору Брашов складається із старшин та козаків, які перейшли до Роминії окремими групами та поодинокі.

Табор Фогараш призначений власне для цивільних інтернованих, але туди відправлені по заходам Місії всі ті військові, яких дійсно приналежність до Війська У.Н.Р. встановити не вдалося; далі – старшини, які мають жінок та дітей, і старшини, котрі за різні «некоректні» вчинки мусили бути відокремлені в інтересах порядку і дисципліни в військовому таборі «Брашові».

Більшість інтернованих по монастирях та працюючих коло Букарешту належать до курнів повстанців-партизан кошів Полтавського (під командою «отамана» Поручника Уренюка) та Катеринославського (під командою отамана Родіона Федорченка). Ці частини відступали в свій час до Криму і були разом з армією Врангеля евакуйовані до Царгороду³⁶, звідки заходами нашого посольства та на вимоги вищезгаданих отаманів були відправлені через Роминію на приєднання до Військ УНР. Пізніші події затримали ці відділи на території Роминії, а тому, що всі ці люди були в тяжкому матеріальному становищі, обірвані і босі, Місією було вжито заходів, аби їм було дозволено нанятись на польові роботи. В цьому Рومинський Уряд нам відмовив, але погодився взяти бажаючих на різні роботи при військових інституціях.

Ці робітники одержували до цього часу лише невеликі аванси в рахунок платні за працю, а тепер після ряду інтервенцій з сторони Місії Руминський уряд встановив для них поденну платню 12 леїв, та обіцяно видати одяг.

Відносно інтернованих в Брашові і Фогараші вдалося Місії добитись від Руминського Уряду (теж після декількох інтервенцій) дозволу, аби їх улаштувати на роботи при двох цукроварнях, при умові збереження військової організації. Перша партія в 250 чоловік вже відправлена: 150 чоловік під командою сотника Юрченка до Джурджіу³⁷ (Добруджа) та 100 чоловік до Заражан³⁸ (Бессарабія).

Умови праці: звичайні робітники – щоденно 10 леїв та харч і помешкання; фаховці від 20 до 30 леїв.

Старшини, які будуть доглядачами при робітниках, мають платню 500 леїв місячно плюс харч і особливе помешкання. Старшини не на командних посадах, але фаховці: техніки, агрономи і и[нші] будуть одержувати вищу платню – поки ще остаточно вона не встановлена.

До цього часу в таборі [у] Брашові провадились курси грамоти для козаків, а також загальної освіти, провадилось військове навчання і екзерциції³⁹, навчання закордонних мов: роминської, французької та німецької.

При таборах Брашові та Фогараші організовано хори співаків, та при Фогараші «Громаду»⁴⁰.

В останні дні нами одержано від Міністерства Війни Рومинського повідомлення, що Радою Міністрів Рومинії постановлено: всім інтернованим на території Румунії старшинам українцям і врангелівцям видати по комплекту одягу та по два комплекти білизни; місячна платня для цих старшин затверджується по 300 леїв кожному, причому видаток цей робиться за рахунок Франції.

При здійсненні цієї постанови буде безумовно корисніше вимагати від старшин організації військового навчання та самоосвіти військового та загального виховання, чого на жаль дуже бракувало до тепер, ніж посторонньої роботи.

В останні тижні розв'язані російські табори для інтернованих і ті з врангелівців, які не зажадали відправитись на роботи, надсилаються до українських таборів, наслідком чого в деяких таборах пішли досить гострі суперечки між українцями та врангелівцями. Місія вживає всіх можливих заходів перед Руминським урядом, аби відокремити ці два елементи один від другого, що доси не вдалося, але здається тепер при умові відправки наших людей на роботи, цього розділення вдасться досягнути. Серед врангелівців мається досить багато українців і майже всі вони уперто просяться, аби їх прийняти до українських відділів. Заходи в цьому відношенні перед Руминською владою вжиті, але справа остаточно ще не вирішена.

Маючися серед врангелівців Кубанці і майже всі Донці просяться до Української Армії, хоч напр[иклад] в Фогараші комендант врангелівських відділів заборонив всякі зносини своїх підлеглих з українцями.

Ціж самі врангелівські елементи (по донесенню наших людей) з захопленням читають надсилаєму до таборів від нашої Місії «Українську Трибуну»⁴¹.

Секретар Військової Секції, Поручник В. Гиренко.

З оригіналом згідно:

Т[имчасово] в[иконуючий] о[бов'язки]

Начальника за частини

Загальн[ої] Управи В[ійськового]

М[іністерства], Поручник Садовський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 14–15. Машинопис. Копія.

№ 6

ЛИСТ ГОЛОВИ НДМ УНР В РУМУНІЇ К. МАЦІЄВИЧА
ДО МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ А. НІКОВСЬКОГО⁴²

23 червня 1921 р., м. Бухарест

Високоповажний Пане Міністре!

Відповідаю на Вашого листа від 9-го червня з невеликим запізненням, бо сподіваюсь подати Вам більш точні і докладні відомости по справі, яка нас цікавить, і тому задержував відповідь. Тим часом вирішення її в Румунськ[ім] Мін[істерстві] Війни затягається і я мушу писати Вам до її остаточного вирішення.

Справу продажу віденських набоїв румунськ[ому] Міністерству мені доручено було Пр[ем'єр]-Міністром Прокоповичем⁴³ і І. Чопівським⁴⁴, які зовсім нічого мені [не] говорили про те, що ці набої знаходяться в Вашому розпорядженні. Навпаки зі слів п[ана] Чопівського, а також з телеграм тих, які він разом зі мною надсилав до Відня, я міг зрозуміти, що віденське майно належить його компетенції. Прошу вибачити, що я, не будучи повідомленим про Ваші уповноваження в цій справі, не звернувся також і до Вас.

Мушу також зауважити Вам, що сю справу я розпочав тільки по настоянню Уряду і зовсім без усякої надії і бажання одержати ці гроші для букарештської Місії. Коли румуни дійсно куплять набої, то при умовленій нами ціні в 1,2 (одна і дві десятих) лея за набой вся сума, яку вони нам виплатять, витягатиме 3,5 міл[йонів] леїв, має бути передана Уряду, чи тим особам, кому він накаже. Такий наказ Уряду я і одержав. Власне ж для нашої Місії треба 40–50 т[исяч] леїв місячно.

Окрім того попередні умови, які запропонували нам румуни, питання виплати грошей ставили на дуже сумний ґрунт, бажаючи внести гроші «на рахунок України». Дуже легко було зрозуміти, що ці гроші, при такій умові ніколи не дістануться нашому Урядові, а підуть на конто⁴⁵ тих розрахунків, які має Румунія з Росією і Україною. Меж тим справа йшла і наш інтерес полягав в тому, аби зараз одержати готівку і тому я це питання поставив на ґрунт приватної купівлі румунськ[им] Мін[істерством] Війни у нашій Місії, з умовою, щоб гроші були виплачені нам в Букарешті. Треба сказати, що ця умова найбільш затримує продаж, бо, як Ви самі добре розумієте, при нашому важкому становищі всі наші клієнти радо готові взяти наше майно без виплати з нього грошей.

При таких умовах мені тепер ніяково вже міняти свої пропозиції на ті, які Ви в своєму останньому листі мені подаєте. Можу запевнити Вас в тільки одному, що не половину, а всі гроші Ви одержите, якщо Уряд мені це накаже. Тому я дуже прошу Вас, вельмишановний п[ане] Міністре, допомогти провести цю справу всіма засобами, які знаходяться в Вашому розпорядженні. На ціх днях я виїзжаю до Уряду, зроблю там доклад про все становище цієї справи, а також і про Ваше бажання отримати ці гроші і зараз же Вас сповіщу про результати мого докладу. Сподіваюсь, що ніяких перешкод в тому, аби ці гроші були передані Вам, я не зустрі-

ну. Дуже добре, що Ви мене про це повідомили, бо я мав досі накази все передавати до Гарнова⁴⁶, де як Ви знаєте відчувається страшна потреба в грошах і де теж, я знаю, покладають великі надії іменно на цю справу.

Я також як і Ви, п[ане] Товаришу, дуже відчуваю наше важке політичне і фінансове становище. Гірш всього, що ситуація загальна складається не зле, дякуючи ліквідації Врангеля і скрутному майже катастрофальному положенню большевиків. Все питання полягає в тому, аби ми мали можливість триматися, продовжувати свою працю по організації України, вести дипломатичну акцію і фінансувати співчуваючи нам організації і групи нашого громадянства, як на Україні, так і за кордоном. Певне, що для всього цього потрібні гроші і аби наш спільник, який тепер нехтує нашою справою це зрозумів, то тоді ми дуже швидко мали б можливість повернутися на свою територію.

Я теж, коли писав Вам про Болгарію, не лічив цю думку цілком безгрунтовною і дивився на неї, як один з засобів спасти положення. І взагалі треба було щось міркувати, щоб допомогти Уряду у його скрутному становищі. Цілком поділяю Ваші погляди відносно сучасної міжнародної ситуації, в якій зараз дуже трудно розібратися і в якій трудно знайти наше місце і наших майбутніх спільників. Власне через це я і висунув Болгарію, яка займає досить нейтральне положення і тому краще других країн може бути тимчасовим притулком для нашого Уряду.

Маєте рацію, п[ане] Товаришу, що такі питання краще обговорювати в персональних розмовах, ніж в листах. Я все ж таки сподіваюся бути у Відню, бачитися з Вами і про все докладно переговорити. Дуже можливо, що свій приїзд я сполучу з закінченням справи продажу набоїв.

Бувайте здоровенькі, бажаю поспіху в Вашій важкій праці і дуже прошу не забувати мене в своєму листуванні.

З правдивою пошаною щиро відданий Вам

К. Мацієвич

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 24–25. Машинопис. Копія.

№ 7

ІНФОРМАЦІЯ ПРО МАЙНО НДМ УНР В РУМУНІЇ

Б/д, м. Бухарест

Майно

2 авто (за один, який був переданий Місії п[аном] Шадлуном⁴⁷, марки Пірс давали 200 000 рум[унських] лей).

6 друкарських машинок на 5 урядовців (2 з них нових).

Готівка і борги

1. На 8 277 000 %% паперів⁴⁸.
2. На 300 000 000 гривень (чекають ще на 600 м[ільйонів]).
3. 150 000 нім[ецьких] марок, яких було позичено Місією зимою скарбовому товариству в Букарешті.

4. Гроші, які виплачує арендатор Азраель за аренду майна Русько-Дунайського Пароплавства в Болгарії, вносяться на приватний біжучий рахунок п[ана] Мацієвича. Зараз в банку 50 000 болг[арських] левів, на які наложено арешт.

АДМИРАЛ ОСТРОГРАДСЬКИЙ⁴⁹

Одержав і одержує величезні кошти за аренду та від продажу майна Русько-Дунайського пароплавства в Румунії, яке складається з 60 суден, барж та пароплавів, механічних майстерень, земельних участків та резервуару для гасу на 150 000 пудів в Рені⁵⁰, Галаці⁵¹, Кілікії⁵².

З цих грошей п[ан] Адмирал лише за останні місяці видав, відмовляючи Посольству в Царгороді,

1. Місії в Бухарешті на ремонт другого авто для власних поїздок 50 000 лей
2. На шини та покришки для шин авта 250 000 лей
3. Позичково Місії в Бухарешті двічі по 25 000 лей 50 000 лей
4. На поїздку п[ана] Генер[ала] Дельвіга⁵³ до Парижу 25 000 лей.
5. Персонально п[ану] Ген[ералу] Гулому-Гуленку⁵⁴ крім інших видач 250 000 лей.

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 28–28 зв. Машинопис. Оригінал.

№ 8

РАПОРТ ШЕФА ВІЙСЬКОВОЇ СЕКЦІЇ НДМ УНР В РУМУНІЇ
ГЕНЕРАЛА С. ДЕЛЬВІГА ВІЙСЬКОВОМУ МІНІСТРУ
ГЕНЕРАЛУ М. БЕЗРУЧКУ⁵⁵

5 липня 1921 р., м. Бухарест

Представляю при цьому звіт про стан українців, інтернованих на терені Румунії.

В сучасний мент старання Місії полягають в тому, щоб поліпшити матеріальне становище їх, діставши яку не-будь працю. Без цього не можна вимагати правильного ведення військових вправ.

На жаль, полагодження справи звільнення інтернованих з таборів вимагає великого труда і ще тепер не може уважатися вирішеним. Наприклад, партія партизанів, одправлена в Буковину на цукроварню, затримана місцевою владою в путі, і, можливо, повернеться до табору, не дивлячись на дозвіл Совіта Міністрів.

Праця в державних інституціях оплачується дуже нерегулярно.

Визволяти дрібні партії старшин на тимчасову працю, яку можна дістати, досі не удавалось.

Брак грошей не дозволяє використовувати згоду Ромин на командировку наших старшин до їхніх військових шкіл. В сучасний мент проходить з добрим успіхом курс Вищої Військ[ової] школи сотник Чайківський. Належить ужити всіх заходів, щоб дати йому змогу скінчити курс. Крім нього проходить курс пілотажу в авіаційній школі поручник Остроградський, якого фінансує його батько.

Маємо дозвіл ще на одну вакансію Вищ[ої] Військ[ової] Школи і на командировку 4 старшин для навчання Рومинської мови з метою майбутнього проходження курсу Вищої В[ійськової] Школи. Але, не маючи грошей, використовувати ці дозволи не було можна.

Становище грошове секції остільки зле, що вже 2 місяця утримання не одержуємо, спасибі що маємо помешкання й обід.

Тому для ближчого ознайомлення з військом шляхом поїздок до частин, шкіл і військових інституцій не маю грошей. Приходиться обмежитися персональними знайомствами в дуже обмеженій кількості та літературою. Критичне фінансове становище не знаходиться в зв'язку з ростратою скарбника. Секція вже 9 місяців жиє в борг, який досягає тепер біля 110 000 леїв.

Всі турботи Секції в сучасний мент мають на меті здобути грошей. Справа продажу 3 000 000 набоїв, що знаходяться у Відні, принципно закінчена, але на практиці стоїть на мертвій точці. Про це відомо п[ану] Фещенко-Чопівському, якому Місія про це надсилає повідомлення, яко б[увшому] Голові Торговельної Комісії.

Здавалось би, що можна одержати гроші за 97 кулеметів Запорізького корпусу, яких забрано у нас Роминами. Але одержано відповідь від Рومинськ[ого] В[ійськового] М[іністерства], що вони відкладають ці розрахунки до майбутніх розрахунків з Росією. Ми готовимо протест і будемо боротися, але вичикуємо, щоби не зіпсувати справи з купівлею віденських набоїв.

В останній час Ромини повідомляють, що дадуть нашим старшинам одяг і білизну за рахунок Франції. Досі від Франції ми нічого не мали, крім солодких чемністей.

Сьогодні узнав з самих певних джерел, що на Дністрі Ромини починають переговори з більшовиками, причому в складі комісії роминської призначений представник Мін[істерства] Зак[ордонних] Справ, голова і третій член військові. З різних питань обговорюватимуться справи репатріації на Україну і Росію біженців.

Шеф Військ[ової] Секції Ген[ерал] Пор[учик] Дельвіг

З оригіналом згідно:

Т[имчасово] в[иконуючий] о[бов'язки]
Начальника Загальн[ої] част[ини]
Загальної Управи В[ійськового] М[іністерст]ва,
Поручник Садовський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 13–13зв. Машинопис. Копія.

№ 9

РАПОРТ ОТАМАНА ПОЛТАВСЬКОГО ПАРТИЗАНСЬКОГО ЗАГОНУ
В. УРЕНЮКА МІНІСТРУ ЗАКОРДОННИХ СПРАВ
ТА ГОЛОВІ НДМ УНР В РУМУНІЇ К. МАЦІЄВИЧУ

27 жовтня 1921 р., м. Бухарест

Маю шану уклінно прохати Вашу Вельмишановність при докладі Панові Головному Отаманові доложити про мій проект в справах військово-

вих повстанчих операцій на Таврії й в Криму й склопотати мені дозвіл на приїзд мій для докладу по цьому питанню Панові Головному Отаманові.

Отаман [В.] Уренюк

Р е з о л ю ц і я : Це буде тільки зайва витрата грошей в леях! В разі, коли справа не вимагатиме грошей, хай її полагодить Пересаді в порозумінню з Виговським [Ваговським]. Дивно, що цей невідомий «отаман» не порозумівся з Гулим і не виїхав разом з ним. Треба бути обережним.

15 листопада 1921 р.

Р е з о л ю ц і я : Пересилаю Вам Отамане згідно просьби п[ана] посла Мацієвича.

12/XI [?]

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 29. Рукопис. Оригінал.

№ 10

ЛИСТ ГОЛОВИ НДМ УНР В РУМУНІЇ К. МАЦІЄВИЧА ТА ШЕФА ЇЇ ВІЙСЬКОВОЇ СЕКЦІЇ ГЕНЕРАЛА С. ДЕЛЬВІГА ДО МЗС УНР

8 лютого 1922 р., м. Бухарест

В відповідь на відношення Міністерства ч. 1051/6356 від 28 листопаду в справі рапорту ген[ерала] ГУЛОГО, Місія має честь подати такі відомости і пояснення:

1) Місія У.Н.Р. в Румунії ніколи не одержувала ні наказу П[ана] Головного Отамана, ні розпоряджень Уряду з приводу фінансування організації ген[ерала] ГУЛОГО. Навпаки, Місія мала тільки наказ допомогти організації ГУЛОГО добути необхідні кошти з Румунського штабу і улаштувати їй правне становище, а також її відношення до Румунської влади. Коли виявилось, що з Румунських джерел ніяких коштів отримати неможливо, то Місія сама, по своїй ініціативі, запропонувала ген[ералу] ГУЛОМУ свою фінансову підтримку в розмірі кошториса, складеного на нараді Місії і представників організації ген[ерала] ГУЛОГО. Не маючи ніяких для цього кредитів, Місія могла ці гроші видати тільки з загальних сум, на що власне не мала права. Робилось все, вважаючи діяльність організації дуже важливою, а також на підставі того, що донесення Місії про це фінансування не зустрінуло ні з боку Міністерства, ні з боку Уряду взагалі ніякого протесту. Таким чином тільки добровільна фінансова допомога Місії дала можливість організації ГУЛОГО налагодити і провадити свою працю.

2) Не маючи спеціальних кредитів, Місія виплачувала ген[ералу] ГУЛОМУ необхідні йому кошти по мірі того, як сама їх отримувала. Тим часом гроші були видані на перший місяць зараз же після того, як відбулася вищезазначена нарада, і видавалися завжди, як тільки в касі [з'явилися] які то будь кошти. Починаючи з травня місяця і до листопаду організація генер[ала] ГУЛОГО одержала від Місії 220 тис. леїв, 47 тис. думських рублів, 11 мільонів гривень. За той же час члени Місії не одержали

утримання: Голова Місії за 6 місяців, Шеф Військової секції за три, а всі останні співробітники за два с половиною місяця. Таким чином, Місія виплачувала потрібні ген[ералу] ГУЛОМУ кошти за рахунок свого персоналу, причому довелося робити і приватні борги. Ген[ерал] ГУЛОМУ все це було відомо, бо він дійсно багато часу проводив в Букарешті, але це зовсім не мало ніякого зв'язку з отриманням грошей, бо скільки б він в Букарешті не сидів, отримати більше того, що Місія давала, він не міг.

3) Що стосується до ліквідації процентових паперів, які знаходились на схованці в Румунській скарбниці, то Місія не могла почати її раніш одержання на це дозволу Уряду, який привіз п[ан] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИК⁵⁶ 15 жовтня. Але знову таки, вважаючи потребу в коштах організації Ген[ерала] ГУЛОГО надзвичайно важливою, Місія почала заходи по підготовці цієї ліквідації і визволенню паперів з Румунської Скарбниці ще за кілька тижнів до приїзду п[ана] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИКА. Справа ця дійсно вийшла затяжна, бо ті умови, на яких процентові папери було покладено в румунську скарбницю, вимагали вивозу їх з межів Румунської Держави. Для того, аби отримати їх до рук Місії, треба було ужити заходів для зміни цих умов. А це вимагало часу, бо необхідна була резолюція самого Міністра Фінансів. Тим часом Місія цього добилась, незважаючи на те, що наше становище тоді було з політичного боку дуже непевне, про що я повідомляв Міністерство. Але Місія зробила ще більше. Для визволення паперів треба було платити значні кошти скарбниці і адвокату за допомогу в Міністерстві Фінансів. Так окремі члени Місії зробили приватні борги і своїми коштами сплатили [ім] для того, аби скоріш визволити папери, бо в касі Місії не було абсолютно ні одної леї. Все це робилось після того, як стало відомо, що всі процентові папери мають бути продані для задоволення потреб виключно організації ген[ерала] ГУЛОГО, а Місії нічого не залишиться. Свідками всього цього були і сам ген[ерал] ГУЛИЙ і ЛЕБІДЬ-ЮРЧИК. Ці борги і досі членам Місії не повернуті, не дивлячись на те, що організація ген[ерала] ГУЛОГО отримала від ліквідації процентових паперів поверх 200 тис. леїв.

4) Коли підрахувати всі ці кошти, які отримала організація ген[ерала] ГУЛОГО від Місії, то [сума їх] досягне 500 тис. леїв на протязі від 1-го травня по 1-е листопада. Маючи також на увазі, що ця організація отримувала окрім того кошти безпосередньо від Уряду, від П[артизансько] П[овстанського] Шт[абу]⁵⁷ і чинних джерел, то можна вважати без значного перебільшення, що місячний бюджет цієї організації виносить не менше 120–140 тис. леїв. Такий бюджет рівняється чотирьох-місяшному бюджету нашої Місії, як Дипломатичної, так і Військової. На нашу думку ні Місія, ні тим більше Уряд, який в той час знаходився в надзвичайно скрутному фінансовому становищі, не заслуговують ніяких докорів, що організація ген[ерала] ГУЛОГО не була відповідно фінансована. Навпаки, [щодо] військової праці такі як генерал ЛЕОНТОВИЧ тієї думки, що з такими коштами можна було зробити не порівнюючи більше.

5) По згоді Місії з організацією ген[ерала] ГУЛОГО фінансування її відбувалося на тій умові, що ген[ерал] ГУЛИЙ мав представляти в Місію

грошові справоздання⁵⁸, щомісяця. За весь час ні одного такого справоздання не поступило, бо не можна лічити таким одно повідомлення ген[ерала] Гулого, в якому він подає відомости про видачу ріжним особам авансів, без копій яких-небудь документів. Власне на підставі цього одного Місія повинна була давно припинити фінансування такої організації, і коли вона винна в чому, то не в тому, що вона затримувала видачу грошей ген[ералу] ГУЛОМУ, а в тому, що вона не припинила зовсім цієї видачі. Але зогляду на важливість справи і на те персональне довір'я, яким користувався в Місії ген[ерал] ГУЛИЙ, Місія не стала на цей цілком формальний шлях.

б) Організація ген[ерала] ГУЛОГО ніколи не користувалася особливим довір'ям і допомогою румунських урядових інституцій. І все, що робилося і було зроблено для неї, все залежало від персональних відношень і заходів Місії. Змінилося відношення до Місії румунських урядових кол, під впливом переговорів з більшовиками, і умови праці організації ген[ерала] ГУЛОГО значно погіршали. Окрім того, саме поведження організації, повна відсутність конспірації, постійні сварки і конфлікти, все це понижувало авторитет і працездатність організації.

Таким чином, з наведених вище пояснень і відомостей видно, оскільки має фактичних підстав рапорт ген[ерала] ГУЛОГО про «байдуже відношення і слабу допомогу» Букарештської Місії. В цьому рапорті не приведено ні жодного конкретного факта, ні жадного документа, який міг би доказати правдивість тих обвинувачень, які в ньому поставлені. Місія певна, що таких фактів і документів нема і не може бути.

Залишаючи ширше питання про причини неудачі діяльності ген[ерала] ГУЛОГО в Румунії і на Україні, які лежать в більшій своїй частині за межами відповідальности й вини окремих осіб і організацій наших, Місія повинна звернути увагу, що по деяким фактам, їй відомим, багато спричинився до цього не відповідальний склад самої організації ген[ерала] ГУЛОГО, його невміле поведження справою, а також в деяких випадках можливо і нерозуміння своєї відповідальности в такій важливій і делікатній справі. Як доказ цього Місія долучає до цього: 1) Доклад сотника ВАСИЛЮКА, одного з постійних співробітників організації, 2) копії листів на ім'я Місії сотника МОШИНСЬКОГО і сотника ЄМЕЛЬЯНОВА.

*Голова Місії УНР в Румунії К. Мацієвич
Шеф Військової Секції С. ДЕЛЬВІГ, ген[ерал]-поручник*

З копією згідно:

Головного Військово-історичного Музею-Архіву Діловод,
адм[іністрації] підх[орунжий] Уланівський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 9–9зв. Машинопис. Копія.

№ 11

ЛИСТ СОТНИКА П. ЄМЕЛЬЯНОВА
ДО МІНІСТРА ЗАКОРДОННИХ СПРАВ УНР

5 (18) січня 1922 р.

Вельмишановний Пан Міністр!

Вы наверное уже слыхали о том, что произошло 6/19 ноября м[инувшего] г[ода]. Начальство все уехало для благодушествования в Бухарест, бросив на произвол судьбы больных, голодных и раздетых людей. Я один из всех тяжело раненый не получил до сего времени никакого денежного пособия на лечение. Прошло два месяца, а я только сегодня, первый раз леж в кровати, смог взяться за ручку, чтобы написать Вам о своем тяжелом положении. Квартирохозяева не выбросили на улицу, кормят и ухаживают из сострадания. Два врача меня пользовавшие, видя, что я им не плачу, перестали посещать совершенно, тогда как лечение затянется еще месяца на два, по их мнению. Положение для моего здоровья создалось катастрофическое. В мой мозг не вкладывается, как честные руководители могли бросить тяжело раненого без оказания ему медицинской помощи, при том, что ими растрочены казенные деньги по кафе-шантанам и клубам в карты. Этот факт и будет доказано, когда будет следователь. Я умоляю Вас, Господин Министр, приказать меднолобым преступникам немедленно мне выслать необходимую для лечения сумму денег. Кровь, пролитая лучшими сынами родины, мимо не пройдет них и возмездие последует.

Я верю в Вашу душевную отзывчивость и питаю уверенность, что Вы, Господин Министр, и только Вы не дадите мне, понесшему свою жизнь за спасение родины, погибнуть от раны, как собака выброшенным на улицу.

Вы простите за резкость этого письма, но я еще болен и без ужаса не смогу говорить о том, что произошло на моих глазах.

Господин Министр, дайте мне возможность увидеть Вас и я с документальными данными докажу о преступности тех, кто теперь возможно сидит при Вас и лжет без конца.

Преданный и покорный Ваш слуга П. Емельянов

З копією згідно:

Головного Військово-історичного Музею-Архіву Діловод,
адм[іністрації] Підх[орунжий] Уланівський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 10–10зв. Машинопис. Копія.

№ 12

РАПОРТ МОЛОДШОГО СТАРШИНИ ДЛЯ ЗВ'ЯЗКУ ВІДДІЛУ
ПОВСТАНСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ГЕНЕРАЛЬНОГО ШТАБУ
СОТНИКА В. МОШИНСЬКОГО ДО ШЕФА ВІЙСЬКОВОЇ СЕКЦІЇ
НДМ УНР В РУМУНІЇ ГЕНЕРАЛА С. ДЕЛЬВІГА

13 січня 1922 р., м. Бухарест

Доношу Вам, Пане Генерале, про випадки, які трапились зі мною та другими українськими старшинами при відправці нас на той бік Дністра.

Прибувши до м. Кишиніва від Парт[изанського] Повст[анського] Штабу з завданням відправитись до м. Одеси, я з'явився до Полк[овника] СТЕФАНІВА⁵⁹, Нач[альника] Штабу Південної групи. П[ан] Полковник сказав мені, що він мені переправитись pomoже, але зараз у нього нема грошей і він просить мене піти з ним до французького Консула Кап[ітана] ГЛЯСЕ, від якого можна отримати на це діло допомогу. Я згодився. Після довгих розмов з французом, послідній запитав мене, чи вистарчить мені 2 тисячі леїв, – я відповів, що вистарчить. Тоді він видав гроші і П[ан] Полковник видав на них росписку. Повернувшись до дому, п[ан] Полковник видав мені тільки 1000 леїв, а другу залишив собі, куди ці гроші пішли – я не знаю.

Другий випадок трапився з сотником КАЗАКОМ, який, одержавши завдання, видав росписку на півтори тисячі леїв, а одержав тільки п'ятьсот.

Третій випадок був з сотником ВЕЛИЧКО, який хтів їхати з завданням від П[ана] Полковника до Миколаєва, Херсона, Харкова і повернутися до Кишинєва через Знаменку, і на цю подорож він має одержати дві тисячі леїв від румун. П[ан] Полковник пішов з сотником ВЕЛИЧКО до Штабу Корпусу, де румунський шеф інформаційного бюро, Майор ІЛЕСКУ дав сотникові ВЕЛИЧКОВІ підписати росписку на 6 000 леїв, послідній здивувався і спитав, чого це так, – він же має одержати всього дві тисячі. На це майор відповів, що дві тисячі йде Полковн[ику] СТЕФАНІВУ, 2 тис. румунам і 2 тис. сотникові ВЕЛИЧКОВІ. Сотник ВЕЛИЧКО на таку комбінацію не згодився і не поїхав.

Отже, я мушу зазначити на послідок, що своїми вчинками п[ан] Полк[овник] СТЕФАНІВ відбиває охоту працювати ідейним робітникам, які один за одним покидають його.

Підписав:
сотник МОШИНСЬКИЙ

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 10. Машинопис. Копія.

№ 13

ДОПОВІДЬ СОТНИКА ВАСИЛЮКА ПРО ХІД ОРГАНІЗАЦІЇ ПОВСТАННЯ ПРОТИ БІЛЬШОВИКІВ НА ПІВДНІ УКРАЇНИ У ЧЕРВНІ-ГРУДНІ 1921 Р.

6 лютого 1922 р., м. Будапешт

Персональний склад

Ширша і систематична праця по організації повстання на півдні України почалась 30 червня 1921 р., т[о] є[сть] з часу організації Штабу Південної Партизано-Повстанчої групи в Кишинєві.

До того часу праця хоч і велась, но мала характер випадковий і не систематичний.

Підбор працівників організаторів оказався досить невдачним, що і дало невідрадні результати праці.

З огляду на те, що голові організації прийшлося дуже часто роз'їжджати поза межі Бессарабії по справах, то вся організаційна робота лягла

на Начальника Штабу групи Генерального Штабу Полковника С[Т]ЕФА-НОВА та Начальника Цивільного Керування групи п[ана] ПОПЛАВСЬКОГО⁶⁰.

Підполковник СТЕФАНІВ – незамінний Начальник Штабу дивізії, чоловік високо дисциплінований і освітлений, який привик добре виконувати військові накази, в Кишиневі на самостійній праці оказався не на своїм місці.

Начців п[ан] ПОПЛАВСЬКИЙ по своїй працездатності і знакомості з підпільною організаційною працею уже зовсім оказався не дома, бо праця його заключалась в переводі грошей, занятті місця, а почасти була шкідливою і для самої справи із-за неуміння заховувати конспірацію.

Помішником Начальника Штабу був призначений підполковник ЧОРНЕНКО-ЧОРНИЙ⁶¹. Чоловік дуже працездатний, але не маючи віри в успіх діла, займався весь час веселим проведенням часу, до справ не [тор]каючись.

Н[ачальни]ком Оперативно-організаційного відділу штабу групи був привезений з Польщі сотник КОВАЛЬЧУК, гарний товариш і щирий та певний українець, але спосібний добре виконувати обов'язки посилено, що він за весь час тільки і робив без закиду.

Н[ачальни]ком розвідочного відділу штабу був я, теж не на своєму місці, бо там слід би сидіти старшині генерального штабу, то і пришлося мені виконувати обов'язки тільки посиленого і писаря штабу.

Помішником Начціва був п[ан] Савенко, який, вибираючись на підпольну працю на Україну – через Румунію, захватив з собою з Польщі 5 тюків своїх річей, що зразу могло визначити його спосібність і охоту до підпольної праці. Дійсно дуже скоро заявив себе хворим, і отримавши державну підмогу, поїхав на дачу лічитись і більше до праці не вертався.

Не дивлячись на скрутні грошові засоби, Начців теж мав свою канцелярію, з Начальником канцелярії п[аном] МЕДВЕДІВИМ на чолі.

Хід праці

Для організаційної праці фактично приступлено було 2-го липня. Послано зв'язкового старшину до IV Румунського корпусу сотника ДОЛІНЮКА⁶² та налагоджено 3 переправочно-розвідочні пункти на березі Дністра, іменно в Атаках⁶³, Вадрашкові⁶⁴ і Криулянах⁶⁵, з яких працював без закиду тільки в Криулянах з сотником ГУЛІСМ на чолі.

Була спроба заложити такі ж пункти і в других важких місцях на Дністрі, але по різних причинах невдачно.

Налагоджено досить гарно справу в румунських штабах по переправі організаторів та зв'язків на Україну.

Розділено південну групу на райони, попризначувано Командуючих районів на цивільних керівників.

Військовим і цивільним начальником 1-го Одеського району був призначений п[ан] ПШОНИК⁶⁶. Йому було запропоновано негайно відправитись з Кишинева в свій район для підпольної праці, але вже в перший день після означеного наказу він зредагував і був головним ініціатором

рапорта всіх цивільних представників районів до Уряду та до Місії, в якім строго критикувалась діяльність наших керівників в Румунії і в якім було зазначено, що вони відказуються приймати такі відповідальні пости і на Україну не поїдуть. Рапорт цей недвозначно звучав так: «Чую себе не відповідним для сучасної підпільної праці на Україні і їхати туди не рішаюсь». Хоч зміст рапорту був дуже ясний, но Штабом групи не був взятий під розвагу і праця людям і зокрема і п[ану] ПШОНИКУ була накинута просто насильно, що відразу определило дальшу працю. Дальша праця п[ана] ПШОНИКА звелась до сидіння в кольонії Шабо⁶⁷ на березі Дністра разом з дружиною, до провокування Штабу групи і взагалі наших керівників і до висисання державної копійки – грозючи в противнім случаю припинити працю, і так аж до листопада місяця. Біля себе в Шабо зібрав він більше десятка ріжних авантюристів, які висилались Штабом груп на Україну, но не бажаючи туди йти і не рішаючись відкрито об цім заявити Штабові йшли до ПШОНИКА, як до противної сторони, сиділи з ним разом по місяцю і більше і займались провокаціями не тільки Штабу і всеї української справи, але навіть і румун. Дійшло навіть до того, що большевики, довідавшись про цю лавочку, переправились через Дністро, зробили нальот на квартиру ПШОНИКА, його ранили, а в його компанії повідбирали досить важні документи, які компрометували як і нас, так і румун.

Командуючим II-го Александрійсько-Херсонського району було призначено, прибувшого з Польщі сотника ЯМЦУКА. Сотник ЯМЦУК добрий начальник господарчої частини курія, но не командуючий, об чім він і сам не раз заявляв чинам штабу, но ця заява чому-то не була прийнята під увагу. Висланий для переправки на Україну в свій район, він просидів півтора місяця в Вад-Рашкові на березі Дністра, не рішаючись перейти, то вилаяв Штаб групи і заявив начальнику пункта поручнику ГРШНОМУ⁶⁸, що по переході на Україну, пристроїться де-то на вокзалі у свого брата комуніста і палець о палець не вдарить. На цим його діяльність скінчилась і як від нього, так взагалі з II-го району до листопада не було ніяких відомостей.

Начцівом II-го району був призначений п[ан] Дмитро ХОРУНЖИЙ⁶⁹, який перевівши чимало грошей і просидівши з місяць на березі Дністра, вернувся назад в Кишинев, пристроївся на чорну роботу і до листопада до праці не мішався.

Командуючим III-го Катеринославського району⁷⁰ був призначений сотник НЕСТЕРЕНКО⁷¹, який в той час мав повсталий відділ на Україні, однакж від нього до посліднього часу не поступило ніяких відомостей і я думаю, що він навіть не знав про своє призначення, тим більше, що з Головного П[артизансько] П[овстанського] Штабу Ком[андуючим] III-го р[айону] був призначений поручник ВЕРБІЦЬКИЙ⁷².

Начцівом III-го району був призначений п[ан] СКЛЯР⁷³, приїхавший ще в березні з Польщі. Він відправився до місця призначення і про нього були 2 рази відомости, що він живий і працює, но від нього самого ніяких інформацій про свою працю не було.

Командуючим IV-го Балтського [району] був призначений Отаман ЗАБОЛОТНИЙ⁷⁴. По чутках і з приватних відомостей, діяльність його була досить широка, но безпосереднього зв'язку від нього до Штабу за весь час не було ні одного. Коли і отримувались відомости про його діяльність, то від його старшин і козаків, які переходили до Бессарабії і інтернувались. З IV-го району приходив раз поручник ЧЕХОВИЧ⁷⁵, який був висланий туди Штабом групи, і працював як Начальник Штабу Придністрянської бригади, якою командував Отаман КІРШУЛ.

Начівом IV-го району був призначений п[ан] НОВОГІРСЬКИЙ, про діяльність якого в Штабі групи не було ніяких відомостей.

З огляду на те, що зв'язки, посилаємі Штабом групи, все таки попадали до ЗАБОЛОТНОГО, то його робота, можна сказати, координувалась Штабом групи і була задовольняючою.

Військовим і цивільним Начальником Умансько-Чигиринського району був призначений, находячийся в означенім районі з повстанським відділом Отаман ДЕРЕЩУК⁷⁶. До нього було вислано кілька старшин та козаків, но від нього ніяких зв'язків і інформацій не було.

За весь вищезазначений час, від часу до часу, було вислано в розпорядження Ком[андуючих] районів до 30 чоловік, по більшій часті мало працездатних старшин і козаків. Назад вернувся тільки два рази козак УСАТИЙ з Катеринославщини та поручник ЧЕХОВИЧ з Ольгопольщини. Про других відомостей більше не було і взагалі всякі інформації з України записувались від випадкових людей. Дальша праця Штабу групи в Кишиневі зводилась до писання розвідочних звітів раз на місяць та виміни їх з другими розвідочними Бюро, іменно румунським, французьким та польським, до гризоти де взяти коштів для утримання такої громіздкої і широкої інституції, як Штаб групи, в яким разом працювало 15 чоловік, і до висилки людей на Україну, яких вислано за увесь час, як і вище зазначено, не більше 30 чоловік і то маловартісних для цієї справи. Документів на перехід границі правда було взято біля 200 з румунських штабів, но прочі люди, взявши документи і підмогу на дорогу, по більшій часті гроші пропивали, вертались з берега і щоби хоч себе чим-небудь оправдати, займались провокаціями і способу боротьби з такими авантюрними типами навіть не находилось. Щоб це не було голослівним, то я кажу кілька прізвищ таких типів, іменно: поручник ІВАЩЕНКО, сотник ГУЛЕНКО, поручник СВІНЦІЦЬКИЙ, поручник ГОНЧАРУК, поручн[ик] ДЕРЕВ'ЯНЧЕНКО, сотник НОВІЦЬКИЙ⁷⁷ і т. д. Майже ні один з них в частинах регулярної армії УНР не був, а чому вибирались іменно такі типи, поприлипавши до справи не знати звідки і майже нікому не відомі люди, а не використовувались дійсні українці і повстанці, яких сотнями можна було набрати в таборах інтернованих, а також з розташованих на приватних роботах старшин та козаків, як це і пропонував не раз Секретар Військової Секції Місії Поручник ТРЕПКЕ⁷⁸, які, як напр[иклад] з групи Отамана ФЕДОРЧЕНКА, годились їхати навіть на свої кошти і люди ще зовсім не знакомі з авантюризмом, то мені просто неясно.

Коли і пересилались зв'язки і організатори, то я не пам'ятаю случая щоби кому із них була дана ясна і точна задача зробити от те-то і те, а просто посилались люди як ніби то для того, щоб їх спекатись і поскоріше переправити в Україну.

Весь прочий час сходив на балачках і на перетравлюванні слухів про положення на Україні та про повстанців і до жовтня м-ця ніякої роботи не було. Така праця Штабу групи не була невідома як Місії в Букарешті, так і Урядові, і Головному Штабові, о чім свідчить лист п[ана] Ген[ерала] ДЕЛЬВІГА на ім'я Підполковника СТЕФАНІВА від 25 липня, де ясно зазначено, що «Вас не треба вчити, що кустарним способом повстання підняти не можна», но чому не принималось заходів для поправлення очевидного недостатку мені просто неясно.

Грошова справа групи

Гроші на утримання такої громіздкої інституції і на ведення роботи ген[ерал] ГУЛИЙ доставав і привозив з Букарешту. На скільки було мені відомо, то гроші він доставав з великими труднощами і на отримання кожної полочки тратив не менше двох неділь часу, і звичайно в далеко меншій кількості, як вимагалось в вимоговій відомості.

Мною весь час замічавсь якийсь розвал між нашою організацією і Місією, а до деякої міри і Головним П[артизансько] П[овстанським] Штабом.

Причини розвалу я не знаю, но думаю, що коли б були видні результати праці і давався який-небудь контроль над витраченням, і то производним витраченням, грошей, то цього розладу не було б.

Все таки кожний раз привозив ген[ерал] ГУЛИЙ з Букарешту таку суму грошей, що при умілім витраченні її вона могла вистарчити для забезпечення праці навіть далеко ширшої.

Для ясности подам декілька примірів непроіздних витрат: куплено пишучу машинку за 3500 леїв, написано на ній всього одне відношення по румунські і один розвідочний звіт по французькі і продано з тяжкою бідою за 2500 леїв; значить тисяча утрачена; приїхав один грузинський дурисвіт підполковник МАДАТ і обіцяв дати для переправки на Україну в наше розпорядження 128 грузинських козаків, вимантачив не більш не менш, а шість тисяч леїв ріжночасово, ну і шез безслідно, радий що вдалось надути; раз пам'ятаю видано було 30 000, а навіть 33 000 лей авансу Начальнику Цивільного керування п[ану] ПОПЛАВСЬКОМУ, но щось за ці гроші і за розход їх на справу я не чув, а ненароком бачив рахунок на куплені Начцівом п[аном] ПОПЛАВСЬКИМ із цих грошей гетри, дарма що мав добрі чоботи і черевики; нанималось 5 кімнат, за які платилось добрі гроші, хоч чини Штабу отримували солідну суму грошей в місяць і мали можливість нанимати квартири на свій рахунок і розміщуватись не з такими удобствами; п[ан] ПОПЛАВСЬКИЙ заплатив напр[иклад] пані КУРДИНОВСЬКІЙ за дві кімнати за листопад місяць 1100 лей, а за дві кімнати для мене і для свого Начальника канцелярії, хоч і в мене, і в нього квартира була і туди переноситись я категорично відказувався; приїхав один полковник з Єлисаветградщини, якого зараз

прізвище і не згадаю, втік від більшовиків і хоч не раз заявляв, що участі в нашій роботі ніякої приймати не буде, но йому однако ж було видано не менш двох тисяч лей на утримання і обмундировку, коли цю справу можна було покінчити і 300 леями; на кінець тримати в такий трудний час 15 працівників і виплачувати кожному по півтори тисячі лей місячного утримання, коли фактично працювало тільки 4 чоловіки, а прочі були форменними тунеядцями, бо на них була надія тільки при розвитку ширших акцій на Україні, то це теж було не раціональним. В жовтні місяці був отриманий наказ з центру виступити на Україну і на організацію виступу була асигнована в розпорядження ген[ерала] ГУЛОГО сума мільон лей. За цією сумою їздив ген[ерал] ГУЛИЙ в Букарешт цілий місяць і її не дістав. На кінець з тяжкою бідою дістав процентових паперів приблизно на півмільона лей, які і привіз з м. Кишинів для реалізації на леї. Гроші ці були привезені вже на початку листопада, хоч наказ виступати на Україну був 6-го жовтня. Гроші ці були передані члену фінансової комісії п[ану] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИКУ для продажі. П[ан] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИК передав ці гроші Управляючому фірмою Котляревського п[ану] ФЕСАКУ для продажі. П[ан] ФЕСАК, по мойому вражінню, хотів просто на цім інтересі спекулювати і весь час просто шантажував п[ана] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИКА. Давав гроші частями по 5–10–15 тисяч і, видавши до 200 тисяч лей такими частями на протягу двох неділь, після виїзду генер[ала] ГУЛОГО на Україну решти видавати зовсім відказався і навіть відказався видати розрахунок, коли була можливість п[ану] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИКУ продати цінності в другім місці, заявляючи, що прочі цінності він просто затримує під залогом вже виданих сум, які нібито він видав з каси фірми, хоч документи о продажі грошей вже мались у п[ана] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИКА на руках. П[ан] ЛЕБІДЬ-ЮРЧИК так грошової справи по продажі цінностей не закінчив і посварившись з ФЕСАКОМ поспішно поїхав до Польщі.

Результати праці:

На виручені з цінностей гроші Генер[алу] ГУЛОМУ вдалось одягнути і озброїти 15 чоловік старшин та козаків і тільки 17 листопаду переправитись на Україну в районі Криулян.

Частина грошей була видана п[ану] ПШОНИКУ, якому було доручено спішно скласти бойовий відділ для наступу на Тирасполь і дальше на Одесу. Скільки отримав ПШОНИК грошей – мені не відомо, но знаю, що перед від'їздом Генер[ал] ГУЛИЙ наказав своєму уповноваженому на терені Румунії п[ану] ПОПЛАВСЬКОМУ видати ПШОНИКУ не більше 3–5 тисяч. Після від'їзду Генер[ала] ГУЛОГО ПШОНИК явився до п[ана] ПОПЛАВСЬКОГО і потребував видачі 35 тисяч лей, инакше розпускає відділ, і отримав ще 28 тисяч лей, які і розпустив як сам захотів, но у всякім разі без потреби, як я пізніше сам вияснив, при допиті старшин та козаків.

Самим влучним призначенням, це було призначіння Начальником Штабу I-го району Полк[овника] САВЧЕНКА⁷⁸ (БІЛОУСА). Під його то проводом і переправився відділ в 183 чоловіки на терен України і вдарив на Тираспіль. Завдяки тому, що ПШОНИК, хоч і витратив гроші, но не

зумів озброїти відділу і не зумів налагодити зв'язків по тім боці Дністра, бо зв'язався з ріжними авантюристами, як тільки висисали з нього гроші. А о помочі і не думали, як напр[иклад] Підполк[овник] ДІДУЧЕНКО, якому було доручено дістати 5 лодок для переправи, а він дістав тільки одну, чим затягнув переправу і на Тираспіль прийшлося вдарити не вночі, а вдень, а на кінець втік з лави з кулеметом, чим підніс паніку в рядах повстанців, то експедиція скінчилась невдачею і утечею з добрими стра- тами повстанців назад в Румунію, забивши до 280 большевиків.

Мушу зазначити ще одну досить важну недбалість з нашої сторо- ни: ПШОНИК намагався нав'язати зносини з остатками Одеської по- встанчої організації, на чолі якої в липні стояв Профес[ор] БУЗЬКО⁷⁹. БУЗЬКО перейшов вже було на службу в чрезвычайку разом з жінкою і, бажаючи спровокувати нас, прислав свого кур'єра, як нібито дійсної української організації. Прибувши, кур'єр вів себе між нами настільки відкрито, що не було ніякої трудности його розшифрувати, о чім я ліч- но заявляв ПШОНИКУ, а також докладав Генер[алу] ГУЛЮМУ та Підполк[овнику] СТЕФАНІВУ. На цю справу подивились байдуже і навіть перед виступом на Тираспіль його вислали день наперед в Оде- су. Цей кур'єр по прізвищу ЖИВОТЬКО – одеський чекіст, на очах на- ших розвідчиків сів у Тирасполі на автомобіль і поїхав в Одесу з док- ладом, ну звичайно на день нашого виступу появилася з Одеси комуні- стична бригада в Тирасполі, яка і загнала повстанців назад за Дністер, но могло бути і далеко гірше.

При сучаснім положенню може й не можна було добитись більших результатів по організації й успіху повстання, но при правильній поста- новці діла можна було зробити далеко більше, як було зроблено, хоч для загальної опінії і для очищення совісти, тим більше, що справа як в Ру- мунії, так і на Україні далеко не так вже зле стояла, як об цім доносилося рапортами центру.

Сотник ВАСИЛЮК

З копією згідно:
Головного Військово-Історичного
Музею-Архіву Діловод,
адмін[істрації] підх[орунжий] Улановський

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 11–12 зв. Машинопис. Копія.

№ 14

ЛИСТ ПРЕЗИДІЇ УКРАЇНСЬКОГО З'ЇЗДУ ВІЙСЬКОВИХ ДІЯЧІВ У ПОЛЬЩІ ДО УПРАВИ ФІЛІЇ УКРАЇНСЬКОГО ТОВАРИСТВА ЛІГИ НАЦІЙ У РУМУНІЇ

21 серпня 1923 р., м. Варшава

В імени З'їзду щиро дякуємо всі організації, що підписали надіслан- ний Вами привітальний лист з дня 11 серпня, і Голові Дипломатичної Місії В[ельми] П[оважному] Панові Мацієвичові за прислані привітан- ня і побажання.

Висловлені Українською Еміграцією у Румунії побажання надзвичайно близькі нашому серцю. Просимо вірити, що заклик до об'єднання під прапором Незалежної Української Державности являються гаслом, що об'єднує усіх нас.

З глибоким побажанням

Голова З'їзду Генит[абу] ген[ерал]-хор[унжий] В. Сальський⁸⁰

Заступник Голови ген[ерал] Безручко

Пол[ковник] [?]

Секретарі: М. Ковалів

Волохів

Гудзій

ЦДАВО України, ф. 2471, оп. 1, спр. 1, арк. 8. Машинопис. Оригінал.

¹ *Чехівський Володимир Мусійович* (1876–1937) – громадсько-політичний і церковний діяч, історик, дипломат. Народився на Київщині. Закінчив Київську духовну академію. Депутат І Державної думи. Належав до УСДРП. Член Української Центральної Ради. З 26 грудня 1918 р. до 11 лютого 1919 р. – голова Ради Міністрів УНР й одночасно міністр закордонних справ. З 1921 р. – голова ідеологічної комісії Української автокефальної православної церкви. 1929 р. заарештований у справі «Спілки визволення України» і засуджений до страти, яку замінили на 10 років ув'язнення. 1936 р. термін ув'язнення продовжено ще на 20 років. Розстріляний 3 листопада 1937 р. у Карелії. Автор богословських та історичних творів.

² *Гасенко Юрій* (1894–1933) – інженер, військовий діяч, дипломат. У 1919 р. очолював Надзвичайну дипломатичну місію УНР у Румунії. Автор літературних творів для дітей.

³ *Жванець* – нині село Кам'янець-Подільського р-ну Хмельницької обл., розташоване на лівому березі Дністра.

⁴ *Дорошенко Дмитро Іванович* (1882–1951) – історик, громадсько-політичний і державний діяч. Народився у Вільно. Навчався у Варшавському і Петербурзькому університетах, закінчив Київський університет. Один із засновників Української Центральної Ради. Заступник голови УЦР. Губернський комісар УЦР на Чернігівщині. У 1918 р. – в. о. керівника Міністерства закордонних справ, міністр закордонних справ Української Держави. Професор Українського державного університету у Кам'янці-Подільському. З 1920 р. – на еміграції. Професор Українського вільного університету у Відні, Празі, Мюнхені. Директор Українського наукового інституту у Берліні, Президент ВУАН. Автор численних праць з української історії.

⁵ *Білецький Леонід Тимофійович* (1882–1955) – літературознавець, доктор філології, президент УВАН, дійсний член НТШ. У 1918 р. – приват-доцент Українського державного університету у Кам'янці-Подільському, у 1921–1923 рр. – викладач історії української літератури у Львівському таємному українському університеті, у 1923–1925 рр. – ректор Українського високого педагогічного інституту ім. М. Драгоманова у Празі. Був професором Українського вільного та Карлового університетів у Празі. 1949 р. переїхав у Канаду.

⁶ Імовірно *Шманкевич Євген* (1882 – ?) – історик, юрист, викладач декількох харківських вищих шкіл. Працював у науково-дослідних установах при ВУАН. Репресований у 1930-х рр.

⁷ Імовірно *Чернявський Арсен* (1889–1944) – військовий і громадський діяч, підполковник Армії УНР, голова шкільної управи Військового міністерства УНР. На еміграції жив у Чехословаччині. З 1922 р. – доцент геології, мінералогії та метеорології Української господарської академії в Подєбрадах. Автор записок про роль С. Петлюри у створенні української армії, написаних в еміграції. З 1939 р. – православний священник.

⁹ Нині районний центр Чернівецької обл. Розташований на правому березі Дністра. 23 січня 1919 р. розпочалося повстання місцевого населення проти румунських окупантів. Було придушено 1 лютого того ж року.

¹⁰ Дата не зазначена. Імовірно у листі йдеться про звільнення О. О. Севрюка з посади голови Дипломатичної місії УНР в Італії, який не впорався із завданням організації повернення з Італії полонених українців з колишньої армії Австро-Угорщини, та відправку до Італії нової спеціальної місії. Ця подія датується кінцем липня 1919 р. Проте нова місія до Італії так не відбула.

¹¹ Імовірно *Голубович Всеволод Олександрович* (1885–1939) – політичний і державний діяч. Народився у с. Молдавка Подільської губ. Закінчив духовну семінарію і Київський політехнічний інститут. Належав до РУП, УПСР. Член Української Центральної Ради та її Малої ради, генеральний секретар шляхів сполучення, генеральний секретар торгівлі й промисловості. У 1918 р. – голова Ради Народних Міністрів УНР і міністр закордонних справ. Керівник української делегації на мирних переговорах у Брест-Литовську. За часів Української держави перебував у Лук'янівській в'язниці, у період Директорії редагував періодичні видання УПСР. Неодноразово заарештовувався більшовиками. Працював в Українській раді народного господарства. 1931 р. заарештований і засуджений у справі «Українського національного центру».

¹² *Осецький Олександр* (1873–1937) – військовий діяч, генерал-майор російської армії, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився у м. Крем'янець Волинської губ. Був начальником Полтавського корпусу, командиром Холмської групи. Очолював Генеральний секретаріат (Міністерство) військових справ. Наказний отаман військ УНР. У 1920 р. – голова військово-дипломатичної місії УНР у Бельгії. Залишив спогади. Помер у Парижі.

¹³ *Тимошенко Володимир Прокопович* (1885–1965) – економіст, громадський діяч, доктор філософії (1927), професор. Народився у с. Базилівка Чернігівської губ., нині с. Крупське Конотопського р-ну Сумської обл. Навчався в Інституті інженерів шляхів сполучення та Політехнічному інституті в Петербурзі. Учасник Першої світової війни. У 1918 р. – товариш міністра торгу і промисловості в уряді Української Держави. 1919–1920 рр. перебував у Франції, був економічним радником української делегації на Паризькій мирній конференції. З 1921 р. жив у Чехословаччині. Професор Українського вільного університету в Празі, Українського господарської академії в Подєбрадах. 1928 р. переїхав у США. Професор кількох американських університетів. Помер у Пало-Альто в Каліфорнії.

¹⁴ *Петлюра Симон Васильович* (1879–1926) – державний, громадсько-політичний і військовий діяч, публіцист. Народився на Полтавщині. Член РУП, УСДРП. Редактор періодичних видань у Києві, Львові, Москві. Член Української Центральної Ради, генеральний секретар військових справ. У 1918 р. – голова Всеукраїнської спілки земств, згодом – Головний отаман Армії УНР, голова Директорії. З 1921 р. – на еміграції. Керував діяльністю уряду УНР в екзилі, редагував тижневик «Гризуб». 25 травня 1926 р. убитий в Парижі агентом НКВС С. Шварцбартом.

¹⁵ *Ливицький Андрій Миколайович* (1879–1954) – державний і громадсько-політичний діяч, юрист. Народився у с. Ліпляве Золотоніського пов. Полтавської губ., нині Канівського р-ну Черкаської обл. Член РУП, УСДРП. Закінчив юридичний факультет Київського університету. Був мировим суддею, адвокатом. Член Української Центральної Ради. Губернський комісар Полтавщини. Міністр юстиції, заступник голови (Б. Мартос) уряду УНР. З серпня 1919 р. очолював Міністерство закордонних справ (в уряді І. П. Мазепи), згодом – одночасно й голова Дипломатичної місії УНР у Польщі. З кінця 1920 р. – голова уряду УНР в екзилі, заступник голови Директорії, 1926 р. очолював Державний центр УНР в екзилі. Помер у Німеччині.

¹⁶ *Мазепа Ісаак Прохорович* (1884–1952) – державний і громадсько-політичний діяч, агроном. Народився у м. Костобобрів Новгород-Сіверського пов. Чернігівської губ., нині Семенівського р-ну Чернігівської обл. Закінчив природничий факультет Петербурзького університету. Один з лідерів УСДРП. Земський діяч. У 1919–1920 рр. – міністр внутрішніх справ, міністр земельних справ, голова Ради Міністрів УНР. Учасник Зимового походу. В еміграції у Чехословаччині – викладач українських високих шкіл. Член виконкому Робітничого і Соціалістичного Інтернаціоналу. З 1950 р. – засновник Української соціалістичної партії.

¹⁷ *Омельянович-Павленко Михайло Володимирович* (1878–1952) – військовий діяч, генерал-полковник. Народився у Тбілісі. Закінчив Омський кадетський корпус, Павлів-

ське військове училище, Офіцерську стрілецьку школу. Був начальником 2-ї Одеської військової школи прапорщиків. З 1919 р. – командувач Армії УНР. Очолював армію УНР під час Зимового походу по тилах Білої гвардії і Червоної армії. Перебував на еміграції спочатку у Чехословаччині, потім – Німеччині та Франції. Очолював Українське військово-наукове товариство у Празі. Міністр військових справ УНР в екзилі. Помер у Парижі. Автор праць з військової історії та тактики.

¹⁹ *Удовиченко Олександр* (1887–1975) – військовий діяч, генерал-полковник Армії УНР. Народився у Харкові. Учасник Першої світової війни. З 1917 р. – начальник штабу Гайдамацького коша Слобідської України, 1918–1919 рр. – генерал-квартирмейстер Південно-Західного фронту, командир 3-ї Залізної стрілецької дивізії, з грудня 1920 р. – генеральний інспектор Армії УНР. На еміграції жив і працював у Франції, очолював Товариство вояків Армії УНР. Військовий міністр, віце-президент УНР в екзилі.

²⁰ *Шаповал Олександр Андрійович* (1888–1972) – громадсько-політичний і військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Учасник Першої світової війни. Член Української партії соціалістів-самостійників. 1918 р. – губернський комісар Харківщини. На початку 1919 р. – міністр військових справ УНР, згодом – начальник закордонного відділу Головного управління Генерального штабу Армії УНР. Перебував в еміграції у ЧСР та США. Один з лідерів українського монархічного руху. Помер у США.

²¹ *Варивода Антін* (1869–1936) – військовий діяч, полковник УГА. Народився на Буковині. У 1916 р. – комендант Легіону Українських Січових Стрільців. Учасник українсько-польської війни 1918–1919 рр. З серпня 1920 р. – командир табору для полонених галичан у Чехо-Словаччині. Помер у Відні.

²² *Колчак Олександр Васильович* (1873–1920) – російський державний і військовий діяч, адмірал. Учасник Першої світової війни, командуючий Чорноморським флотом. У 1918–1920 рр. – один з організаторів білого руху в Росії, верховний правитель Російської держави. Розстріляний більшовиками.

²³ *Денікін Антон Петрович* (1872–1947) – російський військовий діяч, генерал-лейтенант. Учасник Першої світової війни. У 1917 р. командував військами Західного і Південно-Західного фронтів. З квітня 1918 р. – головнокомандувач Збройними Силами Півдня Росії. Один з лідерів білого руху й організаторів Добровольчої армії. У квітні 1920 р. вийшов у відставку.

²⁴ Йдеться про Українську партію соціалістів-революціонерів.

²⁵ *Макух Іван* (1872–1946) – державний і громадсько-політичний діяч, юрист. Один з лідерів Української радикальної партії (згодом УСРП) у Галичині. Член Галицького крайового сейму (1908–1918), Української Національної Ради (1918–1919), державний секретар внутрішніх справ ЗУНР. У 1920 р. – товариш міністра внутрішніх справ УНР, 1928–1935 рр. – член польського сенату. Помер в Австрії. Залишив мемуари, що були опубліковані посмертно.

²⁶ Переговори, розмови.

²⁷ *Греків Олександр Петрович* (1875–1959) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Походив з Глухівщини. Закінчив Московський університет та Академію Генерального Штабу. Член УПСС. На переломі 1918–1919 рр. був міністром військових справ УНР. Очолював Українську Галицьку Армію. Згодом жив в еміграції. У 1948 р. у Відні був заарештований радянськими спецслужбами. Перебував у радянських таборах. 1956 р. його звільнили, повернувся до Австрії.

²⁸ Ясси (Iași) – місто у Східній Румунії, адміністративний центр жудеца Ясси. Нині має близько 300 тис. мешканців. Промисловий центр. У міжвоєнний період в місті проживала українська меншина.

²⁹ Подразників.

³⁰ *Холодний Петро* (1876–1930) – громадсько-політичний діяч, художник-імпресіоніст. Народився у м. Переяслав на Київщині. Закінчив Київську художню школу М. Мурашка. Професор Київського політехнічного інституту. Член Української Центральної і Малої рад, Українського наукового товариства, ТУП, УРДП, згодом – УПСФ, працював у Генеральному секретаріаті освіти УНР, Міністерстві народної освіти Української Дер-

жави, був товаришем міністра, міністром освіти УНР за часів Директорії. З 1921 р. – на еміграції у Польщі. Згодом жив у Львові. Помер у Варшаві.

³¹ Брашов (Braşov) – місто у Центральній Румунії, адміністративний центр жудеца Брашов. Промисловий і культурний центр. Мешкає понад 320 тис. осіб.

³² Фогараш (Făgăraş) – місто у Центральній Румунії. Розташоване на лівому березі р. Олт – лівій притоці Дунаю. На початку 1920-х рр. там знаходився табір для інтернованих українських військових Армії УНР. Життя інтернованих описане у часописах «Табір», «Український Табірний Вістник».

³³ *Порохівський Гнат* – військовий діяч, генерал. У 1920 р. очолював бригаду Армії УНР. Начальник (комендант) усіх таборів для інтернованих вояків армії УНР в Румунії. Автор статей у журналі «Табір» про українську військову еміграцію у Румунії.

³⁴ Нині м. Бельци (Балць) у Молдові, розташоване на р. Реуті (притока Дністра). Мешкає приблизно 160 тис. осіб. Залізничний вузол, промисловий центр.

³⁵ *Сірко [Василь]* – військовий діяч, полковник. Командир Волинської бригади Армії УНР. Під час I Зимового походу Армії УНР – командир 1-го полку Чорної січі.

³⁶ Колишня Візантія, потім – Константинополь, нині – Стамбул.

³⁷ Джурджу (Giurgiu) – місто і порт у Південній Румунії, розташоване на лівому березі Дунаю.

³⁸ Нині с. Зарожани Хотинського р-ну Чернівецької обл.

³⁹ Вправи.

⁴⁰ «Громада» – культурно-освітнє товариство, що займалося серед інтернованих вояків ліквідацією неписьменності, підвищенням рівня їх загальної освіти, вивченням ними іноземних мов. Мало секції – вчительську, хорову, драматичну, гімнастичну.

⁴¹ «Українська Трибуна» – щоденна громадсько-політична газета, що виходила у Варшаві з травня 1921 р. до березня 1922 р. на кошти *С. Лукасевича* за редакцією *О. Саліковського*, *В. Островського*, *В. Ковальчука*. Поширювалася серед українських емігрантів в країнах Європи.

⁴² *Ніковський Андрій Васильович* (1885–1942) – громадсько-політичний і державний діяч, журналіст. Народився на Одещині. Член ТУП, УРДП, згодом – УПСФ, Української Центральної і Малої рад. Один з лідерів Українського національно-державного союзу, голова Українського національного союзу. Співробітник УАН. З 26 травня 1920 р. – міністр закордонних справ УНР. 1924 р. повернувся до Радянської України. Працював у системі ВУАН. 1930 р. був засуджений за «справою СВУ» до 10 років ув'язнення. Покарання відбував на Соловках.

⁴³ *Прокопович В'ячеслав Костянтинович* (1881–1942) – громадсько-політичний і державний діяч, історик. Народився в Києві. Закінчив Київський університет. Один з фундаторів Української Центральної Ради. Був міністром освіти за часів УЦР і Директорії. 1924–1939 рр. – голова Ради Міністрів УНР, заступник голови Директорії. Редактор часопису «Тризуб». Помер у Бесанкурі поблизу Парижа.

⁴⁴ *Фещенко-Чопівський Іван Адріанович* (1884–1952) – політичний і державний діяч, вчений-металознавець. Народився у м. Чуднів на Житомирщині. Закінчив Житомирську класичну гімназію, Київський політехнічний інститут. Належав до УПСФ. Член Української Центральної Ради та її Комітету. 1918 р. – міністр торгівлі й промисловості УНР. За часів Української держави був ув'язнений. У період Директорії УНР – міністр народної освіти. 1919 р. – радник, заступник голови Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії. Голова Ради Республіки. Викладав металознавство і термічну обробку у Гірничій академії у Кракові, а також в університеті та політехніці у Варшаві. 1945 р. заарештований радянськими спецслужбами. Помер у радянському таборі.

⁴⁵ Рахунок.

⁴⁶ Тарнов (Tarnów) – місто у Південній Польщі, центр воєводства. У 1920–1923 рр. тут перебували частина уряду УНР і Головний Отаман С. Петлюра.

⁴⁷ *Шадлун Микола* (1883 – ?) – громадсько-політичний діяч, геолог. Народився у с. Веселе Мелітопольського повіту Таврійської губернії, нині Запорізької обл. Професор Гірничого інституту у Петербурзі. У 1919 р. – міністр народного господарства УНР. У 1922–

1923 рр. – професор Української господарської академії в Подебрадах (Чехо-Словаччина). Повернувся в Радянську Україну. Працював на Уралі.

⁴⁸ Йдеться про цінні папери.

⁴⁹ *Остроградський-Апостол Микола* (1870–1923) – військовий діяч, контр-адмірал. Закінчив Військово-морську академію. Восени 1917 р. перейшов на службу у збройні сили УНР. 1918 р. – комендант Севастополя, командуючий українським ВМФ, представник Української Держави у Криму. 1919–1920 рр. – товариш військово-морського міністра. На початку 1920-х рр. – військово-морський представник УНР у Румунії.

⁵⁰ Рені – нині районний центр Одеської обл., розташований на р. Дунай. Морський і річковий порт. Нині мешкає близько 25 тис. осіб.

⁵¹ Галац (Galați) – місто і порт у Румунії, на Дунаї. Адміністративний центр жудеця Галац. Промисловий центр. Мешкає близько 250 тис. жителів.

⁵² Кілія (Kiliya) – нині районний центр в Одеській обл. Порт у Кілікійському гирлі Дунаю. Промисловий центр.

⁵³ *Дельвіг Сергій Миколайович* (1866–1949) – військовий теоретик та історик, генерал-полковник Армії УНР. Народився у Москві. Закінчив Михайлівське артилерійське училище та Артилерійську академію в Петербурзі. Викладач, начальник офіцерського артилерійського училища. Учасник Російсько-японської і Першої світової воєн. З 1917 р. – в українській армії. Працював у Генштабі. Виконував дипломатичні доручення Директорії УНР. 1919–1921 рр. – військовий аташе Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії. Автор наукових праць з військової справи. Помер у Бухаресті.

⁵⁴ *Гулий-Гуленко Андрій* (1886–?) – військовий діяч, генерал-хорунжий Армії УНР. Народився у с. Новоархангельськ, нині Кіровоградської обл. Закінчив Новоолександрійський інститут сільського господарства та лісівництва. Учасник Першої світової війни. Нагороджений старшинським Георгіївським хрестом. У 1919 р. очолював повстанські частини на Півдні України, під час Зимового походу приєднався до Армії УНР (командир Запорізької дивізії), II Зимового походу – командир Бессарабської групи Армії УНР, яка у 1921 р. вийшла з Румунії в Україну. У 1922 р. заарештований ЧК, згодом засуджений до тривалого ув'язнення. У 1927 р. неочікувано з'явився у Польщі.

⁵⁵ *Безручко Марко* (1883–1944) – військовий діяч, генерал-хорунжий. Народився у м. Великий Токмак Бердянського пов. Таврійської губ. Закінчив Переяславську учительську семінарію, Одеське піхотне училище, Миколаївську військову академію. Учасник Першої світової війни. З 1918 р. служив у Генеральному штабі Армії УНР, 1919 р. – начальник штабу Окремої Запорізької дивізії, Корпусу Січових стрільців Дієвої Армії УНР, 1920 р. – начальник 1-ї (6-ї Січової) дивізії Армії УНР. У 1921–1924 рр. виконував обов'язки військового міністерства, член Вищої військової ради УНР. Публікувався в емігрантській пресі. Помер у Варшаві.

⁵⁶ *Лебідь-Юрчик Харитон* (1877–1945) – економіст. Народився на Поділлі. У 1917–1921 рр. – директор департаменту державної скарбниці, заступник міністра фінансів УНР, доцент Українського державного університету у Кам'янці-Подільському, згодом – на еміграції у Польщі. Автор наукових праць з економіки.

⁵⁷ Партизансько-повстанський штаб (ППШ) – створений у січні 1921 р. при Головному командуванні військ УНР для підготовки загального збройного повстання в Україні проти радянської влади. Очолював генерал-хорунжий Ю. Тютюнник. Діяльність штабу проходила за підтримки і під контролем польських військових. Спочатку штаб діяв у Тарнові, потім – у Львові. У жовтні 1921 р. на базі ППШ створено штаб Повстанської армії України на чолі з Ю. Отмарштейном.

⁵⁸ Звіти, звітна документація.

⁵⁹ Імовірно, *Стефанів (Затварський) Опанас* – військовий діяч, підполковник Армії УНР. Народився на Волині. Офіцер російської армії, учасник Першої світової війни. У 1918 р. – старшина, 1919 р. – начальник штабу Запорізького корпусу, 1920 р. – начальник штабу 1-ї Запорізької дивізії, з якою був інтернований у польських таборях, командир запілля Армії УНР. Влітку-восени 1921 р. – начальник штабу Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України.

⁶⁰ *Поплавський* – військовий діяч, полковник. Начальник цивільного управління Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁶¹ Імовірно *Чорненко (Черненко-Чорний)* – військовий діяч, полковник. Учасник Зимового походу Армії УНР. Сотник, начальник штабу 6-го загону Запорізької групи, державний інспектор. Згодом – підполковник, помічник начальника штабу Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁶² *Долинюк Олександр* – військовий діяч, сотник, член кількох громадських організацій української еміграції в Румунії, скарбник філії Українського товариства Ліги Націй у Румунії. Член Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії.

⁶³ *Атаки (Отачь)* – місто у Північній Молдові. Розташоване на правому березі Дністра навпроти українського міста Кам'янець-Подільський.

⁶⁴ Нині село Рашков у Північній Молдові. Розташоване на лівому березі Дністра.

⁶⁵ Нині місто Криулень (Кривуляни) у Східній Молдові. Розташоване на правому березі Дністра.

⁶⁶ Імовірно *Пионик* – військовий діяч, полковник. З 1919 р. – учасник повстансько-партизанського руху проти більшовиків, командир 12-ї Київської дивізії Армії УНР. Перебував у білогвардійському полоні. На початку 1920 р. брав участь в організації в Одесі Чорноморської бригади у складі Червоної армії. У квітні 1920 р. приєднався до Армії УНР. Учасник Зимового походу Армії УНР. Начальник штабу 6-го загону Запорізької групи. Брав участь у бойових діях поблизу станції Бірзула, м. Тираспіль. Військовий і цивільний начальник штабу 1-го Одеського р-ну Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р. На початку 20-х рр. – агент ЧК, використовувався більшовиками для боротьби з українським підпіллям.

⁶⁷ Нині село Шабо поблизу м. Білгород-Дністровський Одеської обл. на узбережжі Дністровського лиману.

⁶⁸ *Гришиний* – сотник, поручик. У листопаді 1920 р. – начальник штабу контррозвідки кавалерійської частини, сформованої А. Гулим-Гуленком.

⁶⁹ *Хорунжий Дмитро Ісакович* – військовий діяч, сотник. З 1907 р. – член ревуцької «Просвіти». Вільний слухач Університету св. Володимира у Києві. Був курінним отаманом Добровеличківського (Ревуцького) куреня Вільного козацтва, старшиною отамана Залізняка, учасником українського підпілля на Єлисаветградщині у 1920 р. Начальник цивільного штабу 2-го Олександрійсько-Херсонського р-ну Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁷⁰ За іншими даними Єлисаветградського району. Див.: *Коваль Роман*. Коли кулі співали. – К.; Вінниця, 2006. – С. 277.

⁷¹ Імовірно, *Нестеренко Герасим Онуфрійович* (1890 – ?) – військовий діяч, сотник. Народився у с. Красновертка Єлисаветградського пов. Херсонської губ., нині Кіровоградської обл. Закінчив Костянтинівську військову школу й Одеську школу прапорщиків. Засновник Єлисаветградсько-Олександрійського повстанкому. Член УПСР. Під час Зимового походу Армії УНР – командир Низового куреня Запорізької дивізії. У листопаді 1920 р. – заступник генерала А. Гулого-Гуленка. Керівник 1-ї Холодноярської округи та командуючий військами Холодноярської округи, згодом – командувач 3-го Катеринославського р-ну Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р. Керував Холодноярською округою до квітня 1922 р. За іншими даними *Нестеренко Іван* – військовий діяч, сотник, керівник осередку філії Українського товариства прихильників Ліги Націй у Румунії в м. Орадя-Маре на початку 20-х років ХХ ст.

⁷² *Вербицький (Вербицький) Михайло* – військовий діяч, поручик Армії УНР. Був начальником штабу Катеринославського (за іншими даними – Херсонського) району Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁷³ *Скляр В.* – військовий діяч. Учасник I Зимового походу Армії УНР. Політичний референт при Діючій армії. Начальник цивільного штабу 3-го Катеринославського р-ну Південної партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁷⁴ *Заболотний Семен* – повстанський отаман, який у 1919–1920 рр. діяв на території Балтського повіту (Одещина). Мав у своєму загоні до 2 тис. вояків. Під час I Зимового походу активно взаємодіяв з Армією УНР.

⁷⁵ *Чехович* – військовий діяч, поручик. У 1921 р. – начальник Штабу Придністрянської бригади на чолі з отаманом Кіршулом. Перебував у підпорядкуванні Балтського району Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р.

⁷⁶ *Дерещук Петро* (1884 – ?) – військовий діяч, полковник. У 1919 р. – державний інспектор у 6-й Запорізькій дивізії, 1919–1920 рр. – повітовий комісар Уманщини, керівник антибільшовицького повстання на Уманщині, мав у своєму загоні 4 тис. вояків і гармати. 1921 р. – військовий і цивільний начальник Умансько-Чигиринського р-ну Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р. Потрапив у полон. 1923 р. засуджений до 10 років ув'язнення. 1929 р. достроково звільнений, проте невдовзі знову заарештований.

⁷⁷ Імовірно *Новицький (Новицький) Володимир* – сотник, один з організаторів Єлисаветградського партизансько-повстанського комітету, який поширював свою діяльність і на Звенигородський та Первомайський повіти.

⁷⁸ *Тренке Василь* – військовий діяч, поручик. Народився у сім'ї поміщика в Полтаві. Секретар військової секції Надзвичайної дипломатичної місії УНР у Румунії, заступник голови філії Українського товариства прихильників Ліги Націй у Румунії, Громадсько-допомогового комітету української еміграції в Румунії, член кількох українських емігрантських громадських організацій в цій країні. Публікувався у паризькому часописі «Тризуб». Наприкінці 20-х рр. став доктором філософії.

⁷⁸ Імовірно *Савченко Володимир Павлович* (1882–1957) – військовий діяч, генерал-хорунжий. Народився у м. Сквирі на Київщині. Закінчив Чугуївське піхотне юнкерське училище, Академію Генерального штабу. Учасник Російсько-японської та Першої світової воєн. З листопада служив в Армії УНР. 1919 р. – начальник 1-ї частини оперативного відділу Запорізької групи, начальник штабу 6-ї, 8-ї Запорізької дивізій. 1920 р. – начальник відділу комплектування Головного управління Генерального штабу. Був начальником Штабу I-го району Південної Партизансько-повстанської групи, що готувала антибільшовицьке повстання на Півдні України у другій половині 1921 р. Після інтернування Армії УНР у Польщі перебував у таборі м. Каліш. Активний член Українського воєнно-історичного товариства. Автор праць з історії Української революції 1917–1921 рр. За іншими даними *Савченко Григорій Олексійович* (1886 – ?) – підполковник Армії УНР. Народився у м. Павлоград. Учасник Першої світової війни. У 1920–1921 рр. – помічник командира та в. о. командира 1-ї Запорізької гарматної бригади Армії УНР.

⁷⁹ *Бузько (Боско) Дмитро* – агент Всеукраїнської надзвичайної комісії. За іншими даними – подвійний агент, який працював на користь петлюрівського підпілля. Див.: *Коваль Роман*. За волю і честь. Невигадані історії і вояцькі біографії. – К., 2005. – С. 112–114.

⁸⁰ *Сальський Володимир* (1885–1940) – військовий діяч, генштабу генерал-хорунжий. Народився в м. Острог на Волині. Закінчив Російську академію Генерального штабу. Учасник Першої світової війни. Служив на різних командних посадах в Армії УНР. 1920–1921 рр. – член Вищої військової ради УНР. З 1924 р. і до дня смерті – військовий міністр уряду УНР в екзилі. Помер на еміграції у Варшаві.

Радомир Білаш

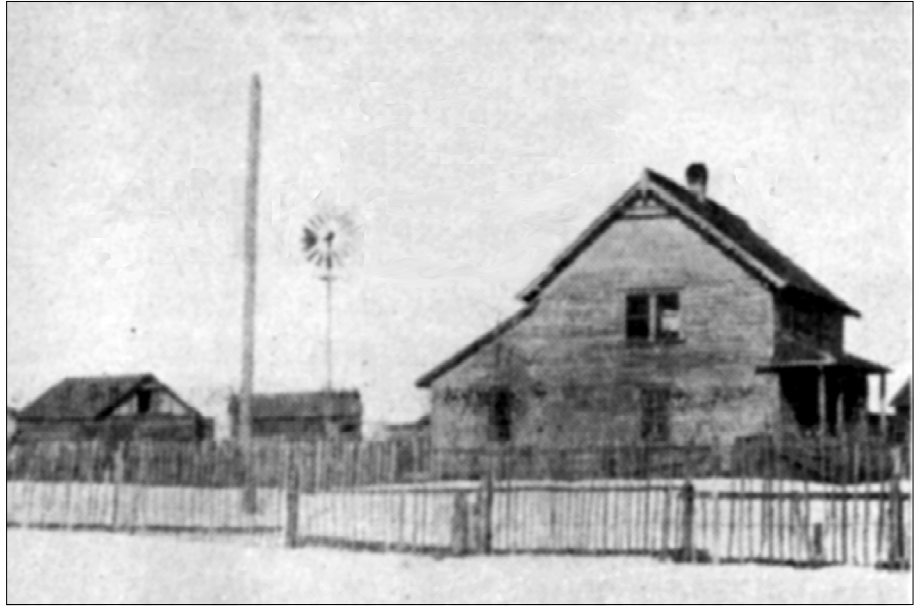
**«КРАЙ ЗОВЕТЬСЯ КАНАДА...»:
ЗАПИСИ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО СПОГАДІВ
ПЕРШИХ УКРАЇНЦІВ У КАНАДІ**

У Селі спадщини української культури поблизу Едмонтону «функціонує» будинок одного із перших вихідців із Буковини і Галичини, які розпочали нове життя в Канаді наприкінці XIX ст. – Івана Пилипова. Це вже третій будинок, побудований українським іммігрантом в східно-центральної Альберті. Згідно з концепцією музею-скансена, відвідувачі «залишають» на час перебування в Селі свою добу і занурюються в минуле. Будинок віддзеркалює щоденне життя Івана Пилипова в 1926–1928 рр.¹, тобто за 5 років до нижчеподаного інтерв'ю, записаного Іваном Боберським 1932 р. Рік запису спогадів мав символічне значення як для родини Пилипова, так і для професора Боберського, котрий фактично першим розпочав збирання усної історії, пов'язаної з еміграцією українців у Канаду. Рівно 40 років перед записом інтерв'ю Іван Пилипів був засуджений у Станіславові за заохочення земляків їхати у Канаду, а вже через кілька місяців прибув із родиною у місто Квебек.

Ім'я Івана Пилипова поряд із іменем Василя Ілиняка в історіографії достатньо відоме. Однак дослідники історії української еміграції в Канаді майже не згадують про заслугу професора Івана Боберського в запровадженні у науковий і суспільний обіг інформації про них.

Український громадсько-політичний діяч Іван Боберський (1973, Добро гостів, Україна – 1947, Тржич, Югославія) майже десять років проживав у Канаді, виконуючи обов'язки представника уряду ЗУНР та Українського червоного хреста (1920–1924), голови компанії «Трансатлантик», яка опікувалася еміграцією та поселенням українців (1924), керівника українського відділу пароплавної компанії «Кунард» (1925), співпрацював із Асоціацією добробуту українських емігрантів Св. Рафаїла. Незадовго до виїзду в Югославію він записав спогади, які пропонуються увазі читача.

Згадуючи про свій від'їзд та перші роки життя в Канаді, Іван Пилипів звернув увагу на кілька деталей, важливих для уточнення окремих моментів історіографії міграційних рухів. Насамперед він відверто наголошував, що австро-угорські власті не заохочували будь-яку еміграцію з-поза межі імперії. Його розповідь засвідчує, що її автор не був першим галичанином у Канаді, оскільки сюди вже раніше виїхала група німців із Галичини. Проте він був саме першим українцем із Галичини, який перетнув океан у пошуках кращого життя. Таким чином, стає зрозумілим,

Обійстя Пилипових в поселенні Стар (1932 р.). Фото Івана Боберського.

Будинок пошти у Стрию. 1925 р.

чому перше поселення українців було засновано в сучасній Альберті. Дружня порада знайомого німця допомогла йому визначитися з рішенням і розпочати освоєння земель Північно-Західних територій. Спогади цікаві й тим, що містять маловідомі деталі. Йдеться, наприклад, про те, як люди готувалися до виїзду, хто був серед перших українських емігрантів, як вони добиралися до Канади і що з ними сталося, скільки вартувала подорож, як вибирали землю для поселення тощо.

Автор статті біля могил Николи та Анни Тичковських, які прибули в 1892 р. до Канади з першою групою емігрантів із села Небилова в Галичині, на цвинтарі УГК церкви в поселенні Стар. Фото Романа Петріва.

Пропонований увазі читача текст спогадів подано зі збереженням орфографічних, пунктуаційних і стилістичних особливостей оригіналу. Вперше їх опубліковано у нині раритетному виданні «Народний Ілюстрований Календар Канадійського Фармера На Рік Звичайний 1937» (Вінніпег, накладом «Канадійського Фармера», 1937)². У тексті оригіналу спостерігаємо два відмінні стилі мовлення. Він не лише віддзеркалює стан української мови в Канаді в 1930-х рр., а також і спроби Івана Боберського зафіксувати й відтворити особливості вимови Івана Пилипова, що згодом стало обов'язковою вимогою для збирачів усної історії. Цікаві й зауваги записувача про намагання отримати від інтерв'юєра виправлення записаного. В той час Іван Боберський уже виїхав із Канади в Югославію, а Іван Пилипів раптово помер. Відтак текст спогадів не був прочитаний його автором і побачив світ із зазначенням міста Тржич у Югославії та 1936 р.

Згодом текст спогадів було повторно опубліковано в маловідомій праці Василя Чумера «Спогади»³. Утім автор цього видання не ставив за мету збереження первісного тексту, а відтак припустився різноманітних виправлень і пропусків, ймовірно, не усвідомивши мети, яку ставив перед собою Іван Боберський. Побачив світ і англomовний переклад спогадів, як у повному обсязі, так і у фрагментах⁴. Слід зазначити, що англomовний переклад книги Василя Чумера швидше ставив за мету передати фактаж тексту, ніж особливості мови Івана Пилипова чи професора Боберського. Так само й упорядник збірника статей із ранньої історії українців Канади Гері Пінюта ставив за мету відтворення відомостей про перших українців через їхні спогади. Відтак, він вилучив

завваги й коментарі Боберського, змінив назву статті, надавши їй авторство Івану Пилипову.

В Україні ці спогади друкуються вперше з огляду на недоступність першоджерельних публікацій їх та високу інформаційну насиченість тексту.

¹ Див.: <http://tapor.ualberta.ca/heritagevillage/overview/13/uindex.php> для додаткової інформації про хату Пилипових у Селі спадщини української культури.

² *Боберський Іван*. Як перших двох українців заїхало до Канади, р. 1891 // Народний Ілюстрований Календар Канадійського Фармера На Рік Звичайний 1937. – Вінніпег: Канадійського Фармера, 1937. – С. 123, 124–133.

³ Спомини або переживання перших українських переселенців в Канаді / Зібрав і записав Василь А. Чумер. – Едмонтон, 1942. – С. 17–27.

⁴ *Recollections about the life of the first Ukrainian settlers in Canada / collected and written by William A. Czumer; translation by Louis T. Laychuk – Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies, 1981. – С. 12–22; Pylypiw Ivan. How We Came To Canada // Land of Pain, Land of Promise / Translation by Harry Piniuta. – Saskatoon: Modern Books, 1978. – С. 27–35.*

Іван Боберський

ЯК ПЕРШИХ ДВОХ УКРАЇНЦІВ ЗАЇХАЛО ДО КАНАДИ, В Р. 1891

21 листопада 1936 р., Тржич, Югославія, Європа

Наспіла до мене вістка, що фармар Іван Пилипів не жие. Веселий був і говіркий і весело закінчив життя, бо на весіллю двох доньок свого свояка на Нартбенку, Альберта¹. В кімнаті було душно і вікна підчас весілля були отверті. Небіщик сів на вікно, вихилився за далеко на двір і злетів з другої підлоги на діл. Упав так тяжко, що люди, які побігли йому на поміч, знайшли його неживим. Це сталося 10-го жовтня, 1936. Похоронено його 14-го жовтня. Мав 77 літ.

Хочу тут подати оповідання Івана Пилипова про його подорож до Канади разом з Василем Ілиняком, а також витяг з судових актів про карний процес Івана Пилипова за Канаду.

Було для мене мрією стрінуги обох українців, про котрих всі розповідали, що вони перші приїхали до Канади. Для того вибрався я нарошно в подорож з Виннипегу до них і дня 2-го квітня 1932-го року зійшовся я з Іваном Пилиповим в Ламонті, Алта². Слідуючого дня, 3-го квітня, відвідав я Василя Ілиняка на його фармі коло Чіпману, Алта³.

Підчас розмови записав я це, що вони розповіли про свій приїзд до Канади 1891-го р. і про їх роботу в цім новім для них краю. Спомини Ілиняка були оголошені друком в Канаді в «Провіднику» «Товариства Опіки» за рік 1933.

Оповідання Пилипова було в дійсности між мною а ним. Не подаю однак моїх питань, щоб був дійсний перегляд його переживання.

Він оповідав так:

«Ми з Небилова перші поїхали до Канади. Це село коло Калуша. Я ходив до школи і навчився читати і писати. Учитель вже в школі говорив про Америку і Канаду, а потім чули ми від німців, що мали тамки своїх кривних. З нашого села працювали люди при сплавах на Лімниці,

а тамки говорили про Канаду, бо то такий був час тоді, що люди говорили про цей край.

«Маєте адресу свого кривного?» – питаю одного німця.

«Маємо».

«Напишіть мені».

«Добре».

Гарвей написав мені адресу сина і доньки і я написав лист. На мій лист прийшла відповідь. Відписали мені:

«Лиши гори і доли і ходи сюда. Тут усе зробиться. Хліба досить, худоба дешева, місце всюди».

Я відписав:

«Добре, я поїду».

Набрав я великої охоти. Зараз поїду. Буду мати тамки хліб, вмію писати, читати і трохи по німецьки. А там в Канаді не всі такі вчені. В нашій селі мало хто з моїх ровесників умів читати. Такі часи були. Але жінка не хотіла їхати. Боялася моря і чужої сторони. Каже до мене щодня:

«Не поїду, не поїду, не поїду!»

А я сказав їй щодня:

«То сиди!»

Я пристав до неї, це була донька мого сусіда.

Продав я пару коней і воли, щоб мати гроші на шифкарту⁴, але виглядало, що не вистарчить на дорогу. Тато також не потягали за тим, вийт і писар громадський віраджували і відстрашували. Продав я де-що ґрунту, щоб заплатити дорогу.

Тато каже до моєї жінки: «Абись тепер не їхала. Нехай уже їде сам, щоби придивився, як там виглядає земля, потім будемо видіти, що з того буде».

Старався я за пашпорт, ледви мені його видали в старостві. Вже його не маю, згорів десь на фермі. Але я просив виписати пашпорт на мене і на жінку. Я родився в році 1859. Мав я тоді троє дітей: Василь вісім літ, Юрко три роки, Никола також три роки.

Але хочай я вистарвся о пашпорт на цілу родину, то поїхав я сам. Жінка не відважилася їхати, лишилася з дітьми вдома. Це було в осені 1891 року.

Віїхало нас трьох: Василь Ілиняк, Паніщак Юрко і я, Іван Пилипів. Вони два також з Небилова. Оба жонаті, але їхали без жінок, так само як і я. На мою раду старалися вони за пашпорти. Паніщак Юрко то мій швагер, брат моєї жінки. Але я ходив до школи в селі чотири роки і вчився тамки, а учитель добре вчив; а вони не були в школі, письма не знали. Тепер послушали моєї ради і пустилися до Канади.

Приїхали ми до Стрия, потім до Перемишля, а відти до Освенціма. Тутка переглядали урядники наші папери.

«Покажіть гроші», – сказав один з них.

Я мав 600 ринських⁵, Ілиняк мав 190 ринських, а Паніщак мав 120 ринських. Урядники сказали, щоби Паніщак вернувся назад до села і він мусів сісти на залізницю, яка повезла його назад до Калуша. В Гамбурзі, куди нас двоє доїхало, був агент, який посадив нас на велику шифу⁶, щоби ми їхали через море.

Їхалося 22 дні. В дорозі було всіляко: було так, було інак. Корабель їхав морем а потім рікою до якогось великого міста. То був Монреаль.

Рано злізли ми із шифи, а пополудни всіли на трен і поїхали впоперек Канади. Дорога була якась довга, два і пів дня воліклися ми через скали, ліси, води, пусті поля. Видно було, що ми в дикім краю. Приїхали ми до якогось невеликого міста, де стояли деревляні будинки. На стації казали нам висісти урядники, що вмiли говорити по нашому, але виглядало, що то не були наші; видно німці. Це був Винніпег⁷.

Котрого дня ми виїхали з Гамбурга, а котрого дня приїхали до Монреалю, а котрого дня до Винніпегу, то, бігме, собі не пригадую. Це було в осені, 1891 року. Мого пашпорту вже нема. Згорів на фармі у Брудергаймі⁸.

На стації, у Винніпезі, дали нам чоловіка, що говорив по німецьки, але також по нашому, як тепер кажемо, по українськи. Він мав нам показувати поля, а ми могли їздити куди захочемо, бо залізниця була для нас задармо. Той агент завіз нас до Лянгербурга⁹, до одного фермера. Забув я його ім'я. Ми оба лишилися у того фермера цілий тиждень. Возили нас возом і показували землі, щоби ми могли вибрати поле для себе. Я застав тут знайомих німців з ліса, які робили під моїм проводом над Лімницею. Сподобалися нам фарми. Я записав числа однієї фарми на себе, а другі числа записав на Ілїняка, бо він не вмів писати. Ми вернули до Винніпегу й поплатили по десять долярів за землі, які ми мали взяти як «гомштад»¹⁰.

Один німець від Калуша латав черевики у Винніпегу і він мені сказав: –

«В Альберті¹¹ теплійше, поїдьте подивитися».

Пішов я до бюро і кажу:

«Хочу їхати в Альберту подивитися на землі».

«Добре!», – сказали мені. «Дістанете тикети на їзду за дармо. Їдьте, щоби вибрати собі добре поле. Землі маємо подостатком».

Ми поїхали до Калгар¹², бо залізниця до Едмонтону тоді ще не було. Дісталися ми до Грінфельду¹³. Землі всюди, землі, куди лише рушитися, порожні. Бери плуг та ори! Не так, як в краю, що люди на вузеньких загониках сидять, або навіть городця не мають. Але ліса ми не виділи. З тим вернули з Калгар назад до Винніпегу.

Тутка стрінули ми жидів з Росії і вони нам сказали:

[«]Поїдьте до Гретні¹⁴, в Манитобі¹⁵, недалеко відти, там найдете добру землю».

Купили ми тикети до Гретні і поїхали подивитися. На стації стрінули німці, які говорили також по українськи. Один німець взяв нас до молочення, було що їсти і пити. Говорили ми із старшими по нашому, а молоді знали вже лиш по англійськи. Оповідали, як з початку бідили. Бідували три-чотири роки, а потому дороблялися і приходили до гаразду.

Я подумав, щоби вернути до краю та привезти свою жінку з дітьми. Ілїняк просив, щоби взяти і його жінку разом, а сам хотів лишитися в Гретні на роботі. Я міркував, щоби було добре спровадити більше родин з нашого села. Вони могли б дістати землі разом, то не вкучилобся в чужім краю. Я погадав собі, щоби можна взяти і цілий тавншип¹⁶. Знаєте, що тавншип? То є 36 секцій; одна секція має чотири фарми; цілий тавншип має 144 фармів, кожна по 160 акрів, по нашому 113 моргів. Отже 144 родини може замешкати одна при другій.

З Гретни виїхав я 12-го грудня, з Виннипегу виїхав 15-го грудня до Монтреалу, а звідси до Бостону. Тутки треба було чекати п'ять днів на шифу. Морем їхалося щось 22 дні до Лондона. Тут перечекав я два дні, щоби переїхати до Гамбурга. Відти поїхав я через Берлін, Освенцім, Краків, Креховичі. Наняв я фіру з стації до Небилова і четвертого дня по Різдві приїхав до села. То було 1892 року.

Люди питали, куди я їздив і що я бачив. Розповідав я про Канаду і говорив: «Тікай, тікай відси, бо тут нічого не маєш, а тамки будеш мати землю за дурно і будеш газдувати!» Але нарід був темний. «То далеко, за морем», кажуть. Мати плаче, хотяй має дев'ятеро дітей; не хоче їхати, але хоче, щоби всі здихали разом із нею з голоду. Люди приходили до моєї хати; повна хата людей, кожний питає мене наново: «де ти був?»

Нарід не розумів, що за морем може бути свобідна земля без господара, яку можна дістати даром, або за малі гроші. Слухали, що я розповідав і дивувалися.

Пішла поговорка по селах, що приїхав чоловік Бог знає звідки і хоче провадити людей до якоїсь Америки і хоче провадити людей Бог зна куди. Одного дня прийшли до моєї хати війт, священник, писар і провізор. Зачали випитувати, чи я говорю правду. Положили мапу на столі і казали мені станути з боку.

Писар питав мене: «Де ти був?»

Я сказав: «В Америці». Мало хто знав, де той край і нині тяжко сказати такому, який не знає світа.

«Кудись їхав?» – питає війт.

Я кажу: «Їхав до Кракова, відти до Берліна, відти до Гамбурга. Потім їхав через море до Монтреалу, а звідси сів на колію до Виннипегу. Я їхав залізницями і шіфою».

Стою з боку і говорю, а вони дивляться на якусь карту.

«Де ви тамки були?» – питає священник.

Я кажу: «Край зоветься Канада. Я був у Вінніпезі, в Калгарах, у Гретні. Ілияк Василь лишився у Гретні у господаря».

Нічого не порадили, мусіли вірити.

Війт сказав лише до мене: «Уважай на себе!»

Пішов я до Перегінська. Там здибав мене шандар¹⁷ і сказав: «Пилипів, майся на увазі, бо тя скую колись!»

«За що?»

«Будеш видів! Уважай, що говориш!»

Я собі з того нічого не робив. Сяду в коршмі і п'ю пиво. Плачу сам, або платять другі. Люди цікаві, стоять довкола.

Розповідаю, що хотять знати. Кажу їм: «Тікайте, тікайте! бо тут не маєте землі, а там є земля. Ви тут попихачі, а там будете господарями».

Зібралось дванайцять родин, готовилися до виїзду: Паїш Юсько, Паїш Антін, Романяк Михайло¹⁸, Тичковський Никола, Чічак Стефан, Паніщак Юрко, Паніщак Іван, його брат, Паніщак Іван, його кривний, Федіняк Василь, Піцик Василь, Вижинович Дмитро, Сенюк Василь, Ілияк Михайло, старий. Ще були інші, але не пам'ятаю їх уже. Вони продали поле і мали пашпорти, щоби їхати. Я помагав їм: ходив з ними до Калуша, старався; мені троха заплатили за поміч. Годі за дармо журитися, трагити час та старатися, щоби другі все мали в порядку. Мав я згоду з агентом в Гамбурзі, що як я наведу людей на його бюро і його

кораблі, то дістану п'ять долярів від одної родини. Така угода в Канаді то звичайна річ, бо люди мусять тратити час і мусять ходити сюди і туди, і мусять жити. Заплата за роботу потрібна. Але нарід наш не мудрий, лише на селі виріс. Довідалися люди, що моя робота принесе мені заплату за мій труд, і зачали приговорювати.

Одного дня рано прийшов шандар до моєї хати. Забув я, як він звався. Сказав до мене: «Ходіть до в'їта».

Прийшов я з шандаром до в'їта; звався він Гриників Іван. І писар був тамки. Мого швагра також привели, бо помагав мені людей збирати, хочай в Канаді не був; але помагав мені як швагер.

В'їт боронив нас, казав, що ми нічого злого не робили, але шандар повів нас піхотою до Калуша і запровадив до шандарського бюро. Стягнули з нас обох протокол і запровадили до арешту в Калуши.

На другий день запровадив нас шандар до суду і показав протокол і листи від агента в Гамбурзі, що я мав дістати нагороду за то, що показав людям дорогу до Канади. Я міг йому цього листа не показувати, але я не міркував, що я що злого зробив. Судія говорив по нашому, але не годен нас випустити та казав нас завести до Станиславова¹⁹. Другий шандар з Калуша провадив нас на залізницю і завіз до Станиславова. Ані один ані другий нас не ковав, але провадив під багнетом. Їхали ми дві години до Станиславова і сиділи тамки в арешті, як то кажуть «інквізитом». Кожний осібно сидів. Потім ми станули на суд. Я мав адвоката, але я забув його назвище. Я платив, а він боронив нас обох. На суді нас знова переслухували.

Судия каже до мене: «Тобі нащо землі? Ще ти тутка замало?»

Я кажу: «Землі нам замало!»

Судия каже: «Ти нарід провадиш, щоб їхав».

Я кажу: «Ні, вони сами хотять їхати».

Судия до мене: «Ти чому язик не тримав за зубами? Треба їхати самому, а не стягати других людей за собою. Ти продав нарід агентови. Наш найяснійший цісар поміг людям вернути з Аргентини, трийцять родин на свій власний кошт, а ти хочеш, щоби цісар знову помагав, як людям щось злого станеться?»

Той цілий суд тривав щось три години і вони нас засудили на один місяць.

Ми пішли оба до арешту, але люди їхали до нового краю, бо пустилися в дорогу. Поїхали так: Романяк Михайло, живе в Чіпмані; Ілиняк Михайло поселився в Чіпмані, але помер на флю; Паїш Йосиф, живе на Делф; Паїш Антін жив на Мирнамі, але помер уже; Тичковський Микола, помер у Старі; Вижинович Дмитро, помер у Чіпмані[.] Всі вони поселилися в Альберті. Лише Яців Василь, що його син скінчив високої школи, той фармує в Манитобі, в Лейдивуді. Він не їздив до Альберти. Інші родини покищо не їхали з краю зараз, але пізнійше.

Коли я скінчив кару, постарався я, щоб дістатися до Канади з цілою моєю родиною. Навесні, в третій день по Великодні, 1893 р., виїхав я в дорогу. Їхала зі мною жінка і четверо дітей. Наймолодша Анна мала пів року. З нами їхав Паніщак Юрко з жінкою і двома дітьми, Чічак Стефан з жінкою і чотирма дітьми.

Але щоб ми могли їхати, мусів я заробити грошей на дорогу. Взяв я замову збирати дерево для купця в Одесі за ціну 5 центів від одного

кубіка. Мав я п'ять людей і платив їм денно. Найшов я коні і стягав дерево, щоб його вислати Лімницею, а відтак Дністром до Одеси. До самої роби я в лісі, а зиму зимував у своїй хаті.

Три родини їхало нас разом через Лавочне, Будапешт, Відень, Париж, Роттердам. Відти дісталися ми шифою через море, а потім рікою до Квебеку²⁰. Відти заїхали ми треном²¹ до Винніпегу.

Тут лишив я родину в наймленій хаті і поїхав на роботу до Норт-Дакоти²², заробив дещо гроша і вернув у грудні. Їхали німці до Атабаски і я прилучився до них. Закупив у Винніпегу два воли, одну корову, плуг, віз, мішок муки, соли, цукру і все, що я купив, забрав на залізницю до товарового воза. Один такий віз платиться 40 долярів, а люди їдуть даром. Так я заїхав до Едмонтону, а звідти до Брудергайм і взяв тамки гомстед. Побув я тамки шось шість місяців і перейшов до місцевости Стар, що тоді звалася Една²³. Тепер стація і почта Стар²⁴. Сиджу тутка від 1903 р. донині. Взяв я ферму, яка назначена так: рендж 56, тавншип 19, секція 22, західно-полудневий кводер, 160 акрів²⁵.

За ті довгі роки доробив я чотири фарм, так що тепер маю їх п'ять, випланих і на мене записаних. Купував я лоти в Едмонтоні²⁶ і Вінніпезі і продавав доросше, або тратив на них.

Купували наші люди, українці, sklep у англійця за 16 000 долярів, то закупив я 50 шерів²⁷ по 25 долярів. Sklep провадили Шкраба і Брикс, але це все пропало.

Тепер не посідаю в Едмонтоні нічого. Лише у Вінніпезі маю 15 лотів²⁸ землі і мушу платити яких 40 долярів річного податку.

Найстарший мій син Василь має тепер 48 років, посідає п'ять фармів, жонатий, має сина. Син Микола пішов як робітник в місто і жие з того, що сам заробить. Донька Анна вийшла за Йосифа Пікелеса²⁹, німця, який робить у фабриці Свифта коло м'яса. Син Михайло, ще парібок, уродився слабоумним і перебуває в домі для слабоумних.

Літа минають. Тепер мені 73 роки. Весело мені поговорити з людьми і зійтися при шклянці пива. Я ще держуся добре, але жінка якась нездорова. Нездужає і для того держиться в хаті, щоб шанувати здоровля. Держимо слуги, щоб обійти господарку, бо нам самим вже тяжко допильнувати всьої роботи.

Наш нарід поступив у Канаді, навчився багато. Тай Канада поступила. Люди робили волами, потім кіньми, а тепер машинами. Кіньми їхати йде вже за поволи, то люди купують авта. Наші фермері мають вже авта до виїзду. З Альберти вибрали українці трох послів; двох до Едмонтону, а одного до Оттави. Михайло Лучкович³⁰ добре говорить. В Манітобі люди вибрали двох послів. Мій син Василь вартий того, щоб його вибрали послом; дуже добрий фермер і школи має. Розуміє, що фермері потребують, і знає, як за ними обстати.

В старім краю якось не добре; нашому народови ще гірше стало. Люди пишуть тай газети голосять, що там б'ють людей як за панщини. Там хочять, щоб наш чоловік лишився неписьменним, без школи. Молоді, що вродилися вже в Канаді, того не знають; хто приїхав з краю, той пам'ятає, як там було: поляки нами помітували. І чи довго воно ще так буде?

Так я записав за словами Івана Пилипова в бюрі п. С. В. Багляя, нотара в Ламонті, дня 2-го квітня, 1932 р. Нашій розмові прислухувався

цілий час і помагав пригадувати знакомий Івана Пилипова, також фармар з місцевости Стар.

Опісля зробив я знимки з обох фармарів. На мою просьбу дав Пилипів свої санки і коні, а його візник завіз мене на фарму. Сніг топився, санки переїздили через калабані води або болото. Однак дальше від місточка Ламонту сніг був ціпкий і санки бігли швидко. За три чверти години доїхали ми до фарми. Мешкальний будинок одноповерховий. Господиню застав я в добре опаленій кімнаті.. Почувалася дуже ослабленою і не мала охоти до розмови, її лице було бліде, схороване, руки без сили. Я розповів про ціль моїх відвідин, про мою подорож з Виннипегу сюди, попросив о дозвіл зробити з неї знимку і попрощався. Кілька слів поговорив я з прислугою, якимсь чоловіком і його женою, що держали малу дитину на руках. Кімнати просторі, але не в порядку. На столі лежав календар «Канадійського Фармера». Подвір'я велике. Велика стайня, а навіть стодола, хоча в Канаді обходяться фармарі без стоділ. Вежа з вітряним колесом, яке переносить силу вітру до роботи. Коні ходили самопас по подвір'ю. Глибокий сніг вкривав цілу околицю. Попри обійстя йшла широка дорога, яка провадила до залізничних стацій в оба противні боки. Телеграфічні стовпи стояли попри дорогу, а дріт від одного стовпа переводив електрику у мешкальний будинок³¹. Далека фарма на засипаних снігом просторах злучена була із світом. Я зробив знимку з цілого хутора.

Смерком вернув я до місточка. Стиснув ще раз руку Пилипова на пращання – він на час моєї поїздки розмавляв при пиві зі знакомими – подякував я за труд і поміч п. Баглаєви і чекав на стації на поїзд, який завіз мене ще цього вечора до Чіпману. На другий день відвідав я Василя Ілиняка на його фармі. Його оповідання було спокійне і вірне; числився зі словами.

З кінцем квітня виїхав я в Європу і опинився в Югославії. Доперва тут переписав я записки з оповідання Пилипова, яке виглядало де-не-де недокладне і нерівне. Дятого вислав я машинову рукопись до п. С. В. Баглая в Ламонті, щоб прочитав її разом із Іваном Пилиповим, поправив і доповнив. Написав я виразно, що треба перевірити, залучив канадійських марок за сімнадцять центів на відповідь. Чекав я двацять місяців і написав в річницю мого листа, 25/XI.1933 письмо до пана С. В. Баглая, чому не відповів. Знайомий п. Баглая, п. С. Савула з Виннипегу написав 17/I.1934 на мою просьбу-запит до п. Баглая в цій справі. Не було відповіді. Цього року, 1936, помер Іван Пилипів і він правдоподібно не мав нагоди прочитати моїх записок і поправити. Пан С. В. Баглай зробив нам всім велику прикрість. Для чого? – не знаю. Може хотів, щоб про Івана Пилипова нічого нігде ніяким словом не згадувати.

Трафилося мені вже третій раз в Канаді, що чоловік, якого я просив, щоб поправив мою рукопись, задержав рукопись і марки і нічого не відповів. А все ходило о загальні справи, важні для нас всіх. Чи не краще було б відписати так: «Лист я одержав і полагоджу, але прошу заплатити мені за роботу». Це вже був би доказ розуму, а навіть бизнесової мудрости. А так що властиво маємо думати про таких українців, підхованих в анг-

лійській Домінії, які задержують для себе чужі важні рукописи? Про тих, що на звичайні листи не відповідають, тут не говорю. Таких є між нами без числа. Англійська асиміляція не навчила їх ще, що на листи треба відповісти в час, хочай би як найкоротше.

Ані Іван Пилипів, ані Василь Ілиняк не знав, котрого дня висіли вони з корабля в Канаді. Листами з дня 5/VII. та 7/XII.1933 р. просив я «Товариство Опіки над Українськими Переселенцями», щоб перевірило через уряд в Оттаві цю дату. «Товариство Опіки» внесло з початком 1934 р. запит, а міністерство іміграції по виміні кількох листів відповіло письмом з дня 11 липня 1933, що дня 7-го вересня, 1891 переїхало через порт Квебек до Монтреалу на кораблі «Орегон» між іншими подорожними двох «робітників» з «Росії» з слідуючими назвищами:

W. Illilik – I. Pylypiwsky

Нема сумніву, що це імена обох українців, селян з Небилова в Галичині, яка тоді належала до Австро-Угорщини. Корабель виїхав з порту Ліверпуль дня 28-го серпня 1891, Подорож від англійської суші до Канади тривала одинадцять днів. Правдоподібно приїхали Іван Пилипів і Василь Ілиняк того самого дня з Квебеку до Монтреалу, це є 7-го вересня 1891.

Письмо з міністерства іміграції зазначає виразно, що цього самого місяця, вересня 1891, приїхали ще два кораблі, на котрих прибули гуртки українців. Належало б переглянути списи подорожних, щоб виписати імена всіх інших українських переселенців, які приїхали у вересні 1891 р. Це цікаво знати.

Поки що уважаємо Івана Пилипова та Василя Ілиняка, які приїхали в першій тижні у вересні 1891 р., за найдавніших і правдоподібно за перших двох українців, що прибули до Канади, щоб тут поселитись.

Постарався я о відпис «карного акта» проти Івана Пилипова з окружного суду в Станиславові ч. 468/36, рік 1892. Кошти відпису виносили вісім доларів.

[Зміст:] Іван Пилипів, 32-літний, жонатий, батько трох дітей, греко-католик, рільник, зізнавав перед судією слідчим Каратницьким в півітовім суді в Калуші, дня 14.V.1892, як слідує: «Минулого року, 1891, випродав я часть мого поля і по оплаченню довгів лишилося мені 156 ринських і 50 центів. За ті гроші поїхав я до Америки. А заплатив я 10 ринських за їзду до Мислинець, але що при границі мав я виказати цілих 150 ринських, для того допозичив я у Василя Ілиняка півчверта ринського, крім того для безпеченьства позичив я 20 ринських від Тита Зіняка, якого завернули, тому що мав лише около 120 ринських. До Гамбурга заплатив я 10 ринських і кілька центів, а при кінці вересня сів я на корабель Вольффа і заплатив 92 ринських аж до Виннипегу. З Виннипегу за платою 2 доларів 65 центів, що рівнається нашим 7 ринським, дістався я до місточка Гретна в Канаді.

Тут перебув я не цілих два місяці і працював я тут за заплатою 2 доларів денно.

Моя жена писала, що нездорова та що хотіла б виїхати до Америки. Я заощадив 35 доларів т. є 87 ринських, а одержав я ще від Василя Ілиня-

ка 35 доларів, щоб я його жінку привіз до Америки і власне для того мав Василь Ілиняк покрити половину коштів моєї подорожі з Америки. Дня 3-го грудня 1891 всів я на залізницю, опісля на корабель, потім знова на залізницю, вернув 12-го січня 1892 домів.

Я занявся продажию решти мого господарства, зібрав за це 600 ринських, вистарався о пашпорт для себе, для жінки і троє дітей та був готов до виїзду в Америку.

Не підмовляв я нікого, щоб їхав в Америку, але коли мене люди запитували, як там є і як дістатися туди, я оповідав що знав. В тім часі рішило більше господарів виїхати до Америки і роздобули пашпорти без мого посередництва. Однак після приписів треба на границі виказатись картою їзди на кораблі. Для того звернулися вони до мене, щоби я їм поставився о таку карту.

Написав я до бюро Вольффа, бо їхав я кораблем цього бюро і одержав відповідь з дня 13/III.1892, що карта за дорослого платиться 86 золотих, за діти від 5–12 літ половина, за діти від 1–5 літ 29 золотих, за діти до одного року півшеста золотого.

Пояснив я це людям, які вибиралися до Америки, а вони урадилися, щоб післати від родини по 10 золотих. Ці завдатки зложили у мене: Никола Тичковський, Дмитро Вижнович, Михайло Ілиняк, Михайло Романюк. Минулого тижня одержав я лист за датою 28/IV 1892 разом з замовленими корабельними картами».

При переслухуванні дня 20-го мая зізнавав: «Коли я вертав з Америки, агент Вольфф, чи може хтось з його людей, прикликав мене і довідався від мене, що поїду знова до Америки, але вже з жінкою. Наклонював, щоб я людей, коли б їх більше їхало, притягнув до їзди його кораблями, а він нагородить мене за це, виплатить мені від цілої родини по 5 ринських. Сказав також, щоб я завчасу замовив корабельні карти, бо жандарми на границі перепускають людей, коли викажуться корабельною картою і не треба мати вже при собі більше гроша. Для того хотів я людей, що виїздили, запровадити до того бюро. Я побирав завдатки, щоби люди не пішли до якого другого агента, але не мав я наміру видурити ці гроші для себе».

Судія Каратницький провадив слідство в Калуші від дня 14-го мая до 1-го липня 1892. Цего послідного дня вручено Іванови Пилипови і його помічникови, Титови Зінякови, 28-літньому батькови двох дітей, акт оскарження з датою 30/VI.1892, а це на підставі зізнань переслуханих свідків: Михайла Романюка, 32-літнього, батька 4 дітей; Михайла Ілиняка, 33-літнього, батька 3 дітей; Дмитра Вижновича, 39-літнього, батька 2 дітей; Николи Тичковського, 48-літнього, батька 5 дітей; Івана Панишка, 30-літнього, батька 2 дітей; Юрка Рожка в заступстві його доньки Анни, замужної за Василем Ілиняком; також на підставі слідства жандарма Карла Щепанського, який арештував був Івана Пилипова і Тита Зіняка дня 12-го мая 1892. Оба просиділи в слідстві до головної розправи.

На головній розправі свідки не явились, бо виїхали до Америки. У всіх актах суду не говориться нігде про Канаду, лише про Америку. Особисто

свідчив лише Іван Панишко, хочая був швагром Тита Зіняка і міг не зізнавати. Зізнав в некористь обжалованих.

Звіт жандарма не подає, хто зробив донос до жандармерії, що ця зробила ревізію у Івана Пилипова дня 12-го мая 1892 і арештувала його і Тита Зіняка за це, що начеби вони намовляли до виїзду в Америку і видурювали завдатки.

Головна розправа відбулася в окружнім суді в Станиславові дня 21-го липня 1892 р. Оскаржував прокуратор Аргасинський за обман; боронив радник красового суду, адвокат Маєрановський; трибунал творило 4 суддів: Старосольський, Шанковський, Шиманович і Піскозуб.

Судії не узнали обставини, що Іван Пилипів завдатки звернув, але доглянули в поведенню Пилипова вину, бо завдатки побрав, а не вислав до бюро і не виписав посвідок на одержані гроші. Вирок був однаково строгий для обох оскаржених. Одержали по одному місяцеві в'язниці, обостреної що тижня постом. Слідство і кари тривали для них три місяці і один тиждень. Суд хотів очевидно настрашити всіх тих, що хотіли б дальше з нагоди еміграції вихіснутати людей на їх шкоду.

Іван Пилипів відбув кару і виїхав опісля вже з женою і дітьми до свободної Канади. З роком 1891 зачинається виїзд українців з Європи до Канади і люди опісля розріжнюють вже Канаду від Америки.

Коли я 1920 року вступив в хату одного з фермерів коло Редводеру³², в Альберті, що приїхав був до Канади 1892, і запитав: «Як-же вам ведеться в Канаді?», він відповів: «Нехай благословиться ця Канада; вона мене чоловіком зробила. Маю тут поле, якого я в краю не мав».

Тржич, Югославія Европа, дня 21 листопада, 1936.

¹ «Нартбенк» – Нортбенк (North Bank): сільське поселення в східно-центральной Альберті, недалеко містечка Ворспайт.

² Алта: (Alta.) – колишний спосіб скорочення назви провінції Альберти. Тепер скорочується як «АВ».

³ Чіпман (Chipman) – залізничне містечко. Василь Ілїняк похований в УГК-ому цвинтарі в Чіпман.

⁴ Шіфкарта, шифкарта (з нім. – die Schiffkarte) – картка або білет на корабель.

⁵ «Ринські» – валюта, вживана в Галичині наприкінці ХІХ ст.

⁶ Шифа, шіфа (з нім. – der Schiff) – корабель.

⁷ Винніпег, Вінніпег, Вінніпег (Winnipeg) – столиця провінції Манітоби.

⁸ Поселення, пізніше містечко в східно-центральной Альберті.

⁹ Коли їхали Ілїняк та Пилипів, залізничне містечко Ландьєнбург (Langenburg) знаходилося в провінції Норт Вест Територізі. В 1905 р. ця частина її стала провінцією Саскачеван.

¹⁰ «Гомштад, гомштат, гомстед» (homestead) – державний наділ, розміром приблизно 65 га, котрий канадський уряд дав іммігрантам-поселенцям у західній Канаді за адміністративний кошт десять долярів.

¹¹ Це можливо помилка пам'яті Пилипова. В тих роках ці землі були частиною провінції Норт Вест Територізі. Провінція Альберта була створена в 1905 р.

¹² «Калгар» – місто Калгарі (Calgary). Тому, що ця назва кінчалася буквою «і» по-українськи, її часто відмінялося яко іменник множинної форми.

¹³ Грінфелд (Grinfeld) – поселення в теперішній провінції Саскачеван, тоді Норт Вест Територізі.

¹⁴ Гретна – англійський варіант назви Gretna.

- ¹⁵ Манитоба, Манітоба (Manitoba) – провінція в Західній Канаді.
- ¹⁶ Тавншип (Township) – частина системи землеустрою в західній Канаді, яка сформувалася в результаті Закону про землі Домінії з 1872 р.
- ¹⁷ Шандар (жандарм) – службовець поліції в Галичині в Австро-Угорських часах.
- ¹⁸ Це, правдоподібно, помилка, мало бути – Романюк.
- ¹⁹ Повітовий центр – тепер Івано-Франківськ.
- ²⁰ «Квебек» (Quebec) – на той час важливе для еміграції портове місто в провінції тої самої назви.
- ²¹ «Трен» – (від англ. train) – поїзд.
- ²² «Норт-Дакота» (North Dakota) – штат США на південь від провінції Манітоби.
- ²³ Поселення Стар взяло назву від місцевої пошти, а поштар назвав пошту ім'ям своєї доньки, Една. Коли інший чоловік став поштарем, він змінив назву на Стар (зірка)
- ²⁴ Коли збудували залізничну лінію через околицю сільського поселення, яка називалася Стар в 1928 р., залізнична фірма назвала містечко, яке вона там заснувала з тією самою назвою.
- ²⁵ Тут помилково подають координати. Правильний опис: тавншип 56, рендж 19, секція 22, західно-полудневий квотер (Township 56, Range 19, Section 22, South-west quarter).
- ²⁶ «Едмонтон» (Edmonton) – столиця провінції Альберти.
- ²⁷ Шери – в канадській системі – аукціонні лоти.
- ²⁸ Лоти – в канадській системі – земельні ділянки на будову хат.
- ²⁹ Правильне прізвище є Піканець.
- ³⁰ Михайло Лучкович був першим депутатом українського походження, обраний до канадського парламенту.
- ³¹ Це помилка. В хаті Пилипових був тільки телефон. Електрика в околиці Стар з'явилася аж після Другої світової війни.
- ³² «Редводер», Редводер (Redwater) – залізничне містечко в східно-центральної Альберти.

Ірина Матяш

«Я ВИРІШИВ ЇХАТИ В КАНАДУ ЯК ЕМІГРАНТ, А НЕ ЯК ТУРИСТ» (ДО ПИТАННЯ ПРО РОЛЬ АВТОКОМУНІКАТИВНИХ ДЖЕРЕЛ ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ ЕМІГРАЦІЇ)

У архіві Українсько-канадського дослідно-документаційного центру (Ukrainian Canadian Research and Documentation Centre) в Торонто, на Спедайна авеню, 620, зберігається документ, створений майже 50 років тому далеко за межами Канади, але абсолютно профільний для цієї установи і важливий для дослідження історії еміграції. Йдеться про переданий у липні 1990 р. старшим науковим співробітником Івано-Франківського краєзнавчого музею Петром Арсеничем текст фрагменту спогадів громадського діяча Дмитра Дем'янчука про спробу еміграції до Канади напередодні Першої світової війни.

Створений 1982 р. представниками української громади міста Торонто як Комітет дослідження голоду в Україні при Інституті св. Володимира (від 1986 р. – Центр дослідження голоду в Україні), Українсько-канадський дослідно-документаційний центр із такою назвою функціонує від 1988 р. під патронатом Комітету Українців Канади та Світового конгресу вільних українців. Якщо первісне головне завдання Центру полягало у вивченні та оприлюдненні об'єктивної інформації про голодомори в Україні, то нині його функції значно розширилися. Тут збирають і збері-

гають поспіль із документами й усними свідченнями про голодомори в Україні та події періоду Другої світової війни, інші архівні документи, пов'язані з історією українців у Канаді, готують наукові конференції, семінари, виставки, документальні фільми, книжкові видання. З точки зору вивчення історії еміграції важливе значення мають зокрема збірки опублікованих та неопублікованих споминів (100 од.), документів усної історії (близько 600 інтерв'ю), інтерв'ю канадських українців (історія українсько-канадських родин в ХХ ст., українських діячів, що відвідували Канаду та ін.). Особливістю складу архіву Центру є зберігання як оригіналів документів, так і копій. Тут зберігаються копії документів офіційного походження, фотодокументи, часописи, витинки із періодики, листування, фоно- та відеодокументи «усної історії», інші відеодокументи. Поповнення фондів архіву відбувається за рахунок цілеспрямованого виявлення документів, які стосуються основної проблематики досліджень, шляхом передавання архівів відповідно до волі фондоутворювачів, завдяки разовим надходженням від утримувачів або власників колекцій, збірок, окремих документів. Слід відзначити подвижницьку працю щодо формування архіву д-ра Іроїди Винницької, завдяки зусиллям якої не лише постійно збільшується склад фондів, але й започатковано таку важливу форму роботи як записування усних свідчень, поглиблюється українсько-канадська співпраця в цьому напрямку.

Нині серед окремих фондів архіву має назву «Документи про українців у Канаді». Тут до документів окремих осіб віднесено спогади та різні матеріали про імміграцію в Канаду, перебування українців у Канаді: зокрема, передані Петром Арсеничем із Івано-Франківська листи в Україну, листівки, список учасників повстанського руху, копії листів із Канади, що зберігаються в Державному архіві Івано-Франківської області. До найцікавіших документів цієї групи належать спогади Дмитра Дем'янчука про його перебування в Канаді у 1913–1914 рр.

Цей документ можна віднести до такої специфічної групи історичних джерел як автокомунікативні джерела особового походження. Як відомо (див. документ № 1), спогади про свою діяльність Дмитро Дем'янчук написав на прохання Петра Арсенича 1959 р. в Івано-Франківську. Отже, його індивідуальна фіксація персональної історії на тлі суспільно значущих подій була первісно призначена для оприлюднення. Цінність фрагменту спогадів, який пропонується увазі Читача, для вивчення історії еміграції українців до Канади полягає передусім у великій кількості дрібних деталей, що проливають світло на умови «заокеанської подорожі» українців, складнощі адаптації в новій країні, взаємини між іммігрантами і місцевими мешканцями. Сприйняття викладеної інформації полегшує майже художній стиль спогадів. Водночас йому притаманна суб'єктивність оцінок, типова для джерел особового походження.

Слід наголосити, що загалом спогади як історичне джерело в дослідженні історії еміграції українців у Канаду відіграють особливе значення, попри те, що архівна україніка в Канаді має величезні обсяги і достатньо гарну збереженість завдяки послідовному впровадженню в цій

державі політики багатокультурності від початку 1970-х рр. Пальму першості в записуванні спогадів піонерів про перші роки життя емігрантів з теренів сучасної України – галичан і буковинців – слід віддати колишньому дипломатичному працівникові, науковцеві й підприємцю проф. Іванову Боберському, який особисто записав спогади легендарного першого українського поселенця Івана Пилипова (див. календар «Канадійського Фармера» за 1937 р.) та низки інших українців. Незабаром записування (втім, як і написання) спогадів набуло в Канаді значного поширення. Тексти спогадів друкувалися в періодичних та серійних виданнях (приміром, «Бібліотека піонера»), включалися до наукових збірників (наприклад, «Збірник заходознавства» УВАН у Канаді), передавалися в архіви (Осередку української культури і освіти, Українсько-канадського дослідно-документаційного центру, Українсько-канадського архіву-музею Альберти та ін.). Їхнє джерельне значення полягає передусім у висвітленні маловідомих фактів піонерського життя та біографічних відомостей про перших українських поселенців. Помітну відіграли такі публікації і в збереженні пам'яті про «старий край» серед наступних поколінь канадських українців. Спогади записувалися як з ініціативи дослідників (з метою вивчення життя перших українських поселенців), українських організацій та вищих навчальних закладів (збирання тематичної інформації, українського фольклору, проведення конкурсів спогадів), так і з бажання зафіксувати віхи родинної історії для нащадків представниками українських родин. Завдяки цілеспрямованому записуванню збереглося більше інформації про першу хвилю еміграції, тоді як історія міжвоєнної і повоєнної еміграції меншою мірою висвітлена в автокомунікативних джерелах. Відтак назріла об'єктивна необхідність записування спогадів представників цих хвиль еміграції.

Текст спогадів, що публікується, відображає українське життя у Вінніпезі, в той період, коли перша хвиля еміграції почала стихати. Увазі Читача пропонуються тексти спогадів Дмитра Дем'янчука та передмова до них Петра Арсенича, в якій подано біографічні відомості про автора спогадів. Документи публікуються зі збереженням стилістики та орфографії оригінала і необхідними коментарями.

№ 1

[СПОГАДИ ГАЛИЧАНИНА ПРО КАНАДУ]

У 1959 р. на моє прохання пенсіонер м. Станіслава Дмитро Миколайович Дем'янчук написав спогади про свою громадсько-політичну, культурно-освітню та економічну діяльність. В одному з розділів цих спогадів він детально розповів про своє перебування в Канаді в 1913–1914 рр.

Автор спогадів Дмитро Миколайович Дем'янчук (1888–1968) – прогресивний громадський діяч – народився в передмісті Станіслава (тепер м. Івано-Франківськ) в бідній робітничо-селянській сім'ї. Під час навчання в Станіславській гімназії належав до підпільного учнівського гуртка і в 1907 р. видавав нелегальну газету «Оса» (п'ять номерів її нині зберігається у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. Стефаника АН УРСР).

При робітничім товаристві «Воля» Д. Дем'янчук організував аматорський гурток і сам грав у 32-х п'єсах. Перекладав окремі п'єси з російської мови на українську. Деякий час співав у хорі «Станіславівського Бояна», яким керував композитор Д. Січинський. В 1912 р. працював адміністратором гуцульського театру під керівництвом Гната Хоткевича.

Д. Дем'янчук брав участь в антиурядових демонстраціях, пов'язаних із убивством селянина Каганця (1908 р.) і студента А. Коцка (1910 р.). В 1911 р. активно допомагав визволити з Станіславської тюрми Мирослава Січинського. В 1913 р. він виїхав на заробітки до Канади, де видавав прогресивний журнал «Наша сила»¹ (в 1913 р. вийшло три номери). За організацію страйку у друкарні чеха Доячека² був звільнений з роботи. У 1914 р. повернувся в Станіслав.

Під час Першої світової війни Д. Дем'янчук спочатку зайняв антимілітаристську позицію, а потім змушений був піти до війська. В 1917 р. проводив агітацію в 20-му стрілецькому австрійському полку, який стояв у Могильові, в результаті цього полк відмовився воювати. В грудні 1918 р. він разом з робітниками-залізничниками, зокрема О. Устияновичем, М. Слюсарчуком та іншими, створив у м. Станіславі опозиційну до уряду ЗУНР легальну прогресивну організацію Селянсько-Робітничий союз. Будучи його головою, редактором газети «Республіканець» (1919 р.) тощо, піддавав різкій критиці уряд ЗУНР.

У 1920–1930-х рр. Д. Дем'янчук працював у повітових споживчих кооперативних союзах. Після встановлення Радянської влади в 1939 р. його обрали головою «Робітничої ради» маслосоюзу в м. Львові. Під час німецької окупації був заарештований гестапо за збереження радянської культбази. З 1945 р. у зв'язку з хворобою Д. Дем'янчук пішов на пенсію. Помер у м. Івано-Франківську.

Враховуючи, що спогади Д. Дем'янчука містять цінні відомості з історії української еміграції в Канаді, пропонуємо їх читачам у скороченні.

№ 2

ФРАГМЕНТ ІЗ СПОГАДІВ ДМИТРА ДЕМ'ЯНЧУКА ПРО ВИЇЗД В КАНАДУ Й ПЕРЕБУВАННЯ ТАМ У 1913–1914 рр.

Я вирішив їхати в Канаду як емігрант, а не як турист. Порозумівся листовно з німецькою фірмою Бремена і виїхав через Львів, Краків до Мисловець, тоді кордонної станції між Австрією і Німеччиною. Це були часи напружених відносин між Австрією і Сербією. В 1912 р. я побоювався, чи можна буде вільно переїхати кордон, тому взяв з собою тільки малу валізку, всі інші речі повинен був мені вислати пізніше товариш на вказану адресу. З обережності я їхав у вагоні другого класу, і, може, це врятувало мене від перевірки на вокзалі у Кракові.

Лише на станції Мисловіці, де перевіряли всіх емігрантів, прийшлося показати «шіф-карту» (квиток на корабель), що служила мені легітимацією від австрійського кордону аж до місця призначення.

Щоб не гинути з голоду, не один бідний селянин залишив рідне село, покинув жінку і діти і їхав в Америку знову на найтяжчу земельну роботу, яка найнижче оплачувалася. Їхав він безпорадний, не знаючи мови, звичаїв того народу, через край якого проїздив, не мав найменшого поняття про той край, куди їхав, де хотів знайти порятуюнок на землі від біди і нужди. Їхали переважно чоловіки.

В Бремені я пробув кілька днів і мав можливість детально оглянути місто. В день відпливу корабля мене завели до санітарного пункту, де я пройшов лікарський огляд. Затримували тих, хто був хворий на трахому. Після огляду я пішов до поїзда, що стояв поряд із санітарним пунктом, і поїхав до Бременлафенда. Тут же була посадка на корабель «Гановер». За кілька годин стоянки його завантажили людьми та їх речами. Після обіду корабель вийшов з порту і ввійшов у Атлантичний океан.

Я вперше побачив безмежне море. Таке воно було мені безмежне: куди не глянув, ніде не бачив берега. В дорозі мав досить часу для роздумів про те, що не закінчив гімназії, не здобув ніякого фаху, до чого мені прийдеться взятися в Канаді, щоб прожити.

Роздумував і приглядався до того, як емігранти «скорочували» свій час нудьги примітивними заняттями. На кораблі кают не було, не було кімнати для відпочинку, а на палубі були встановлені непостійні ліжка, одні над другими у кілька рядів, до яких доходили з палуби сходами. Я нікуди не ходив, бо моє ліжко було біля сходів, на найвищому місці при вході на палубу. Я не відчував смороду, сопуху і вологості, які виповнювали мікроклімат. Такими кораблями возили емігрантів в Америку, а звідти в Європу – худобу та інші товари. З огляду на такий антисанітарний стан емігранти вдень, а то й вночі перебували на палубі, де щораз збільшувалися забруднення самими емігрантами. Найбруднішими виявилися італійці, а їм «вторували» росіяни. В теплу погоду найрухливішими були італійці, які гуртами бігали з одного кінця корабля на другий, співаючи та викрикуючи і голосно сміючись. Як ставало холодно і хмарно, то італійці збивались в купку, присідали десь у затишному місці, вкривались своїми чорними накидками і щось «шваркотіли», що мені збоку здавалось, що то миші шарудять.

Росіяни трималися гуртом. Їх відразу можна було впізнати по гармошці, яка обов'язково грала і додавала їм веселощів. Великою насолодою для них були оселедці, які як продукт харчування давали на кораблі. Вони радо приймали оселедці від тих емігрантів, які не хотіли їх їсти. Гармошка і танці були нерозлучними іграми росіян.

Між емігрантами були представники й інших національностей. Українці, зокрема галичани, становили немалий відсоток, але їх не можна було запримітити, бо вони, як представники поневоленого народу, носили на собі ознаки поневолення. Вони не гуртувалися, як італійці і росіяни, мали вигляд застрашених, непевних, поступались кожному, не входили ні з ким у суперечку, чи сварку. З представників інших національностей я знав кількох норвежців, які мали ліжка побіч мене і з якими я потрохи порозумівся німецькою мовою.

Харчування було погане. Хліб був також не дуже випечений, а обслуга кухні випікала білесенькі булки і скрито продавала емігрантам.

Вся корабельна обслуга жила і відпочивала на надбудівці над покладом, куди емігрантам вхід був заборонений. Там, здається, були каюти і для «панів» не емігрантів, бо я бачив в цивільному одязі людей, які проходилися на палубі.

Коли хто-небудь зазримічав зустрічний корабель, ставав на переді нашого корабля і «пас» його очима весь час, як він наближався до нас. І аж поки не зникав поза нами. Таку «параду» робили не одиниці, а не малі гуртки. Хотілося бачити щось крім води і небозводу. Звичайно, це можна було робити в ясні, погідні дні. А були дні непривітні, хмарні, з мрякою, дощові і вітряні. Були і бурі. Тоді розлючене море гойдало корабель на всі сторони, і він то виринав, то потопав. Це дуже грізний вид. Ви опускаєтеся з гори хвилі, здається «стрімголов» на дно. В такий час люди похворіли на морську хворобу, навіть такі, що досі були відпірні. І я не витримав – день, чи два бідував. Навіть дехто з обслуги корабля захворів. Час від часу вода в морі спінювалася, а потім підносилася хвилею догори, приблизно на висоту кількох поверхів, і деколи корабель сягав найвищої точки, тоді чувся тріскіт, немов ламається, велике дерево, і нам здавалося, що корабель переламався надвоє. Часами бувала така мряка, що не видно було людини за півметра від вас. Тоді корабель припиняв свій рух, а сирени ревли, щоб інший корабель не наїхав на нас.

Довге плавання виснажувало людей. Переживання, страждання людей під час цього плавання я відтворив у написаній 20 липня 1913 р вже у Вінніпезі новелі «Понура ніч», що була надрукована в третьому номері «Нашої сили» за 1913 р.

Коли я проїжджав поїздом США, направляючись до Чікаго, побачив велику промислову країну.

Коли в'їхав на територію Канади, то ніхто мене не затримував, нічого не питав, як це бувало на кордонах Австрії і Росії. Я вільно пересувався, куди хотів, не знаходячи ніяких труднощів, ні обмежень.

Канада здалася мені куди відсталішою, ніж Америка. Великі простори незаселені, дикі, не оброблювані. Три дні їзди у вагоні, без руху, давалися відчути. І коли з'явилася станція Вінніпег, люди зразу повеселіли, ожили. Але після виходу з вагону, перед станцією, стало рубом питання: «А куди тепер?». Досі везли мене справді вільно і безтурботно, я знав, що мене завезуть у Вінніпег, а тепер втративши «опіку» корабельної еміграційної фірми, що надала моїй подорожі маршруту, я сам мав вирішити, куди спрямувати свої кроки, де знайти пристановище. Тут вже не було часу на роздуми, треба було діяти. Попри мене пройшли двоє, чи троє чоловіків, що приїхали тим самим транспортом, що й я, тримаючи в руках невеличку карточку, на якій, як я пізніше зрозумів, була написана адреса їхнього краянина з Галичини, що проживав у Вінніпегу. Я відразу подався за ними, а вони вже розмовляли з якимсь чоловіком, який їх, виходить, розумів. Згаданий невідомий чоловік, наш земляк, який стояв перед станцією, показав карточку, потім підійшов до трамвая, звернувшись

до кондуктора, показав на них, а їм порадив сідати. Я подався за ними і присів біля них. Незнайомі емігранти розговорилися з кондуктором, який через вікно показав їм дім і вказав рукою на вихід. Вони підійшли до виходу, і, коли трамвай зупинився, вийшли і попрямували до вказаного будинку. Я вийшов за ними і пішов у тому напрямі, куди рухався трамвай. На розі вулиці Селкірк побачив на будиночку знайомими буквами напис «Руский штаб». «Виходить, – подумав, – я зможу порозумітися і розпитати для себе пристановища». Зайшовши в крамницю мішаних споживчих товарів і привітавшись українською мовою з продавцем-власником, розповів йому, що я, саме, приїхав з Галичини і хотів би дещо довідатись про життя в Канаді і тому маю намір зайти до якогось інтелігента, та не знаю, куди мені податися. Попросив у нього поради.

Продавець розповів, що тут по сусідству по бічній вулиці живе священик, але його зараз нема вдома, він у церкві, бо сьогодні «велика п'ятниця». «Поживіть у мене, він йтиме додому попри крамницю, і ми його побачимо», – так порадив мені співбесідник. Цей вираз «ми» неначе споріднив мене зі співрозмовником, я подякував за цю першу допомогу на чужині, а своє споріднення виявив усмішкою. Він запросив сісти, а сам звернувся до покупців і став їх обслуговувати. Це були самі жінки наших емігрантів, що прибули сюди разом з чоловіками, чи приїхали до чоловіків і осіли на постійно, чи тільки заробити грошей і повернутися до «старого краю» – Галичини. Всі наші люди в Канаді так і називали Галичину – «старий край». Не думайте, що вони вимовляли цей термін з погордою про Батьківщину, ні, навпаки, у кожного емігранта згадка про рідний край наводила сум, витискала сльози з очей, всі бажали повернутися, або хоч би провідати свої рідні околиці.

Священик, до якого я звернувся за порадою, допоміг знайти квартиру, показав, де знаходяться різні українські установи, і дав, як пізніше з'ясував, правдиві оцінки їх діяльності.

Наступного дня я став заходити до деяких редакцій. В той час у Вінніпегу виходили такі українські часописи:

«Український голос» – орган фермерської організації «Українська громада» в Канаді, українського учительства і кооперативних спілок;

«Робочий народ» – орган федерації української соціал-демократії в Канаді – тижневик;

«Канадійський фермер» – орган українських лібералів у Канаді, тижневик;

«Ранок» – орган української незалежної церкви, тижневик;

«Канадійський Русин» – орган греко-католицької церкви, тижневик;

«Кадило» – гумористичний місячник.

Крім цієї «столичної преси» – Вінніпег вважався столицею українців у Канаді, бо тут їх жило найбільше (зимою до 50 тисяч чоловік) – були ще такі органи преси: «Новини» – український часопис, що виходив двічі на тиждень в Едмонтоні; «Свідок правди» – орган українських баптистів в Канаді – місячник, виходив у Торонто; «Канадець» – орган українських методистів, виходив 2 рази на місяць у Торонто.

У Вінніпегу були ще канцелярії бізнесмена Стефаніка, який був послом до провінціального парламенту Манітоби, і адвокатська канцелярія Арсенича-Бачинського. Крім того діяла «Руська книгарня», власником якої був чех Доячек, та Українська спілкова друкарня, спілльниками якої були Купченко³, Слюзар⁴, Вагнер⁵ і Паньків – українці – і двоє братів Доячків – чехи.

З товариств позацерковних – зокрема католицьких – був «Боян», товариства ім. М. Заньковецької та ім. І. Котляревського.

Треба, згадати «незлим тихим словом» і греко-католицького єпископа Будку⁶, який запам'ятався як засліплений Езуїт.

Був ще коледж-школа, де готували вчителів для навчання у фермерських школах.

В редакції «Українського голосу» мене прийняли привітніше, як в інших місцях, і тут я зацікавився з робітниками друкарні, які привітали мене дружньо і щиро. При їх допомозі і співпраці я став на твердий ґрунт, на якому став будувати верстат праці на прожиток і базу для суспільної праці. Це вберегло мене від тяжких земельних робіт, які виконували майже самі галичани «галішмени», яких вважали за найкращу робочу силу при земельних роботах. А всі оці бізнесмени по офісах та редакціях вважали, що кожний новоприбулий емігрант, як інтелігент, так і напівінтелігент – грінор, – як його з погордою називали, кожний приїжджий повинен закінчити «канадійський університет», тобто найперше попрацювати фізично на найтяжчих роботах, а після цього може бути допущеним в їх громаду. Я повністю проламав оцю загалу на шляху здобуття собі незалежного становища і дістав гідне місце в житті українського громадянства.

В редакції «Українського голосу» редактори Ферлей⁷ і Кудрик⁸ та адміністратор Войченко⁹ на моє прохання дати мені яку-небудь роботу вибачалися, що поки що нема вільного місця. «Ви напишіть дещо нам в газету, а там побачимо», – говорили вони. Я попросив позичити мені кілька номерів їхньої газети, щоб я зміг ознайомитися з українським життям в Канаді, з їхньою системою писання і т. д. Мені дали зшиті номери «Українського голосу» за 1913 р. За декілька днів я знову зайшов у редакцію «Українського голосу» і вручив статтю, яку обіцяли помістити, що й було зроблено. При цьому мене запросили взяти активну участь в недільному зібранні і розповісти про життя і новини в «старому краї». Звичайно, я погодився на цей виступ і в найближчу неділю зустрівся з багатьма людьми, яким захотілося слухати мене, з яких ще випромінювали свіжі «струї» рідного краю,

З того часу я став активним учасником товариських сходів наших переселенців у залі «Грант опера». Крім цього я брав участь у двох театральних виставах: «Назар Стодоля» Т. Шевченка і «Пошились у дурні» або «12 дочок на видданню». Шутка зі співами і танцями М. Кропивницького. Я організував вистави і був режисером, а друг мій зі Станіслава, учитель Пасічник Микола, вчив співу і диригував оркестром під час вистави. Після вистави «Пошились у дурні» було таке захоплення і збудження, що заговорили про постійні театральні вистави і запрошення з тією

метою постійних виконавців. Для цього були можливості, але діялось це вже наприкінці мого перебування в Канаді, і задумів не можна було здійснити.

Спочатку, за порадою двох друкарів, влаштувався різноробочим у готелі в м. Вінніпегу. За те, що замітав, мив підлогу, прав білизну, я не платив за помешкання. Там же я став кухарем. Всі сніданки, обіди і вечері, за це одержував зарплату у формі безплатного харчування. І так я став на власні ноги, почав заробляти працею на прожиток. Та підготовкою до цього я «розшастав» останні свої «капітали», які позичив у Станіславі перед виїздом. Залишилася одна монета – 20 золотих німецьких марок.

У вільні від господарських занять хвилини заходив в українську друкарню і там навчився друкарської професії – складача.

Згодом з декількома робітниками друкарні заснував українську видавничу спілку в Канаді «Наша сила», при якій почали видавати місячний журнал «Наша сила» за моєю редакцією, що у двох перших номерах не виявлялось, а тільки в третьому номері я виступив як редактор.

В першому номері за липень 1913 р. у передовій статті від видавництва писалось: «Відки? Пощо? Нащо? Куди?» – отакими словами зустрічають у нас звичайно появу нового часопису – значить інтересуючіся люди хочуть знати дорогу, якою має новий часопис поступати, та мету, до якої він буде стремітися.

Канадійські українці не мають причини нарікати на нестачу своїх часописів, а противно можуть похвалитись великим їх числом. Майже кожна партія, секта, чи група має свій друкований орган, свій часопис. Дотепер існує їх вже аж дев'ять. А оце виходить ще і десятий. Всі ці дев'ять існуючих органів, коло яких гуртується певна група людей, відносяться більше або менше до себе вороже, вони провадять між собою завзяту боротьбу-полеміку, густо-часто безосновну, нерозумну, а навіть переходячу поза границі газетярської прилічності. Прихильники одного або другого часопису по приміру своїх друкованих органів почали й собі сваритись, ворогувати, а частенько й за чуби себе тягати, «полемізувати» кулаками й т. п.

Представляю собі, що десь на фермі в Саскачевані, в Альберті, або таки в Манітобі, живе собі фермер, що має 5-х синів. І таке: сам батько то католик, його син протестант, другий консерват, третій ліберал, четвертий безпартійний, а п'ятий соціаліст. Кожний з них передплачує відповідаючий своїм переконанням часопис і поступає після «рецепти», яку кожен часопис подає. Отже так: батько зараз має прогнати з хати свого першого сина, або він батька, другий син мав би прогнати свого третього брата, третій син – четвертого, четвертий – п'ятого, або наоборот. Значить, всі мають себе прогнати, вилаявшись в перед добре, а свою матір хатину та землю полишити на «ласку божу», нехай чужі опікують та господарюють. Ми не противні критиці та полеміці, а противно признаємо, що це є конечним для всестороннього розвитку народу. Критика та полеміка є поштовхом до думання та до розміркування і далі до контролі самих себе, власної праці – одначе така критика та полеміка повинна бути роз-

важна, програмова, входяча в саму суть даної справи, а не пряме накидування одних на других, як це тепер робиться у нас. Не перечимо, що поза згаданими полеміками, стараються містити згадані часописи і хосенні статті одначе про такі вони завзято мовчать, щоби буває, не признати своєму противникові рації та слухності, а вслід за цим такі добрі статті губляться в навалі менш добрих та хосенних.

«Еге ж», – скаже не один, якому не у смак вихопився «десятий та й хоче грати ролю Мойсея, – накидається на всіх і вся та хоче щоби всі за ним йшли». Ні! Та ми, видаючи наш часопис-місячник, не хочемо грати ролі верховодів-провідників, та й не кличемо, щоби до нас та за нами йшли.

Нашим бажанням та стремлінням є тільки за посередництвом нашого місячника вказувати та, після спромоги, простувати, направляти ті хиби, які нищать наш народний організм.

Стоючи осторонь тої боротьби, яка завелася між нашими поселенцями тут в Канаді, думаємо, що маємо право, а навіть уважаємо своїм обов'язком звернути увагу на це, що після нашої думки є блудом, та виходить на шкоду нашим поселенцям, а тим самим загалові нашого народу.

Та нашою цілею є не тільки вишукувати блуди і за них картати, але рівномірно з тим, вишукувати також і добрі сторони та діла і за них хвалити, віддавати признання після вартости тих дій.

Наш тутешній організм, наші тутешні будівлі дуже «кострубаті», одначе ми не хочемо їх хвалити, щоби на їх місце ставити нові, а противно помагати в їх дальшій будові, огладжуючи та вичишуючи їх.

І тільки одну повалену будівлю нашим бажанням є дії взнести з руїн – а це витворення «спільного знаменника» порозуміння, поляризації, а вслід за цим спільного братерського пожиття між нами всіма.

Щоби, як і в вище згаданому примірі, задля свого партизанства батько не урвався і не проганяв синів, а сини батька та самих себе з хати, та, лишивши свою неньку на опіку та поталу чужим, були вирозумілі один для другого, та в потребі, в обороні своєї хати чи неньки, яка їм всім дала життя, відкинувши своє партизанство, ставали в їх обороні. Цим, спільним знаменником для всіх є ідея українства, яку, ми всі, без різниці політичних та релігійних поглядів, повинні плекати, шанувати та охороняти, – перш всього!

«Наша сила» не буде шкодити, ані конкурувати з існуючими часописами, а противно, після змоги буде їм помагати, уважаючи їх за потрібні та хосенні для розвою нашого народу, та рівночасно не чекаючи помочі і від них.

У виду нього, думаємо, що наші часописи радо повітають почву свого «десятого» товариша, та найдуть і для нього місце при собі».

Ці витяги з «Нашої сили» з'ясовують напрями і мету задуманого видавництва. Та не так «склалось, як гадалось». Мовчанка і холод були відповіддю на наші полум'яні задуми і бажання у тодішніх керівників громадського життя, а за ними і «пастви», провідцями якої вони були.

Де цього непривітного становища громадськості прилучилася ще одна непривітна обставина. Спілка.

В 3-му номері укр[аїнська] вид[авнича] спілка «Наша сила» писала: «До читачів і прихильників «Родимця» ми зробили, що тільки могли, щоби «Наше сила» відповідала своїм завданням. Тепер прийшла черга на Вас, тепер Ви повинні матеріально підперти наші змагання, а скільки ми за-примітили, то укр[аїнське] громадянство в Канаді і Сполучених Держа-вах відносяться доволі байдужно.

Не так привітали наше видавництво наші брати у вітчизні. Після одержання першого номера «Нашої сили» майже всі українські видавництва у вітчизні прислали свої видання в замін і помістили прихильні рецензії.

Смішно мале число передплатників морозить наш запал, обтинає наші крила наших змагань і, мимо найбільшої самопожертви будемо приневолені з Новим роком закрити наше видавництво, якщо до того часу не зголоситься ще бодай 300 передплатників. Земляки, долю нашого видавництва віддаємо у Ваші руки». І нічого з цього не вийшло.

Працівники Української Друкарні, в якій складався і друкувався наш журнал, розладнались між собою і продали підприємство одному – Доячекові – власникові української книгарні із застереженням, що друкарні йому «не вільно продати чужинцеві», а тільки українцеві. Коли досі більшість власників погоджувалась друкувати «Нашу силу» без оплати, то новий власник на це не пішов, і видання часопису прийшлося після третього номера припинити, бо не було фондів на його утримання.

Ця невдача мені особисто не нанесла матеріальної втрати, бо за редакційну роботу я не брав ні цента, навіть за друкарське складання – третє, що його майже все набрав сам – мені нічого не попадало. Але неуспіх в початій справі зачепив мене за живе і насторожив. Виринуло питання: «Чому саме спілники розійшлись в такий час, коли почав виходити новий часопис?» Тут не обійшлося без посторонніх впливів, що й кинуло «непереможну запору» на шляху видавництва. Тут до всього є підхід зі сторони бізнесу, хто цього не пережив, той не зможе зрозуміти. Якщо допустити появу і розвиток нового часопису, то це до деякої міри ослабить інші видання, від яких відпаде деяка кількість передплатників і перейде до нового. А не всі емігранти грамотні. Конкуренція та партійні суперечки привели до лайки між вінніпезькими часописами «Канадійським фермером» і «Українським голосом» та «Українським голосом» і «Робітничим народом». Коли «Робітничий народ» помістив недавно статтю про М. Павлика та одночасно закликав своїх читачів до збирання складок для допомоги «потребуючому» письменникові, подаючи адресу, куди висилати гроші, та одночасно подав, що хто хоче, може зібрані гроші висилати через редакцію «Робітничого народу». Тоді газета «Український голос» накинулася на редактора «Р. Н.», що він не має права цього робити з огляду на небезпеку використання грошей не за призначенням.

В Канаді я працював в Народній друкарні, власником якої був чех Доячек. Він був власником і української Книгарні, видавав тижневик «Канадійські Вісті». Я був адміністратором друкарні, також редактором «Канадійських Вістей». Мені жилося добре, власник був задоволений моєю працею, відносився до мене з довір'ям і до моїх потреб ставився пози-

тивно. Хотів мене прийняти за спільника до друкарні в той спосіб, що позичить в банку п'ять тисяч доларів і вкляде їх в друкарню, як мою частину спілки, а я буду з прибутку друкарні сплачувати свій борг в банку, заробіток-платню в друкарні буду використовувати на свій прожиток. Розрахунок його, як мені він говорив, був такий: «Ви працювали дотепер в друкарні, кілька місяців друкарня працювала так, що її вартість подвоїлася, а у нашій спілковій друкарні ви будете працювати ще краще».

Та я цієї пропозиції не прийняв, бо друкарня була власністю кількох людей і ледве «дихала», як говорять в народі. Співвласники друкарні продали свої уділи Доячєкові для того, щоб ця друкарня не могла перейти в неукраїнські руки. Доячєк, приймаючи мене у спілку, хотів доказати, що він хоче свої підприємства – як друкарню, так і Книгарню – «українізувати». Такі були мої здогадки, Я не хотів входити в спілку з Доячєком тільки тому, щоб мати вільні руки в майбутньому як у відношенні до друкарні так і до книгарні. Доячєк доробився маєтку на торгівлі українськими книжками. Він мав договори з видавництвами в «старому краю (в Галичині), зокрема з видавництвом Оренштейна «Народна накладня» в Коломиї. В той час вже йшли заходи, щоб цей золотий «бізнес» відібрати в Доячєка, і я поки що не хотів встрявати у цю ворожнечу, бо був у Канаді ще «грінєр» (зелений) і треба було оберегатись нерозважливого кроку. Після моєї відмови Доячєк, невідомо з яких мотивів, прийняв до друкарні у спілку жидка, який мав маленьку друкарню. При цьому українця «форемана» (майстра) звільнив з цієї посади і замінив своїм новим спільником. Одночасно за якусь дрібницю звільнив з роботи ще одного українця. Ці усунення стривожили, в першу чергу, колишніх співвласників, бо членом спілки «Народна Друкарня» став чужинець, а не українець.

Я зразу попередив Доячєка про те, ще він робить такі стягнення, які відіб'ються на його підприємствах. Та він не звертав уваги на мою засторогу.

Дійшло до того, що робітники послушали моєї поради і застрайкували. Коли Доячєк не схотів навіть відповідати на письмові вимоги страйкуючих, я віддав йому в руки ключі від друкарні і заявив, що пристаю до страйку як керівник його.

Страйк був предметом наради мирового суду, який всіма голосами вирішив, що робітники праві, і Доячєк повинен виконати їх вимог. У Вінніпегу було товариство «Народний Дім», головою якого був Ферлей, кандидат на посла в провінції Манітоба. Др. Сушко, редактор «Канадійського Русина», закинув, що Ферлей обікрив фонд «Н. Д.» і з такою репутацією злодія виборча комісія не може прийняти кандидата в послі. Ферлей з іншими членами віділу товариства «Н. Д.» скликає збори, зрікається головування у товаристві і просить зібрання, щоб воно вибрало комісію для перевірки фондів. Збори проходили бурхливо і не встигли нічого ухвалити, бо, згідно з законами Канади, ухвали, прийняті після 12 год. ночі, не важливі. Прийшлося скликати другі збори. На перших зборах я не був присутнім. На другі збори зайшов. На початку зборів, після прийняття порядку денного, взяв слово Др. Сушко і став доводити, щоб зібрані не

займались тим, що пишуть газети, а думали над питанням, як поширити акцію збору грошей на будівництво «Н. Д.». «Газети, – говорив виступаючий, – займаються політикою, вони пишуть, що їм подобається, а ми радьмо про добро народу». Після Др. Сушка взяв слово я, звернув увагу на лицемірство виступаючого переді мною, на його неморальні облудні доводи, на те, що ми не можемо говорити і думати так, як Сушко нас повчає. Якщо містер Ферлей обікрвав фонд «Н. Д.», то хай поверне вкрадені гроші народу, а як це неправда, то яким правом др. Сушко безчестить чоловіка і викручується від свого злочинства – мовляв – «на те, що пишуть газети, ми тут не повинні звертати увагу». Я прямо звернувся до др. Сушка і сказав: «Адже Ви їздили з Європи в Канаду, то треба було в порту закопати свій докторат, а сюди приїхати чесною людиною і нам, тут вільним громадянам, не внушати неморальних вчинків». І тут вже пішли закиди, яких др. Сушко не міг слухати, і вийшов із залу. Народні збори спростували закид, а ревізійна комісія ствердила, що в рахунках не було ніяких зловживань. Справа пішла на судову дорогу. За псування «бізнесу» Сушко був покараний, а Ферлей став послом.

Якось зимою, з 1913 на 1914 р., Ферлей несподівано втягнув мене в автомашину і повіз до сусіднього з Вінніпегом містечка, де мали відбутися збори робітників, на яких мала заснуватися Читальня «Просвіти». Коли я увійшов до залу, в ньому вже було повно робітників. Несподіване до мене підійшли Василь Черевко і Семен Пилипчук, колишні сторожі тюрми Дуброва в Станіславі, з якими я визволяв М. Січинського. Дуже приємна і радісна була зустріч.

Коли розпочалась нарада, слово взяв молодий жидок, представник тредюніону, і став промовляти про робітничі труднощі та подібне. Не забув відмітити, що він, приїхавши в Канаду, прочитав книжок на 50 доларів. Його агітація не в'язалася ніяко робітничої проблеми.

Після нього взяв слово я і став з'ясовувати та пригадувати події в «старому краю», де без жида не може наш селянин ні кроку поступитися: жид в біді учиться, зичить йому гроші: на весілля, на похорон, на шіфкарту та інші потреби.

– Чи ж без жида ви не можете обійтися у вільному краї, тут же мусять оплачувати йому свого вступу до церкви. Ви ж чули, що цей делегат, який переді мною говорив, прочитав за 50 долярів книжок, щоби міг вас агітувати, а ми хочемо, щоб ви заснували своє товариство, закупили гуртом за 50 дол. книжок, аби їх прочитали і у вільному краї могли обходитися без жида, а він нехай би взявся за роботу, як це ви робите.

Жидок вийшов, а робітники заснували свою читальню.

Для святкування століття з дня народження Т. Шевченка у Вінніпегу був створений комітет з членів різних організацій, і в тому числі з представників преси, крім представника греко-католицької газети «Канадійський Русин». Редактор цієї газети Сушко заявив, що греко-католики не можуть брати участі в такому товаристві, де бувають іновірці, і ніякі аргументи не доходили до свідомості католицьким загорільцям Сушкові, Петру Карманському та єпископу Будку. Вони й вели кампанію проти свята

Шевченка а в дні свята влаштували якесь своє свято в церкві, щоби тим витягнути греко-католиків від маніфестаційного святочного походу українців м. Вінніпега. І в той самий день, і в ту саму годину українці сходились на незабудованій площі і церкві, які були по тій самій вулиці, а відділяло їх – площу і церкву – кілька забудованих площ.

Та коли на площі, де збиралися шанувальники українського національного героя, заграла музика національні та прогресивні пісні, народ в церкві збудився зі свого дурману, нанесеного на голови лямюлизами та попами і мимо того, що у дверях з хрестом стояв єпископ, народ покинув церкву і приєднався до маніфестаційного походу.

Немале пришилося мені вложити часу і труду для організації народного свята.

Українсько-канадський дослідно-документаційний центр (Торонто, Онтаріо), ф. 990. І Арсенич, Петро.

¹ Наша сила («Our Strength») – «місячник, посвячений для просвіти, критики та інформації». Перше число вийшло 1 липня 1913 р. у Вінніпегу в Народній друкарні. Вихід видання припинився того самого року.

² *Доячек Френк* – власник «Руської книгарні» у Вінніпегу (вул. 435 Селкірк), офіційно відомої від 1906 р. Накладом книгарні виходили українські видання: «Канадійський Фармер», «Загальний Календар», «Вуйко», «Українська Родина», «Приятель Жовніра» та ін., перевидано «Люстровану історію України» М. Грушевського.

³ *Купченко Віктор* (1892–1970) – громадський діяч, поет, видавець. Прибув до Канади 1911 р., працював у Вінніпезі в газеті «Український голос», у видавництві «Канадійський ранок», 1913 р. був секретарем видавництва «Наша сила». 1932 р. переїхав до Едмонтону, де працював у редакції «Українських вістей», 1946 р. відкрив власну друкарню «Альберта прінтінг».

⁴ *Слюсар Іван* (?–1929) – громадський і політичний діяч, друкар. Прибув до Канади 1910 р., працював друкарем у «Канадійському русині» та «Канадійському українці». Редактор часопису «Наша сила».

⁵ *Вагнер Дж.* – управитель видавництва «Наша сила» (1913).

⁶ *Будка Никита* (1877–1949) – єпископ Української католицької церкви, засновник філії австрійського Товариства св. Рафаїла у Львові для підтримки емігрантів з Галичини і Буковини, редактор журналу «Емігрант». Перший український єпископ у Канаді, куди прибув у грудні 1912 р. Працював у Канаді до 1928 р. Від 1929 був генеральним вікарієм Львівської Митрополії. 1945 р. репресований.

⁷ *Ферлей Тарас Д.* (1882–1947) – громадський діяч і перший посол українського походження в Манітобі. Прибув до Канади 1903 р. Співзасновник і перший управитель «Видавничої спілки», яка почала видавати «Український голос» (1910 р.), засновник УНДому в Вінніпезі, співзасновник член управи і голова Українського товариства «Взаємна поміч», член Централі Комітету українців Канади.

⁸ *Кудрик Василь* (1880–1963) – священник УГПЦ, редактор, поет. Прибув до Канади 1903 р. Перший редактор «Українського голосу». Один із організаторів УГПЦ в Канаді.

⁹ *Войценко Петро* (1882–1956) – громадський діяч, педагог, видавець. Прибув до Канади 1898 р. Активний діяч Українського Червоного Хреста, СУС та ін. організацій. Управитель видавництва «Український голос».

Олександр Ігнатуша

ПРОТОКОЛ СЕСІЇ СОБОРУ ПРАВОСЛАВНИХ ЄПИСКОПІВ УСІЄЇ УКРАЇНИ У м. ЛУБНИ 4–5 ЧЕРВНЯ 1925 р.

Історія церковних рухів в Україні 20–30-х рр. ХХ ст. приховує досі багато своєрідних сюжетів. Їхнє осмислення є актуальним, оскільки дає ключ для розуміння логіки політичних і соціокультурних трансформацій в українському суспільстві суперечливої доби радянської модернізації. Водночас воно дає змогу зваженіше та глибше оцінити нинішні перипетії в українському православ'ї, яке знову, як і тоді, позначилося розколом і міжконфесійним протистоянням.

До одного з таких сюжетів відноситься історія оформлення Соборно-Єпископської церкви, яка постала на Соборі православних єпископів України у м. Лубни на Полтавщині 4–5 червня 1925 р.

Тривалий час про цю церкву в науковій літературі взагалі не було ніяких згадок. Агітаційна атеїстична література 20-х рр. ХХ ст. констатувала факт її виникнення та діяльності¹. Митрополит Василь Липківський згадав про Соборно-Єпископську церкву не лише як про опозиційну до УАПЦ, а як про структуру, створену органами ДПУ для боротьби з українським церковно-визвольним рухом². Цю тезу згодом підтримали історики діаспори та сучасні науковці. У небагатьох працях, які побачили світ поза межами України радянського періоду, було зроблено спроби розширити характеристику цієї конфесії. Проте вона виявилася занадто суб'єктивною, як, наприклад, в інтерпретації німецького дослідника Фрідріха Геєра³, який спирався при цьому на усні свідчення одного з лідерів Соборно-Єпископської церкви митрополита Феофіла Булдовського, а також доволі суперечливою з фактографічного погляду, як це показала одна з найфундаментальніших праць з історії церкви української діаспори авторства архипресвітера Семена В. Савчука та Юрія Мулика-Луцика⁴.

Історико-релігієзнавчі праці 90-х рр. ХХ ст. та початку ХХІ ст., авторами яких були архієпископ Ігор Ісіченко⁵, С. Білокінь⁶, О. Ігнатуша⁷, А. Киридон⁸, В. Пашенко⁹, О. Тригуб¹⁰, доповнили образ цієї церкви за нововідкритими документами та раніше недоступними матеріалами. У них подано загальну характеристику цієї конфесії, визначено її інституційні засади та місце у взаємодії з іншими конфесіями, окреслено її єпархіальну мережу, оцінено діяльність її керівників. Характеристику цієї конфесії узагальнили автори колективного навчального посібника «Історія релігії в Україні» (автор розділу О. Саган)¹¹.

Проте й після появи згаданих наукових розвідок історія Соборно-Єпископської церкви не може вважатися висвітленою задовільно. Це пояснюється тим, що в науковий обіг впроваджено ще недостатню кількість джерел і, передусім, – її власних. Брак доступних первинних джерел зумовив використання дослідниками наративів та позацерковних джерел, передусім створених КП(б)У та ДПУ. Останні, подаючи ідеологічно заангажовану інтерпретацію, стали підґрунтям недостатньо об'єктивних реконструкцій. Учені припускалися й методологічної похибки – легковаження системним підходом при висвітленні історичних явищ. Вона була спричинена неусталеністю методології пострадянської історіографії, високим рівнем політизації історичної науки посттоталітарної доби. Водночас легковаження стало побічним ефектом нових історіографічних здобутків. Встановлення факту залежності створення Соборно-Єпископської церкви від зусиль органів ДПУ (які виконували партійне завдання по розколу «єдиного православного фронту») спрямувало розгляд її діяльності виключно в продержавне русло. Ігнорувався сам факт наявності будь-якої соціальної підтримки конфесії. Оцінка характеру її реформаторства давалася без врахування належних церковно-правових актів і вивчення практики їхнього впровадження. Не йшлося про суголосність її ініціатив суспільним настроям, мотивацію конфесійного вибору віруючими. Відтак характер суспільних відносин та динаміка їхнього розвитку розглядалася схематично.

Не піддаючи сумніву вагомість аналізу джерел позацерковних структур, зокрема ЦК КП(б)У, передусім для характеристики державно-церковних відносин, вважаємо необхідним актуалізацію джерел, які б зсередини висвітлювали архітектоніку згаданої церкви. Вони відкриють можливість збагнути ціннісні імперативи її діячів на різних рівнях церковного служіння, вкажуть, як першоджерело, на специфіку її організації, врешті – сприятимуть усвідомленню її як суспільного явища.

На наш погляд, важливим джерелом для формування об'єктивних оцінок характеру реформаторства Соборно-Єпископської церкви є протокол організаційного засідання Собору православних єпископів, що невідомий широкому загалу. Безперечно, він не дає змоги побачити закулісні маніпуляції, які передували цьому засіданню в кабінетах КП(б)У та ДПУ, але конкретно передає зміст ініціатив, проголошених цією церквою, її ідеологічні принципи, формат її організації, ставлення до неї у конфесійному середовищі. Протокол зафіксував наслідки всіх попередніх організаційних дій, що призвели до створення Соборно-Єпископської церкви у такому вигляді, який явила історія. Він не тільки допомагає реконструювати недостатньо відомий хід сесії Собору православних єпископів України 4–5 червня 1925 р. у м. Лубни, а й окреслює специфіку організаційних засад Соборно-Єпископської церкви та її відмінність від інших конфесій.

Протокол, що публікується нижче, нами виявлено у фонді «Харківський окружний виконавчий комітет рад робітничих, селянських та червоноармійських депутатів» (ф. Р-845), який зберігається в Державному

архіві Харківської області. Він міститься у справі під назвою «Листування з релігійною громадою Собору православних єпископів всієї України в Харкові»¹².

Документ зберігся у машинописній копії. Автентичність її тексту підтверджується іншим списком протоколу цього ж засідання. Два її фрагменти виявлено нами у фонді особового походження митрополита Йосифа Кречетовича в Державному архіві Автономної Республіки Крим. Початкова частина цього списку, яка містить текст від першого до четвертого пункту включно зі словами: «є недостойне Церкви»¹³ знаходиться у справі під заголовком: «Матеріали про відкриття передсоборної наради у Харкові. 1918–1925 рр.». Друга, заключна частина протоколу, починаючи від слів «Архиєпископ подає Собору канонічну заяву» пункту 6 повістки денної і до кінця документа, міститься в архівній справі під назвою «Розрізнені матеріали Всеукраїнського церковного собору (очевидно протоколи засідань). Українською мовою. 5 червня 1925 р.»¹⁴.

Відмінність між списками, виявленими нами у різних архівах, несуттєві й не змінюють суті сформульованих положень та ухвал. Вони полягають у незначних (досить типових для копій) орфографічних та пунктуаційних відмінах, пропусках і помилках механічного характеру. Зокрема, початкова частина протоколу, виявленого в Держархіві АРК, написана прописними, а не заголовними літерами, у ній пропущено слова «сесії», «усієї». У подальшому тексті документа трапляються й інші незначні пропуски слів і, навіть, речень. Зокрема, при висвітленні п. 2 повістки денної у версії з фонду митрополита Йосифа Кречетовича, пропущено підпункти 5–8. Серед різночитань стилістичного характеру спостерігаємо, наприклад, такі: «Донеччини» – «Донщини»; «Беручи на увагу» – «Приймаючи на увагу»; «не запрохувано» – «не запрохували»; «ще й з інших причин» – «щей по иншим причинам» тощо. Проте порівняння тексту обох списків протоколу свідчить, що в їхній основі лежав тотожний текст. Загальний зміст і стилістика дають підстави вважати його автентичним.

Більша повнота тексту документа, виявленого нами в Держархіві Харківської області, свідчить про його близькість до оригіналу. Це обумовило вибір якраз цього протоколу до публікації.

Документ друкується з максимальним збереженням його орфографічних і пунктуаційних особливостей. Беззастережно виправлено лише явні помилки. Пропущені літери подано в квадратних дужках. Загальноприйняті та однозначно зрозумілі скорочення збережено (наприклад: «4 прав. I Всел. Собора», «в 3 прав. VII Всел. і в 1 ап. прав.»). Замість літери «У», вживаної для позначення порядкового числа, введено відповідну цифру – «V» – латинського числення.

¹ Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні // Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 73; У середині ворожого табору // Безвірник. – 1930. – № 3. – С. 23.

² Липківський Василь, митрополит. Історія Української Православної Церкви. Розд. VII: Відродження Української Церкви. – Вінніпег: Trident press LTD, 1961. – С. 124–126.

³ Heyer F. Kirchengeschichte der Ukraine im 20. Jahrhundert. – Vandenhoeck & Ruprecht in Guttingen, 2003. – S. 132–135.

⁴ Савчук С. В., Мулик-Луцик Ю. Історія Української Греко-Православної Церкви в Канаді: В 4-х т. – Вінніпег: Екклесія, 1984. – Т. I. – С. 248–252.

⁵ Ісиченко Ігор, архієпископ. Історія Христової Церкви в Україні. – Х.: Акта, 2003. – С. 308–309.

⁶ Білокінь С. І. Православні єпархії України 1917–1941 рр. // Історико-географічні дослідження на Україні. Зб. наук. пр. – К.: Наук. думка, 1992. – С. 102–110; *Він же*. Соборно-Єпископська церква // Довідник з історії України (А–Я) / За заг. ред. І. Підкови, Р. Шуста. – 2-е вид., доопр. і доповн. – К.: Генеза, 2001. – С. 791.

⁷ Ігнатуша О. М. Православні церкви в Україні у 20-х рр. ХХ ст. та взаємини між ними // Український церковно-визвольний рух і утворення української автокефальної православної церкви: Матеріали наук. конф. (Київ, 12 жовт. 1996 р.) / За ред. А. Зінченка. – К.: Логос, 1997. – С. 121–138; *Він же*. До питання про становище православних конфесій на Півдні України в 20–30-х рр. ХХ ст. (соціально-політичний аспект) // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – Вип. ІХ. – Запоріжжя: ЗДУ, 2000. – С. 98–122; *Він же*. Українська автокефалія та ідея державотворення // Культурологічний вісник. Науково-теоретичний щорічник Нижньої Наддніпряни. – Вип. 7. – Запоріжжя: Просвіта, 2001. – С. 39–47.

⁸ Киридон А. «Собор єпископів України» та «Діяльно-Христова церква» як вияв оновлення церковного життя в умовах утвердження тоталітаризму // Історія релігій в Україні. – Львів: Логос, 2000. – Кн. I. – С. 198–203.

⁹ Пащенко В. О. Держава і православ'я в Україні: 20–30-ті роки ХХ ст. – К.: [Б. в.], 1993. – 188 с.; *Він же*. Свобода совісті в Україні: Міфи і факти 20–30-х років – К.: [Б. в.], 1994. – 249 с.

¹⁰ Тригуб О. П. «Українське оновлення» у другій половині 20-х років ХХ ст. (сторінки історії БОПУПАЦ) // Історична наука: проблеми розвитку. Матеріали конф. Новітня історія України. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2002. – С. 60–64.

¹¹ Історія релігії в Україні: Навч. посіб. / А. М. Колодний, П. Л. Яроцький, Б. О. Лобовик та ін.; За ред. А. М. Колодного, П. Л. Яроцького. – К.: Т-во «Знання», КОО, 1999. – С. 505–506.

¹² Держархів Харківської обл., ф. р-845, оп. 2, спр. 825, арк. 2–16.

¹³ Держархів Автономної Республіки Крим, ф. Р-540, оп.1, спр. 19, арк. 23–23 зв.

¹⁴ Там само, спр. 32, арк. 1–3 зв.

№ 1

ПРОТОКОЛ СЕСІЇ СОБОРУ ПРАВОСЛАВНИХ ЄПІСКОПІВ УСІЄЇ УКРАЇНИ ЗІ СТВОРЕННЯ СОБОРНО-ЄПІСКОПСЬКОЇ ЦЕРКВИ

4–5 червня 1925 р., м. Лубни

В засіданні беруть участь: 1) Феофіл, Єпископ Лубенський, 2) Павел, Єпископ Кам'янецький, 3) Сергій, Єпископ Золотоноський, [4] Сергій, Єпископ Сновський.

На тому засіданні присутні: Іоаникій, Архієпископ Катеринославський і Донецький, делегати від Лубенського Вікаріяльного З'їзду, делегати від Харківщини, Катеринославщини й Донеччини, представник од Єпископа Варлаама (Лазаренка).

Сесію Собора відкрив Єпископ Феофіл 4-го червня о 10-й годині в Троїцькім Соборі. За голову Сесії Собора одноголосно обирається Єпископ Павел.

За секретарів: Протоієрей Н. Базілевський і Протоієрей Н. Лук'янов.

С л у х а л и : 1. Єпископ Павел оголошує відновлення Сесії Собора Єпископів України, потверджуючи стояння Собора Єпископів на ґрунті

своїх постанов 1922 р. Вітає Собор, як початок замирення та відродження Української Православної Церкви. Висловлює подяку Радвладі за дозвіл на скликання Собора й запевняє Владу в тім, що Українські Православні Єпископи по-щирості йдуть назустріч Радвладі в її боротьбі за трудовий Український народ. Церква є громада «трудящих і знеможених», що гуртуються навколо Христа, який подає їм життя вічне.

У х в а л и л и : 1. Собор підтримує думку Єпископа Павла.

С л у х а л и : 2. Зачитуються одержані Собором телеграми:

1) «Парафії Братського об'єднання Проскурівщини вітають 1-й Канонічний Собор Єпископів України, молитовно бажаючи йому успіху в Святій ділі замирення Церковного життя. Протоієрей Крижанівський¹».

2) «Вітаємо бажання відновлення Канонічного Собора Єпископів України; нехай укріпить Вас Господь у непохитнім стоянні на канонічному ґрунті. – Подільське Єпархіальне Управління».

3) «Віруючі душі юнацтва Проскурівщини вітають Собор Єпископів – Боговдохновенного Миротворця, бажаючи шаноби нашій Церкві. Старчук, Крижанівський».

4) «Дякую, не приїду, благаю Господа, щоб ізберіг своїх вірних у єдності. Архієпископ Григорій²».

5) З Кобиляк: «Рад приехать, да Высокопреосвященный Владыка не благословляет. Епископ Николай³».

6) Привітання представника Бахмутської Округи Протоієрея Леонтія Яржанського. Підписи додаються.

7) Привітання представника Церковних громад м. Катеринослава, додається.

8) Привітання представників м. Харкова.

У х в а л и л и : 2. Телеграми прийняти до відома і за привітання дякувати.

С л у х а л и : 3. Представник Єпископа Варлаама (Лазаренка)⁴ пред'являє свої документи й заявляє, що він є Тихонівської орієнтації й не визнає Собора Єпископів України 1922 р.; в той же час просить допустити його до участі в Соборі.

У х в а л и л и : 3. Беручи на увагу, що Єпископ Варлаам належить до іншої Церковної орієнтації й що його на Собор у Лубні не запрошено, ще й з інших причин, зв'язаних із його хіротонією на Єпископа, представника його на Собор не приймати. Останній залишає Собор.

С л у х а л и : 4. Канонічність Української Автокефальної Православної течії, що ґрунтується на постановах Собора Єпископів усієї України 1922 р. (Історично-генетична преемственность кафеолічного Священства й Церковної Влади).

У х в а л и л и : 4. Згідно з постановою Всеукраїнського Православного Церковного Собора 1918 р. Керівничим органом Української Церкви є Священний Собор Православних Єпископів усієї України, і всі Православні українці мусять коритися цьому органу та його постановам.

В 1922 р. цей Собор Єпископів України став на шлях автокефалії, себ-то, повної незалежності в ділах внутрішнього управління. Каноніч-

на сила цих постанов набувається ще й тим, що: 1) вони відбивали в собі побажання Церковно-Соборного організованого Всеукраїнського представництва; 2) вони є постанови ще тоді не роз'єднаних Єпископів усієї України; 3) Собор Єпископів 1922 р. уголовлявся правомічним представником Московського Патріарха – Екзархом Митрополітом Михаїлом; 4) Ці постанови констатовані Патріархом у його грамоті, від 24 Березня 1924 р. № 145, у якій і сам Патріарх ставиться до Української Церкви, уже як ставшої на автокефальний шлях. Відмінити постанови Собора Єпископів 1922 р. при даних умовах роз'єднання Українських Єпископів, які пішли по різних напрямках, неможливо, і спроби де-кого знехтувати їх, або надати їм «некий смисл»... в супереч їх ясній формульовці є недостойне Церкви політиканство, а тому постанови Собора Єпископів України 1922 р. є єдиний канонічний ґрунт життя Православної Церкви на Україні до канонічного Всеукраїнського Собора, і сучасне засідання в м. Лубнях є цілком законно встановлена Сесія Собора Єпископів України.

С л у х а л и : 5. Канонічність Єпископів – Членів ініціативної групи скликання Собору Православних Єпископів України. Ініціативна група, що скликає Собор Православних Єпископів України і до виявлення певного складу його виконує обов'язки цього Собора, складається з таких осіб: 1) Феоділ, Єпископ Лубенський та Миргородський, 2) Павел, Єпископ Кам'янецький та канонічних українських парахвій усього Поділля, 3) Сергій, Єпископ Золотоношський та Пирятинський, 4) Сергій, Єпископ Сновський та українських канонічних парахвій Чернігівщини. Канонічність Єпископа визначається трьома моментами, зазначеними в 4 прав. I Всел. Собора, в 3 прав. VII Всел. і в 1 ап. прав., а саме:

1) Обрання Єпископами «тоя области».

2) Хіротонією двома або трьома Єпископами. (Без указання области).

3) Затвердження керуючим «тоя области».

Канонічність Єпископа Феоділа та Єпископа Сергія Золотоношського не викликає у ворожих колах сумніву: обидва вони мають обрання від Собора Єпископів України, перед хіротонією давали обіцяння в усьому повинуватися Св. Собору Єпископів Української Православної Автокефальної Церкви, отримали хіротонію від Православних Єпископів і мають грамоти від Собора Єпископів України. Що ж до Єпископа Павла (Погорілка), то, вважаючи на безпідставні, а може й злонамірні-навмисні заходи з боку де-яких ворожих Церковних групвань, на підставі документальних даних даються такі пояснення: Єпископ Павел: 1) обраний Собором Православних Єпископів України 1922 р. на Єпископа Кам'янецького, що відповідає вимозі 3 прав. VII Всел. Собора та інших – аналогічних, 2) хіротонісаний трьома Єпископами, що тоді під заборону Патріарха не були. Хіротонія відбулася 15–28 Січня 1923 р., а заборона Митрополіта Антонія⁵, що хіротонісав Єпископа Павла, сталася 2-го Квітня 1924 р. за № 180, 3) затвердження Єпископа Павла, за Єпископа Кам'янецького з наданням йому права керування канонічними українськими парахвіями Поділля та прийняття його до церковного єднання Православними Єпископами Поділля, учинено актом 10 Лютого 1923 р. ч. 52 в м. Вінниці.

З А У В А Г А : Єпископ Олександр (Раєвський), висвячений тим же Митрополітом Антонієм, що брав участь на другий же день після своєї хіротонії в хіротонії Єпископа Павла, зараз прийнятий Патріархом до церковного єднання, як дійсний Єпископ.

Єпископ Сергій (Іваницький), висвячений Єпископом Феофілом та Єпископом Павлом на підставі належних виборчих документів, обраний по згоді 3-х Єпископів при канонічності Єпископа Павла – теж канонічний.

У х в а л и л и : 5. На підставі переглянутих документів Собор Єпископів визнає, що як по обранню, так і по хіротонії та затвердженню органом керування Української Церкви усі чотири Єпископи, що складають ініціативну групу, і зокрема, Єпископ Павел Погорілко та Єпископ Сергій Іваницький – цілком канонічні.

С л у х а л и : 6. Канонічність Архієпископа Іоанікія та його приєднання до Собора Єпископів України. Архієпископ подає Собору канонічну заяву, в якій визнає Собор Єпископів 1922 р. за дійсний і єдиний вищий орган керування, і Українській Автокефальній Церкві з канонічною ієрархією, до скликання Всеукраїнського Помісного Церковного Собора.

Подаються документи від Патріарха й від Єпископа Володимира, що торкаються особи Архієпископа Іоанікія. Представники Катеринославщини й Харківської парахвії виступають із своїми поясненнями про призначення до них Архієпископа і про відношення до Єпископа Володимира. Подається при цьому програм роботи, наміченої Харківською ініціативною групою при Мироносицькій церкві м. Харкова по організації церковного Управління на Україні, від 12 травня 1925 року, підписаний і Архієпископом Іоанікієм. З доповіді Архієпископа Іоанікія, ствердженої документами, видно, що його обрано в 1921 р. Собором Єпископів України на Єпископа Бахмутського, викарія Катеринославської єпархії, хіротонісовано 4-ма Православними Архієреями й затверджено Православними Єпископами на свої катедри в Бахмуті. Що Архієпископ Іоанікій до цього часу належав до Патріаршої церковної юрисдикції та з доручення Патріарха керував Харківщиною й Катеринославщиною; в останній час був переведений Патріархом на Єпархіяльного Архієрея в Омськ. Цей перевод був проти волі самого Архієпископа Іоанікія і проти бажання його пастви. Крім того, приймаючи на увагу конституцію Української Церкви по Собору 1918 р., згідно якої Патріарх не має права самовласно переводити Архієреїв автономної Української Церкви, Архієпископ Іоанікій не визнавав цього переводу за канонічний акт і залишився мешкати в Харкові; за це останнє Патріарх пропонував Архієпископові «воздерживаться от совершения Богослужения в епархиях Харьковской и Екатеринославской». Після цього Архієпископ Іоанікій брав участь у похороні Святішого Патріарха Тихона, й разом із другими Архієреями підписав акт обрання Митрополіта Петра містоблюстителем Патріаршого Престола.

Голова Собора Єпископ Павел запитує, чим викликаний був виступ Архієпископа Іоанікія в Києві супроти автокефального стану Київської Церкви в напрямку повернення до Патріарха, на що архієпископ Іоанікій відповів,

що на це йому було дане доручення від Патріарха, і навіть показав Наказ від 25 березня 1924 р. за № 146, за власноручним підписом і печаткою Патріарха. Наказ читається. Звертають увагу на те, що цей наказ Патріарха, виданий окремій особі, цілком перечить грамоті, яку Патріарх видав напередодні 24 березня за попереднім № 145 «Православній Україні»⁶.

Голова Собора Єпископ Павел запитує Архієпископа Іоанікія: зважаючи на те, що формулювання – «воздерживаться от совершения Богослужения в епархиях Екатеринославской и Харьковской» – очевидно зв'язане з переводом Архієпископа Іоанікія на Омську катедру й призначення на Катеринославщину Єпископа Володимира, чи не одержав він, Архієпископ Іоанікій, заборони від Патріарха, доки перебував у його юрисдикції до 11 травня 1925 р., і просить занести відповідь на це в каноничну заяву.

Архієпископ Іоанікій дає писану каноничну заяву, що є він у «Священослужении не запрещен».

У х в а л и л и : 6. Приймаючи на увагу, що, як це видно з представлених документів, Московський Патріарх, [с]постерігши в останній час із боку Архієпископа Іоанікія нахил до відстоювання незалежності Українських Єпископів та Української Церкви від Московської Влади Церковної, саме за це став переслідувати «непокорного Москві Єпископа України»; далі, приймаючи на увагу прохання делегатів Харківщини, Катеринославщини й Донеччини про призначення до них Єпископом Архієпископа Іоанікія, а також, приймаючи на увагу, по Архієрейській совісті перед Собором Єпископів, заяву з боку Архієпископа Іоанікія, що він зараз під заборonoю канонічної влади церковної, до якої до останнього часу належав, не є, і, не маючи офіційних про це повідомлень, Собор Єпископів України ухвалив прийняти Архієпископа Іоанікія до складу Єпископів Української Церкви й допустити його на засідання Собору з умовою, крім поданої вже заяви, доставити на розгляд Собора Єпископів усі матеріали та документи, остаточно в'ясняючи його канонічний стан до переходу його в автокефальну юрисдикцію Собора Єп. України 11 травня 1925 р.

С л у х а л и : 7. Відношення Собора Єпископів до других існуючих на Україні церковних групвань.

У х в а л и л и : 7. Стоячи на ґрунті постанов Собора Єпископів України 1922 р. за канонічну на Україні течію неможливо визнати: 1) Київську ієрархію 1921 р., як порушившую начало приємства Священства і влади церковної; 2) обновленську течію, яка в 1923 р. знехтувала автокефальний стан Української Церкви та ввела зовні вищий орган керування ВВЦУ, а потім «Сінод», без історично-генетичного приємства канонічної влади Церковної від Собору Єпископів усієї України; 3) так звану Тихонівську течію, яка не визнає постанов Собора Єпископів 1922 р., стоїть на ґрунті автономії 1918 р., або навіть не визнає Собора й цього року та, повертаючи назад історичний поступ життя Церкви на Україні, утворює в ній церковний розкол. Охороняючи канонічну течію, необхідно строго відмежувати себе від усяких неканонічних відступів, з братерським попередженням і закликом до себе, які так чи інакше зіходять із цього канонічного ґрунту, щоб вони не сходили з нього.

С л у х а л и : 8. Сповідання всіх релігійних угруповань бувш. Все-російської Церкви про відновлення праці Собора Єпископів України на ґрунті його постанов 1922 р.

У х в а л и л и : 8. Необхідно оповістити про відновлення Сесії Собора Єпископів усієї України на автокефальному ґрунті – усі угруповання на Україні та в Росії, а також оповістити закордонні Православні Церкви через представників Східних Патріархів у Москві.

С л у х а л и : 9. Відношення Собора до сучасної будови трудового життя народа на Україні, в зв'язку з церковно-релігійними завданнями.

У х в а л и л и : 9. Приймаючи в свою релігійну свідомість та в Євангельські освітленні переводячи в життя культурні здобутки соціальної революції, зважати Радвладу, як владу трудящого народа, коритись їй, та в ідейнім сотрудовництві з народом виконувати не за страх, а за совість свої громадські обов'язки, в той же час ніяк не порушувати у внутрішній церковній будові тих основних церковних канонів приємства віри Православної і кафоличного Священства та влади церковної, якими забезпечується нормальний поступ внутрішнього життя Церкви й зберігається єдність з Церквою Вселенською.

С л у х а л и : 10. Відношення Собора до Українських Єпископів, які покинули свої на Україні пастви й емігрували за кордон.

У х в а л и л и : 10. Зважаючи на те, що бувші керовничі Української Церкви до-революційного часу, не помирившись із непереможним ходом історії і нехтуючи змагання українського народа до автокефалії та українізації, ще й досі навіть із-за кордону посягають на керування Українською Церквою, а через те, що Українська Церква певно стала на шлях автокефалії, визнати, що посягання їх утерали всяку канонічну й реальну основу, і що їх місця (посади) по лінії юрисдикції Собора 1922 р. повинні бути зайняті особами, які підлягають цій юрисдикції. Собор не поділяє втручання перебуваючих за кордоном українських Єпископів у політичні справи (Карловицький Собор), бо воно є шкідливе для Церкви Української, про що й доводить до відому цих Єпископів.

С л у х а л и : 11. Недопустимість контрреволюції та взагалі всякого політиканства в Церкві Українській.

Ухвалили: 11. Зважаючи на те, що всякі контрреволюційні прагнення шкодять Церкві, бо зводять її з аполітичного шляху, яким вона повинна йти, відводять її від історичної задачі що до Християнізації сучасного життя, визнати недопустимим, як контрреволюційних, так і взагалі політиканських елементів у складі її керуючих органів і духовенства.

С л у х а л и : 12. Українізація Церкви.

У х в а л и л и : 12. Як найкраще знаряддя освітлення людської душі світлом Христовим, – рідна для народа мова, повинна вводитися в церковно-богослужбове життя, українізація повинна провадитись поступово, але ж твердо й невідкладно. Коли людність не хоче українізації зараз, допускати службу слав'янську, як поупущення, не забуваючи про необхідність українізації в парахвіях з українським населенням. Духівництво не повинне ставитись до українізації вороже, а му-

сити бути свідомим проводирем її та самому навчатися української мови практично й теоретично, коли вона кому не добре відома. Промови повинні бути українськи, а в парахвіях з неукраїнським населенням на мові більшості.

Доручити Єпископові Феофілу скласти перекладову Комісію, яка збере матеріали, складе зразкові переклади, дбаючи про виробку церковно-української мови, передасть на затвердження президії Собора, а з розпорядження цього органу та належного благословенства друкувати українські богослужбові книжки й розповсюджувати їх по всіх пархвіях Української Церкви. Таким чином, повинна бути проведена одноманітність Богослужіння по всій Українській Церкві.

С л у х а л и : 13. Організація парафій Районових благочиній, Округових Єпархій та Всеукраїнського Центра – Виконавчого органу Управління Собора Єпископів.

У х в а л и л и : 13. Парахвія існує по зразковому статуту; для участі в вищих органах керування обирає представництво з 3-х осіб – священика й до нього що-року (крім Ради уповноважених) двох представників. Ці представництва парахвій Району складають Районовий (Благочинницький) З'їзд. Районовий З'їзд парахвіяльних представництв обирає Районове керування з Благочинним на чолі і районове представництво з 3-х осіб, у тім числі – одної в пресвітерській сані.

Округовий з'їзд Районових представництв вибирає Округове керування під головуванням Пресвітера й Округове представництво в складі 3-х осіб, у тім числі – одної в священній сані.

Представництва Округу входять до складу Всеукраїнського Церковного Собора, разом із Єпископами і другими представництвами від богословських інститутів, церковно-освітніх організацій, братств, сестрицтв, монастирів і подібних церковних організацій округового обсягу (Єпископії) і складаються з одної або кількох цілих Округ, а скільки⁷ Єпископій – одну соєпископію, або Єпархію.

С л у х а л и : 14. Виконавчий орган Собора Єпископів єсть його президія, якій Собор Єпископів надає свої вповноваження під час перебування членів Собора на Єпархіях між Сесіями Собора (Зрівн[яй] Конституцію 1918 р.⁸, ст. 6, розд. 11, § 7).

У х в а л и л и : 14. Виконавчий орган Собора Єпископів складається з Голови і його 2-х заступників та кооптованого Секретаря.

Місце перебування Виконав. Органу – Харків. Голова Викон. органу є Голова Собора Єпископів – Архиєпископ усієї України з мешканням у м. Харкові, хоча він буде й не харківський Єпархіяльний Архиєрей.

С л у х а л и : 15. Поседмичне служіння в одному й тому ж храмі з Липківцями.

У х в а л и л и : 15. Прохати Державну Владу не допускати Липківців до поседмичного з нами служіння, особливо на одному Престолі, доки Липківці не складуть з себе принаймні половини всієї парахвії. Поседмичне служіння з Липківцями недопустиме для нас через те, що вони не є єдновірці наші.

С л у х а л и : 16. Відношення до Священодійства, що совершають Липківці.

У х в а л и л и : 16. Ні «Єпископи», ні «Священики» Липківці не мають кафеолічного Священства, а тому всі їхні Священодійства не мають Православно-кафеолічного церковного значіння.

С л у х а л и : 17. Вибори Вик[онавчого] Органу Собора.

У х в а л и л и : 17. Відкласти на кінець засідання. Архиєпископ Іоаникій вносить окрему думку про негайні вибори.

С л у х а л и : 18. Перереєстрація Парахвій.

У х в а л и л и : 18. Парахвії, що визнають Українську Православну Церкву, повинні бути зареєстровані за органами Соборного керування УПЦ. Прохати Радвладу щоби при переході вже зареєстрованих релігійних громад до Української Православної Церкви від релігійних громад вимагалась тільки заява до МЕКОСО⁹ від «50» про перехід громади без формальностей нової реєстрації. Прохати Владу реєструвати або перереєструвати до УПЦ тільки ті громади, які до своїх документів додають санкцію Районових, Округових або Центральних органів нашого Церковного Керування. Назва Нашої Церкви: «Українська Православна Церква», а в статутах точніше: «Українська Православна Автокефальна Церква з канонічно приєднаною ієрархією».

С л у х а л и : 19. Відношення до Єпископів, які, живучи на Україні, не стали на ґрунт Собора 1922 р.

У х в а л и л и : 19. Собор Єпископів звертається через свій Виконавчий орган до всіх Єпископів, що працюють на Україні, з братерським привітанням, у якому запитати їх: чи приєднуються вони до Собора Єпископів України; коли не приєднуються, то через місяць після запиту рахуватися з ними як із Єпископами іншої церковної юрисдикції.

Архиєпископ Іоаникій залишає Собор і від'їжджає до Харкова, залишивши на Соборі свого Уповноваженого Протоієрея Олександра Кривомаза.

С л у х а л и : 20. Доклад Єпископа Феофіла та Єпископа Сергія (Іваницького) про відношення до них Патріарха Московського. Роз'яснення Патріарха від 21 Лютого 1925 р., про Єпископа Сергія Сновського і виклик до Суду Єпископа Феофіла.

У х в а л и л и : 20. Єпископ Феофіл та Єпископ Сергій (Іваницький) перебувають за межами канонічно-адміністративного досягнення Патріаршої Московської Влади, і тому не підлягають його суду. Докладне канонічне роз'яснення цієї справи Викон[авчому] Органу передається для оголошення віруючим.

С л у х а л и : 21. Канонічність скликання Собору Єпископів у м. Лубнях 4–5 Червня 1925 р. з приводу відповіді про це Київських Єпископів Архиєпископу Григорію, переданої в копії ініціативній групі. Скликання Собора Єпископів виходить звичайно від Голови його, що 1922 року був ним Митрополіт Михаїл. Довга і безнадійна відсутність його не повинна вже третій рік припиняти діяльність вищого органу керування Української Церкви, бо через це робиться страшенна розруха, за яку мусять відпо-

відати Єпископи Члени цього Собора, коли вони не вживуть засобів до припинення цієї розрухи. Заступник Митрополіта Михаїла Єпископ Макарій перш за все, як видно з листа Патріарха Тихона до Архієпископа Іоанікія, від 2-го квітня 1924 р. за № 384 і до Архієпископа Григорія Полтавського, від 23 Серпня 1924 р., має юрисдикцію тільки по Київській Єпархії, а не як голова Собора.

Вдруге, коли до Єпископа Макарія в Листопаді 1922 р. звернувся Єпископ Павел і прохав ужити заходів що до скликання Собора Єпископів, так він заявив, що він належить до юрисдикції Патріарха і в Соборі Єпископів на началах постанов 1922 р. він не візьме участі. При таких умовах, скликання Собора, що як видно з установчої постанови 1922 р., має право керування в цілокупнім складі своїм і не виділяє з себе окремої керуючої особи, мусить бути скликаний кількома Членами (4 прав. I Всел. і 3 прав. VII Всел. Собора), що керовниче значіння надають 3-м Єпископам, які можуть вибрати Єпископа. А тому, коли ініціативна група до скликання Собора скликала навіть із 4-х Єпископів, то вона має повну канонічну силу до виконання постановленого завдання. Ініціативна група запросила всіх Єпископів, які заявили себе стоячими на ґрунті постанов Собора 1922 р., або співчуваючими, як от Київської: Філарет, Георгій і Сергій; Олександр Одеський, Іоанікій Катеринославський; крім того, були запрошені Григорій Полтавський, що довго стояв на ґрунті постанов 1922 р. і тільки недавно зійшов із нього; Ніколай Кобелякський, що був запроханий, але не приїхав завдяки заборони Архієпископа Григорія Полтавського (телеграма). Нарешті, були запрошені Борис Уфімський, Константин Сумський і Онуфрій, що перебували в той час у Харкові й які відмовились тим, що їх Єпархії не належать до Української Церкви. Маючи на увазі тільки відновлення Сесії Собора Єпископів, що припинилася року 1922, ініціативна група не передішала ніяких постанов, і тим самим залишала Єпископам, якіх ізкликалося, вирішити все, що необхідно для відновлення праці вищого керовничого органу Української Церкви. Хто з Єпископів не приїхав, той ясно показав, що він не входить до Собора Єпископів України й не визнає його постанов 1922 р. – значить, належить до юрисдикції Московського Патріарха, а не юрисдикції Собора Православних Єпископів України. Це видно з того, що на заклик Архієпископа Григорія «відновити автономний стан Української Церкви 1918 р.» (Обіжник 11 березня 1925 р. № 160) вони «привітствують» ініціативну групу Тихоновського напрямку й «радуються возможности собраться» по такому скликанню, а відносно Лубенської групи запитують про її церковно-канонічні «полномочія».

У х в а л и л и : 21. а) Визнати діяння ініціативної групи доцільними в сучасних умовах, а скликання нею Собора Єпископів цілком канонічним.

б) Призначить, що Єпископи, які не явились для обміркування болючих справ Української Церкви, не рахують себе належними до юрисдикції її законного органу керування – Собору Єпископів, а зараховують себе до Московської Церкви.

в) Визнати, що відновлення автономного стану Української Церкви, якого домагаються Архієпископ Григорій і співчуваючі йому Київські

Єпископи, не може бути прийняте Собором Єпископів України, який продовжує працю 1922 р.

С л у х а л и : 22. Утримання Виконавчого органу Собора.

У х в а л и л и : 22. З добровільних внесків от парохій, надісланих через органи керування Української Православної Церкви, видавати щомісячно Виконавчому органу 360 карбов.

С л у х а л и : 23. Призначення Архієпископа Іоанікія на Єпархію. Заява до Собора від Харківщини, Катеринославщини й Донеччини.

У х в а л и л и : 23. Залишити Архієпископа Іоанікія Єпархіяльним Архієреєм Катеринославщини з його ранішим титулом «Архієпископ Катеринославський та Донецький» і наданням йому права тимчасово керувати Харківщиною.

С л у х а л и : 24. Заява про возведення Архієпископа Іоанікія в сан Митрополіта.

У х в а л и л и : 24. Заслухавши прохання Катеринославщини та Харківщини про возведення Архієпископа Іоанікія в сан Митрополіта Харківщини, Собор доводить до відома прохачів, що сучасний, до Всеукраїнського Православного Церковного Собора, устрій життя Української Православної Церкви принципово не припускає підвищення якого б то не було Єпископа над іншими.

Усі Єпископи: Округові, Єпархіяльні тощо є рівні між собою, й тільки один із них, обраний Собором усіх Єпископів, як Голова Собора, є перший Єпископ (Архієпископ) між рівними й уявляє собою Виконавчий орган Собора Єпископів.

С л у х а л и : 25. Доклад представника Архієпископа Іоанікія про хіротонію протоієрея м. Харкова Олексія Вербицького на Єпископа Ахтирського.

У х в а л и л и : 25. Принципово не маючи нічого проти хіротонії Протоієрея Вербицького на Єпископа, але ж беручи на увагу те, що Ахтирська Округа не обрала його за Єпископа Ахтирського, – передати справу Виконавчому органу Собора, який подбає зібрати матеріали й остаточно в'яснити справу та зробити належне розпорядження.

С л у х а л и : 26. Обрання Виконавчого органу Собора.

У х в а л и л и : 26. Зберігати принципи Соборності. При відсутності Голови справу ведуть обидва заступники спільно. При розходженні їх, справа вирішується всім виконавчим органом Собора на чолі з Архієпископом усієї України. Згідно з бажанням представників Лубенського Вікаріяльного З'їзду, по волі Св. Собора Єпископів Головою Собора повинен бути давній борець за канонічний устрій Української Церкви та за відновлення Собора Єпископів України Преосвященний Єпископ Павел (Погорілко), як висловлено в заяві: «Коли ворожі кола кидають на його хіротонію тінь сумніву її канонічності, ми цілком свідомі цієї канонічності, – побожно підносимо цю хіротонію, як рану від страждання матері – Української Церкви, набуту нами в боротьбі за цю Церкву[»].

Заступниками Голови Виконавчого органу обираються Єпископ Феофіл та Архієпископ Іоанікій.

С л у х а л и : 27. Возведення Єпископа Павла (Погорілка) в сан Архієпископа всієї України.

У х в а л и л и : 27. Павел, Єпископ Кам'янецький та канонічних парахвій усього Поділля, з ласки Божої та волі Св. Собора Єпископів України, як Голова Виконавчого органу Собора, возводиться в сан Архієпископа й іменується Архієпископ усієї України.

Всі постанови прийняті по голосуванню одноголосно.

Закінчено о 8 годині вечора 5-го Червня 1925 р.

Голова Собора – Єпископ Кам'янецький та Братського Об'єднання Українських Православних Канонічних Парахвій усього Поділля ПАВЕЛ

Єпископ Лубенський та Миргородський ФЕОФІЛ

Єпископ Золотоноський і Пирятинський СЕРГІЙ

Єпископ Сновський та Канонічних Парахвій усієї Чернігівщини СЕРГІЙ

Секретарі:

Протоієрей Н. Базілевський

Протоієрей Н. Лук'янов

Держархів Харківської області, ф. Р-845, оп. 2, спр. 825, арк. 2–16. Машинопис. Копія.

¹ Крижанівський Діамид – протоієрей, керівник Проскурівського округового управління БОПУПАЦ.

² Григорій Лісовський – у 1923–1927 рр. – єпископ Полтавський, з 1923 р. – архієпископ, з 1926 р. – митрополит.

³ Миколай Пирський – у 1923–1927 рр. – єпископ Кобеляцький.

⁴ Варлаам Лазаренко – єпископ Хоролський.

⁵ Слід розуміти – Антонина Грановського (1865–1927); керівник і ідеолог обновленської групи «Союз Церковного Возрождения», травень 1922 – червень 1923 рр., голова Вищого Церковного Управління, митрополит.

⁶ Зміст послання передає М. Ю. Губонін в публікації актових джерел «Акты святейшего Тихона, Патриарха Московского и всея России, позднейшие документы и переписка о каноническом преемстве высшей церковной власти. 1917–1943 гг.». – М.: Изд-во Православного Свято-Тихоновского Богословского института, 1994. – С. 314, називаючи при цьому інший порядковий номер послання: № 146.

⁷ Треба читати – кілька.

⁸ Йдеться про рішення Всеукраїнського Православного Церковного Собору 1918 р.

⁹ Міжвідомча комісія у справах товариств та спілок.

Віра Купченко, Корнілій Борисов

ДЕРЖАВНО-КОНФЕСІЙНІ ВІДНОСИНИ В ІСТОРІЇ СВЯТО-УСПЕНСЬКОЇ КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКОЇ ЛАВРИ (1917–1992 рр.)

Після жовтневого перевороту 1917 р. радянська влада фактично позбавила церковні структури впливу на соціально-економічне життя країни. Більше того 23 січня 1918 р. за підписом В. І. Ульянова (Леніна) було видано декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», згідно з яким усе майно релігійних та церковних громад оголошувалось «на користь народу». Це суттєво вплинуло на подальше існування Києво-Печерської лаври. До відділу з ліквідації релігійних культів м. Киє-

ва звернулись учасники Духовного собору Києво-Печерської лаври з проханням залишити Лаврі юридичні права, які належали їй раніше. У зверненні зазначалось, що у зв'язку з прийняттям указаного декрету і запровадженням інструкцій з його реалізації та передачею майна Києво-Печерської лаври державі вона як юридична особа припиняє своє існування: «насельники ея в числе 1218 человек, добывающие до сего времени все необходимое для своего существования трудами и заботами на угодьях обители, обрекаются, таким образом, на безработицу и неизбежную, вследствие этого, голодовку, что, без сомнения, заставит их значительно уплотнить собой ряды безработного пролетариата»¹.

До конфіскації майна державою Києво-Печерська лавра володіла 3161 десятиною 2232 кв. саженими землі. Її господарство мало окремі господарські двори з інвентарем, господарські та інші установи – паровий млин, лісопильню, цегельний завод, літографічну майстерню, майстерню для опрацювання справ, майстерні з живопису, проведення швейних, шевських, столярних, ковальсько-слюсарних, малярних робіт, а також книжково-іконні та бакалійні лавки, по дві лікарні, богадільні, два дитячих притулки та один притулок для інвалідів. Ченці були зайняті не тільки на роботах у згаданих вище майстернях, установах, а й власноручно обробляли сади, городину, сінокоси. З метою захисту власних земель володінь у квітні 1919 р. печерські іноки змушені були створити Києво-Печерське сільськогосподарське та ремісниче трудове співтовариство, яке об'єднало робітників, послушників, ченців, священнослужителів, всього близько тисячі осіб. Держава залишала йому частину лаврських земель (городи, сади, пасіку, ділянки лісу, а також 500 голів худоби²).

З квітня 1919 р. радянський уряд прийняв низку декретів щодо організації діяльності музеїв. Зокрема, у постанові Раднаркому УСРР зазначалося, що «будівлі та приміщення художньо-історичного значення у межах Української Соціалістичної Радянської Республіки, а саме: старовинні храми, монастирі, каплиці, мечеті, костьоли, синагоги, кирхи – визнати такими, що знаходяться під охороною Народного комісаріату освіти та не підлягають ні ревізії, ні захопленню будь-яким відомством або установою»³. На підставі спеціального акту Київського ГУБКОПИСу лаврську бібліотеку, яка знаходилась у дзвіниці, бібліотеку митрополита Флавіана (друковані видання та рукописні книги на пергаменті та паперових носіях) взято на облік, а згодом передано Всеукраїнській академії наук⁴.

На початку 1922 р. видано розпорядження про припинення діяльності Духовного собору Києво-Печерської лаври, внаслідок чого київський митрополит Михайло змушений був передати його архів до Головархіву⁵. 8 березня 1922 р. ВУЦИК прийняв постанову за підписом Г. І. Петровського «Про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим»⁶. У ній наголошувалося, що приховування їх карається примусовими роботами на термін до одного року та конфіскацією майна релігійних та церковних громад⁷. 5 та 8 квітня 1922 р. представники Народного комісаріату внутрішніх справ УСРР у присутності настоятеля лаври архимандрита Климента, духовенства та мирян вилучили з її церков оклади ікон,

лампади, хрести, панагії, митри, столові прибори та інші цінності. 27 квітня та 3 і 20 травня 1922 р. із неї вилучено золоту ризу з діамантами та іншими дорогоцінними каміннями із знаменитою чудотворною іконою «Успіння Божої Матері»⁸. Відповідно до постанови від 26 травня 1922 р. «всі предмети культу музейного спрямування, місцезнаходження яких у храмах», треба було передати до музеїв⁹. 23 липня 1923 р. на засіданні президії Київського губвиконкому розглянуто питання «Про порядок використання майна Києво-Печерської лаври»¹⁰. Саме у ній відкрили перший музей у корпусі № 2 – будиночку екзарха України митрополита Михайла, на той час заарештованого та відправленого до Кавказу.

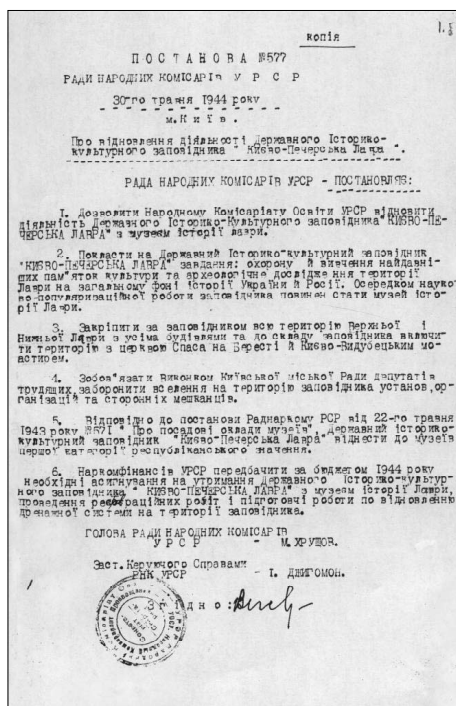
Таким чином, Києво-Печерська лавра, як монастир, припинила своє існування і стала історичною пам'яткою. Радянська влада демонструвала її як приклад співіснування держави та церкви. Іноземних гостей та туристів під час відвідування столиці запрошували до неї як до діючого монастиря¹¹. 29 вересня 1926 р. ВУЦИК та Рада Народних Комісарів УСРР прийняли спільну постанову «Про визнання колишньої Києво-Печерської лаври історико-культурним державним заповідником та про перетворення її у Всеукраїнське музейне містечко». Вся її територія із забудовою у межах старовинних та нових її мурів передавалась у підпорядкування Народного комісаріату освіти¹².

У роки Другої світової війни німецька окупаційна влада здійснювала певні спроби щодо пожвавлення релігійного життя в Україні. До кінця окупації тут діяло 5633 громади православних церков, а також 42 монастирі. Загальна кількість священнослужителів складала близько 27 тис. чоловік. Активізувалася також діяльність монастиря Києво-Печерської лаври. У 1942 р. ченці проживали на нижній території лаври, у 1943 р. їм дозволили зайняти її верхню частину. Удавано «лояльне» ставлення до Православної церкви нацистського командування не вберегло Києво-Печерську лавру від пограбування. Із Успенського собору до Німеччини було «вивезено велику кількість срібних риз, царські врата, срібні масивні дошки вівтаря та жертovníка, декілька Євангелій у срібних окладах, 3 срібні гробниці, лаврське зібрання парчі та тканин, 2 тисячі подарунків: ікон, унікальних картин, книг, старовинних прикрас з автографами царів та гетьманів»¹³.

Втрачено документи з архівів київських митрополитів, книги із особистої бібліотеки Петра Могили, зібрань П. П. Потоцького¹⁴. 3 листопада 1941 р. сталась трагедія – було підірвано Успенський собор.

Перед звільненням Києва радянськими військами гітлерівці з початку серпня і до кінця вересня 1943 р. розпочали розкрадання майна з метою вивезення цінних речей¹⁵.

Після звільнення Києва від фашистських окупантів уже 13 листопада 1943 р. поновилася діяльність управління музею «Києво-Печерська лавра», а Верхню Лавру знову вивільнено від ченців. 30 травня 1944 р. Рада Народних Комісарів УРСР прийняла постанову № 577 «Про поновлення діяльності державного історико-культурного заповідника «Києво-Печерська лавра»¹⁶. У 1947 р. здійснено інвентаризацію та облік майна

лаври¹⁷. Згодом співробітники заповідника проводять значну роботу із збирання та повернення музейних цінностей. У 1948 р. з Німеччини на Україну було повернуто 45 ящиків з унікальними творами мистецтва, вивезеними фашистами.

Із 1947 р. з метою залучення коштів окремі будівлі, які мали історичну цінність, як пам'ятки архітектури, керівництвом заповідника «Києво-Печерська Лавра» здаються в оренду міським організаціям та установам. 4 серпня 1950 р. ЦК КП(б)У приймає рішення про відродження історико-архітектурних пам'яток заповідника. Рада Міністрів УРСР 23 листопада 1950 р. затвердила Постанову «Про заходи щодо відродження історико-культурних пам'яток Київського Державного

заповідника-музея «Києво-Печерська Лавра». Роботи з відродження заповідника тривали до 1962 р. У 1962 р. для перевірки ведення робіт у заповіднику, які здійснювала Київська будівельно-реставраційна ділянка, будівельним відділом ЦК Компартії України утворено спеціальну комісію. Остання зазначила, що за 1945–1962 рр. на будівельні роботи, реставрацію і консервацію його 31 пам'ятку архітектури «було витрачено 2,096 мільйонів крб.»¹⁸ 15 лютого 1961 р. згідно з постановою про проведення ремонтно-реставраційних робіт Києво-Печерського заповідника та у зв'язку зі складною оповзеневою ситуацією було припинено діяльність та закрито діючий монастир, а ченців із лаври повністю виселили. Майно монастиря було прийнято на баланс державного Києво-Печерського заповідника.

Для забезпечення державного контролю за пам'ятками культурної спадщини було прийнято постанову Ради Міністрів УРСР від 24 серпня 1963 р. № 970 «Про затвердження Переліку пам'яток архітектури загальнодержавного значення». Із 1968 р. у Києво-Печерському заповіднику розташовано Музей історичних кошовностей, а з 1973 р. – Державний музей книги та книгодрукування УРСР.

Постановою Ради Міністрів УРСР від 15 грудня 1979 р. Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник було підпорядковано виконкому Київської міської Ради народних депутатів.

У ході підготовки до святкування 1000-річчя Хрещення Русі взаємодіє між органами державної влади та релігійними громадами були

дещо демократизовані. Почався перший етап повернення майна Церкві, який супроводжувався, зокрема, прийняттям постанови Ради Міністрів УРСР від 31 травня 1988 р. № 147 «Про передачу окремих об'єктів Києво-Печерського державного заповідника Українському Екзархату Руської православної церкви» (16 об'єктів). Із позначкою «без права зміни власності»¹⁹. Відповідно до постанови Ради Міністрів України від 28 квітня 1990 р. № 99 «Про передачу окремих об'єктів музейного об'єднання «Києво-Печерський державний історико-культурний заповідник» Українській Православній Церкві з 1990 р. по 1992 р. додатково у користування було передано 22 лаврські об'єкти²⁰.

Здійснення сучасною Українською державою заходів із відбудови та реконструкції храмів, церков, монастирів свідчать про її постійну увагу до збереження духовних святинь, сприяють культурному і духовному розвитку українського народу. Нижче друкуємо постанову РНК України від 30 травня 1944 р., що стосується Києво-Печерської лаври.

№ 1

ПОСТАНОВА РАДИ НАРОДНИХ КОМІСАРІВ УРСР
ПРО ВІДНОВЛЕННЯ ДІЯЛЬНОСТІ ДЕРЖАВНОГО
ІСТОРИКО-КУЛЬТУРНОГО ЗАПОВІДНИКА
«КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА»

30 травня 1944 р., м. Київ

Рада Народних Комісарів УРСР – постановляє:

1. Дозволити Народному Комісаріату Освіти УРСР відновити діяльність Державного історико-культурного заповідника «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА» з музеєм історії Лаври.

2. Покласти на Державний історико-культурний заповідник «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА» завдання: охорону й вивчення найдавніших пам'яток культури та археологічне дослідження території Лаври на загальному фоні історії України й Росії. Осередком науково-популяризаційної роботи заповідника повинен стати музей історії Лаври.

3. Закріпити за заповідником всю територію Верхньої і Нижньої Лаври з усіма будівлями та до складу заповідника включити територію з церквою Спаса на Бересті й Києво-Видубецьким монастирем.

4. Зобов'язати Виконком Київської міської Ради депутатів трудящих заборонити вселення на територію заповідника установ, організацій та сторонніх мешканців.

5. Відповідно до постанови Раднаркому РСР від 22-го травня 1943 року № 571 «Про посадові оклади музеїв» Державний історико-культурний заповідник «Києво-Печерська Лавра» віднести до музеїв першої категорії республіканського значення.

6. Наркомуні фінансів УРСР передбачити за бюджетом 1944 року необхідні асигнування на утримання Державного історико-культурного заповідника «КИЄВО-ПЕЧЕРСЬКА ЛАВРА» з музеєм історії Лаври, про-

ведення реставраційних робіт і підготовчі роботи по відновленню дренажної системи на території заповідника.

Голова Ради Народних Комісарів УРСР М. Хрущов
Заст[упник] Керуючого Справами РНК УРСР І. Джигомон

Згідно:
підпис

Держархів м. Києва, ф. 1517, оп. 1, спр. 2, арк. 1. Копія.

- ¹ Фонд НКПІК заповідника: А-№ 395, арк. 1, 2.
- ² ЦДАК України, ф. 128, оп. 3, спр. 739, арк. 2.
- ³ Держархів Київської обл., ф. 4156, оп. 1, спр. 1, арк. 9.
- ⁴ Там само, спр. 17, арк. 123, 131, 236.
- ⁵ ЦДАК України, ф. 128, оп. 1, спр. 743, арк. 1.
- ⁶ Там само, оп. 2, спр. 525, арк. 13.
- ⁷ Там само.
- ⁸ Там само, арк. 6, 9, 12, 31.
- ⁹ Держархів Київської обл., ф. 4156, оп. 1, спр. 2, арк. 23.
- ¹⁰ Фонди НКПІК заповідника: А-№ 395, арк. 4.
- ¹¹ *Никодимов І. Н.* Спогади про Києво-Печерську лавру (1918–1943). – К., 1999. – С. 189.
- ¹² Там само. – С. 190.
- ¹³ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні: Зб. док. та матеріалів. – К., 1963. – С. 53, 335–340.
- ¹⁴ *Тростянецький А.* Грізний рахунок росте // Література і мистецтво. – 1942. – 5 груд.
- ¹⁵ *Гіляров С.* Німецькі грабіжництва в музеях Києва // Київська правда. – 1943. – 14 груд.
- ¹⁶ Держархів м. Києва, ф. 1517, оп. 1, спр. 2, арк. 1.
- ¹⁷ Там само, спр. 47.
- ¹⁸ ЦДАГО України, ф. 4794, оп. 1, спр. 32, арк. 3.
- ¹⁹ Постанова РМ УРСР від 31 травня 1988 р., № 147.
- ²⁰ Постанова РМ УРСР від 28 квітня 1990 р., № 99.

Людмила Приходько

**«ЛЮБА МОЯ, ЗГАДУЙТЕ НАШЕ МИНУЛЕ СПІЛЬНЕ,
НЕ ЗАБУВАЙТЕ, ЯК МИ ВСІ БУВАЛИ РАЗОМ ...»
(Із листування Олександра та Ольги Грушевських)**

Історик, літературознавець, педагог і громадський діяч Олександр Сергійович Грушевський (1877–[1942]) залишив яскравий слід подвижницької праці у визначальних для духовного поступу України сферах. Вчений збагатив скарбницю наукового українознавства низкою праць з історії, історіографії, джерелознавства, історичної географії, архівознавства, етнографії, літературознавства. Йому належить непересічний внесок у становлення національної освіти, розроблення концептуальних засад реформування діяльності архівних і бібліотечних установ. О. Грушевський був причетний до ідейного спрямування й організаційного творення української гуманітарної науки перших трьох десятиліть ХХ ст. У нових суспільних умовах він зробив багато для популяризації наукової спадщини української історичної науки та культурних надбань серед широких верств українського народу.

У радянські часи ім'я О. Грушевського, як і багатьох представників української інтелектуальної еліти – продуцентів і провідників національної ідеї, замовчувалося або піддавалося критиці переважно в контексті загального таврування української історіографічної спадщини серед так званих представників «українського буржуазного націоналізму». Ситуація з їх оцінкою корінним чином змінилася після здобуття Україною незалежності. У нових політичних реаліях процеси національно-культурного відродження, відновлення історичної пам'яті українського народу ознаменувалися поверненням до вжитку незаслужено забутої або ретельно замовчуваної спадщини діячів національної культури і науки.

Із середини 90-х рр. ХХ ст. відомості про О. Грушевського, збагачені новими фактами та висновками, з'являються в енциклопедичних, довідкових виданнях, а також у монографіях, окремих статтях, присвячених внеску українських учених кінця ХІХ – перших трьох десятиліть ХХ ст. у розвиток української історичної науки та становлення національної історіографічної школи. Завдяки розвитку грушевськознавства, розгортанню творчої співпраці істориків України та української діаспори у багатомірному дослідженні постаті видатного вченого, державного і громадсько-політичного діяча М. Грушевського вивчення життєвого і наукового шляху його молодшого брата набуло систематичного та організованого

го характеру. Праці вітчизняних грушевськознавців С. Білоконя, І. Верби, І. Гирича, Я. Дашкевича, Л. Дубровіної, В. Заруби, Л. Зашкільняка, Т. Ківшар, І. Костюк, С. Кіржаєва, І. Матяш, Р. Пирога, В. Пристайка, П. Соханя, В. Ульяновського, Ю. Шаповала, О. Юркової послідовно стирали «білі» та «чорні» плями в історії життя та наукової творчості О. Грушевського. Дослідники створили розлогу мозаїку історіографічних нарисів, в яких на підставі впровадження в науковий обіг маловідомих архівних джерел відзначено вагомий внесок гуманітарія у розвиток української науки, архівістики, бібліотечної справи, освіти, намічені подальші шляхи дослідження його наукової діяльності. Ці напрацювання вчених у комплексі становлять важливе підґрунтя наукової біографії О. Грушевського. Разом з тим у плині пошуків і відкриттів постають окремі періоди його життя, напрями наукової праці, нереалізовані наукові проекти, реконструкція і об'єктивне висвітлення яких вимагає копійної евристичної роботи в українських і зарубіжних архівах, виявлення та опрацювання нових джерел. Це передусім стосується перебування О. Грушевського в Росії у 1909–1917 рр., на засланні 1939–1942 рр., вивчення його історичних праць, що залишилися в рукописах. Малодослідженою, оповитою через різні причини неоднозначними характеристиками та оцінками, залишається і особистість ученого.

У контексті вказаного вище на особливу увагу заслуговує епістолярна спадщина О. Грушевського – цінне джерело для розуміння його постаті, творчості, епохи, матеріал за своєю природою багатогранний, об'єктивний попри всю свою суб'єктивність, навіть подекуди «сповідальність», зумовлений історично і психологічно¹. Її основний масив хронологічно охоплює період життя історика з березня 1884 р. по липень 1941 р. і зберігається у фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України. Тут знаходиться листування О. Грушевського з родиною, а також приватне й офіційне листування з державними органами управління, науковими установами, фундаціями історичного профілю, архівами, бібліотеками, навчальними закладами, товариствами, комісіями, редакціями часописів, пов'язане з його професійною діяльністю. Значний за обсягом блок у ньому становлять листи кореспондентів О. Грушевського, серед них – відомі українські та російські вчені, громадські діячі, колеги, з якими він підтримував дружні стосунки, співробітники, учні. Це, зокрема, листи від О. Барановича, С. Глушка, В. Євфимовського, Б. Кістяківського, Ю. Меженка, В. Модзалевського, Л. Окіншевича, Є. Перфецького та ін. У фондах Санкт-Петербурзького філіалу архіву РАН нами виявлено чотирнадцять листів О. Грушевського до академіка О. Шахматова та один лист до академіка О. Лаппо-Данилевського.

Хронологічний, географічний та тематичний діапазони епістолярної спадщини О. Грушевського дають змогу простежити важливі моменти його біографії, формування світоглядних цінностей, напрями наукової праці, значно розширюють можливості вивчення родинного й побутового життя. Як інтегральна частина наукової творчості історика, епістолярний доробок відображає ряд важливих аспектів, що істотно поглиблю-

ють її дослідження, зокрема, наукові та позанаукові інтереси, мотиви, пріоритети, стиль наукового мислення і дослідницької праці, задуми й проекти.

О. Грушевський належав до національно орієнтованої плеяди українських учених, чий інтелектуальний потенціал був спрямований на захист права історичного існування українського народу та його національне самовизначення. Свій життєвий і творчий шлях він органічно поєднав з українським національно-визвольним рухом і перебував серед його активних учасників. Епістолярій О. Грушевського містить важливі відомості для реконструкції та оцінки його доби, позначеної складними й доленосними подіями, її інтелектуального та історіографічного контексту. Листування історика – це невід’ємна складова епістолярної спадщини грушевськознавства, цінне першоджерело для всебічного дослідження постаті його старшого брата – М. Грушевського.

Слід відзначити, що грушевськознавці не обійшли увагою епістолярний доробок О. Грушевського. Так, його листування зі старшим братом розглядається у студії І. Гирича та В. Гирич «Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського. До проблеми взаємин двох братів», в якій подано 11 листів М. Грушевського до молодшого брата, найхарактерніших і найбільш цікавих своїм фактичним матеріалом стосовно розкриття взаємовідносин братів передусім крізь призму поглядів Михайла Сергійовича². Окремі маловідомі листи О. Грушевського до рідних, а також кореспонденції рідних до нього розглянуто у монографії М. Кучеренка, С. Панькової та Г. Шевчук «Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)», яка стала надзвичайно цінним внеском науковців Історико-меморіального музею Михайла Грушевського у розвиток сучасного грушевськознавства³. Значний інтерес становить стаття І. Матяш «Бажаю всего найкращого і спокою і радості» (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських). Запропонована в ній добірка з 10 листів К. Грушевської містить чимало відомостей про важливі моменти її життя, коло інтересів і занять, а також ставлення до рідних. Як відзначила автор статті, це неформальне листування виразно засвідчує, що молодший брат батька був для неї близькою людиною, другом, який мав (попри різницю у віці 23 роки) спільні з нею інтереси⁴. Цікаві листи О. Грушевського до рідних подано у нарисі І. Матяш, присвяченому дослідженню його внеску у розбудову архівної справи в Україні⁵. Наведені вище публікації містять переконливі докази на користь поглибленого опрацювання та публікації масиву листування вченого з родиною, яке значно збагачує палітру дослідження його постаті як людини та вченого.

О. Грушевський народився 12 серпня 1877 р. у Ставрополі. Він був молодшою дитиною в родині відомого педагога Сергія Федоровича Грушевського і Глафіри Захаріївни Оппокової (Грушевської), де підросли ще Михайло і Ганна. Його дитинство і юність пройшли далеко від України, у Владикавказі, в атмосфері поліетнічного складу населення і чужомовності, серед розмаїття релігій та національних традицій. Завдяки ґрунтовним дослідженням грушевськознавців, впровадженню в науковий обіг

маловідомих архівних джерел накопичено цінний матеріал про родину історика. Зокрема відомо, що батьківський і материнський роди, витoki яких сягають глибин української історії кінця XVII – початку XVIII ст., належали до духовного стану і відзначалися волелюбними традиціями, патріотизмом у поєднанні з християнською мораллю. О. Грушевський зростав у родині, де панували любов і взаєморозуміння, де система виховання сприяла формуванню у дітей національної свідомості та високих морально-етичних цінностей. Ранньому започаткуванню патріотичного світогляду і різнобічному культурному розвитку Олександр зобов'язаний в першу чергу батькові. Сергій Федорович був обдарованою, глибоко інтелектуальною особистістю, подвижником освітянської справи другої половини XIX ст. Продовжуючи сімейну традицію, завдяки працьовитості, він одержав належну духовну освіту, проте священиком не став, присвятивши себе педагогічній праці. Серед його найбільш вагомих заслуг на ниві педагогіки – заснування і підтримка народних шкіл, а також підготовка одного з кращих підручників для шкіл з церковнослов'янської мови, який витримав 30 перевидань. Через особливості професійної діяльності та стан здоров'я він був змушений перебувати далеко від України, зокрема багато років проживав і працював на Кавказі, не пориваючи внутрішнього духовного зв'язку з Батьківщиною, зберігаючи тепле прив'язання до всього українського – мови, пісні, традиції. Різні джерела, зокрема листування Грушевських засвідчують, що Михайло, Ганна і Олександр виховувалися у культурі глибокої шани до своїх родинних коренів, землі своїх прадідів, традицій та цінностей свого роду. Українознавча бібліотека, яку дбайливо збирав Сергій Федорович, його змістовні та цікаві бесіди з дітьми, сповнені поваги до історії та культури свого народу, поїздки родини в Україну, на материзну, в село Сестринівку Бердичівського повіту на Київщині – все це формувало і живило національну духовність молодших Грушевських.

Цінним джерелом для розуміння постаті матері вченого є її листи до дітей і родичів. З них виразно і об'ємно постає образ жінки мужньої і сильної, берегині родинних традицій та страдниць. Усі свої сили та енергію Глафіра Захаріївна вкладала в чоловіка, дітей, внуків, тільки ними і для них жила. Глибоке релігійне виховання, безмежна відданість своїй сім'ї, стоїцизм допомагали долати важкі випробування долі, яких їй так багато довелося пережити. Її листи несуть у собі великий заряд тієї життєдайної материнської любові, яка всіх єднає і прагне захистити від холодних вітрів навколишнього світу, заспокоює після щоденної напруженої праці, спонукає до відвертої розмови. Вони віддзеркалюють її душевні якості, передусім скристалізовану моральну досконалість, життєву мудрість, сполучену з добротою. Ці джерела містять безліч цінних та цікавих деталей з сімейного та побутового життя Грушевських. Серед них є 116 листів до молодшого сина, які хронологічно охоплюють 1899–1908 рр. Вболіваючи за своїх дітей, які знаходилися від неї далеко, Глафіра Захаріївна вміла з притаманною їй делікатністю перебувати у полі їхніх інтересів, проблем, успіхів і невдач. Кожне слово або порада, висловлене нею у листах, було для них бажаним і дорогим.

У фонді 1235 ЦДІАК України, крім листування з матір'ю, зберігається взаємне листування О. Грушевського зі старшим братом, старшою сестрою, дружиною, а також листи до нього від племінників, матері дружини та інших, більш віддалених родичів. Окремі тексти, звернені персонально до О. Грушевського, трапляються у колективних листах його батька і матері до родини старшого сина, а також у зворотному напрямі. У комплексі – це надзвичайно цінні первісні джерела, які виразно відображають ступінь впливу родини на становлення світогляду, формування ідеалів і цінностей, інтелектуальні та духовні витoki вченого, мотивацію наукової творчості, визначення ним свого життєвого та наукового шляху. Листування О. Грушевського з рідними різнобічно віддзеркалює його постань як внутрішньо – до глибинних психологічних пластів і душевних порухів, так і зовні – у багатовимірних зв'язках з навколишнім життям, у зіткненні з конкретними історичними реаліями доби та протистоянні важким випробуванням долі. У цих епістолярних текстах відбилися дорогоцінні подробиці життя родини Грушевських – мозаїка успіхів, прикрощів, роздумів про життя і наукову працю, спалахів болю і безнадії, подробиць побуту, на тлі якої їхні постаті проступають у всій багатогранності буття. З них виразно постає образ родини українських інтелігентів саме як культурно-науковий осередок українства, як життєдайне джерело підтримки української духовності та запоруки її збереження.

Епістолярне спілкування вченого з рідними передає благородство сімейних взаємин. Зміст, емоційний заряд листів багатий на сердечність, відданість, шанобливі та турботливі стосунки, прагнення зробити приємне, прийти на допомогу як тільки виявиться в цьому потреба. Відчувається, що О. Грушевського в родині любили якимось особливо, і навіть племінники у своїх листах зверталися до нього не інакше як «Сашенька». Родина для нього завжди залишалась оберегом, джерелом наснаги для наукової творчості та моральної сили у важкі часи. Крізь усе життя він проніс радісні спомини про дитинство, теплі враження від спілкування з найріднішими людьми, яке допомагало йому відчувати повноту життя, гармонію з навколишнім світом. Листування О. Грушевського з рідними засвідчує, що любити їх, піклуватися про них, цінувати кожна нагоду бути разом – у праці або відпочинку – він усвідомлював як найвище щастя.

Ці епістолярні джерела дійшли до нашого часу завдяки дружині О. Грушевського, Ользі Олександрівні, постать якої справедливо заслуговує на окреме дослідження та пошанування. Впродовж понад тридцяти років спільного життя вона залишалась близьким другом, помічником-однодумцем, ангелом-охоронцем свого чоловіка. У цій студії розглянемо листування подружжя, яке містить маловідому інформацію про перебування вченого в Росії та на засланні. Оскільки особистих листів подружжя збереглося небагато, у публікації частково використано паралельну кореспонденцію – листування О. Грушевського з матір'ю і старшим братом, листи О. Грушевської до свекрухи, Глафіри Захаріївни, старшої сестри чоловіка, Ганни Сергіївни Шамраєвої (Шамрай), листування з дружиною старшого брата Михайла – Марією Сильвестрівною Грушевською,

а також листи племінників. Такий підхід до джерел сприятиме різнобічному висвітленню історії стосунків подружжя, а також реконструкції життя, наукової діяльності та особистості вченого.

Листування подружжя зосереджено у фонді 1235 ЦДІАК України і становить близько 174 одиниці. Серед них – 133 поштові відправлення (листи, листівки, телеграми) О. Грушевського до дружини, які охоплюють період з 7 липня 1910 р. по 23 липня 1941 р. (спр. 1392) і 41 поштове відправлення (листи, листівки, телеграми) О. Грушевської, що припадають на кінець грудня 1903 р. – квітень 1917 рр. (спр. 1291), а також на 1939, 1940 і 1944 рр. (спр. 1389).

Поштові відправлення подружжя загалом добре збереглися і становлять:

- листи, написані на звичайних аркушах паперу або із зошита;
- поштові листівки п'яти типів: марочні, з наклеєними марками, з малюнками, з фотографіями відомих діячів того часу, з фотографіями міст, де перебували Олександр Сергійович або Ольга Олександрівна;
- телеграми.

У взаємному листуванні подружжя переважають поштові листівки з інформацією особистого характеру. Серед кореспонденцій трапляються недатовані листи та поштові листівки або такі, що мають невиразний, стертий штемпель, є також чернетки листів О. Грушевської. Тільки за викладеними в них фактами і порушеними темами можливо встановити, що недатовані листи О. Грушевського стосуються до періоду його перебування на засланні (1940 – початок 1941 рр.), а листи дружини можна датувати 1905–1907 рр., 1939 р. і 1940 р. Аналіз листів О. Грушевського показує, що епістолярне спілкування між ними набуло найбільш активного характеру саме під час його перебування на засланні. Кількісна невідповідність листування подружжя свідчить, що значна частина кореспонденцій, особливо Ольги Олександрівни, не збереглася.

Зустріч О. Грушевського з майбутньою дружиною відбулась наприкінці 1902 р. у Києві. З початку 1900-х рр. розпочався другий період у його житті, який продовжувався майже сімнадцять років. Для вченого це був час пошуку шляхів інтелектуальної та духовної самореалізації, багатогранної наукової праці, пов'язаної з його національним світоглядом, суспільними поглядами і громадською діяльністю. У 1899 р. з дипломом I ступеня і золотою медаллю за першу частину наукової праці «Пинское Полесье. Исторические очерки. Очерки истории Турово-Пинского княжества XI–XIII вв.» О. Грушевський завершив навчання на історичному відділі історико-філологічного факультету Університету св. Володимира у Києві. В дипломній роботі, яка була виконана у руслі обласних досліджень ранньої історії України школи В. Антоновича, дослідник вивчав питання не тільки суто наукового характеру. Спираючись на цінні архівні джерела, він вирішував проблеми політичної та етнічної належності Пінщини, її тяжіння у князівську добу до українсько-руських земель – Києва і Київської землі. Отже, дослідницькі інтереси О. Грушевського від початку його наукової діяльності зосереджуються в царині української історичної науки, що становила серце-

вину українознавства і наприкінці XIX ст. переживала період пасіонарного піднесення, потужно впливаючи на процеси націотворення і формування нової історичної свідомості.

Слід відзначити, що вибір історії як сфери прикладання власних творчих і духовних сил став для О. Грушевського результатом екзистенційного самоусвідомлення. У цьому виборі – «ключ» до розуміння багатьох подій його життя. Цінними і багатими змістовно в контексті відображення особистісного зростання, становлення О. Грушевського є його листи до старшого брата, написані під час навчання в гімназії. Кореспонденції зафіксували шукання ним свого життєвого покликання, кристалізацію ідеалів і цінностей, прийняття життєво важливих рішень.

О. Грушевський з юнацьких років любив історію, його цікавило все, що вимагало роботи думки – зв'язок історичних фактів, поступовий розвиток упродовж ряду віків ідей, інститутів, культурні нашарування. На його переконання, знання історії були потрібні кожній людині⁶, оскільки відкривали шлях до її вдосконалення, яке він пов'язував із всебічним удосконаленням життя людської спільноти та свого народу. Сімейне виховання, цілеспрямована самоосвіта, поглиблене вивчення творів українських письменників і поетів, наукових студій М. Максимовича, М. Костомарова, П. Куліша, В. Антоновича, які відкрили йому Україну, її славне і трагічне минуле, сприяли ранньому формуванню національного світогляду і заклали підвалини наукових інтересів. Ця лектура в поєднанні з притаманними О. Грушевському емоційністю і вразливістю зумовила значний вплив на його світогляд ідейних і теоретичних засад українського романтизму, підсилюючи прагнення високих сфер духу та натхнення до праці. У ній відбилися витoki його інтелектуальної біографії та генеалогії як історика. Певний час юнак відчував коливання, виявляючи значний інтерес до права і медицини. Проте логіка його духовної та інтелектуальної еволюції, мотивація наукової творчості в кінцевому результаті спрямували на шлях професійної науково-історичної діяльності. До такого вибору надихало, передусім, глибоке усвідомлення свого покликання – прислужитися Україні та українському народові. Слід також підкреслити визначальний вплив старшого брата. О. Грушевський любив і поважав його надзвичайно, з дитинства мріяв і прагнув з ним працювати. Листування братів містить переконливі докази, що Михайло Сергійович був для нього безперечним авторитетом, дороговказом і фактично скерував на заняття історією⁷. Молодший брат своїм дієвим устремлінням до самобудування і самовдосконалення все глибше ставав його одностороннім, ближче духовно, стверджуючи заповітні мрії та надії М. Грушевського стосовно співпраці в перспективі. На час вступу в університет завдяки працьовитості, наполегливому навчанню, активній самоосвіті, юнак був уже достатньо зрілою, цілісною особистістю, з визначеними життєвими позиціями, здатною самостійно, критично мислити, і мав ґрунтовний запас знань гуманітарного характеру. Як справедливо відзначили І. Гирич та В. Гирич, славетний український історик В. Антонович, останнім учнем якого О. Грушевському довелося бути, лише довершив справу його виховання як науковця.

Після закінчення університету О. Грушевський приступив до виконання життєвої програми, головні ідеї та цінності якої були визначені ним ще в ранній юності. В її основі – усвідомлення своїх родинних коренів, причетності до духовної культури свого народу, відданість українській справі, що спонукали його до максимальної віддачі свого інтелектуального і духовного потенціалу. Шлях її виконання пролягав через самоорганізованість, активну працю, нагромадження досвіду та самореалізацію.

Листи О. Грушевського до матері, особливо до старшого брата, які припадають на початок 1900-х рр., відображають сконцентрованість молодого вченого на своїй науковій діяльності. З 1899 р до початку 1906 р. він проживав у Києві, наполегливо працюючи над історичними та літературознавчими студіями, особливо над другою частиною історичної праці «Пинское Полесье. Исторические очерки», яку планував підготувати саме як магістерську дисертацію. Відчуваючи брак історичних джерел, О. Грушевський здійснив кілька поїздок, у квітні 1900 р. – у Москву, а згодом – в Австрію та Німеччину для поглибленої роботи в музеях, архівах і бібліотеках. Паралельно як довірена людина старшого брата, він виконував необхідну роботу, що допомагала М. Грушевському під час перебування в Галичині підтримувати зв'язки з провідними діячами української науки й культури, а також налагоджувати наукові контакти між Львовом і кореспондентами з підросійської України. О. Грушевський залишається одним із найнадійніших співробітників «Записок Наукового товариства ім. Т. Шевченка». Увійшовши у коло визначних українських учених і діячів національного руху завдяки старшому братові, О. Грушевський прагнув досягти вагомих наукових здобутків і бути гідним його.

Інформуючи матір у листах про «київське» життя, Олександр Сергійович розповідав про свою працю в архівах і бібліотеках, ділився своїми враженнями від зустрічей із київськими родичами, а також згадував між іншим і про візити до родини Ольги Парфененко. Ця звістка у Глафіри Захаріївни викликала далекі спогади, зокрема, з її листів до сина стає відомо, що життєві шляхи родини Грушевських і родини Парфененків перетиналися. Вона з повагою згадувала батька матері О. Парфененко, її діда – Костянтина Гнатовича Шистовського, який у 1870-ті рр. вчителював у Ставропольській гімназії і добре знав С. Ф. Грушевського⁸.

Ольга Олександрівна Грушевська (Парфененко) народилася 4 (16) січня 1878 р. у м. Шуя Владимирської губернії в родині офіцера Олександра Романовича Парфененка та Юстини Костянтинівни Шистовської (Парфененко). Окрім Ольги, в родині підросли ще два брати – Володимир і Костянтин. Її дитинство і юність пройшли далеко від України, оскільки батькові доводилося часто змінювати місце своєї служби і разом з родиною проживати в різних місцевостях Російської імперії. Гімназію Ольга закінчила у м. Радомі (тепер – Польща) 1895 р. Все життя Олександр Романович віддав військовій справі. Зокрема відомо, що наприкінці XIX ст. він служив комендантом фортеці Івангород (тепер м. Демблін у Польщі)⁹. Військову службу закінчив у чині генерал-майора¹⁰. У 1901 р. родина Парфененків переїхала у Київ і того ж року батько помер.

Двадцятичотирьохрічна Ольга Парфененко була у повному розквіті своїх фізичних і духовних сил – струнка постава, пишне волосся, гарне обличчя з досить чітко окресленими рисами, вдумливі, виразні очі, вишуканість в одязі. Фотографії, які зберігаються у фонді 1235 ЦДАК України, а також в історико-меморіальному музеї Михайла Грушевського, відобразили романтичний образ жінки початку ХХ ст. З огляду на обмеженість біографічних джерел, особливої уваги варті її власні кореспонденції до рідних та родини Грушевських. Вони містять цінний матеріал, який надає можливість наблизитись до розуміння її характеру, внутрішнього світу, становлення в складному поєднанні умов, впливів і стосунків.

*Ольга Парфененко (Грушевська). Київ,
[початок 1900-х рр.]*

Із листів постає обдарована, розумна і сильна особистість, здатна глибоко відчувати, з розмаїттям духовних інтересів і прагненням творити себе. Енергійна, діяльна, вона ніколи не втрачала інтересу до людей, до життя, прагнула знань і самовдосконалення. Зустріч з О. Грушевським принесла в її життя всевладне кохання, на найвищих регістрах душі, в якому вона відчула таку бажану для себе духовну спорідненість і близькість внутрішніх світів. Зустріч, як той дорогоцінний дар долі, що може об'єднати двох людей і стати основою для їхнього подальшого і можливо незрівнянно багатшого життя. У фонді 1235 є її листи до О. Грушевського, написані у 1903–1907 рр. У цих епістолярних текстах відбився монолог закоханої жінки, позначений сплетінням щирості, трепетного чуття і майже благоговіння¹¹. Ольга Олександрівна глибоко перейнялася ідеями свого майбутнього чоловіка, поділяла його інтереси та прагнення, не залишалась осторонь суспільного життя. Зокрема, лист Ольги Парфененко до старшої сестри О. Грушевського – Ганни Шамраєвої від 16 липня 1906 р. виразно передає її ставлення до політичних подій, уболівання за спільні громадські справи¹². У 1906 р. вона вступила на історичний відділ Київських вищих жіночих курсів і відразу стала діяльним учасником в організації першого українського семінару під керівництвом професора А. Лободи, а також бібліотеки з українознавчої літератури¹³.

На жаль, відсутні ранні листи вченого до майбутньої дружини. Але збереглися присвячені їй кілька його поезій, в яких яскраво виявилася лірична натура О. Грушевського, романтика, заглибленого в собі, здатного тонко переживати стихію високих почуттів. За поетичним словом уга-

дується стан його душі, позначений прагненням істинно людських взаємин і духовної єдності.

Із листів Ольги Олександрівни та її матері до О. Грушевського можна допустити, що він доволі часто бував у них. Тут на нього чекали, він був бажаним, і поринаючи в атмосферу теплих, щирих стосунків, міг забути, хоча б на короткий час, про свою самотність.

На початку та всередині 1900-х рр. О. Грушевському довелося пережити низку життєвих невдач і сімейних ускладнень. У 1901 р. помер його батько, якого він глибоко любив і поважав. На спомин про батька, молодший син написав йому посвяту на другій частині своєї праці про Турово-Пінське князівство – «Туров, Городок и Пинск в составе Великого княжества Литовського. Пинское староство кор[олевы] Боны. XIV–XVI вв.», роботу над якою він завершив у 1903 р. Епістолярні джерела зафіксували певні ускладнення в його взаємовідносинах із старшим братом, пов'язані з різним їхнім характером. Грушевський-старший, який відзначався цілеспрямованістю, внутрішньою відмовілізованістю, колосальною працездатністю, тримав молодшого брата у курсі своїх наукових зацікавлень і планів, спонукаючи його працювати на випередження. Грушевський-молодший – людина лагідна, емоційна, вразлива, залишався більше схильним до спокійних, душевних, родинних відносин із старшим братом, ніж до одноманітної суспільної праці, яку йому до певної міри нав'язував Михайло Сергійович¹⁴. О. Грушевський не любив показувати перед людьми свої переживання, часом навіть перед рідними, і ще більше замикався в собі. Ускладнення стосунків загострювало відчуття самотності. Дошкуляли хронічні хвороби, які переслідували його з дитинства. Все це виразно відображають його листи до рідних. Слід додати, що з самого початку діяльність історика тривала в несприятливих умовах. У 1903–1904 рр. О. Грушевський успішно склав іспити на ступінь магістра російської історії, плекав надію викладати в Університеті св. Володимира у Києві. Проте на заваді стали його родинні зв'язки зі старшим братом, небезпечним «мазепинцем», та й В. Антонович зайняв щодо нього двоїсту позицію. Восени 1906 р. учений переїхав в Одесу, де впродовж січня 1907 р. – вересня 1908 р. працював в Імператорському Новоросійському університеті на посаді приват-доцента кафедри російської історії історико-філологічного факультету, викладав курси з історії Київської Русі, Литовської держави. О. Грушевський був послідовним поборником впровадження української мови в наукову сферу. Він першим серед викладачів університету в березні 1907 р. розпочав викладати спеціальний курс з історії України українською мовою, який прагнув поставити «на ґрунт принципиальний». За поданням учбового округу міністерство освіти винесло йому догану з попередженням, що у разі продовження цих лекцій він буде звільнений. Становище О. Грушевського в університеті ставало дедалі все складнішим і він був змушений залишити стіни навчального закладу. Загальні масштаби несвободи, нескінченні «табу» унеможливлювали вільну творчість, пригнічували дух і травмували психіку. Як справедливо відзначив Р. Корогодський, генотип українського народу в умовах історичного і психологічного полону

зазнавав таких деформацій, які в його талановитих представниках відкривалися хворобливими візіями, затисками і комплексами¹⁵. У середині 1900-х рр. О. Грушевський перебував у нервовій депресії, а стан його здоров'я викликав занепокоєння у рідних. І все ж, властиві йому душевна стійкість, витримка, прагнення не втратити перспективу обраного шляху допомагали долати життєві випробування.

Із листа Ольги Парфененко до Ганни Шамраєвої від 19 лютого 1907 р. стає відомо, що вона приїздила до О. Грушевського в Одесу і можливо саме там вони остаточно вирішили поєднати свої долі. Адже ані праця, ані книги не могли замінити високих, гідних людини, взаємин. 22 жовтня 1908 р. Ольга Парфененко і Олександр Грушевський вступили в шлюб. Вінчання відбулося у церкві Різдва Пресвятої Богородиці с. Снігурівка Васильківського повіту. Олександр Сергійович усвідомлював, що шлях до науково-педагогічної діяльності в університетах підросійської України для нього був закритим. Того ж року подружжя виїхало в Москву, де О. Грушевський з лютого 1909 р. почав викладати на історико-філологічному факультеті Московського університету. Проте в Москві вони довго не затрималися і весною 1910 р. переїхали в Петербург. По приїзді спочатку мешкали на вул. Миколаївській 12, кв. 10, а через деякий час найняли квартиру в Ліговському провулку 4, кв. 29. Пізніше проживали на Французькій набережній 8, кв. 9 до повернення в Україну, тобто до початку 1917 р. О. Грушевський працював приват-доцентом кафедри російської історії історико-філологічного факультету Петербурзького університету, викладав курси з історії Московської держави XVII ст., доби Петра I.

Архівні джерела, зокрема листування О. Грушевського з братом, свідчать, що «петербурзький» період був плідним у його творчості. Він продовжував власні історичні, історіографічні, джерелознавчі дослідження, які розкривали історичний поступ українського народу в поєднанні географічних, політичних, соціально-економічних і культурних чинників його буття від часів Княжої доби, через литовсько-польський період, Козацько-Гетьманську державу XVII–XVIII ст. до національно-культурного відродження XIX ст. Вчений багато працював в архівах і бібліотеках. У квітні 1911 р. на запрошення Комісії Санкт-Петербурзької академії наук він разом з Д. Багалієм організував «малоросійський» відділ виставки «Ломоносов і Єлизаветинський час». У 1913 р. О. Грушевського обрано дійсним членом Російського географічного товариства. Він брав участь у засіданнях Російського антропологічного товариства, Історичного товариства, що діяли при Петербурзькому університеті, Імператорського Російського Воєнно-історичного та Російського Бібліологічного товариств.

Фах історика, розуміння самодостатності українського історичного процесу істотно вплинули на зміст педагогічної, науково-організаційної та громадської діяльності О. Грушевського. Він був глибоко переконаний, що пропаганда наукової спадщини української історичної науки є важливим засобом формування національної свідомості та виховання патріотизму. Використовуючи можливості кафедр російських університетів для пропаганди української історії та розгортання студій у цій га-

лузі, вчений організував у Москві й Петербурзі джерелознавчі семінари і проводив заняття з студентами вдома. Він залишався активним співробітником Українського наукового товариства у Києві (далі – УНТ), публікував свої розвідки в «Записках УНТ». Історик виступав з доповідями на засіданнях гуртка з українознавства при Петербурзькому університеті, активно співпрацював з Петроградським українським клубом «Громада». Завдяки підтримці української громади Петербурга О. Грушевський підготував і видав збірник, присвячений 100-річчю від дня народження Т. Шевченка, який став помітною подією в культурному житті українства. В листах до брата відобразилася його активна науково-організаційна і громадська діяльність, участь у вирішенні питань стосовно організації в Петербурзі української книгарні, започаткуванні українського відділу в словнику Гранат, виданні часопису «Украинская жизнь»¹⁶.

У фонді 1235 ЦДІАК України зберігаються листи О. Грушевської до матері чоловіка, Глафіри Захаріївни¹⁷, до його старшої сестри Ганни Сергіївни¹⁸, дружини Михайла Сергійовича, Марії Сильвестрівни¹⁹, які містять цікавий матеріал з «петербурзького» періоду життя подружжя. Ольга Олександрівна на відміну від свого чоловіка мала смак до епістолярного спілкування. У кореспонденціях подано докладний опис побуту, занять, специфіки місцевої природи, подій суспільного та культурно-мистецького життя «північної столиці». З листів видно, що вона залишалась найвідданішим помічником у всіх справах свого чоловіка. Її турбота, розуміння, моральна та практична підтримка сприяли створенню теплої родинної атмосфери, яка надавала можливість О. Грушевському присвятити себе науковій праці. В дружині він знайшов продовження ідеалу жінки, який для нього уособлювала його мати, відчуваючи ту ж безмежну силу любові, відданість, доброту і делікатність.

У листах до рідних чоловіка О. Грушевська розповідала про своє навчання, якому віддавала багато часу і енергії. Вона наполегливо вчилася на Вищих жіночих правничо-історико-літературних курсах ім. Раєва, а після їх закінчення у 1914 р. залишилась для подальшої наукової роботи на кафедрі порівняльного мовознавства Петроградського університету. Два роки слухала лекції О. Шахматова, М. Фасмера, Бодуена де Куртене та ін. Під керівництвом О. Шахматова написала працю «Язык грамот XV–XVI вв. по грамотам, собранным проф. Розовым», яка була прийнята як кандидатська дисертація. За час перебування в Петербурзі О. Грушевська прослухала бібліотечний курс професора Е. Волтера при бібліотеці Петербурзької академії наук і повний курс Петроградського археологічного інституту²⁰. Ольга Олександрівна викладала історію і літературу в жіночій гімназії Л. Туригіної. О. Грушевський уважно ставився до наукових зацікавлень дружини, підтримував та допомагав їй.

Судячи з листів О. Грушевської, вони з чоловіком багато працювали, але водночас прагнули не пропускати цікаві театральні прем'єри, концерти, виставки, ходили до Ермітажу. Полюбляли довгі прогулянки в лісі, особливо восени – адже для О. Грушевського це була улюблена пора року. Однак в холодному Петербурзі їм бракувало сонця, тепла, природи, бла-

готворний вплив якої зазнали ще з дитинства. Так у листі до Глафіри Захаріївни Ольга Олександрівна розповідала про помаранчеве деревце, яке, незважаючи на петербурзькі морози, не тільки прижилося в їхній квартирі, але й на диво почало давати плоди. Подружжя дбайливо доглядало за ним, кожного ранку обережно переставляючи його з однієї кімнати в іншу, де було більше світла й тепла²¹. Слід відзначити, що Ольга Олександрівна вміла тонко відчувати навколишню природу. Перебуваючи серед мальовничих краєвидів, вона фіксувала у своїй пам'яті враження від них, які потім у листах знаходили яскравий та образний опис. У фонді 1235 є її листи до чоловіка, написані у грудні 1916 р. під час поїздки до рідних у Владикавказ. Ольга Олександрівна надсилала йому в Петроград

Ольга та Олександр Грушевські з племінниками – Сергієм і Ольгою Шамраєвими та приятелькою родини Ганною Ямпольською (перша ліворуч). Київ, 1909 р.

невеличкі кореспонденції, глибоко проникливі та ліричні, розповідаючи про свої спостереження за природою, побутом та культурою місцевого населення. Уважне і дбайливе ставлення рідних, спокійний темп життя, прекрасні навколишні пейзажі – все це у сукупності сприяло гарному настрою. Водночас її листи пронизує туга від розлуки з коханою людиною, турбота та вболівання за здоров'я та наукову працю чоловіка²².

Листи О. Грушевської до рідних мають дивовижну здатність віддзеркалювати її натхненну душу і передусім небайдужість до людей, органічну потребу приносити добро і радість іншим. Це виразно проглядає в її ставленні до племінників – Ольги та Сергія Шамраєвих і Катерини Грушевської. Ольга Олександрівна та Олександр Сергійович не мали своїх дітей, їхня любов, ніжність і тепло душі були сконцентровані на племінниках. У 1908 р. М. Грушевський, М. Грушевська, О. Грушевський і Г. Шамраєва придбали садибу з будинком на вул. Паньківській 9. Грушевські прагнули проводити свята всі разом.

Листи Ольги Олександрівни до родичів свідчать про те, з якою увагою вона разом з чоловіком готувалися до приїзду в Київ, купували для племінників книги, подарунки, враховуючи заповітні дитячі мрії та побажання. У фонді 1235 ЦДІАК України наявні листи племінників до Олександра Сергійовича і Ольги Олександрівни, написані ними у різні періоди життя. Серед них – дитячі послання, зворушливі своєю відкритістю, прагненням поділитися важливими подіями і найменшими дрібничками

О. Грушевський. Київ, [1909 р.]

свого життя, очікуванню зустрічі, як родинного свята. Так Ольга Шамраєва у своєму листі до О. Грушевського писала: «А праздники без Вас совсем не похожи на праздники, только в гимназию не ходим – в этом и отличаются они от обыкновенного времени»²³. Є також кореспонденції, написані вже дорослими людьми, талановитими дослідниками, які передають теплі, дружні стосунки, глибоку повагу до Ольги Олександрівни і Олександра Сергійовича. Листи вказують на безпосередню участь О. Грушевського у становленні як науковців К. Грушевської і С. Шамрая.

Листування О. Грушевської з Марією Сильвестрівною свідчить, що молодший брат та його дружина були поряд з М. Грушев-

ським в часи його заслання, підтримували та допомагали чим могли²⁴.

У фонді 1235 зберігаються кореспонденції О. Грушевської до чоловіка, які припадають на березень – квітень 1917 р. На початку 1917 р. О. Грушевський повернувся в Київ і поринув у вир подій Української революції. Ольга Олександрівна залишалася ще в Петрограді, оскільки їй довелося перевозити в Київ архів чоловіка, що містив рукописи його праць та копії цінних архівних документів. У листах вона подавала найрізноманітніші відомості про важливі суспільно-політичні та громадські події, розповідала про свою педагогічну працю в гімназії Л. Туригіної, уточнювала питання, пов'язані з переїздом²⁵.

З поверненням О. Грушевського в Україну розпочався третій, найбільш продуктивний період в його житті, який продовжувався до кінця 1920-х рр. Це був час творчого злету, піку наукової кар'єри історика. Всі свої знання, досвід, організаторський хист він віддавав справі духовного відродження української нації. О. Грушевський стає фундатором і учасником важливих проєктів, програм, починань в історичній науці, освіті, друкує в часописах програмні статті, присвячені широкому колу питань розвитку української науки. Перехід до нового етапу культурно-наукового життя українства вчений пов'язував із творенням Української держави та її повноцінним функціонуванням.

У вересні 1917 р. він очолив Бібліотечно-архівний відділ Генерального секретарства справ освітніх Української Центральної Ради (з 9 січня 1918 р. – Народного міністерства освіти УНР). Фах історика, високий рівень знань теоретичного і практичного джерелознавства, розуміння унікальної значущості архівних джерел саме як фундаментальної основи української

історичної науки, а також особиста відповідальність за збереження та примноження національних культурних скарбів зумовили результативність його діяльності щодо вирішення широкого спектру проблем розбудови архівної справи в Україні. Під його керівництвом уперше в Україні розроблялася концепція архівної реформи та розпочалося виконання науково обгрунтованої, національно орієнтованої й перспективної програми розвитку архівної справи з чітко визначеними напрямками: виявлення, збереження й охорони архівних документів; повернення українських архівів з-за кордону; створення зведеного реєстру архівної спадщини; формування раціонально організованої мережі архівних установ; видання археографічного часопису; започаткування системи підготовки фахівців архівної справи. Праця вченого на чолі Бібліотечно-архівного відділу та Бібліотечної секції сприяла досягненню вагомих успіхів у розробленні законодавчої бази бібліографічної реєстрації друкованої продукції, створенні національної системи книгорозповсюдження і вирішенні проблем книгозабезпечення бібліотек, активізації бібліотечного будівництва в Україні. Кваліфіковане розв'язання О. Грушевським основоположних питань організації Національної бібліотеки мало визначальний вплив на заснування в Україні книгозбірні світового рівня. Науково-педагогічна діяльність гуманітарія була спрямована на відродження й розбудову національної освіти, становлення багаторівневої системи підготовки кадрів, впровадження в навчальний процес широкого кола українознавчих дисциплін для підготовки національно свідомих науковців і фахівців. Про це свідчить його плідна праця в Українському народному університеті (з жовтня 1917 р.), в Українському державному університеті (з серпня 1918 р.), Вищому інституті народної освіти (ВІНО, з липня 1920 р.). В умовах становлення архівної освіти в Україні вчений зробив вагомий внесок у розробку її концептуальних засад, створення різних форм підготовки і перепідготовки архівістів із диференційованими навчальними планами й програмами. Особливої уваги заслуговує діяльність гуманітарія в 1919–1921 рр. на чолі Історичної секції УНТ, яка була центральним підрозділом товариства, найбільш представницькою за складом членів, а також за рівнем дослідницької та видавничої діяльності. Важливо підкреслити, що за часи його керівництва Історична секція виступила ініціатором структурного перетворення Товариства, зокрема його поділу на гуманітарний і природничий відділи, а також вироблення нового підходу щодо організації історичних досліджень. Після створення Української академії наук (з 1921 р. – Всеукраїнської академії наук, далі – ВУАН) із березня 1919 р. до 1930 р. О. Грушевський працював директором Постійної комісії для складання історично-географічного словника української землі на правах академіка Історично-філологічного відділу. Співробітники очолюваної ним комісії зробили помітний внесок у розвиток регіональних досліджень України. Вчений плідно працював у різних наукових структурах ВУАН, зокрема, брав участь в діяльності Постійної комісії для складання біографічного словника діячів України (з 1919 р.), був причетним до діяльності Софійської Комісії (у червні 1923 р.), із березня 1921 р. по 1932 р. обіймав посаду товариша голови Товариства правників.

Разом з ним заради відродження української науки й культури самовіддано в наукових установах і навчальних закладах працювала його дружина. О. Грушевська виконувала обов'язки секретаря організаційної комісії із заснування Українського народного університету, секретаря бібліотечної комісії Українського державного університету, була фундатором відділу українознавства в університетській бібліотеці. Після ліквідації Університету св. Володимира та Українського державного університету і створення на їхній базі у 1920 р. Вищого інституту народної освіти (ВІНО) працювала бібліотекарем. У 1918–1921 рр. О. Грушевська – член Історичної секції УНТ. У 1920-ті рр. працювала науковим співробітником Комісії для складання історично-географічного словника української землі та Постійної комісії для складання історичного словника української мови, постійним позаштатним співробітником бібліотеки Історично-філологічного відділу ВУАН. О. Грушевська була автором студій з історії України XVIII–XIX ст., а також праць, присвячених дослідженню творчості Т. Шевченка.

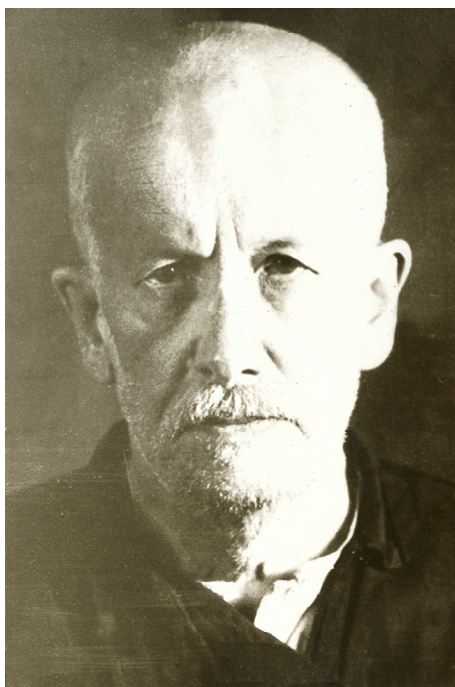
Збереглися 14 листів О. Грушевського до дружини, написані ним у 1926 р.²⁶ Ольга Олександрівна в цей час через погіршення стану здоров'я вимушена була виїхати на лікування в Крим. Учений писав дружині невеличкі послання, сповнені ніжності, теплоти та турботи. Про себе розповідав мало і дуже коротко, акцентуючи увагу на тій роботі, яку він виконував в історичних установах ВУАН, створених його старшим братом²⁷. У 1924–1930 рр. О. Грушевський – член Ради Історичної секції, заступник її голови, очолює історично-економічну підсекцію, Секцію соціально-політичної та економічної історії Науково-дослідної кафедри історії України, Історично-географічну комісію, а також дійсний член Археологічної Комісії та Комісії районного дослідження Лівобережної України, член редколегії журналу «Україна» і «Записок історично-філологічного відділу ВУАН». Разом із своїм братом він творив вільну українську історичну науку на державницьких засадах, залишаючись найвідданішою людиною в його оточенні.

На особливу увагу в епістолярній спадщині вченого заслуговують виявлені у фонді 1235 ЦДІАК України листи до дружини, які відносяться до часу його перебування на засланні у 1939–1942 рр. З кінця 1920-х рр., як відомо, розпочався розгром історичних установ М. Грушевського, а в 1930-ті рр. фізична розправа з його співробітниками й учнями. Трагічна доля не оминула і О. Грушевського. В серпні 1930 р. він разом із своєю племінницею К. Грушевською пройшов Комісію з чистки апарату ВУАН, в липні 1933 р. його було звільнено «за повний саботаж у науковій роботі». Із документів слідчої справи, вперше впроваджених у науковий обіг ученим-грушевськознавцем Р. Пирогом²⁸, відомо, що О. Грушевського було заарештовано 9 серпня 1938 р. як «одного з керівних учасників української націоналістичної терористичної організації». Важко хворому вченому, якому на той час виповнився 61 рік, довелося пройти тяжкі моральні й фізичні муки. Глибокої поваги заслуговують його мужність і духовна сила. Під час допитів, які тривали у київській тюрмі НКВС до березня 1939 р., незважаю-

чи на шалений тиск, він рішуче й аргументовано відкидав усі висунуті проти нього звинувачення, нікого не обмовив, включаючи рідного брата. 21 березня 1939 р. заступник наркома внутрішніх справ УРСР Горлинський затвердив обвинувальний висновок, в якому, зокрема, підкреслювалось, що О. Грушевський визнав свою вину частково і був викритий свідченнями інших. Рішенням Особливої наради при НКВС СРСР від 5 жовтня 1939 р. за участь «в антирадянській націоналістичній організації» йому було визначено міру покарання – п'ять років заслання, із зарахуванням терміну від дня арешту, тобто з 9 серпня 1938 р., а також місце заслання – Павлодар (Казахстан). Олександр Сергійович перебував у стані граничного фізичного та душевного виснаження, а вирок по суті прирікав його на смерть з невеликою відстрочкою. Наприкінці листопада 1939 р. він прибув у Павлодар²⁹. Спочатку мешкав на вул. Фрунзе 189-б, пізніше, з листопада 1940 р., як видно з його листів, на вул. 25-го Октября 70. Постійно перебував під наглядом міліції. Нетривалий час, через важкий стан здоров'я, працював рахівником.

Епістолярні діалоги з дружиною були для О. Грушевського єдиним джерелом спілкування з рідними, яке зв'язувало його з зовнішнім світом, компенсувало брак нормального життя і підтримувало надію. Безперечно, багато значила присутність такого адресата, як Ольга Олександрівна – любляча, віддана, здатна глибоко відчувати та розуміти. З листування стає відомо, що подружжя дотримувалось епістолярного правила «лист-відповідь». Враховуючи поштові затримки, О. Грушевський нумерував свої кореспонденції та намагався відслідковувати їхнє листування. На жаль, з усього масиву збереглося дуже мало листів О. Грушевської, зокрема лист, написаний до чоловіка під час його перебування у Лук'янівській тюрмі, листівка без дати до Павлодара, а також останній лист від 22 січня 1944 р., який вона відправила до Павлодара, ще не знаючи, що Олександра Сергійовича вже не було в живих.

Листи О. Грушевського з неволі зафіксували правдиві картини безпросвітнього невільницького побуту, біль розлуки, зради та принижень, хвороби, душевні муки, тобто повний перелік всього того, що довелося йому пережити в умовах заслання. Вони відобразили жахливу картину

О. Грушевський. Фотографія з матеріалів його архівно-слідчої справи. [1939 р.]

тоталітарного беззаконня, в епіцентрі якого опинилися видатні, знакові постаті української науки й культури. Їх можна вважати єдиним біографічним джерелом, що проливає світло на останній, надзвичайно драматичний період життя вченого. Проте їхня головна цінність не тільки в цьому. Листи максимально наближені до багатовимірного, об'ємного відображення внутрішнього світу О. Грушевського, глибинних пластів його духовного буття. Це – «документи душі» непересічної особистості, яка, опинившись в екстремальних, протиприродних для неї умовах, шукає свій шлях порятунку, прагне зберегти людяність і гідність.

Кореспонденції О. Грушевського нагадують за своєю формою щоденник, стильові особливості якого наближені до розмовної мови. В них відсутні надрив, особлива увага до свого самопочуття або становища. Олександр Сергійович намагався щонайменше травмувати рідних. І все ж, окремими спалахами прориваються гірка самотність в чужому оточенні, відсутність можливостей реалізувати свої духовні потреби і тяжкий фізичний стан. Основний лейтмотив листів – невігойний душевний біль від розлуки з дружиною, рідними, гостре відчуття провини перед ними за ті страждання, які довелося їм пережити, за те, що у такий важкий для родини Грушевських час він відсутній і сам потребує допомоги. О. Грушевський глибоко страждав, що не зумів виконати прохання старшого брата – потурбуватись про його дружину та доньку. Дуже гостро він переживав трагічну долю своїх племінників, С. Шамрая і К. Грушевської, постійно цікавився їхнім становищем. Незважаючи на жорсткий підцензурний контроль, у листах учений не боявся відверто висловлювати свою позицію, своє бачення і розуміння подій. Зокрема, він згадував, як під час слідства проти нього і К. Грушевської висунули вигадані обвинувачення, вказував на підступність слідчого, який переконував його дати завідомо неправдиві свідчення, особливо на племінницю, К. Грушевську. Він розповів дружині, що в Алма-Аті спілкувався з жінкою, яка перебувала в одній камері з нею під час слідства. Ця розмова стала для нього ще одним доказом того, що Катерину Михайлівну «оговорили киевские»³⁰. О. Грушевський повідомляв рідним, що написав кілька заяв у відповідні офіційні установи, в яких звертав увагу передусім на несправедливий арешт К. Грушевської, підкреслюючи, що вона була постійним відданим співробітником, секретарем М. Грушевського, а його заслуги перед українською наукою і культурою надзвичайно великі³¹. Читаючи газети, які надсилали йому дружина, з боєм відзначав, що ім'я брата викреслене з українського наукового життя. На глибоке переконання Олександра Сергійовича, переслідування близьких засвідчує, що хтось із «влиятельных» (він мав на увазі представників влади) «хотел покончить со всем гнездом»³².

Ті умови, в яких жив і які намагався здолати, він переводить у площину аналізу, намагаючись зрозуміти, переосмислити все те, що відбувалося навколо. Олександр Сергійович уважно стежив за життям населення Павлодари, вказував на його низький культурний рівень, важкий побут з нескінченними чергами за продуктами та серйозними проблемами з питною водою, відзначав збільшення потоку засуджених.

Слід звернути увагу ще на одну особливість його листів – іронію, яка амортизувала важкі удари долі, пом'якшувала біль його глибоких душевних ран. З іронією він писав про умови свого повсякденного невільницького побуту, про невибагливість стосовно їжі: «Относительно еды я привык к простоте питания нашего Лукьяновского дома отдыха»³³.

У листах виразно відчувається прагнення О. Грушевського наперекір усьому залишитись вірним собі, зберегти свої принципи, життєву позицію. В одному з листів, звертаючись до рідних, він писав: «Если бы я только знал, что вы выработали уже в себе спокойно-упрямое отношение к нападкам и придиркам и не поддавались утрашениям и перепугиваниям. Только здоровье берегите и будьте бодры»³⁴.

У січні 1940 р. учений з метою скасування вироку Особливої наради подав апеляцію, в якій відкидав зв'язки з будь-якою організацією, розповідав про застосування проти нього під час слідства незаконних засобів для отримання свідчень, просив повернути пенсію і надати можливість займатися науковою роботою³⁵. О. Грушевський плекає надію на звільнення і в листах прохає рідних зберегти книги, рукописи його праць, адже все це для нього має особливу цінність і означає «иметь основание добиваться восстановления»³⁶.

О. Грушевська важко переживала арешт чоловіка і все ж не впала у відчай, а мужньо боролась за його звільнення. У своїх листах до НКВС СРСР, Л. Берії, а також у телеграмі до Й. Сталіна Ольга Олександрівна доводила, що її чоловік ніколи не мав антирадянських настроїв, не належав до ворожих організацій, просила уважно розглянути його справу і звільнити з-під арешту. Проте рішенням Особливої наради НКВС від 9 вересня 1940 р. у перегляді справи О. Грушевському було відмовлено³⁷. О. Грушевській вдалося одержати дозвіл на поїздку в Павлодар і восени 1940 р. відвідати чоловіка. Вона пробула у нього місяць.

Починаючи з кінця 1940 р., як свідчать листи, стан здоров'я О. Грушевського різко погіршився. Змучений і знесилений, він писав на листівках 2–3 речення, для того щоб підтвердити отримання від дружини листів або посилки. Тільки з весни 1941 р. його кореспонденції стають більш розлогими, а в липні 1941 р. він написав Ользі Олександрівні два листи, сповнені зворушливого поєднання любові, ніжності, турботи. Останній лист до неї Олександр Сергійович надіслав 23 липня 1941 р.

О. Грушевська залишилась в окупованому німцями Києві. Працювала в організації місцевої допомоги. Разом з Марією Сильвестрівною мешкала на вул. Паньківський 9. Після визволення Києва Ольга Олександрівна намагалась з'ясувати долю чоловіка, звертаючись з численними запитам до органів МДБ, місцевої влади. У 1948 р. вона отримала приватні повідомлення, з яких їй стало відомо, що О. Грушевський у січні 1942 р. захворів і його останнім місцем перебування був Іртишськ Павлодарської області. На прохання КДБ УРСР у 1955 р. колеги з Павлодару відрядили до Іртишська свого співробітника. Йому вдалося з'ясувати, що у 1942 р. О. Грушевський довго хворів, лежав у лікарні, і за свідченням місцевого жителя, помер. Будь-які актові записи про його смерть у сільраді виявити не вдалося³⁸.

Після смерті Сталіна О. Грушевська клопоталася про реабілітацію чоловіка та племінниці, К. Грушевської. У зв'язку з її заявою від 10 лютого 1958 р. до Військового прокурора Київського особливого військового округу було проведено вивчення звинувачень проти К. Грушевської і 30 липня 1959 р. Військова колегія Верховного суду СРСР вирок щодо неї відмінила, а справу за відсутністю складу злочину припинила³⁹. У реабілітації чоловіка О. Грушевській відмовили.

Ольга Олександрівна крізь усе життя пронесла любов, відданість і колосальний пієтет до чоловіка. В скрутних матеріальних умовах доживала віку на Паньківській 9. Зберегла і передала архів Грушевських до Історичного архіву в Києві (ЦДІАК України, фонд 1235), розробила план упорядкування архіву чоловіка⁴⁰. У 1961 р. О. Грушевська померла. О. Грушевського було реабілітовано тільки у вересні 1989 р.

Подані нижче документи публікуються за оригіналами, що зберігаються у фонді 1235 «Грушевські – історики та філологи. 1830–1958 рр.» ЦДІАК України. При публікації збережено особливості авторського написання. Листи без дат датовано за додатковими відомостями. Встановленні за змістом дати подано у квадратних дужках. Непрочитані слова відзначено трикрапкою у квадратних дужках. У коментарях подано пояснення згадуваних у листах персоналій. Оскільки значна частина листів подружжя до нашого часу не дійшла і скласти обидві лінії листування за принципом «лист-відповідь» неможливо, кореспонденції О. Грушевського і О. Грушевської розміщено окремо в хронологічній послідовності. Усі листи публікуються вперше.

¹ Коцюбинська М. Мої обрії: В 2 т. – К., 2004. – Т. 2. – С. 22.

² Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського. (До проблеми взаємин двох братів) // Укр. історик. – 1991. – № 3–4. – С. 416–432.

³ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського). – К.: Київ, 2006. – 660 с.

⁴ Матяш І. «Бажаю всего найкращого і спокою і радості» (Листи Катерини Грушевської до Олександра та Ольги Грушевських) // Пам'ятки: Археографічний щорічник. – 2003. – Т. 4. – С. 198–209.

⁵ Вона ж. Особа в українській архівістиці: Біографічні нариси. – К., 2001. – С. 16.

⁶ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1048, арк. 11.

⁷ Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського... – С. 417.

⁸ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1284, арк. 170 (лист від 29 груд. 1902 р.), арк. 505 (лист від 11 трав. 1905 р.), арк. 585, арк. 605; Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)... – С. 331.

⁹ Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г. Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)... – С. 331.

¹⁰ ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1371, арк. 22.

¹¹ Там само, спр. 1291, арк. 1–3, 4–7.

¹² Там само, спр. 1426, арк. 5–8.

¹³ Там само, спр. 1371, арк. 4–6.

¹⁴ Гирич І., Гирич В. Листи Михайла Грушевського до Олександра Грушевського... – С. 416–421.

¹⁵ Корогодський Р. Велика цитата, або любовні листи полоненого // Сучасність. – 1999. – № 1. – С. 131.

- ¹⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 281, арк. 106–106 зв. (лист від 25 лют. 1909 р.), арк. 112–112 зв. (лист від 1 груд. 1909 р.), арк. 162 (лист від 27 жовт. 1911 р.), арк. 158.
- ¹⁷ Там само, спр. 19, арк. 7–7 зв. (лист від 18 лютого 1911 р.), арк. 8–9.
- ¹⁸ Там само, спр. 1426, арк. 25–28 (лист від 19 жовт. 1912 р.), арк. 64–67.
- ¹⁹ Там само, спр. 942, арк. 15–16 (лист від 22 трав. 1912 р.).
- ²⁰ Там само, спр. 1371, арк. 1–14; *Кучеренко М., Панькова С., Шевчук Г.* Я був їх старший син (рід Михайла Грушевського)... – С. 330.
- ²¹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 19, арк. 8–9 (лист від 2 листоп. 1912 р.).
- ²² Там само, спр. 1291, арк. 50–69.
- ²³ Там само, оп. 1, спр. 1290, арк. 1.
- ²⁴ Там само, спр. 1394, арк. 5–8, арк. 13–14, арк. 15–16.
- ²⁵ Там само, спр. 1291, арк. 70–91.
- ²⁶ Там само, спр. 1392, арк. 36–63.
- ²⁷ Там само. – арк. 44–45 (лист від 27 квіт. 1926 р.).
- ²⁸ *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934). – К., 1993. – С. 161–169.
- ²⁹ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1., спр. 1392, арк. 72–73.
- ³⁰ Там само, арк. 109–110.
- ³¹ Там само, арк. 21–22.
- ³² Там само, арк. 30–31.
- ³³ Там само, арк. 21–22.
- ³⁴ Там само, арк. 283–284.
- ³⁵ *Пиріг Р. Я.* Рідний брат Михайла Грушевського // 3 архівів ВУЧК, ГПУ, НКВД, КГБ. – 1994. – № 1. – С. 93.
- ³⁶ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392., арк. 74–75.
- ³⁷ *Пиріг Р. Я.* Життя Михайла Грушевського. Останнє десятиліття (1924–1934)... С. 167.
- ³⁸ Там само. – С. 169.
- ³⁹ *Матяш І.* «Зірка першої величини». Життєпис К. М. Грушевської. – К., 2002. – С. 213–215.
- ⁴⁰ ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1474, арк. 1.

ЛИСТИ ОЛЕКСАНДРА ГРУШЕВСЬКОГО

№ 1

[Грудень 1939 р.], м. Павлодар

Получил от Вас 1-ое закрытое письмо и пачку газет. По-моему, ранее должно еще быть первое, написанное, когда Вы получили от меня первую открытку (перед Новосибирском). Наконец-то я связался с Вами, дорогие мои. Меня беспокоит, что Вы слишком беспокоитесь обо мне и о нас, не забывайте о себе, своих нуждах и потребностях. Не предавайтесь этому чувству пустоты, бодритесь, еще будет жизнь Нова после погрома. Не считайте, что у Вас ничего нет уже, что все пусто и ничего нет для вас кругом. Что пишет о себе Катр[руся]?¹ Где она, что исполняет? Есть ли кто с нею? Я так был уверен, что ее оставят и следовательно – убеждал все рассказывать – уверял, что она скоро будет на воле, а пока пользуется особым попечением. Как их слова и уверения. Сегодня напишу Мар[ии] Сильв[естровне]² отдельную открыточку. Все вспоминается, как М[ихаил] С[ергеевич]³ просил позаботиться, сколько будет возможно, о них. Не моя вина, так вышло непонятно и бессмысленно. О Галиции мы узнали 21 октября за

неделю до объявления ОСО мне и товарищам по Лукьяновке (28), потом увидел Вас – 31, а 6-го повезли. Целую. Будьте бодры. № 21*.

А. Грушевский

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392, арк. 72–73.

№ 2

[Грудень 1939 р.], Павлодар

Дорогие. Сегодня день Катрусеньки и я сижу около окна, смотрю на снежную улицу и плачу о ней. Где она? Что с ней? Беспокоит меня мысль, что Вам тяжело живется, что Вас утесняют, а я ничего не могу сделать. Ведь Вы сами, одни [...]. Я иногда смотрю в маленькое окошечко и радуюсь, что оно без решетки и я вижу все солнце. Если бы еще не тревожиться за Вас, за Вашу жизнь.

А. Грушевский

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392, арк. 69.

№ 3

[Грудень 1940 р.], м. Павлодар

Дорогая моя, любимая. Я – у сестер (улица 25 октября, 70), помните, как мы там были вместе? Тогда было тепло, а теперь холодно, начинается зима и так тревожно, как все будет проходить. А как Вы, дорогая? Как работаете? Что нового? Вы знаете, что посылки получены, так я благодарен Вам за них и за все хлопоты с ними. На сердце очень тревожно, что будет дальше? Берегите себя, помните обо мне, не забывайте меня тут. Всего, всего лучшего. Берегите себя. № 16.

А. Грушевский

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392, арк. 151–152.

№ 4

10 липня 1941 р., м. Павлодар

Дорогая моя. Как долго теперь ходят письма и как далеко я от Вас. Как тяжело, что в это время мы так разделены и не можем переживать вместе и поддерживать друг друга. Мне так хотелось бы хоть немного помочь Вам, и я ничего не могу сделать для Вас, как мне хотелось бы. Дорогая моя, постоянно думаю о Вас и тревожусь, как живете. Берегите себя, не волнуйтесь, старайтесь сохранить свои силы для дальнейшего времени. Тут у меня по-прежнему, как было, и особенно чувствую свое одиночество в это время. Где Катр[уся]? Как она? Всего лучшего Вам, моя дорогая.

А. Грушевский

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392, арк. 123–124.

* Намагаючись відслідкувати листування з родиною та зважаючи на поштові затримки, О. Грушевський нумерував окремі листи.

№ 5

14 липня 1941 р., м. Павлодар

Дорогая моя. Вы спрашиваете про 100 р. телеграфом, я писал, что получил их, как обычно, только тревожился Вашими настроениями, какие Вы имели при отправке. Как тяжело, что мы отдельно и я ничем не могу помочь Вам, живя здесь, а тут я лишний, не могу ничем помочь. Я постоянно думаю о Вас, но это только мысли. Дорогая, не тревожьтесь слишком обо мне. Если бы знать потребности Вашей повседневной жизни, как она идет, прибавилось ли у Вас работы в связи с теперешним? Как Мар[ия] Сильв[естровна]? Как Катр[уся], где она теперь? Знаете ли вы про это? Неужели у нее не выйдет улучшения в ее положении, так бы этого хотелось. У меня все по-прежнему, без перемены к лучшему. Всего лучшего.

А. Грушевский

ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1392, арк. 126–126.

ЛИСТИ ОЛЬГИ ГРУШЕВСЬКОЇ

№ 1

[1906 р.], м. Київ

Поздравляю Вас с праздником и желаю Вам исполнения всех Ваших желаний, полного счастья во всем, кроме этого весело встретить и провести праздник и благополучно вернуться к нам. Вот уже прошла неделя, как Вы уехали и еще осталось две, томительных, долгих недели. Скучно без Вас ужасно, в особенности по вечерам, так как целые дни я вертелась, как белка в колесе. Утром на курсах, затем приходила «Madame», за ней Лиля, потом ученик и наконец под вечер я оставалась одна. Наступал вечер и мне каждую минуту казалось: вот сейчас звонок, и Вы придете. Но проходили часы, временами звонил звонок, я вздрагивала, но... вспоминала, что Вы далеко, едете на Кавказ и каждую минуту отдаляетесь от меня все дальше и дальше. Теперь вы там. Но как доехали? Меня сильно это беспокоит, так как сегодня прочла в газетах, что 6 и 7 поезда не ходили, значит вы сидели! Где? Как? Не испугалась ли Глафира Захаровна? Вот сколько вопросов задала, хотя надеюсь получить ответы на них раньше, чем Вы получите это письмо, которое в первую минуту проведет недовольную черточку на Вашем лице. Я знаю, вы не любите писем, да я и не жду ответа на него, но только надеюсь, что в этот раз Вы, вернувшись, не будете меня спрашивать: «Вы, вероятно, очень любите писать письма, не правда ли»? А я так соскучилась, мне так захотелось Вас видеть, говорить с Вами, что я, не имея возможности это сделать, рискнула Вам написать. Но довольно об этом... Сообщаю вам великую новость: мама наняла дачу в Боярке около вокзала на Крещатике АЗ*. Дача на втором этаже, но симпатичная, хотя мы её видели во время проливного дождя. А помните, как мы с Вами ездили во второй раз в Боярку и то-

* Так в текстi документа.

же попали под проливной дождь. Помните, как на нас тогда смотрела публика, когда мы вошли на вокзал, все промокшие, но веселые. Но вчера я больше вспоминала, несмотря на дождь, нашу первую поездку, так как случайно мы поехали в тот же день, в который ездили и тогда. Но тогда было солнце, тепло, хорошо, а главное были Вы. Это был первый день нашей дружбы. Так ведь? Мы ходили с вами на поляну, собирали лиловые цветы и потом их на «углу» делили. Помните?

[Ольга Грушевская]

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1291, арк. 4–7.

№ 2

13 квітня 1917 р., м. Петроград

Дорогой мой! Сегодня была в училище⁴. Седьмой класс очень огорчен, что ты не приехал. Говорили, что они понимают, как много ты для них сделал, а [Илющ.] и [Жицк.] сказали, что благодаря тебе они могут мечтать стать путейцами. Когда между учениками подняли вопрос, какие уроки они хотели бы еще иметь: они все единогласно решили, что это будет русский, так как им хотелось еще получить знаний. В воскресенье Совет, и тогда решат кончать или нет. В Стекольном кончают в субботу, завтра Совет, и инспектор был очень доволен, что я сегодня зашла. Они высказывают сожаление о твоей болезни и что тебя не увидят теперь. Сказали, как они ценили тебя и как им было приятно, что ты с такой любовью относишься к ним. У Туригиной⁵ я еще не была. Пойду сейчас. Скажи Мих[аилу] Серг[еевичу], что от Панафидиной нет заказного письма.

Целую, вся твоя.

Ольга Грушевская

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1291, арк. 72–73.

№ 3

[3 грудня 1939 р.], м. Київ

Вещей мне еще не вернули, сказали, что уведомят меня, что до меня не дошла очередь. Я живу с М[арией] С[ильвестровной], она в – своей, я – в Катрусинной. Соединили наши деньги и живем вместе. Анна Алекс[андровна]⁶, золотой человек, помогает нам. Я теперь кроме жалованья, 275 руб., получаю по старости пенсию 150 руб., которая не мешает мне работать, есть плюс к моему содержанию, получаю я ее с 15/VIII и буду ее всю посылать тебе. Ты мне напишешь все, что тебе прислать, напишешь подробно, как ты устроился и какие у тебя перспективы. Я думаю, что тебя пошлют в университетский город, где все же легче найти занятия. Пиши мне откровенно все, чтобы я не волновалась за тебя. Какая у тебя комната и смогу ли я к тебе приехать? Я так истосковалась за тобой. Я считаю, что эти месяцы я не жила, а это был один сплошной ужас. Милое мое дорогое дитя, береги себя, будь бодр и надейся, что скоро мы опять будем вместе. Люблю. Вся твоя, всеми мыслями.

Ольга Грушевская

ЦДІАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1389, арк. 3–4.

№ 4

[1940 р.], м. Київ

Милый мой хороший! Как я соскучилась о тебе. Мне так хочется тебя видеть, слышать. Дорогой мой, бодрись, попробуй заинтересоваться чем-нибудь, попробуй что-нибудь делать. Говорят, можно достать какие-нибудь переводы. Ведь ты знаешь столько языков. К тому ж и латынь, мне говорили, что многие зарабатывают переводами для аптек, медицинские. Ведь наверно там мало кто знает этот язык. А это была бы не трудная работа и ты бы мог заполнить свой день. Прости, что я тебе это пишу, но я так волнуюсь за тебя, за твое здоровье. Мне так хочется, чтобы ты поправился б и мог писать. Ведь у тебя столько материала накоплено – ты мог бы написать хороший роман. Я уверена, что ты это сделаешь. Я помню твои опыты – ведь они были удачны, а мама так хотела, чтобы ты окончил тот роман. Всегда твоя.

Ольга Грушевская

ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1291, арк. 28–29.

№ 5

22 січня 1944 р., м. Київ

Милый, дорогой мой! Я все еще не имею от тебя ничего. Я так намучилась мыслями о тебе, не знаю, что и придумать. Куда писать, кому, куда телеграфировать. Я, кажется, уже всех просила дать весточку о тебе. Пишу по двум адресам и всё бестолку. Милый, отзовись, мы тебя так ждем. Ведь ты должен знать, что мы живы и дом цел, и ждем тебя. Пиши. Целую. Вся твоя.

Ольга Грушевская

ЦДАК України, ф. 1235, оп. 1, спр. 1389, арк. 13.

¹ Грушевська Катерина Михайлівна (21.06.1900 – 30.03.[1943]) – донька М. С. Грушевського і М. С. Вояковської (Грушевської), племінниця О. С. Грушевського. Культуролог, етносолог, фольклорист, член товариства «Просвіта» (з 1918 р.), секретар Українського соціологічного інституту у Відні (1919–1924 рр.), науковий співробітник Кафедри історії українського народу (1924–1930 рр.), учений секретар Культурно-історичної комісії при ВУАН та Комісії історичної пісенності Науково-дослідної кафедри історії України ВУАН (1924–1930 рр.), очолювала Кабінет примітивної культури ВУАН (1925–1930 рр.), редагувала щорічник «Первісне громадянство та його пережитки на Україні» (1926–1930 рр.), дійсний член НТШ (з 1927 р.).

² Грушевська (Вояковська) Марія Сильвестрівна (8.11.1868 – 19.09.1948) – дружина М. С. Грушевського. Громадська діячка, перекладачка, педагог. Співпрацювала у «Літературно-науковому віснику», брала участь у роботі НТШ, «Відділу Руського Товариства Педагогічного» (1897 р.), «Клубу русинок», «Українсько-Руської видавничої спілки» (1898 р.), Українсько-русського драматичного товариства ім. І. Котляревського (1900 р.), жіночої промислової спілки «Труд» (1905). Наложала до Української трудової партії, від фракції якої входила до складу комісії для розробки проекту автономії України. Була обрана на Всеукраїнському національному конгресі 6–8 квітня 1917 р. до складу Української Центральної Ради. Член Президії товариства «Український національний театр» (1917 р.), театральної ради Молодого театру (1918 р.) та «Українофільму» (1918 р.).

³ Грушевський Михайло Сергійович (29.09.1866 – 24.11.1934, похований у Києві) – старший брат О. С. Грушевського. Історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, політичний, громадський і державний діяч. Дійсний

член Історичного товариства Нестора-літописця (з 1890 р.), член Одеського товариства історії та старожитностей (1901). Дійсний член (з 1893 р.), Голова Наукового товариства імені Т. Шевченка у Львові (1897–1913). За його редакцією вийшло 110 томів «Записок» НТШ. У 1906 р. заснував Українське наукове товариство у Києві (далі – УНТ), 30 квітня 1907 р. обраний головою УНТ, редагував його головні видання. У 1894–1914 рр. очолював у Львівському університеті першу на українських землях кафедру історії України. Під час перебування в Галичині створив наукову школу істориків України (І. Крип'якевич, В. Герасимчук, С. Томашівський, І. Джиджора, М. Кордуба, І. Кривецький, Ом. Терлецький). У 1899 р. – один з організаторів першого політичного об'єднання в Галичині – Української національно-демократичної партії. У 1905–1906 рр. активно співпрацював з Українською думською громадою у I та II Державних думах та її друкованим органом «Українским вестником». Один із засновників та член Ради Товариства українських поступовців (1908 р.). У 1914 р. заарештований у Києві за звинуваченням в австрофільстві, після двомісячного ув'язнення висланий до Сибірска, згодом до Казані, з осені 1916 р. – до Москви. Голова Української Центральної Ради (з березня 1917 р.), автор головних політичних документів, що визначили концепцію державної незалежності України. Після гетьманського перевороту відійшов від політичної діяльності. Під час перебування на еміграції (1919–1924 рр., Прага, Женева, Відень) наукова та видавнича діяльність зосереджувалась у заснованому ним Українському соціологічному інституті, громадсько-політична – у керівництві «Закордонною делегацією» Української партії соціалістів-революціонерів та створенні Комітету «Голодним України». Після повернення в Україну (березень 1924 р.) очолював (1924–1930 рр.) всі головні історичні установи ВУАН. На базі НДКІУ створив Київську історичну школу (О. Баранович, К. Грушевська, М. Ткаченко, С. Шамрай, В. Юркевич та ін.). Редагував періодичні та серійні видання: «Україна», «Науковий збірник», «Студії з історії України», «За сто літ». Автор майже 2 тис. праць з української та світової історії, історіографії, соціології, етнографії, археології тощо. Академік ВУАН (1923) і АН СРСР (1929).

⁴ Під час перебування в Росії через складні економічні умови О. Грушевський вимушений був окрім наукової діяльності працювати в різних установах і навчальних закладах. Так, він викладав в приватній гімназії Л. Туригіної, а з січня 1917 р. – в Хіміко-технологічному училищі в Петрограді, при якому з 1 липня 1916 р. було відкрито училище з кераміко-скляної справи.

⁵ Приватна гімназія Л. Туригіної в Петрограді, де викладала О. Грушевська.

⁶ Помічниця Марії Сильвестрівни по дому.

Андрій Катренко

ВИМУШЕНІ КЛОПОТАННЯ ВЕЛИКОГО УКРАЇНСЬКОГО КОМПОЗИТОРА (Листи М. В. Лисенка київському, подільському і волинському генерал-губернатору. 1884–1889 рр.)

Усвідомлюючи величезне значення українських народних пісень для розвитку національної професійної музики, М. В. Лисенко упродовж усієї своєї творчої діяльності черпав із цих безцінних скарбів ідеї, мелос і натхнення. Митець також розумів велику роль їх у формуванні національної свідомості українців, у прискоренні їхньої національної ідентифікації в умовах колоніального поневолення. Зважаючи на їхню значимість, він записував, дбайливо й майстерно обробляв та періодично публікував їх.

Своє пристрасне, щиросердне ставлення до пісенного фольклору рідного народу композитор неодноразово засвідчив у своїх численних листах до різних адресатів. Так у листі до І. Я. Франка від 8 грудня 1885 р. він радив українським освіченим колам, митцям базувати свою творчість

на зразках українських пісень, припадаючи до них як «здорового, свіжого джерела»¹. «Фольклор – це саме життя. – писав Микола Віталійович 17 травня 1896 р. Ф. М. Колесі, – Я, буди студентом університету, кожне літо, що траплялося мені їздити на село, залюбки віддававсь тій роботі. Через те я між іншим стався перейнятий духом народної пісні; вона мене споріднила з людом, мене мимохідь одірваного від свого «найменшого брата» силою верстової відрубності й цивілізації»². А дещо раніше, 22 квітня 1896 р., М. В. Лисенко писав тому ж адресату: «Наша пісня в широкому світі європейському занадто молода, свіжа, нова, – їй належить будучина. Од нас, синів цієї молоді народности, залежить поставити її на шлях розвитку у справедливому їй належному природньому світлі. Немала одвічальність лежить на нас, то ж мусимо, узброєні певними вислідами, опертими на певних наукових засадах, приступити до діланя коло неї»³.

Митець не тільки збирав, обробляв й публікував кращі зразки українського мелосу, завдяки чому про них довідувались освічені кола суспільства, вони ставали вічним надбанням світової культури. Він також прагнув пропагувати їх серед широких верств населення. З цією метою ним, на правах художнього керівника, періодично створювалися і навчалися хори – студентські, загальні, чоловічі, жіночі, змішані. Вони часто виступали в Києві й інших містах і містечках України. Про це йдеться у листах композитора, у спогадах учасників хорів та українських громадсько-культурних діячів. Так у листі до російської співачки і педагога М. М. Климентової-Муромцевої від 15 лютого 1890 р. він писав: «Прекрасный хор из студентов, который я вел много лет, и его теперь немислимо вести, до того люди потеряли интерес ко всему гуртовому; я бился-бился месяцев пять да и простился с ними, и загорелась у меня новая мысль, сама по себе и грустная, и улыбающаяся, но выгорит ли?... Задумал я собрать большой платный смешанный хор и взяться за концертное с ним путешествие. Я ведь со студенческой скамьи музыкальный этнограф. Материала у меня изданного и неизданного масса, кроме того, я в сфере творчества в много-различных циклах развивал и развиваю народную музыку: у меня более 50 номеров написано музыки вокальной к тексту лучшего и высшего поэта Украины – Шевченко. У меня есть большие номера хоровые с оркестром, наконец, из моих опер много номеров могу исполнять. Как видите, программы могут быть солидные»⁴. А дещо пізніше, 30 липня 1899 р., митець повідомив письменниці О. М. Куліш (Ганні Барвінок) про результати виступу такого змішаного хору: «Допіро кілька день як я повернувся до Кийова з артистичної своєї подорожі з хором українським і солістами співаками. Об'їздив усю Полтавщину и у м. Київщині був, у Черкасах та Смілі. Виїздив трохи більше, як місяць. Будив заспаних земляків піснями. Дякували дуже, витали щиро, прохали і надалі одвідувати»⁵.

Організація хорів та їхніх виступів на приватних засадах у другій половині XIX ст. – на початку XX ст. було пов'язано із значними матеріальними та іншими труднощами. В Україні останні посилювалися ще й пильною увагою до цієї справи з боку місцевої влади Російської імперії, яка

давала дозвіл на організацію хорів і проведення їхніх репетицій, через Головний комітет у справах друку (С.-Петербург) затверджувала їхній репертуар.

М. В. Лисенко неодноразово змушений був звертатися до київського, подільського і волинського генерал-губернатора з проханням дозволити йому проводити репетиції хорів у певних місцях. Такі дозволи після консультації останнього з київським губернатором надавалися, але за умови, що композитор подасть «список малороссийских песен, предположенных к исполнению, вместе с удостоверением Главного управления по делам печати, что песни эти дозволены к исполнению»⁶. Крім того, генерал-губернатор, дозволяючи проведення репетицій хорів, насправді не дбав про розвиток духовної творчості українців, а розцінював це як один із засобів «випустити пар» із прагнень тогочасних українців-патріотів. Він писав: «...заняття хоровым пением малороссийских песен я действительно всегда безприпятственно разрешал г[осподину] Лысенко, находя в том выход малорусскому чувству»⁷.

Листи, що друкуються нижче, засвідчують один з напрямів титанічної діяльності талановитого композитора, великого українця-патріота, його наполегливість, з якою йому доводилося долати різні перепони, нагороджені царською владою на шляху розвитку української національної культури. Незважаючи на те, що листи є дещо стандартними і схожими, друкуюмо їх усі повністю, бо у кожному із них є свої нюанси, доповнюючі деталі. Клопотання М. В. Лисенко вимушено писав російською мовою, оскільки вони адресувалися високому царському чиновнику – представнику російської імперської влади, яка цілеспрямовано, насильно проводила політику русифікації українського народу і, по суті, українську мову в офіційній сфері визнавала поза законом.

Листи надруковано згідно з правописом їхніх оригіналів, із окремими незначними виправленнями. Скорочені слова розшифровано і взято у квадратні дужки. До текстів листів наприкінці додано деякі коментарі.

¹ Лисенко М. В. Листи / Авт.-упоряд. Р. М. Скорульська. – К.: Музична Україна, 2004. – С. 164.

² Там само. – С. 263.

³ Там само. – С. 258.

⁴ Там само. – С. 189.

⁵ Там само. – С. 290.

⁶ ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 5.

⁷ Там само, арк. 9, 9 зв.

ЛИСТИ М. В. ЛИСЕНКА КИЇВСЬКОМУ, ПОДІЛЬСЬКОМУ
І ВОЛИНСЬКОМУ ГЕНЕРАЛ-ГУБЕРНАТОРУ.
1884–1889 рр.

№ 1

12 лютого 1884 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину Киевскому,
Подольскому и Волынскому Генерал-Губернатору,
Генерал-Адъютанту Дрентельну¹
Артиста Лейпцигской Консерватории²
Лисенка Николая Витальевича

Прошение

Имея в виду дать в непродолжительном времени свой концерт, в программу которого входят многие хоровые номера, и нуждаясь посему в спевках и необходимом для них помещении, я имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство разрешить мне устраивать спевки в приисканном мною помещении у Качалы³, в зале Минеральных вод⁴.

Николай Лисенко

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 1.

№ 2

24 січня 1885 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину Начальнику
Юго-Западного Края⁵
Дворянина⁶ Николая Витальевича Лисенка

Прошение

Имея намерение дать в текущем сезоне концерт свой, обставленный в числе других номеров программы и хоровыми номерами, я имею честь покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство сделать зависящее распоряжение о дозволении мне производить спевки хору в зале Минеральных вод г[осподина] Качалы.

Дворянин Николай Лисенко

[У додатку до клопотання М. В. Лисенко написав]:

«В числе номеров концерта, который я желаю дать, кроме хоровых вещей Рубинштейна⁷, Бетговена⁸, Гайдна⁹, и других авторов, предполагаю исполнить русские хоры Мусоргского¹⁰ и малорусские народные: [веночек]* из народных песен, квинтет из оп[еры] «Тарас Бульба»¹¹ с хором, и некоторые другие лирические хоры, разрешенные Глав[ным] упр[авлением] по д[елам] печати. В случае надобности я могу, по требованию, доставить разрешение Глав[ного] упр[авления] по д[елам] печ[ати] на малорусские номера.

Н[иколай] Лисенко

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 3–4.

№ 3

12 вересня 1885 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину
Начальнику Юго-Западного Края¹²
Дворянина Николая Витальевича Лисенка

Прошение

По примеру прежних лет честь имею покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство разрешить мне собирать хор в нанимаемом мною помещении на Минеральных водах с целью собственных концертов, а также и благотворительных.

Дворянин Николай Лисенко

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 6.

№ 4

19 вересня 1886 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину
Начальнику Юго-Западного Края¹³
Дворянина Николая Витальевича Лисенко

Прошение

Прошу Ваше Высокопревосходительство разрешить мне, по примеру прежних лет, хоровые собрания в легком помещении Киевского Дворянского Клуба или в зале гимнастики и танцев г[осподина] Васильченка, на Прорезной улице¹⁴, для обучения хора к участию в моих личных концертах, а также и благотворительных.

Дворянин Николай Лисенко

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 8.

№ 5

10 вересня, 1887 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину
Начальнику Юго-Западного Края¹⁵
Дворянина Николая Витальевича Лисенко

Прошение

Покорнейше прошу Ваше Высокопревосходительство разрешить мне, по примеру прежних лет, собирать хор мой для обучения и репетирования с целью личных моих концертов, а также и участия в благотворительных концертах, – в зале Минеральных вод у г[осподина] Качалы.

Николай Лисенко

ЦДІАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 12.

№ 6

13 жовтня, 1889 р., м. Київ

Его Высокопревосходительству, Господину Главному
Начальнику Юго-Западного Края¹⁶
Дворянина Николая Витальевича Лисенко

Прошение

Ежегодно, много лет уж, в осенній сезон, я собираю хор из мужских и женских голосов. Такой хорошо организованный хор составляет основу моих ежегодных концертов, а также участвует и в других по преимуществу благотворительных концертах. Для занятий с моим хором я нанимаю обыкновенно помещеніе, залу Минеральных вод у г[осподина] Качалы или какую-нибудь другую. В настоящем случае у г[осподина] Васильченка, танцмейстера, по Елисаветинской улице¹⁷. На право собрания моего хора в одном из таких помещеній я всегда испрашивал разрешение г[осподина] генерал-губернатора.

В данном случае честь имею покорнейше просить Ваше Высокопревосходительство не отказать мне в таком разрешеніи, и о последующем почтительнейше прошу приказать меня уведомить.

Дворянин Николай Лисенко

Местожителство моего по Рейтарской ул[ице]¹⁸ в д[оме] Кемос № 19.

ЦДАК України, ф. 442, оп. 834, спр. 29, арк. 16.

¹ *Дрентельн Александр Романович* (1820–1888) – високопоставлений царський чиновник. Генерал-ад'ютант, генерал від інфантерії, член Державної ради. У 1872–1877 рр. – командувач м. Київського військового округу. Шеф жандармів, очолював III відділ власної його імператорської канцелярії (1878 – березень 1880 рр.). У 1880 р. – тимчасовий одеський генерал-губернатор і командувач Одеського військового округу. З 13 січня 1881 р. до 15 липня 1888 р. – київський, подільський і волинський та тимчасовий чернігівський і полтавський генерал-губернатор. Жорстоко переслідував революціонерів-народників, утискував діячів українського національного руху і культури. У 1883 р. заборонив українським театральним трупам ставити спектаклі в Києві та на території всього генерал-губернаторства. Відомий український юрист, професор м. Київського університету О. Ф. Кістяківський 27 вересня 1880 р. писав про нього: «Дрентельн – фрунтовка, узкий ум, узкая мораль, узкая душа...» (*О. Ф. Кістяківський. Щоденник* (1874–1885). У двох томах. Т. 2 (1880–1885). – К.: Наук. думка, 1995. – С. 298).

² М. В. Лисенко навчався ще наприкінці 60-х рр. XIX ст. в Лейпцігській консерваторії (Німеччина). Чому він написав своє звернення від імені «артиста Лейпцігської консерваторії», сказати важко. Можливо, це композитор зробив з тим, щоб якось вплинути на генерал-губернатора.

³ *Качала В.* – власник київського закладу штучних мінеральних вод, член адміністрації цукрової фірми «Брати Яхненки і Смирєнки».

⁴ Зал «Мінеральні води» – павільйон «закладу штучних мінеральних вод», що діяв у 80-х рр. XIX ст. і знаходився з правого боку Олександрівського узвозу (нині – Володимирський спуск) нижче будинку Купецького зібрання (нині – будинок Київської державної філармонії).

⁵ Дрентельну О. Р.

⁶ Очевидно, зазначення своєї соціальної належності (дворянства) Миколою Віталійовичем знову ж таки робилося з тим, щоб забезпечити позитивне розв'язання справи.

⁷ Йдеться про одного з братів: *Рубіштейн Антон Григорович* (1829–1894) – російський піаніст, композитор, музично-громадський діяч; або *Рубіштейн Микола Григорович* (1835–1881) – російський піаніст, диригент, музично-громадський діяч.

⁸ *Бетховен Людвіг ван* (1770–1827) – німецький композитор, піаніст і диригент, представник віденської класичної школи.

⁹ *Гайдн Франц Йозеф* (1732–1809) – австрійський композитор, представник віденської класичної школи.

¹⁰ *Мусоргський Модест Петрович* (1839–1891) – російський композитор, член «Могучої кучки», автор монументальних народних музичних драм «Борис Годунов», «Хованщина» та інших творів.

¹¹ Опера М. В. Лисенка.

¹² Дрентельну О. Р.

¹³ Дрентельну О. Р.

¹⁴ Ця вулиця й досі є в центрі Києва (правда, раніше її перейменовували).

¹⁵ Дрентельну О. Р.

¹⁶ Ігнат'єву Олексію Павловичу – київський, подільський і волинський генерал-губернатор з 12 серпня 1889 р. до 7 грудня 1897 р.

¹⁷ Нині це вулиця Пилипа Орлика.

¹⁸ Ця вулиця й понині є в Києві.

Микола Крячок

З ЕПІСТОЛЯРНЮ ГНАТА ХОТКЕВИЧА

31 грудня (за старим стилем) 1877 р. у Харкові в сім'ї Мартина Пилиповича Хоткевича, що походив з міщан, за національністю поляка, та Ольги Василівни, в дівоцтві Кривоногової, селянки із Сумщини, українки, народився син, якого назвали Гнатом. У травні 1894 р. він із відзнакою закінчив Харківське реальне училище. Це дало йому право при конкурсному складанні кількох іспитів вступити до вищого навчального закладу. 1900 р. юнак закінчив технічний факультет Харківського технологічного інституту. 31 травня того ж року він отримав тимчасове посвідчення № 4336, яке після практики мав до 1 вересня поміняти на диплом інженера-технолога. Але юнак не поспішав це робити, і диплом № 1061 одержав лише 1 квітня 1902 р. Не скористався він і можливістю зайняти престижну посаду першого помічника начальника депо в Таганрозі, на яку здібного випускника інституту запросила Катерининська залізниця. В автобіографії у січні 1928 р. Г. Хоткевич зазначав: «Я ж ото два літа там їздив і зарекомендував себе непоганим робітником, тому мені одразу давали посаду, до якої звичайно треба було служити літ п'ять, а то й більше»¹. Залишившись у Харкові на скромній посаді «чертьожника в техн[ічному] відділі служби тяги Х[арківсько]-М[иколаївської] залізниці на 30 крб.», згодом був переведений на посаду «інженера для технічних занять [...] і благополучно пробув на тій посаді до 1905 р.». Не обтяжений службою, за його словами, «міг працювати і в літературі, і в музиці, і в театрі, і в громадській роботі»². Саме цьому він і присвятив усе своє життя. Шлях його трагічно обірвався на вершині творчого сходження. Митця розстріляли 8 жовтня 1938 р. за рішенням особливої трійки УНКВС Харківської області в підвалі внутрішньої тюрми НКВС по вул. Чернишевській³.

В історії розвитку української культури кінця XIX – 30-х років XX ст. Гнат Хоткевич займав поважне місце. Він був надзвичайно обдарованою, багатогранною людиною, по суті – самородком. «Талановитий прозаїк, драматург, критик і літературознавець, мистецтвознавець, композитор, скрипаль і бандурист, диригент, історик, педагог», – так охарактеризовано його в «Тезах доповідей Міжнародної науково-практичної конференції, присвяченої 125-річчю Гната Хоткевича» (Харків, 2002). Керуючись девізом старшого побратима по перу І. Я. Франка, який закликав «працювати, працювати, працювати», Гнат Мартинович за своє життя написав понад 300 літературних творів: романи, п'єси, повісті, нариси, літературно-критичні й мистецтвознавчі статті, навчальні посібники. Він був чудовим музикантом і композитором. Музична спадщина митця включає хорові та вокальні твори в супроводі фортепіано, бандури (скрипки) або інструментального ансамблю. Його загальний композиторський доробок налічує майже 400 творів, яких за життя автора було видано тільки 28. Після його смерті із низ взагалі нічого не друкувалося. Лише напередодні Міжнародного конкурсу бандуристів імені Г. М. Хоткевича, що проходив у Києві в 1993 р., «Музична Україна» видала збірку «Г. Хоткевич. Вибрані твори для бандури» з передмовою професора Київської консерваторії С. В. Баштана⁴.

Важливе місце доробок Г. М. Хоткевича посідає і в кобзарстві України. «Я дав цілу нову галузь мистецтва – це кобзарське мистецтво. Я підвів під нього науковий фундамент і від сліпечького примітиву довів до грядниць справжнього мистецтва», – писав він у одному з листів за 1937 р. президенту АН УРСР О. О. Богомольцю⁵. Композитор відомий і як організатор у Харкові в 1917 р. народного хору, який користувався великою популярністю. Його колишній учасник П. В. Гончаров, що зберіг малознану фотографію хору за 1919 р. (2 червня 1970 р. він передав її на зберігання в ЦДАМЛМ України), пригадував: «В хорі було близько 40 чоловік. Концерти відбувалися в бібліотеці ім. Короленка, оперному і драматичному театрах, в саду «Тіволі», школах, військових частинах, виїжджали також на села. В репертуарі народного хору було багато українських пісень, але особливим успіхом у харків'ян користувались «Коломийки Галицькі»⁶.

Про Гната Мартиновича написано десятки статей, розвідок, повідомлень, але, як справедливо зазначив один з відомих дослідників його життя і творчого шляху Анатолій Болабольченко, «життєпис цієї непересічної людини ще й досі мало досліджений, має чимало прогалин і, на жаль, сповнений не лише вигадок, а й недоречностей та емоційних перехльостів»⁷. Щоб виправити це, згаданий автор підготував ґрунтовний біографічний нарис «Гнат Хоткевич» (К.: «Літопис», 1996). Важливе значення для подальшого ширшого і глибшого вивчення його життя і творчості мають архівні документи, зокрема епістолярні, що через певні ідеологічних обставин у колишньому СРСР так і не були надруковані.

Листи Гната Хоткевича зберігаються: в Центральному державному історичному архіві України, м. Львів, зокрема в його особовому фонді (ф. 688) та фондах 379, 381, 735, 745, Львівській науковій бібліотеці ім. Ва-

силя Стефаніка НАН України (ф. 34, 93, 206); у відділі рукописів Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України – в особовому фонді митця (ф. 62) та фондах 3, 34, 36, 47, 59, 81, 98, 131; в особовому фонді Г. М. Хоткевича у ЦДАМЛМ України (ф. 817). Частина листів митця з плином часу не збереглася. Певні лакуни в його біографії заповнює епістолярій людей, які спілкувалися з ним. Нижче публікуються листи, що дають уявлення про взаємини Гната Мартиновича з московським письменником О. П. Белоруковим. Їхнє листування розпочалося в 30-х рр. ХХ ст. на основі спільних інтересів – дослідження творчості кобзарів та лірників. Як відомо, більшість цих народних піснярів і музикантів були незрячими. Листи митців доповнює родинне листування, що тривало до кінця 50-х років минулого століття. Публіковані листи віддзеркалюють певні аспекти творчості Гната Хоткевича, широкий кругозір митця, його енциклопедичну обізнаність.

Біографічні дані про Г. М. Хоткевича подано в багатьох енциклопедіях, спеціальних і літературних та мистецьких довідниках, чого не можна сказати про біографічні відомості О. П. Белорукова. То ж варто заповнити цю прогалину бодай короткою розповіддю про нього.

Олександр Павлович Белоруков народився в 1881 р., очевидно, в м. Костромі або якомусь іншому населеному пункті Костромської губернії. У трирічному віці втратив зір. Із семи років навчався в Костромському училищі для сліпих. Потім деякий час виховувався в місцевому приютку. У 1905 р. потрапив до Костромського трудов'єднання для сліпих. Любов до художнього слова виявив з юних літ. Природа не обділила хлопця й талантом. Його перший нарис «Под судом» був надрукований у жовтневому номері журналу «Досуг слепых» за 1903 р. Він активно займався громадською роботою. Цьому дало поштовх повідомлення в пресі за 1906 р. про діяльність сільської вчительки із Симбірської губернії Зайцевої. Остання успішно застосувала в практиці своєї роботи незнаний до того педагогічний метод навчання дітей: сліпих – разом із зрячими. Знаючи з власного життєвого досвіду, як нелегко сліпому від природи стати освіченим, О. П. Белоруков виїхав у Симбірськ. Там активно займався створенням Товариства сліпих, розгорнув роботу щодо підтримки корисного почину Зайцевої: виступав з лекціями на освітню тему, підготував ґрунтовну статтю «О всеобщем обучении слепых в России», яка з'явилася друком у шести номерах журналу «Слепец» за 1908 р. Автор порушував злободенне на той час питання, адже в Російській імперії за переписом населення 1897 р. щорічно народжувалося 250 тис. сліпих.

У 1908 р. О. П. Белоруков, очевидно, щоб поліпшити матеріальний стан, виїхав в Петербург, де влаштувався на фабрику Мюльбаха настроювачем музичних інструментів. Від 1920 р. він мешкав у Москві, але через голод змушений був на деякий час залишити місто і виїхати у сільську місцевість. У 1922 р. О. П. Белоруков повернувся до Москви, щоб осісти тут уже на все життя, став членом Всеросійського товариства сліпих. Зі створенням колегією НКСО журналу «Жизнь слепых» він увійшов до складу редколегії цього часопису. Працював секретарем редакції, реда-

гував часопис, відповідав за його випуск. Тут публікувалися його прозові твори, оповідання «Путь москвичей».

З часом письменник повністю віддався творчій роботі, займався виключно літературною діяльністю, писав твори про сліпих. Побачила світ його п'єса «Слепые музыканты», яку видав Політвидав СРСР. У журналі «Народный учитель» було вміщено оповідання «На заре жизни» (травень 1928 р.), у газеті «Тверская правда», у місцевій пресі Іваново-Вознесенська – його статті. Тривалий час літератор працював над книгою «Путиями веков. Историческое повествование» (М., 1940), про що неодноразово згадував у своїх листах до Гната Хоткевича, користувався порадами останнього як видатного майстра художнього слова при доборі та вивченні необхідної літератури⁸.

Частина публікованих нижче листів написана Платонідою Володимирівною Хоткевич (дівоче прізвище Скрипка), третьою, останньою дружиною Гната Мартиновича. Із ним вона познайомилася в 1921 р., коли той викладав українську мову та літературу в Чернігівській сільськогосподарській школі. Їй тоді виповнилося лише 20 років. Розлучившись із чоловіком, Григорієм Пушкарьовим, який також працював викладачем у згаданій школі, молода жінка, яка за два роки до того закінчила приватну жіночу гімназію Немировської-Штерман, вийшла заміж за 44-річного письменника і музиканта. Її не зупинили ні помітна різниця у віці з ним, ні четверо дітей, яких на той час мав Гнат Хоткевич. У грудні 1922 р. Платоніда народила дочку Настю, яка померла в два роки, в 1925 р. – сина Богдана, у 1929 р. – дочку Галину.

У червні 1941 р., їдучи в Київ в особистих справах, про що зазначимо дещо нижче, вона взяла із собою дочку, яка щойно склала іспити в місцевій школі, щоб влаштувати її на навчання в музичній школі. Спеціальна комісія після прослуховування дівчини дала дозвіл на зарахування в цю школу. Це відбувалося 21 червня 1941 р. З початком війни Платоніда повернулася з дочкою в Харків. Щоб якось вижити в окупованому місті, влаштувалася в січні 1942 р. на роботу в міську управу на посаду бібліотекаря, брала участь у роботі Товариства «Просвіта». З відступом німецьких військ евакуювалася і 22 червня 1943 р. приїхала до Львова. Тут деякий час працювала завідувачкою реквізиту в театрі німецьких повітряних сил. Потім разом із німецькими частинами просувалася на Захід – спочатку в Румунію, потім – у Польщу. В Угорщині під час бомбардування залізничної станції згубила п'ятнадцятирічну доньку і вже до кінця свого життя не зустрічалася з нею⁹. Потрапивши в Чехословаччину, багато місяців була без роботи, бідувала. Жила в Празі у родині професора Дмитра Антоновича, приятеля Гната Хоткевича зі студенських років, допомагала по господарству й доглядала хворого професора. 12 жовтня 1945 р. він помер. За сприяння друзів Д. Антоновича Платоніда звернулася до урядових установ Чехословаччини і в січні 1946 р. отримала тимчасове посвідчення про надання їй чеського громадянства. 29 січня виїхала в м. Ічин, де влаштувалася у жіночій профшколі викладати російську літературу. Пройшло кілька місяців, і життя її знову зазнало непередбачува-

них змін. 19 квітня контррозвідка «Смерш» Центральної групи військ заарештувала П. В. Хоткевич і відправила її в Київ. Тут 22 жовтня 1946 р. Військовий трибунал військ НКВС засудив її за співробітництво з німцями на десять років позбавлення волі, з поразкою у правах на п'ять років та конфіскацією майна. Заслання відбувала в таборах Свердловської і Кіровської областей, в Караганді. Звільнилася вона у лютому 1956 р.¹⁰

Після відбуття покарання жінка зіткнулася з новими труднощами. Повернувшись у Харків, деякий час проживала під виглядом служниці в родині сина Г. М. Хоткевича від попереднього шлюбу – Володимира. Мешкала без прописки, ризикуючи потрапити під дію закону про порушення паспортного режиму. Будинок, що належав чоловікові за життя, в селищі Високому, неподалік Харкова, їй не повернули. Не вдалося одержати бодай частини помешкання або прописатися. Платоніда була змушена виїхати у Львів, але й тут власної квартири не мала. Друзі допомогли їй влаштуватися на роботу до Карпатської геологічної експедиції і вона виїхала в гірське мальовниче село на Станіславщині (з 9 листопада 1962 р. Івано-Франківська обл.) Криворівня. Село навіювало їй незабутні враження, пов'язані з минушиною. В цьому селі щоліта з 1900 р. по 1914 р. жив Іван Франко, а в 1906–1912 рр. у селянина Потяка – Гнат Хоткевич¹¹. З початком хрущовської «відлиги» з'явилася надія на краще і в житті Платоніди Хоткевич. Її обрали депутатом Криворівнянської сільської Ради. Збереглися депутатський квиток П. В. Хоткевич за 1961 р. та посвідка від 14 березня 1965 р. про її обрання депутатом такої ж Ради у Косівському районі Івано-Франківської області (ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 64, арк. 4, 7). У 1961–1966 рр. вона була директором Криворівнянського музею І. Я. Франка. Як свідчать епістолярні джерела, до своїх обов'язків ставилася надзвичайно відповідально, активно захищала своє право і правду. Коли в 1962 р. міністр культури напередодні перейменування Станіславської області в Івано-Франківську, оглядаючи тут заклади культури, що, очевидно, пов'язувалось і з певними кадровими питаннями, не відвідав музей у Криворівні, П. В. Хоткевич звернулася з листом у Київ до добре знаного їй ще за життя чоловіка письменника Василя Минка й попросила його переговорити з міністром. 13 листопада 1962 р. В. П. Минко написав їй: «Міністр поставився до справи дуже уважно, навіть сердечно, шкодував, що тоді не доїхав до Криворівні, обіцяв при першій нагоді побувати у Вас. При мені викликав тов. Кирилюка, не Євгена Прохоровича (відомого літературознавця. – М. К.), а начальника музеїв; наказав йому негайно вжити заходів, щоб музей жив і щоб Ви надалі його очолювали» (ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 31, арк. 3). Із документів, пов'язаних із перебуванням П. В. Хоткевич на посаді директора музею, збереглися її фотографії серед членів експедиції «Стежками Івана Франка і його сучасників», з учнями Криворівнянської середньої школи та студентами Львівського політехнічного інституту (ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 71, 72) та 5 листів Т. І. Франка з травня 1963 р. по серпень 1966 р. щодо видання книжки «Про батька». Збереглося, крім цього, понад 60 справ з листуванням про видання, пере-

клад та використання творів Г. М. Хоткевича. Серед епістолярних документів – листи Платоніди Хоткевич від 20 листопада 1965 р. до видавництва «Каменяр» та від 29 вересня 1967 р. до Держвидаву з приводу друку повісті Г. М. Хоткевича «Довбуш» та одногомника його вибраних творів (ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 2, 3). Численні листи до П. В. Хоткевич, серед яких 51 – від Ф. П. Погребенника за період від 27 травня 1959 р. по 2 листопада 1975 р., висвітлюють питання випуску збірника праць Гната Хоткевича «Про літературу та мистецтво», тритомника його творів (ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 35) тощо.

П. В. Хоткевич постійно засмучувала невідомість щодо долі свого чоловіка. Після його ув'язнення вона все робила, щоб довідатися, чи живий він, домогтися його звільнення, захистити честь. Платоніда Володимирівна зверталася з листом до Берії, запитуючи: «Жив ли в даний момент мой муж»¹². У червні 1941 р. вона приїздила в Київ, зверталася до керівництва АН УРСР, письменників М. П. Бажана, О. Є. Корнійчука, але безрезультатно. 18 січня 1954 р. П. В. Хоткевич писала з місця свого ув'язнення (ст. Потьма Мордовської АРСР) лист тодішньому першому секретареві ЦК КПРС М. С. Хрущову. «Сімнадцять років, – зазначала вона у зверненні, – я була поруч з Г. Хоткевичем. На моїх очах, за робочим столом проходило його життя. Жив він дуже замкнено. Існував лише в роботі, забуваючи все, навіть своїх близьких, які потребували його уваги. І от тепер, перебуваючи в ув'язненні сама, я ладна з цим змиритися і дбаю не про себе. Даю Вам слово жінки, матері, просто вистраждане людське слово, що мій чоловік Г. Хоткевич ніяких злочинів не вчинив, засуджений безпідставно, став офірою порушення законності, чиеїсь упередженості або злої волі»¹³. Відповідь щодо долі Г. М. Хоткевича надійшла лише в 1956 р., до того ж – брехлива, ніби він помер 13 жовтня 1942 р. від інсульту. Свідectво про його смерть отримала 30 серпня 1956 р.¹⁴

Платоніда Хоткевич доклала чимало сил, щоб зберегти архів письменника. У червні 1941 р., приїхавши в Київ, привезла із його архіву листи окремих видатних письменників, у т. ч. Лесі Українки, а також деякі його рукописи, які передала на зберігання в Інститут літератури АН УРСР. У роки Другої світової війни жінка переймалася долею тієї частини архіву митця, що потрапила потім на державне зберігання. Про подвижницькі дії П. В. Хоткевич щодо збереженості цього архіву писав, зокрема, А. Бобольченко¹⁵.

Листуючись із Анастасією Белоруковою – дружиною, а опісля вдовою вже згаданого московського письменника, П. В. Хоткевич одержала від неї окремі листи Гната Мартиновича, рукопис одного з творів останнього, до якого писав передмову О. П. Белоруков, а також окремі фотографії, зокрема й пам'ятника цьому письменнику на Останкінському кладовищі в Москві.

П. В. Хоткевич жила у Криворівні досить скромно. Зарплата музейника була невеликою. Ще більшої скрути зазнала вона, коли до неї, залишивши сім'ю, в 1961 р. приїхав зі Львова син Богдан, але на роботу не влаштувався. Згорьоване серце матері трохи втішилося після того, як дізна-

лася, що дочка Галина, загублена у воєнній круговерті, вижила, потрапила у Францію, вийшла заміж, має синів (ЦДАМЛІМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 47, арк. 1). Вийшовши на пенсію, Платоніда Володимирівна переїхала в Івано-Франківськ, де одержала однокімнатну квартиру. Тут, на вул. Галицькій 109, у кв. 2, вона й померла 22 квітня 1976 р.¹⁶

За кілька років до смерті П. В. Хоткевич передала архів, зібраний після повернення із заслання, в тимчасове користування А. М. Мельничук (м. Івано-Франківськ) для написання кандидатської дисертації, яку остання захистила в 1973 р. на тему «Гнат Хоткевич і народна поетична творчість». 21 липня 1980 р. згаданий архів, до поповнення якого долучився і Володимир Хоткевич, відомий учений, фізик, ректор Харківського університету, був прийнятий за актом № 256/3 на державне зберігання у ЦДАМЛІМ України.

Листи в поданій нижче добірці взято із фондів ЦДАМЛІМ України та ЦДІАЛ України. Їх згруповано за хронологією написання документів і надруковано з дотриманням орфографії оригіналів.

Упорядник публікації висловлює щиро подяку колишньому заступнику директора ЦДІАЛ України Н. І. Франко та архівістам цієї установи, які виявили, скопіювали та надіслали документи на його адресу.

¹ Моя автобіографія // *Хоткевич Гнат*. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 19.

² Там само. – С. 20.

³ *Хоткевич Гнат*. Текст Ф. Погребенника // ...З порога смерті... Письменники України – жертви сталінських репресій. Випуск перший / Упоряд. О. Г. Мусяченко. – К., 1991. – С. 443–444. Останнім, хто бачив Г. М. Хоткевича в камері для розстрілів, був харків'янин Олександр Семененко, якого кинули туди 1 квітня 1938 р. на кілька годин (див.: *Семененко О.* Харків, Харків... – Х.; Березіль; Нью-Йорк: М. Р. Kots, 1992. – С. 123–127).

⁴ Харківська спеціалізована музично-театральна бібліотека ім. К. С. Станіславського. Хоткевич Гнат Мартинович. 1877–1938. Бібліографічний покажчик. – Х., 1994. – С. 8–9.

⁵ ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 332, арк. 23 зв.

⁶ *Заскальков В.* Хор Гната Хоткевича // *Вечірній Київ*. – 1969. – 3 червня.

⁷ *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлина / Упоряд.: Анатолій Болабольшенко, Ганна Хоткевич. – К., УКСП «Кобза», 1994. – С. 3.

⁸ *Белоруков А.* В непогоду (повість-хроніка). – М. – Л.: Земля и фабрики, 1933(?). – С. 9–12.

⁹ *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – К.: Літопис, 1996. – С. 206.

¹⁰ Там само. – С. 208.

¹¹ Історія міст і сіл. Івано-Франківська область. – К., 1971. – С. 123–124.

¹² Лист П. В. Хоткевич процитовано за кн.: *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – С. 199 (дату листа не зазначено).

¹³ Цитату з листа Платоніди Хоткевич наведено за кн.: *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлина. – С. 143.

¹⁴ *Болабольшенко Анатолій*. Гнат Хоткевич. Біографічні нариси. – С. 199.

¹⁵ Там само. – С. 200, 205.

¹⁶ Там само. – С. 209.

№ 1

О. П. БЕЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ

29 серпня 1933 р.

Уважаемый Игнат Мартынович!

Сейчас получил я Ваше письмо. Вы пишете, что посылаете мне ноты и текст. Текст в конверте имеется и записка Лифшицу¹, а нот нет. Напишите, – может быть Вы их забыли вложить? Тогда пришлите скорей. Оба Ваши поручения я с удовольствием исполню. Б. Я. в крайности поищу в адресном. Не знаю только, сколько ему примерно лет. Там есть такой вопрос. И – откуда родом. Хотя последнее не столь важно. Указанную Вами литературу в библиотеке разыскал и прочёл. Жду указаний о нотах.

С приветом

А. Белоруков

Москва – 41, Втор[ая] мешанск[ая], № 89, кв. 68.

[P. S.] Хотелось бы прочесть что-либо о слепецких обществах. Если есть – прошу указать. Сожалею, что не успел Вас попросить сыграть на бандуре. А. Б.

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 77 зв. Оригінал.

№ 2

О. П. БЕЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ

4 лютого 1934 р.

Многоуважаемый Игнат Мартынович!

Прошло довольно порядочно времени, как я послал Вам письмо, на которое не последовало ответа. Если вы его получили и не согласились с моими мыслями, то за них перед Вами я готов извиниться. Однако, я продолжаю держаться того мнения, что если Вы, зрячие друзья слепых, из излишней скромности не станете описывать Вашу работу со слепыми, чего сами слепые часто оказывается не в состоянии сделать по своей физической неграмотности, каковая не является их виной, – тогда, из-за Вашей скромности, история останется с проблемами, о слепых будут продолжать существовать ложные мнения тех же зрячих, к которым Вы, скромники, физически принадлежите. А потому я все-таки Вас прошу воспоминания о Вашей работе написать, если не в виде Вашей автобиографии, то в какой Вам угодно форме. Впрочем, я думаю, это, т. е. важность этого, Вы и сами прекрасно понимаете, и верю, что рано или поздно за перо Вы возьметесь. Жаль только, если не скоро². Сейчас у меня к Вам другое дело: Вы переводили слово «калипы» в разговоре со мной, как происходящее, по Вашему мнению, от латинского корня «калиго» – темный, покрытый мглой. В словаре Брокгауза и Ефрона в статье «Калики, или калеки перехожи», написанной Вс. Миллером, слово «калиге» указано, действительно, латинское, но будто бы означающее название обуви, – отсюда сохранившееся у нас «калижки». Рядом есть там слово

«кали» санскритского происхождения, означающее название древнеиндийской богини ночи, темноты, покровительницы кладбищ. Если на меня вы не совсем разгневались, то просил бы высказать здесь Вашу точку зрения о корнях упомянутых слов. Правильно ли Вас я понял относительно «калпы», и не имеет ли латинское «калиге», или «калиго» значение и обуви и «покрытый мглою»? Сам я вовсе не латинист, да и Ваша точка зрения для меня существенна. В моей книге³ о Вас я уже раз упомянул, как о специалисте-этнологе⁴. Ниже буду говорить подробнее.

Ещё меня чрезвычайно интересует одно обстоятельство, о котором, беседуя с Вами в августе, я непростительно позабыл. В 1902-м году на Украине, именно в Полтавской и др. губерниях, происходило крупное крестьянское движение. Принимали ли в нем какое-либо участие слепые кобзари и бандуристы, или другие их группы? Также было ли вообще в их деятельности хотя бы когда-нибудь наличие революционности? Теоретически всё движение украинского народа носило революционный характер, слепые же были выразителями, – поэтами его. Напрашивается теоретический вывод, что и деятельность их вообще была революционной. К тому же, их преследовала полиция. Но мне очень важно бы иметь конкретные материалы. Если Вы ими располагаете, или на этот счёт имеете Ваше мнение, – поделитесь этим со мной, в чём я Вам буду ещё раз много обязан. Конечно, я останусь неисправимым и буду считать, что на Вас лежит всё-таки историческая обязанность, Вашу личную работу со слепыми описать возможно подробнее, так как она включает в себе огромное значение.

Музей, для которого я выпросил у Вас Вашу книгу⁵, сначала не хотел её у меня принять с вырезками. В московском магазине украинских изданий я искал цельный экземпляр, но там сказали, что книга у них давно разошлась. Музей принял то, что я сдал ему. С бумагой в московских издательствах вовсе плохо. Даже ходят легенды, что скоро бумаги будет, хоть завались. Так страшно голодающему человеку мерещатся обильные трапезы.

Поболев в ноябре, я далее ездил в Казань, где праздновался десятилетний юбилей нашей организации «Общества слепых», – привёз материалы, которые нужно было отрабатывать для нашей печати. Далее умерли Луначарский и слепой профессор Щербина, – для литератора снова на очередь встали некрологи, воспоминания о покойных и т. д. Затем была у меня ещё командировка от нашей редакции. Всё это создавало задержки для писания Вам. Наконец, я не переставал ждать Ваших воспоминаний, или хотя бы ответа на моё упористое желание их. На этот раз прошу всё-таки ответить.

Несколько изменился мой адрес: Москва – 110. Втор. Мещанская, № 89, кв. 68. Пожалуйста, напишите же.

А. Белоруков

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 84–84 зв. Оригінал.

№ 3

О. П. БЕЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ

13 лютого 1935 р.

Уважаемый Гнат Мартынович!

Оба Ваши письма я получил и Ваше поручение исполнил, купив марку и опустив письмо для Г. в почтовый ящик. Материал о Вересае⁷ прекрасный и за него я Вас очень благодарю. Моя книга подвигается, но не быстро⁸. Не могу похвастаться здоровьем. Должно быть, дело идёт под гору. Живём потихоньку без яркостей, с заметным неизобилием плодов земных.

Свидетельствую моё почтение Платониде Владимировне!

С приветом

А. Белоруков

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 81 зв. Оригінал.

№ 4

Г. М. ХОТКЕВИЧ – О. П. БЕЛОРУКОВУ

Не пізніше 13 грудня 1936 р.

Глубокоуважаемый Александр Павлович*!

6-го Вы выехали из Харькова, а 7-го⁹ я – из Одессы. 7-го Вы прибыли в Москву, а я утром – в Харьков. Задержись Вы на один день, – и мы бы увиделись. А я так жалел. Жена так мило говорила о Вашей милой супруге, о Ваших прекрасных гармонических взаимоотношениях – это ведь так редко встречается в наши дни и так всегда хочется полюбоваться, отдохнуть душой при виде чистого хорошего союза.

На съезд моя хотела – не попала, а я даже не могу понять почему¹⁰. Видел мельком особу, ведающую этим делом. «Куда же Вы скрылись», – встретила меня особа, а я никуда и не скрывался. Наоборот – писал и из Харкова, и из Одессы. А в Одессе кинофабрика сделала, по-моему, большое культурное дело: записала на плёнку 10 моих вещей¹¹. Хоть что-нибудь останется от моей музыки. Она ведь у меня в самом деле особенная.

Относительно языка хеттов** трудно, конечно, что-либо сказать. Уж больно разнообразны корни слов лебійської мови¹². Я не знаю, какие именно слова я писал Вам (может быть, Вам нужно больше?), но там есть и латинские, и греческие корни, германские (например, междометия по-лебийскому ман – это видимо *der Mann*).

Относительно школы 1738 года можно узнать из статьи Ефименка в «Киевской старине» за 1883 год, май¹³. А ещё лучше – «Первое полное собрание законов», т. X, ст. 7656¹⁴. Я бы сам поглядел, но мне сейчас нет времени. Когда вышла моя книга, ей-ей, не знаю¹⁵, но в Москве её, наверне, разыскать можно – в библиотеке, получающей «обязательный экземпляр».

* Угорі над текстом листа помітка такого змісту: «Хоткевич, № 1. Библиография (Язык слепых)», зроблена, мабуть, секретарем О. П. Белорукова.

** Слово написано нерозбірливо: можливо, за змістом читається по-іншому.

Такая моя досада. Ведь у меня года три уже лежит черновое второе значительно дополненное издание – вот лежит, и только. Думал перевести на русский язык¹⁶, написал в Академию, а оттуда пишут: «Мы можем говорить об этом лишь при соответствующем отзыве Украинской Академии». А с Укр[аинской] Академией как мне сговариваться, когда они рукопись мою было потеряли и два года искал её у них же.

[Г. Хоткевич]

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 1, арк. 1 зв. Оригінал.

№ 5

О. П. БЕЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ

13 грудня 1936 р.

Уважаемый Гнат Мартынович, здравствуйте!

Ваше письмо я получил. Благодарю, что указали мне Ефименка¹⁷. Сейчас моя работа идёт¹⁸, но одним лишь боком, – не имею секретарши. Прежняя старуха вовсе одряхлела; другой подобрать всё ещё не могу. Но сам пишу и явно приближаюсь к окончанию. Из Ваших «Воспоминаний»¹⁹ я мог получить на лебийском языке немного слов; вот они: хвесь, дельга, дельгута, тарыга, тарыжина, крим, бармут (бармыс), хаза, кантыть, калин. Вы оказали бы мне любезность огромнейшего значения, если бы это количество слов пополнили. Мне помнится, Вы говорили, что имеете их несколько десятков, – если я не путаю, – до 60-ти. От профессора Грозного ответа еще нет. Всё же я надеюсь получить его. Письмо к нему писал я так, чтобы ответ получить. Пока он ездит по СССР. Недавно сообщали по радио, что был он в Эреване и отправился в Киев. Где-нибудь моё письмо, отправленное в несколько городов, ему должно попасть. У нас выпал снег, начиналась зима. Но снег растаял, земля оголилась, и трудно сказать, какой период времени года идёт сейчас у нас. А зиму настоящую со снегом я люблю. Говорило как-то радио после уже, как мы получили Ваше письмо, что на закрытие 8-го съезда²⁰ «приезжает из Киева оркестр бандуристов и капелла, хорошая». Мы опять начали ждать Вас и вновь не дождались. Выступления киевлян мы сами не видели. Чувствуется, что у Ваших властимущих нет постоянства, не сумели Вас привезти в Москву. По радио слушал доклад тов. Сталина. Я теперь знаю его голос.

Желаю Вам всего наилучшего. Привет от Анастасии Яковлевны²¹. Общий наш привет Платониде Владимировне и детям. Будьте здоровы!

А. Белорук

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 78 а – 78 а зв. Оригінал.

№ 6

П. В. ХОТКЕВИЧ – О. П. ТА А. Я. БЄЛОРУКОВИМ

21 грудня 1936 р.*

Дорогие Александр Павлович и Анастасия Яковлевна!

Так и не довелось нам побывать в Москве и посмотреть на Вашу столичную жизнь и сравнить, где лучше, в Москве или в посёлке Высоком²². Сейчас наш замок имеет просто сказочный вид. Все деревья покрыты инеем. Погода стоит тихая. Не особенно холодно. Иногда сыровато бывает. А сегодня даже оттаяло было, и солнце пригревало, как весной. Но в нашем замке всё же холодно. К тому же владельцы не сумели запастись топливом вовремя, и теперь страдаем от холода (но нам не привыкать – явление хронического порядка).

Игнатий Мартынович пробыл в Одессе до 6-го и 7-го приехал домой²³. Поездка обошлась без очередных приключений, и самочувствие у нашего киноактёра всё время было прекрасное. На днях немножко приболел, была ангина. Но нам долго хворать не приходится и мы не умеем, так что, несмотря на предписание врача: лежать – на второй день Игн[ат] Март[ынович] встал.

Днями будем смотреть фильм, в котором Игн[ат] Март[ынович] участвует²⁴. Уже в Одессе отбылся общественный просмотр. Смотрели на днях с детворой «Наталку Полтавку»²⁵. Нам особенно было интересно видеть на экране замечательные виды Ересек²⁶, где мы перебивали в лагере и также присутствовали при съёмке этого фильма.

Галочка²⁷ теперь бродит по нашему замку и распевает из «Наталки Полтавки» урывки песен своим тоненьким писклявым голосочком, а Богдан²⁸ всё подпевает из истари басом [...]. Увлекается последнее время рукоделием, сама рисует узоры и вышивает.

Очень рада за Вас, что Вы не даром ездили в Ессентуки и чувствуете подкрепление. Надеюсь на будущий год летом видеть Вас у себя и угостить памятным супом.

Пишите, не забывайте о нас, забытых. Уважающая Вас

П. Хоткевич

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 1–2. Оригінал.

№ 7

Г. М. ХОТКЕВИЧ – О. П. БЄЛОРУКОВУ

21 грудня 1936 р.

Глубокоуважаемый Александр Павлович!

Относительно лирницкого языка вот Вам ещё несколько примечательных слов: молоко – альмо, это латинск[ое] alnius (alimenum, тепе-

* Угорі над текстом листа – помітка такого змісту: «Хоткевич, № 2. Библиография (Язык слепых)». Помітка стосується документа 6, написаного Г. М. Хоткевичем на звороті аркуша цього листа. Зроблена тим же почерком, що й угорі листа 4.

ришние «алименты»); мёд – милас, это mel; церковь – клюса, греческое ekklesia (итальянское chiesa); малый-микрый (лат[инское] micro); сахар – крэмус (лат[инское] cremo – пережигать); я – ман (немец[кое] der Mann – мужчина) и т. д.

Да вы посмотрите сами, скажем, «Киевская старина», 1889, статья Ф. Николайчик – «Отголосок лирниц[кого] язык[а]»²⁹, А. Малинка «Кобзари – лирники»³⁰, а если найдёте укр[аинский] журнал «Зоря», 1886, то там Кость Викторин – «Дедовска (жебрацька) мова»³¹. Думаю, что Вас удовл[етворит] «Киевская старина».

Жму руку

[Г. Хоткевич]

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 2 зв. Оригінал.

№ 8

О. П. БЕЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ

1936 р.

Здравствуйте, многоуважаемый Гнат Мартынович!

Вас я не забыл, а даже очень и с любовью помню. Получив свидетельство Вашей чрезмерной ко мне любезности в виде целого ящика яблок, да ещё таких сладких и вкусных, – я тогда Вам написал и ждал ответа. Но время шло и я полагал, что писать Вам, как часто бывает и мне, покуда нечего. Дальше я стал болеть [...]»³².

Историю слепых я пишу и дело двигается³³. Недавно только Мордовцев³⁴ разочаровал меня. Слыша от Вас о казни трёх слепых коднянской комиссией³⁵, я сел за «Гайдамаччину»³⁶ Мордовцева, – мечтал, что он мне раскроет имена этих слепых и всякие о них подробности. Он же зёрнышками сведений о слепых посыпал свою монографию, однако, скуповато, назвал имена одного Волоха, что сопутствовал Железняку³⁷, а о событиях в Кодне³⁸ касательно слепых не упомянул вовсе. Выходит, опять Вас беспокою. Укажите, какие есть подробности о Кодне. Также, при упоминании о бандуристе, что состоял при дворе Елизаветы, разрешите сослаться, как на источник, на Ваш архив. Другого источника я тоже не знаю и в Ваших «Воспоминаниях»³⁹ не указано. Между тем, на «архив Калачова»⁴⁰ Прижов, например, ссылается в «Нищие на Святой Руси»⁴¹. От наших писательских организаций я отстал вовсе, не состою даже в профсоюзе. Обходились там со мной чересчур свысока. Я терпел, терпел, да и надоело это мне. К тому же от них толку-то ведь ни капельки, фактически.

Привет Платониде Владимировне! Пишите, – всегда рад!

Уважающий Вас

А. Белоруков

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 131–131 зв.

№ 9

О. П. БСЛОРУКОВ – Г. М. ХОТКЕВИЧУ ТА ЙОГО РОДИНИ

18 лютого 1937 р.

*Здравствуйте, Гнат Мартынович, Платонида Владимировна,
пане Богдане и Гальцю!*

Не писал я Вам долго потому, что много читал. «Встретил» немало приятелей Гната Мартыновича, которые все Вам кланяются. Прежде всего кланяется Назар Стодоля. Вырезку из газеты «Известия» прилагаю. Тут и хвалят, и побранивают. Разберитесь Вы сами, Вас хвалят или Вас – то бранят⁴².

Затем был у меня ныне «квартирующий» в центральной библиотеке имени Ленина Ефименко и с ним Григорий Михайлович, служащий бандуристом при дворе Елизаветы. Музыкально-певчая школа, действительно, учреждена была в 1738-м году, но по указу, данному гвардии майору Шипову не Елизаветой, а Анной Иоанновной. И была эта школа в г. Чернигове под руководством учителя пения Яворского на 20 человек. Оных же учеников обучали на скрипиче, на гусях и на «бандоре». Однако слепых там не было. Григорий же Михайлович, Елизаветин бандурист, жалованный в дворяне, был слепой, – слава богу!⁴³

Затем побывал у меня Валериан Боржковский: «Лирники» в «Киевской старине» за 1889 г.⁴⁴ Словарь лебийского языка, им составленный, я записал на ремингтоне и по Брайлю⁴⁵, для чтения пальцами. У Боржковского есть расхождения с Вами, Гнат Мартынович, которые Вас я прошу мне разрешить: по Вашему – «слепой» на лебийском: «калип». Боржковский же это слово производит как «незрячий». «Зрячий» по его: «влипушный», слепой же – «невлипушный». Чрезвычайно важно было бы получить от Вас указание, откуда Вы заимствовали «калип», однозвучное – «калики».

Статья Николайчика в «Киев[кой] стар[ине]» за 1890 г. «Отголосок лирницкого языка»⁴⁶, вернее, «отголосок» на статью Боржковского. Автор поставил вопрос об общности шаповалов Черниговской губернии, местечка «Новый Робск», но их не разрешил. Тут же мне встретился Шульгин: «Колиевщина»⁴⁷. Музыкантов, трёх бандуристов и одного скрипача, судимых в Кодне за участие в гайдамаччине, я, разумеется, нашёл. Скрипач был «отпущен», бандуристы же – обезглавлены. Всё это ладно, – а вот были они слепые или зрячие, сего мне Шульгин не сказал, чем я весьма обеспокоен. Шульгин указал страницы «Кодненской книги», трактующие об их делах. Но «книга», я понимаю, писана по-польски. Я же польского языка не знаю и «книгу» искать не думаю. Считаю за лучшее попросить опять-таки Гната Мартыновича: как Вы, мой глубоко признанный авторитет, полагаете, думаете, считаете, – бандуристы обезглавленные были зрячие или слепые, – или этого с точностью в литературе не указывается, – что в свою очередь является материалом для историка? Об этом Вы мне, пожалуйста, сообщите, – а ещё лучше Ваши сведения, если они у Вас есть более подробные, откуда-либо почерпнутые. Я-то бы этих бандуристов с удовольствием ослепил⁴⁸, – да ведь черт же их знает! Вдруг

кто-нибудь брякнул, что они всеми глазами видели, а, играя на бандурах, принадлежали к таким «лоботрясам», о каких повествует мой Гнат Мартынович в «Воспоминаниях».

Ну, «Музыкальные инструменты» у меня в квартире ещё не были⁴⁹. Всё же документально известно мне, что Вами эта книга издана в 1930-м году, имеется она в ленинской библиотеке и значится по каталогу под шифром: «Я 59(472)373. Статья проф. Сумцова «Изучение кобзарства», напечатана в «Киевской старине» за 1904 г. № 10, стр. 11–16. Не читал пока.

Допустим, что я Вам всё написал, что помню. Кроме, что сообщить, не помню. Если вспомню, – добавлю. Покуда же всего наилучшего! Анастасия Яковлевна шлёт Вам всем привет. Как только на экранах Москвы появится «Назар Стодоля», обязательно пойдём слушать Вас. До свидания!

А. Белоруков

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 80–80 зв.

№ 10

О. П. БСЛОРУКОВ – Г. М. І П. В. ХОТКЕВИЧАМ

16 квітня 1937 р.

Полный отчёт

*Здравствуйте, многоуважаемые Гнат Мартынович
и Платонида Владимировна со чады!*

Начну с того, что сперва очень Москва рекламировала «Назара Стодолю» и по радио, и в газетах, и путём расклейки по столбам и заборам всяких реклам. На одних рекламках изображён был, между прочим, слепой бандурист с очень длинными, говорят, усами и перед ним девушка, зрячая, слушающая, как он играет и заливающаяся горькими слезами. Наконец объявили: с 13 апреля во всех лучших кинотеатрах Москвы идёт... Сейчас же вокруг меня составила компания: жена моя, жена моего приятеля, в тот день работавшего в лечебнице, и я – третий. Сам я пошёл в самый большой кинотеатр – «Форум», что на Сухаревой площади, имеющий зрительный зал, на три тысячи мест, – пошел и взял три билета на вторые места, по два рубля с носа, – все рядом. Начало сеанса в 21 час 15 минут.

К назначенному времени мы были на местах. Я в звуковом театре был впервые. Шла картина два часа. Публики было очень много и ещё больше стояло у кассы на последний сеанс. Моим дамочкам картина очень понравилась. Даже сплакнули. Я, сказать по правде, по одним звукам музыки и заснятых разговоров не всё понимал. Но все мы ждали, дождались и с удовольствием слухали как заграла бандура, а слипый кобзарь почав спиваты. Оказывается, ещё до пения Вы появились на базарной площади, о чём мне сказала Настя. Я ждал услышать Вас, поющего тенором, а услышал – басом. Бандура звучала хорошо и голос Ваш тоже, но по-моему, для бандуры и для Вас, как я знаю Ваш разговорный голос, излишне громко. Сразу чувствуешь, что это не в действительности, а на картине, усилившей звуки машинным способом. Однако, у всех у нас получилось впечатления сожаления, что сыграли и спели Вы мало. Надо

бы ещё значительно больше. Что Вы говорите после первого спетого номера, – я не разобрал, – только что-то, упоминая слово «слепой». Ваш настоящий голос довольно схож с заснятым голосом. Вообще, я скажу, появление на экране слепого кобзаря и в такой солидной картине – дело большое, за которое Вам от меня спасибо⁵⁰.

Прочитал я «Записки о Южной Руси»⁵¹, даже два раза подряд и в великую сладость, для своей работы сделал массу выписок. Есть книжка Прыжова: «Нищие на Святой Руси»⁵². Автор порядочно заимствует у Кулиша⁵³ цитат, но их коверкает по-своему. Книжку эту раньше я читал и просто душно верил автору. Оказалось же, что Кулиш-то писал вовсе другое.

Прочитал я и «Труды 12-го археологического съезда». Здорово окарнала цензура Вашу тогдашнюю речь! Однако, Сумцов⁵⁴ в «Киевской старине» за 1904 г., в статье: «Изучение кобзарства» ссылается на Вас относительно примерной статистики лирников и кобзарей.

Сейчас я заканчиваю первую книгу моей «истории», которую думаю выпустить и после закончить вторую, последнюю о России⁵⁵. Этим себя несколько «подкормлю» и передохну, чтобы не задохнуться в работе.

С 4-го мая с Настей мы, как и прошлой осенью, лечимся опять в Ессентуках. Курсовку приобрели, она и билет ж.д. получила. У неё он бесплатный. Пробудем там до 2-го июня, 30 дней. Что Вы намечаете себе на лето? Мы выедем из Москвы 2-го мая. Надеюсь и буду рад, если Вы до тех пор мне черкнёте. Как живёте? Как здоровье? Желая Вам всего наилучшего! Настя шлёт сердечный привет!

А. Белоруков

Москва – 110. Втор[ая] мешанская, № 89, кв. 68.

ЦДІАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 7–7 зв. Оригінал.

№ 11

О. П. БЕЛОРУКОВ – П. В. ХОТКЕВИЧ

10 квітня 1939 р.

Здрастуйте, уважаемая Платонида Владимировна!

Позвольте через Вас выразить нашу глубокую благодарность Богданчику и Гале за их память и интересные письма. Не писали мы долго потому, что у Анастасии Яковлевны много работы и служебной, и общественной [...]»⁵⁶. Целый год я хлопотал об издании книги, законченной мною ещё в декабре 1937 г. Побывав безрезультатно чуть ли не во всех московских издательствах, я наконец, добился в одном из них письменного отказа. Это мне дало основания просить наивысшую партию-станцию указать для моего скромного труда соответствующее издательство. Все эти сношения, обращения, указания следовали таким внеплановым порядком, с очень крупной примесью беспорядка, подмасленного горькими разочарованиями, временным упадком духа и новым упорством и упрямой готовностью добиться, во чтобы то ни стало. И вот 24-го января издательство Учгиз поставило мне оригинальный вопрос, прошлой весной отказавшись принять мою книгу в печать: «согласен ли буду я,

если оно мою книгу примет к изданию?». Я ответил: «буду согласен». Через месяц мне прислали отзыв о книге, находя её «полезной, своевременной» и т. п. Ещё через месяц подписан был издательский договор и я получил, как полагается, 25 процентов гонорара. Началось оформление рукописи для печати. Сейчас почти закончил и его. В мае рукопись поступит в производство. Но скоро сказка сказывается, да не скоро дело делается, а со всякими препятствиями⁵⁷.

Летний дачный отдых у нас определённо запроектирован, однако, лечиться нам уже надоело, и о курорте не помышляем, а хотим поселиться где-либо в деревенской обстановке [...] ⁵⁸. Ждём исчерпывающих описаний Вашей дачи – о тишине, возможности питаться, купаться и прочее.

А. Белоруков

ЦДАЛ України, ф. 688, оп. 1, спр. 305, арк. 129–129 зв., 130–130 зв.

№ 12

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

1 листопада 1956 р.⁵⁹

Глибокоуважаемая Платонида Владимировна!

Я очень обрадовалась, что Вы живы и всё обошлось благополучно. Очень сожалею о смерти Игната Мартыновича⁶⁰. Сообщаю Вам, что не может порадоваться о Вас Александр Павлович. Он был бы тоже несказанно обрадован о Вас весточке. Александр Павлович умер в 1952 году, 25 августа, от гипертонии. Последние дни он как-то ослаб, давление было большое, врачи всё делали кровопускание. Ничего не помогло. В одно утро получилось кровоизлияние в мозг, и через три дня его не стало. Хорнили его свои, т. е. Общество слепых. Поставили ему памятник на Останкинском кладбище, где я захотела [...] ⁶¹.

Будьте здоровы. Желаю всего хорошего. Привет детям. Богдана я помню как мальчика. Про себя я могу сказать, что я живу с сестрой. Она работает агрономом, а я не работаю с 1952-го, когда Александр Павлович начал прибаливать.

Остаюсь,

Белорукова Анастасия Яковлевна

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 3–3 зв. Оригінал.

№ 13

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

4 грудня 1956 р.

Здрастуйте, дорогая Платонида Владимировна!

Хотелось что-нибудь сделать для Вас, но пока ничего сделать не могу [...] ⁶². Хорошо было бы Вам самой побывать в Москве. Она теперь обно-

вилась новыми домами, метро чуть не подо всей Москвой и очень красивое под землёй, как дворцы, потом высотные дома. Вам надо бы на всё посмотреть, или может кто другой приедет и посмотрели бы, что есть для Вас хорошее.

А, порывшись в рукописях Александра Павловича, нашла рукопись Игната Мартыновича под заглавием: «Воспоминания о моих встречах со слепыми». Он написал к ней предисловие. И пока он думал, куда её пристроить, Гната Мартыновича выслали, а тогда нельзя было нечего с рукописью обращаться. Время то такое было. Эту рукопись я отнесла в слепецкий журнал т. е. в редакцию журнала «Жизнь слепых». Они мне не дали ещё ответа, поместят что-нибудь из рукописи или нет. Журнал выходит для слепых и печатается по Брайлю, т. е. точками. Этот журнал когда-то основал Александр Павлович. Сейчас этот журнал, говорят, неинтересный стал. Некому писать. Александра Павловича нет, он любил свой журнал, а сейчас сидят чужие люди в нём [...]»⁶³.

Пока, всего хорошего. Будьте здоровы.

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 4–4 зв. Оригінал.

№ 14

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

29 грудня 1956 р.

С Новым годом поздравляю Вас, дорогая Платонида Владимировна, пожеланием всего наилучшего. Рукопись с песнями я получила⁶⁴. Большое Вам спасибо, что Вы такая отзывчивая. Благодарит Вас также слепой подполковник Валентин Васильевич Золотов. Он пишет книгу о слепых, не знаю, что у него получится, т. к. он ведь не писатель, инженер-приборист. Он придумал машинку, при помощи которой можно будет читать зрячую книжку, но шрифт условный из бройлевских точек [...]»⁶⁵.

Мне для Вас тоже хотелось что-то сделать, а у меня ничего не получается. Нашла я рукопись в материалах Александра Павловича Гната Мартыновича «Воспоминания о моих встречах со слепыми». Носила рукопись в редакцию «Жизнь слепых» и они, сидящие там, ничего не смогли напечатать. Сидят какие-то пешки, ничего не понимающие. Александра Павловича нет, а без него и журнал стал никуда не годный.

Спрашивала в магазинах про книгу «Каменная душа», говорят, нет такой [...]»⁶⁶. Я не знаю, что делать с рукописью Гната Мартыновича. К ней Александром Павловичем написано предисловие. Я хочу её Вам переслать.

Будьте здоровы. Желаю быть здоровой.

Уважающая Вас

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 6–6 зв.

№ 15

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

Грудень 1957 р.

Дорогая Платонида Владимировна!

От всей души поздравляю Вас с Новым годом! Желаю как лучше встретить 1958 год и провести его в добром здравии, чтобы поскорее справились со своими делами и с архивом, с квартирой. Я очень довольна, что общество слепых напечатало «Воспоминания Игната Мартыновича о его встречах со слепыми»⁶⁷. Теперь Вам надо поскорее подготовить рукопись к печати. Очень хочу, чтобы Вы и Богдан справились с намеченными планами [...] ⁶⁸.

Шлю привет Богдану и от меня поздравляю его с Новым годом и передайте от меня лучшие пожелания. Крепко целую Вас.

С приветом

Белорукова А. Я.

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 12. Оригінал.

№ 16

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

28 лютого 1958 р.

Дорогая Платонида Владимировна!

Нынче мне не везёт: несколько раз болела грипом. Думала, и жива не буду. Сейчас начинаю дохаживать. Я очень довольна, что Вы с Богданом, и так энергично взялись за все дела свои. Книга «Путями веков» у меня есть, но одна только. Общество слепых намекает, что может быть в [19]58 году переиздадут, тогда Вам непременно вышлю [...] ⁶⁹.

Напишите о своих делах, что вышло в печати? Как у Богдана со сценарием? ⁷⁰

От всего сердца желаю Вам здоровья и всех делах Ваших благополучия. Шлёт привет моя сестра и племянник. Богдану передайте, пожалуйста, привет от всех нас.

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 12–12 зв.

№ 17

А. Я. БСЛОРУКОВА – П. В. ХОТКЕВИЧ

1958 р.

Дорогая Платонида Владимировна!

С машинкой обстоит дело сложнее и у нас. В магазинах тоже стоят в очереди. Мне это всё трудно. Сегодня послала на завод письмо – не знаю, что ответят.

Нашла я одно письмо Гната Мартыновича, которое и пересылаю; и ещё – снимок кобзарей с Гнатом Мартыновичом. Во время войны мы с Александром Павловичем уезжали, а наши вещи перетаскивали в другую комнату. Половину растащили, особенно книги, а то растеряли. Мы ведь два года жили в Кировской области. Рукопись тоже высылаю⁷¹.

Пока. Будьте здоровы! Вам бы самой надо приехать в Москву. Очень хотелось бы на Вас взглянуть.

С приветом

А. Белорукова

ЦДАМЛМ України, ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 13.

¹ *Лифшиц* – очевидно, Ліфшиц Бенедикт Костянтинович (Наумович) [25.XII.1886 (6.I.1887) – Одеса, 21.IX.1938] – поет, перекладач, мемуарист. 16 жовтня 1937 р. заарештований. Був засуджений на десять років без права листування. Не минуло й року після арешту, як його розстріляли. Реабілітований посмертно 24 жовтня 1957 р.

² Г. М. Хоткевич виконав прохання письменника. В 1934 р. написав твір: «Воспоминания о моих встречах со слепыми». Праця повністю з'явилася друком у 60-х рр. XX ст.: *Хоткевич Гнат*. Твори в двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 455–517.

³ Тут, очевидно, йдеться про книгу «Путиами векав», над якою письменник працював багато років.

⁴ Етнолог – фахівець з етнології (етнографії).

⁵ Тут, мабуть, мовиться про лірико-романтичну повість Г. М. Хоткевича з життя селян Гуцульщини «Камінна душа» (1911).

⁶ Редакція журналу «Жизнь слепых».

⁷ *Вересай Остап* (1805–1890) – відомий кобзар із с. Сокиринці Прилуцького повіту Полтавської губернії.

⁸ Йдеться про книгу «Путиами веков», у якій яскраво змальовано О. Вересая.

⁹ Очевидно, йдеться про грудень.

¹⁰ Мається на увазі VIII Надзвичайний з'їзд Рад, що проходив у Москві з 25 листопада по 6 грудня 1936 р. Очевидно, зазначаючи тут, через властиву йому скромність, лише про дружину, митець і особисто хотів потрапити на з'їзд, щоб влаштувати свій цікавий захід. А вже відомо про тріумфальний виступ сліпців-бандуристів, організований Г. М. Хоткевичем після закриття XII Археологічного з'їзду у Харкові (1902). Див.: *Хоткевич Гнат*. Спогади. Статті. Світлина / Упоряд.: А. Болаболъченко, Г. Хоткевич. – К.: УКСП «Кобза», 1994. – С. 88.

¹¹ Йдеться про записи дум і пісень у виконанні Г. М. Хоткевича.

¹² Лебійська мова – мова сліпих. Численний перелік слів цієї мови подано Г. М. Хоткевичем у творі «Воспоминания о моих встречах со слепыми».

¹³ Мав на увазі статтю: *Ефименко П.* Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – VI. – Май. – С. 169–174.

¹⁴ Точна назва: Полное собрание Законов Российской империи с 1649 года. – Т. X. 1737–1739. – Ст. 7656. – С. 614.

¹⁵ Мабуть, йдеться про повість «Камінна душа», що з'явилася друком у 1911 р.

¹⁶ Російською мовою ця книжка вперше вийшла в світ у 1956 р. То ж, автор уже не побачив її.

¹⁷ *Сфименко Петро Савич* [1835, Великий Токмак, тепер м. Токмак Запорізької обл. – 7(20).V.1908, Петербург] – український і російський етнограф, фольклорист та правознавець.

¹⁸ Мається на увазі книга «Путиами веков».

¹⁹ Повна назва книги – «Воспоминания о моих встречах со слепыми».

²⁰ VIII Надзвичайний з'їзд Рад закритися 6 грудня 1936 р.

²¹ Дружина О. П. Белорукова.

²² Високий – дачне селище у Харківському районі Харківської області. Тут, у хаті, придбаній у родини колишнього директора гімназії Голубниченка 17 жовтня 1928 р., Г. М. Хоткевич періодично жив, відпочивав з родиною, зберігав свій архів і бібліотеку та творчо працював. Будинок зберігся до наших днів. Тут нині діє меморіальний музей митця.

²³ Йдеться про грудень 1936 р.

²⁴ Йдеться про фільм «Назар Стодоля», знятий на Одеській кіностудії, в якому Г. М. Хоткевич на запрошення О. П. Довженка зіграв роль сліпого кобзаря Кирила.

²⁵ «Наталка Полтавка» – фільм виробництва Одеської кіностудії (1936). Автор сценарію і режисер – І. П. Кавалерідзе.

²⁶ Яреськи – мальовниче село на Полтавщині. Привертало увагу кінематографістів. Тут знімалися «Наталка Полтавка» і довженківські кінострічки «Земля», «Звенигора», «Щорс».

²⁷ *Галочка* – наймолодша дочка Г. М. Хоткевича і П. В. Хоткевич Галина. Народилася 2 червня 1929 р. у с. Високому на Харківщині. Мешкає у Греноблі (Франція). Мати трьох синів. Свято зберігає пам'ять про батька. З'явилися друком твори: *Галина Хоткевич. Коло не замикається* // Науково-творча конференція «Гнат Хоткевич та українська культура». – Рівне, 1992. – С. 3–6; *Хоткевич Г. Г. Слідом за пам'яттю* (Упорядник тексту А. Болабольченко). – К.: УКСП «Кобза», 1993. – 64 с.: іл.; *Хоткевич Г. Коло не замикається: Спогади про батька. Листи до Гната Хоткевича (від театрального митця В. Кобачка, кобзаря І. Кучеренка, Я. Полфьорова, В. Щепотьєва у 1902–1928 рр.)* // Родовід. – 1993. – № 6. – С. 61–69; *Про Гната Хоткевича (Спогади про намір створити музей Г. Хоткевича у сел. Високому на Харківщині)* // Бандура. (Нью-Йорк), 1993. – № 45–46. – С. 1–3. – Підпис Ганна Хоткевичівна; *Хоткевич Гнат. Спогади. Статті. Світлини. Упорядники Анатолій Болабольченко, Ганна Хоткевич.* – К.: УКСП «Кобза», 1994.

²⁸ *Богдан* – молодший син Г. М. Хоткевича. Народився в 1925 р. у с. Деркачі на Харківщині. Як син «ворога народу» в дитинстві зазнав нестатків та моральних утисків. Після захоплення німецькими військами наприкінці листопада 1941 р. Харкова деякий час був секретарем молодіжної організації «Просвіта». У квітні 1943 р. – грудні 1944 р. служив у військовій частині СС рядовим. Здався у полон американським військам. Пройшов ряд таборів. 17 травня 1946 р. заарештований слідчим радянським управлінням Смерш. Був засуджений на 10 років позбавлення волі із наступною поразкою в правах на п'ять років. Звільнившись, мешкав у Харкові та Львові. Після одруження в 1958 р. через місяць залишив сім'ю і переїхав у с. Криворівня, до матері. На роботу не влаштувався. Малював акварелі, писав вірші. У 1961 р. усе створене, навіть свої особисті документи і фотографії, спалив і зник. Як зазначав А. Болабольченко (див. кн.: *Хоткевич Гнат. Біографічні нариси.* – К.: «Літопис», 1996. – С. 241), «його розшук фактично не проводився». Отже, подальша доля невідома.

²⁹ *Николайчик Ф. Д. Отголосок лиричного языка* (К статье Валериана Боржковско-го «Лирныки», Киевская старина, 1889 года, сентябрь) // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 121–130.

³⁰ Ця книга з'явилася друком у Чернігові в 1903 р.

³¹ Див. згаданий журнал № 13–14. – С. 237–239; № 24. – С. 478–480.

³² Скорочено розповідь адресата про його хворобу.

³³ Йдеться про книгу «Путями веков».

³⁴ *Мордовцев* – Мордовець Данило Лукич [7(19).XII.1830, слобода Данилівка, тепер – смт Волгоградської обл. – 10 (23).VI.1905, м. Кисловодськ, похований у Ростові-на-Дону]: український і російський письменник, публіцист та історик.

³⁵ Кодненська комісія – комісія, за ухвалою якої «під проводом региментаря Стемповського поляки нещадно карали гайдамків на смерть та каліцтво» // ЕУ. Перевидання в Україні. – Львів, 1994. – Т. 3. – С. 1065.

³⁶ Названа книга з'явилася друком у 1870 р.

³⁷ *Залізняк Максим* (1740 – ?) – керівник гайдамацького повстання (1768 р.). Родом із містечка Медведівка на Чигиринщині.

³⁸ Кодня – старовинне селище на сході Волині, за 15 км від Житомира.

- ³⁹ Повна назва твору – «Воспоминания о моих встречах со слепыми».
- ⁴⁰ Йдеться, очевидно, про роботу російського археографа, архівіста, історика, юриста Миколи Васильовича Калачова (1813–1885): «Архив исторических и практических сведений, относящихся до России» (12 кн., 1859–1861).
- ⁴¹ Згадана книга має таку назву: Нищие на святой Руси. Материалы для истории и народного быта в России. Соч. И. Прыжова. – М., 1862.
- ⁴² Тут ідеться про кінофільм «Назар Стодоля», образно – відгуки про цю кінострічку в згаданій газеті й, зокрема, про роль, зіграну Гнатом Хоткевичем.
- ⁴³ Йдеться про зміст, у переносному значенні, такої статті: *Сфименко П. С.* Школа для обучения певчих, назначавшихся ко двору // Киевская старина. – 1883. – Кн. VI. – С. 169–174.
- ⁴⁴ Мовиться (образно) про згаданого автора і його статтю, опубліковану в названому журналі за вересень 1889 р. – С. 653–708.
- ⁴⁵ *Брайль (правильніше – Брай) Луї* (1809–1852) – учитель Паризького інституту для сліпих дітей. Втратив зір у три роки. Удосконалив крапковий алфавіт та виготовив спеціальні шрифти для друкування книг для сліпих.
- ⁴⁶ Йдеться про статтю в журн. «Киевская старина». – 1890. – № 4. – С. 121–130.
- ⁴⁷ Мова йде про роботу: *Шульгин Я.* Очерк коливищины по неизданным и изданным документам 1768 г. // Киевская старина. – 1890. – № 4. – С. 409–426.
- ⁴⁸ Так автор міг змалювати бандуриста в своєму творі.
- ⁴⁹ Повна назва кн.: Музичні інструменти українського народу. Посібник для бібліотек музичних навчальних закладів та бібліотек педтехнікумів. – Харків, 1930.
- ⁵⁰ Є також згадка в листі від 7 червня 1937 р. такого змісту: «При нас шёл в Ессентуках «Назар Стодоля». Публике картина нравилась».
- ⁵¹ Йдеться про книжку П. О. Куліша, надруковану в Петербурзі в його власному видавництві, заснованому в 1857 р.
- ⁵² Див.: поклик 10 до док. № 8.
- ⁵³ *Куліш Пантелеймон Олександрович* [26.VII (7.VIII) 1819, містечко Вороніж, тепер смт Шосткинського р-ну Сумської обл. – 2 (14.II) 1897, х. Мотронівка, тепер у складі с. Оленівки Борзнянського р-ну Чернігівської обл.] – український письменник, історик, етнограф, літературний критик, публіцист і громадський діяч.
- ⁵⁴ *Сумцов Микола Федорович* [6(18).IV 1854, Петербург – 12.IX 1922, Харків] – український фольклорист, етнограф, літературознавець і громадський діяч.
- ⁵⁵ Тут мовиться про книгу «Путиями веков».
- ⁵⁶ Скорочено більш конкретну розповідь про це.
- ⁵⁷ Книга з'явилася під назвою: *Белоруков А.* Путиями веков. Историческое повествование. – М.: Гос. уч.-пед. изд-во Наркомпроса РСФСР, 1940. (Висвітлює побут сліпих кобзарів і лірників з давніх часів до 70-х років XIX ст.).
- ⁵⁸ Далі йдеться про життя в багатолюдній Москві, незручності, що виникали у зв'язку з цим. Тут письменник також радить Платоніді Хоткевич, як, при купівлі, професійно вибирати музичний інструмент: «Если же будете сами покупать, что бы то ни было – рояль или пианино, обязательно берите с железной или чугунной рамой, что идёт вокруг струн, к которой струны прикрепляются задними концами. Деревянная рама легко может треснуть» (ЦДАМЛМ України, ф. 688, спр. 305, арк. 130 зв.).
- ⁵⁹ Це перший лист, одержаний Платонідою Хоткевич після відбуття нею десятирічного заслання, від Анастасії Белорукової.
- ⁶⁰ Малась на увазі смерть, спричинена репресивним режимом у тоталітарній державі.
- ⁶¹ Скорочено розповідь про стан справ у Московському товаристві сліпих після смерті О. П. Белорукова.
- ⁶² Тут скорочено розповідь щодо придбання певного одягу та продуктів.
- ⁶³ Далі йшлося про спільних знайомих із товариства сліпих.
- ⁶⁴ У листі від 24 вересня 1957 р. А. Я. Белорукова на розвиток цього зазначала: «Большое Вам спасибо за все присылки и псалмы» (ЦДАМЛМ України, ф. спр. 5, арк. 7–7 зв.).

Можна здогадуватись, про що конкретно йшла мова, оскільки зберігся перелік сімнадцяти пісенних творів, які просила надіслати А. Я. Белорукова. Це, зокрема: «Дума про вдову і трьох синів», «Про Морозенка», «Про Хмельницького та Барабаша», «Буря в Чорному морі», «Про Степана», «Про руйнування Січі», псалми Сквороди: «Ангели души преображають», «Бачить бог, бачить творець, як мир погибає»; «І шумить і гуде...», «Кину кужіль на полицю» та ін. (див.: ф. 817, оп. 2, спр. 5, арк. 14–14 зв.). Мабуть, це твори з репертуару Гната Хоткевича.

⁶⁵ Скорочено розповідь про фінансові труднощі, з якими зіткнувся винахідник щодо випробування згаданої машини.

⁶⁶ Далі мовилось про неможливість відправлення з Москви продуктових посилок.

⁶⁷ З приводу цього друку Ф. П. Погребенник у примітці до праці Гната Хоткевича «Воспоминания о моих встречах со слепыми» зазначив: «Окремі уривки зі спогадів Г. Хоткевича були надруковані у журналі для сліпих, що видається у Києві українською і російською мовами» (див.: *Хоткевич Гнат*. Твори у двох томах. – К., 1966. – Т. 1. – С. 532).

⁶⁸ Скорочено розповідь адресанта про стан здоров'я.

⁶⁹ Скорочено розповідь про творчі труднощі інженера Золотова, що не був професійним письменником.

⁷⁰ Про це, зокрема, Анатолій Болаболенько зазначав: «Переробив на кіносценарій батькову «Камінну душу» і мав намір перевидати хоч деякі батькові твори. З цією метою відвідував кіностудію та видавництва у Києві, але нічого не добився» (див. книгу згаданого автора: *Хоткевич Гнат*. Біографічні нариси. – К.: Літопис, 1996. – С. 240).

⁷¹ Йдеться про рукопис твору «Воспоминания о моих встречах со слепыми».

Юрій П'ядик, Інна Старовойтенко

СТЕПАН ЕРАСТОВ: МАТЕРІАЛИ ДО БІОГРАФІЇ

Наприкінці 2006 р. виповнилося 150 років від дня народження Степана Івановича Ерастова (1856–1933) – громадсько-культурного, політичного, кооперативного діяча, публіциста й палкого українця, який жив і працював на Кубані, сповідуючи та втілюючи в життя серед тамтешнього люду українську ідею. В Україні уже опубліковано частину кореспонденції цього діяча до відомих сучасників (М. Грушевського, Є. Чикаленка, П. - Стебницького)¹ та його мемуари, що колоритно відобразили історичні сюжети кінця ХІХ – початку ХХ ст. й формують враження про самого автора. Перша непроста стежка до цієї постаті, забутої в радянські часи, була прокладена одним з авторів цієї публікації ще в 1980-х рр. Тоді С. Ерастов привернув нашу увагу, як учасник відкриття пам'ятника І. П. Котляревському в Полтаві. Його зафіксовано на відомій колективній фотографії учасників заходу. Проте існувала думка, що особою, яка нагадувала С. Ерастова, міг бути і П. Мирний. Тоді й було поставлено завдання встановити, ким же був учасник полтавського свята, що зображений на знімку в третьому ряду зверху, під С. Єфремовим. Розпочалися тривалі пошуки документів (фотографій С. Ерастова та його біографічних відомостей), але результати запитів і листування виявилися скупими на інформацію. Державний архів Краснодарського краю (далі – ДАКК), що знаходився у Краснодарі, повідомив, що має у своїх фондах лише спогади С. Ерастова за радянські часи, написані на аркушах великого формату. Скопіювати їх тоді з допомогою тодішньої техніки не вдалося. А дослідник Кубані Василь Орел, що жив і працював у Миколаєві (походив з Ва-

сюринської станиці), застеріг, щоб їй не сподівалися на розлогі відповіді від архівної установи, бо, за його спостереженнями, у ті роки там не було дослідників, що вивчали життєпис відомого земляка. Зважаючи на нашу особливу зацікавленість особою С. Ерастова, В. Орел у 1984 р., працюючи в ДАКК, повідомив, що в архіві він виявив кілька справ, що стосувалися біографії відомого українця з Кубані: в «Алфавитном списке лиц, находящихся под наблюдением полиции 1881–1882 гг.» (ф. 583, оп. 1, спр. 77, т. I–II, арк. 312) було зафіксовано факти про перше одруження С. Ерастова на дворянці О. П. Кулябко, імена його матері (Євдокія), сестри (Марія) і брата (Георгій), наявність у його власності нерухомості в Катеринодарі, Новоросійську і на хуторах та про його заслання за революційну діяльність 27 липня 1883 р. у Західний Сибір (Акмолинську обл.), де він знаходився три роки під наглядом поліції, і лише 28 серпня 1886 р. повернувся в Катеринодар. Інша справа – «Об учреждении негласного надзора над дворянином Степаном Ерастовым» (ф. 454, оп. 8, спр. 53) – свідчила про поліцейський нагляд, встановлений над ним у 1886 р. Також В. Орел підтвердив факт зберігання у зазначеній установі спогадів С. Ерастова, які містилися у фонді, переданому в ДАКК із Грузії.

Для з'ясування детальнішої інформації до біографії С. Ерастова, відсутньої в архівах, трапилася щаслива нагода: було встановлено контакт з єдиною представницею великої родини Ерастових – онукою Степана Івановича – Ірсеною Михайлівною Грибковою, що проживала у 1980-ті рр. у Москві. У той час вона також вела пошуки документів про діда: розшукувала свідоцтво про його одруження з О. Виноградовою та відомості про його смерть, бо отримала в США спадщину від дядька Валерія, а для її оформлення та виїзду за кордон треба було зібрати безліч даних. Тому й сталося так, що обидві сторони пошуків були зацікавлені у взаємному контакті: онука С. Ерастова знала про наявність збереженої в Києві автобіографії діда та листа П. Понятенка з вказівкою його смерті, а тому й просила скопіювати їх для неї. Ірсена Михайлівна повідомила, що від матері вона отримала родинний архів з фотографіями та речами діда та інших родичів, одну фотографію вислала нам для копіювання. Крім того, в другому листі вона подала інформацію, на той час нікому невідому: про трагічну долю членів родини Ерастових, яких безжально торкнулися сталінські репресії, зокрема в драматичний 1937 р. На жаль, листування з Ірсеною Михайлівною обірвалося на кількох листах, відповіді на інші листи ми вже не отримували. Від старшого наукового співробітника ДАКК Е. М. Єфімової-Сякіної довідалися, що влітку 1986 р. І. М. Грибкова в особистих справах відвідала їхній архів, привезла з собою 7 родинних фотографій, з яких було виготовлено фотокопії, тоді ж з нею велася мова про організацію виставки, присвяченої пам'яті діда. Цю ідею не було реалізовано, і після того приїзду її контакти з архівом також обірвалися. Співробітниця архіву попросила повідомити адресу І. Грибкової, бо зі старої московської адреси архів також не отримували відповідей. Ця мовчанка породила припущення про її можливий виїзд у США. Два цінні листи, адресовані І. М. Грибковою Ю. П'ядикові, подаємо нижче.

Іншого автора цієї публікації до постаті С. Ерастова привела стежка з боку дослідження ним епістолярної спадщини відомого громадського діяча, видавця і мецената Є. Чикаленка. До останнього виявлено лише два листи кубанського кореспондента, які привертають увагу оригінальною на той час ідеєю автора – створити у Києві національний банк, який, крім економічного значення, мав би відіграти значну роль в українському націотворчому рухові. Згодом нами виявлено до десятка листів цього ж кореспондента до П. Стебницького – українського громадського діяча, який жив і працював у Петербурзі. Більшість з них присвячено також банківській ідеї. С. Ерастов писав П. Стебницькому про те, що самостійно створив проект статуту банку, розіслав його Україною і поставив собі завдання його «здобути або дома не бути»².

У спогадах українських суспільних діячів початку ХХ ст.³ (Є. Чикаленка, О. Лотоцького, В. Кравченка та ін.) С. Ерастов привертає увагу тим, що займався пошуком вакансій на Кубані для українців, які втратили з різних причин посади на батьківщині. Заохочення до переїзду на Кубань свідомих українців, яких бракувало в заможному та інертному краї, стало одним з ключових напрямів у його діяльності. Зазначені факти свідчать про неабияку популярність С. Ерастова серед українців початку ХХ ст. Він також був знайомий з М. Лисенком, М. Драгомановим, М. Ковалевським, О. Кониським, багатьма народниками-восьмидесятниками.

У вступній частині публікації викладено основні факти з біографії С. І. Ерастова, щоб зрозуміти його роль і значення в українській історії. Він народився у Катеринодарі 19 грудня 1856 р. (за новим стилем 1 січня 1857 р.) в родині священика Івана Ерастова, росіянина зі Ставропольського краю, що працював законовчителем в Катеринодарському Маріїнському училищі для шляхетних дівчат, і козачки Євдокії Щербини, дочки військового старшини Кубанського козачого війська. Родинний корінь по материнській лінії і пов'язав С. Ерастова навіки з Україною. Велике значення мало й козацьке оточення, в якому довелося виростати хлопчикові. Воно сформувало з нього українця, який називав себе «повним українського патріотизму і навіть шовінізму». Ще в дитинстві С. Ерастова заворожували розповіді чорноморських козаків, нащадків запорожців, про легендарні походи на ворогів. У мемуарах він зізнавався, що спілкування з простими людьми під столітнім дубом, що ріс у дворі, були йому духовно ближчими, ніж розмови у світлиці з заможними панами. Автор писав: «З самих ранніх літ я був захоплений симпатіями до українського народу, а до Києва в університет (в 22 роки – І. С.) їхав цілком свідомим і щирим українцем»⁴.

Громадські почуття, що рано пробудилися в С. Ерастова, призвели його до захоплення ідеями революційного народництва, що ширилися тоді в Російській імперії. Через політичну діяльність він у 19 років отримав статус «неблагонадійного» і не зміг здобути бажаної освіти: не закінченими залишилися Ставропольська гімназія, Катеринодарське повітове училище, Київський і Петербурзький університети, хоча в першому закладі юнак навчався аж 6 років, в училищі 2 роки, а в університетах по

1,5 року. Повний курс навчання йому пощастило пройти лише в Кубанській військовій гімназії.

Після гімназії юнак вступив на математичний факультет Київського університету. Там активно включився у студентське громадське життя: став членом нелегального осередку студентів-українців ? «Кіш», завідував його касою, познайомився з кращими представниками української інтелігенції міста. Восени 1878 р. С. Ерастов зустрівся з М. Лисенком, родину якого часто після тієї зустрічі відвідував. Він брав участь і в «словникових сходках», що відбувалися в оселях професора В. Антоновича або В. Беренштама, і разом з однодумцями над упорядковував матеріали до словника української мови, що збиралися членами Київської (Старої) громади.

Допитливий юнак відвідував літературні зібрання в оселі О. Кониського. На них, як правило, читалися лекції з української літератури, обговорювалися її новини та конкретні художні твори. Незабутньою для С. Ерастова стала участь у студентському аматорському гуртку. Беручи активну участь в українському громадському житті, С. Ерастов відновив зв'язки з народо-вольцями, поширював нелегальну літературу, відвідував конспіративні сходки, за що його виключили з університету після 1,5-річного курсу.

Уникаючи неприємностей від представників влади, С. Ерастов виїхав за кордон, у Женеву, де проживав з кінця 1880 – до початку 1881 рр. (півроку). Тут познайомився з М. Драгомановим і став його «щирим учнем» та «відданим співробітником». Із-за кордону він повернувся до Петербурга і відновив навчання вже на правничому факультеті університету. Там також зближується з українською молоддю й ініціює спільно зі студентами-українцями Літевським та Янченком ідею організації серед студентів української «Громади», яка мала об'єднувати українську молодь, проводити серед неї культурно-просвітню роботу.

Згодом С. Ерастов, спільно з однодумцями, спробували пересадити ідеї народництва на український ґрунт. Він увійшов у склад таємного гуртка, що ставив завдання об'єднати національні революційні елементи у самостійну українську організацію на зразок «Народної волі». Цей факт свідчить про його симпатії до народництва і в петербурзький період життя. Він отримує з-за кордону й розповсюджує нелегальну літературу, зокрема, газету «Вольное слово», зустрічається з її редактором й домовляється з ним про перевезення через кордон української літератури, яку його однодумці поширювали в Петербурзі, Києві та Одесі, листується з М. Драгомановим.

1882 р. С. Ерастова заарештовано за зберігання нелегальної газети «Народная воля», розповсюдження заборонених українських видань, зносини з еміграцією та організацію українського революційного гуртка. Після 10-місячного перебування у в'язниці 27 липня 1883 р. його заслали на три роки в Західний Сибір. Окремі епізоди з невільницького життя описав у нарисі «В заслання», опублікованому ще 1911 р.⁵

У серпні 1886 р. С. Ерастов повернувся із заслання на Кубань. Там, як і по всій Російській імперії, тоді панували апатія, байдужість, деморалізація після розгрому революційних народницьких гуртків, і вчорашньо-

му засланцю з репутацією «патентованого революціонера» вимальовувалася неприваблива перспектива: приречена бездіяльність, постійні підозри з боку місцевої влади. Проте С. Ерастов зумів знайти своє місце і в тих умовах. Через деякий час навколо нього почала гуртуватися молодь. Наштовхуючись на байдужість до духовного життя тамтешньої інтелігенції, її захоплення ідеями Л. Толстого, які зовсім не приваблювали його, у 1892 р. він виїхав до Харкова, в якому громадське життя було активнішим. Там приєднався до гурткаЮ у склад якого входили народовольці й молоді українці з національними переконаннями, познайомився з родиною О. і С. Русових, Л. Жебуньовим. Однак, прожити у Харкові йому довелося лише 3 місяці, і коли почались арешти українців за зберігання нелегальних видань, у березні 1893 р. він переїхав у Ростов.

Оселившись у Ростові, С. Ерастов встановив контакти з колишніми засланцями-народовольцями, познайомився з поетом М. Вороним, а з початком арештів у місті у кінці 1894 р. переїхав у Катеринодар, розпочавши новий і триваліший період своєї діяльності. Він почав гуртувати кращих представників української інтелігенції. Оскільки місцеве населення було байдужим до громадських справ, а свідомих діячів було мало, С. Ерастов почав шукати однодумців в Україні. На його заклики і прохання відгукнулися українські поети, публіцисти, народні вчителі. Серед них – М. Вороний, В. Самійленко, Я. Жарко, Л. Мельников, М. Доброскок, І. Ротар, О. Левитський, О. Кошиць та ін. Приїжджі з України значно активізували громадсько-політичне й культурне життя в краї. Було сформовано українську Громаду, засновано філію Революційної української партії (РУП) та «Просвіту» в Катеринодарі, почали ставити аматорські спектаклі, пожвавилася розповсюдження української літератури, було встановлено зв'язки з українцями Петербурга, Києва та інших міст. У центрі цієї копійної праці вимальовується постать Степана Івановича. Він зізнавався: «До громадської діяльності я був «плотий». «Українство» провадив і де можна й де не можна»⁶. З 1890-х рр. Він почав легалізувати громадську роботу.

У 1897 р. відвідав перший конспіративний з'їзд представників українських громад, що проходив у Києві і мав на меті об'єднати їх у загальну українську позапартійну організацію.

1901 р. у Катеринодарі завдяки С. Ерастову виникає кубанська філія РУП⁷. Її члени друкували й розповсюджували прокламації, українську літературу, вели пропагандистську роботу, працювали в громадських організаціях Катеринодара – Товаристві красних мистецтв, музично-драматичному гуртку, недільній школі, добродійному товаристві, Товаристві прикажчиків, яке очолював С. Ерастов, Товаристві любителів вивчення кубанського краю, Комітеті народної тверезості. У приміщенні чайної-читальні останнього проводилися партійні збори, друкувалися відозви, зберігалася заборонена література, переховувалися неблагонадійні особи. Звідти поширювалася українська й російська література, там читалися реферати, проводилися нелегальні вечори з дискусіями за участю представників різних політичних течій.

У 1903 р. С. Ерастов відвідав свято української літератури з нагоди відкриття пам'ятника І. Котляревському у Полтаві, став членом новозаснованих українських організацій у Петербурзі: Благодійного товариства видання загальнокорисних і дешевих книг для народу та Товариства імені Т. Шевченка для допомоги українській молоді, що навчалася у Петербурзі.

1906 р., завдяки тривалим і наполегливим заходам С. Ерастова, українці одержали дозвіл на організацію «Кубанського просвітнього товариства» («Просвіти»), яке він очолив. Ним розгорнуто широку діяльність з утворення філій організації у станицях. Кубанськими просвітянами влаштовувалися святкування роковин Т. Г. Шевченка, ставилися спектаклі, організовувалися концерти, національно-етнографічні вечори, було відкрито два книжкових кіоски (офіційна назва: «Книжные киоски в Екатеринодаре») переважно з українською літературою. Проте активне життя організації тривало лише два роки. Обшук поліції в одному з кіосків і вилучення з нього нелегального «тючка книг» у 1908 р. спричинився до заборони організації, а С. Ерастову за це довелося відсидіти 6 місяців у Новоросійській в'язниці.

Того ж року С. Ерастов переїхав у Новоросійськ, де також розгорнув широку громадсько-організаційну діяльність: створив у місті музично-драматичний гурток, Громаду, «Просвіту», «Український кооператив», кооперативне товариство «Запомога», був директором місцевого банку. Він був одним з ініціаторів проектів будівництва додаткової залізниці у Новоросійську та цементного заводу, які були втілені в життя, завдяки цьому частина українців отримала робочі місця. Крім того, Степан Іванович виношував ідею організувати на чорноморському узбережжі санаторій для українських діячів і мав намір відвести для нього 10–20 десятин землі власного хутора, який розкинувся біля Михайлівського перевалу Кавказьких гір⁸.

Крім громадської діяльності, С. Ерастов працював у галузі публіцистики та мемуаристики. Він активно друкувався в українських виданнях: «Літературно-науковому віснику», «Раді», «Зорі», «Кубані», «Приазовском крае», «Кубанських ведомостях», «По морю и суше» під псевдонімами Ст. Закубанський, С. Попенко, С. П-ко, про що свідчить його автобіографія⁹.

У радянський період С. Ерастов залишився на Кубані, у 1920-х рр. жив у Новоросійську, на вул. Шевченка, 6, а останні роки – в Сухумі, на вул. Леніна (Набережній), 60. Він продовжував активно працювати, прагнучи втілювати в життя національну ідею. У 1924 р. Степан Іванович ініціював створення Українського сільськогосподарського товариства у Новоросійську, увійшов у склад його правління та займав посаду скарбничого і писаря: складав доповіді, звіти, заяви, програми праці товариства¹⁰. Він також став автором рекомендацій з організації у Новоросійську Українського клубу.

Одним з перших С. Ерастов відгукнувся на постанову наркому освіти РСФРР від 30 серпня 1927 р. про розгортання на Кубані українізації. Він звертався в Українську комуністичну секцію в Новоросійську з пропозицією скликати збори партійних і безпартійних українців, щоб виро-

бити стратегію задекларованого процесу; пропонував відкрити «Хату українського хлібороба» для станичних селян, що приїздили у Новоросійськ, організувати для них читальню, хор, вистави, пропагував ідею створення на благодійницьких засадах української бібліотеки¹¹.

У 1920-ті рр. С. Ерастов продовжує писати мемуари про революційний рух народовольців. Всеукраїнська академія наук запросила його у співробітники комісії зі складання біографічного словника діячів України. Він отримав від М. Могилянського список прізвищ діячів Кубані, про яких мав підготувати біографічні довідки. С. Ерастов не відмовився від співробітництва з ВУАН, але зауважив, що витратить на пошуки матеріалів певний час, оскільки його особистий архів був майже втрачений: частину паперів, що зберігалися у приятелів, останні попалили у роки революційної завірюхи. До того ж С. Ерастов делікатно натякав на оплату його праці, оскільки його матеріальне становище було малосприятливим для пошуків необхідних матеріалів.

С. Ерастов підтримував зв'язок з Україною через листування з К. Квіткою, Д. Ревуцьким. Через останнього клопотався щодо долі власних драматичних творів та мемуарів, які збирався тоді публікувати. У 1929 р. до нього звертався М. Плевако з проханням допомогти зібрати матеріал про кубанських українських письменників для «Словника українських письменників», що готувався до друку в Харкові. Як видно, до цього словника збиралися включити й С. Ерастова¹², бо М. Плевако просив адресата надіслати його біографію та бібліографію. У 1933 р. Він отримав від Д. Ревуцького пропозицію написати спогади про М. Лисенка¹³ для комісії, яка збирала матеріали про великого композитора.

У 1920-і рр. були опубліковані перші нариси про С. Ерастова як про українського діяча. До «Большой советской энциклопедии» статтю про відомого кубанця подав Д. Ревуцький, але її не включили до видання. Також згадку про нього зафіксував у своїй «Автобіографії» Д. Багалій. У ній він згадувався як учасник київського студентського життя та член організації «Кіш», подавалися й фотографії її членів¹⁴.

Отже, зазначені факти свідчать, що по суті до останніх днів свого життя С. Ерастов займався активною громадською та літературною працею. Він листувався з народовольцем Д. Руднєвим¹⁵, який проживав у Москві і контакт з яким вдалося встановити завдяки дочці С. Ерастова – Надії.

З листа П. Понятенка до М. Могилянського¹⁶, що публікується нижче, стала відомою дата смерті С. Ерастова: він помер у ніч з 13 на 14 квітня 1933 р. у м. Сухумі від висипного тифу. Документи, що тут оприлюднюються, друкуються зі збереженням усіх правописних особливостей їхніх текстів.

ЛИСТИ І. М. ГРИБКОВОЇ ДО Ю. В. П'ЯДИКА

№ 1

16 травня 1985, м. Москва

Уважаемый Георгий Васильевич!

В государственном архиве гор[ода] Краснодара я, приехав туда по личному вопросу, узнала об интересе, который проявляют научные работники к деятельности моего деда, Эрастова Степана Ивановича, его жизни, работе и т. д.

Я – единственная прямая родственница его. Он в свое время воспитывал меня и мы жили одной семьей до самой его смерти.

У меня есть семейный архив, фотографии, личные вещи дедушки и т. д. Если Вас это интересует, я рада Вам помочь. Я окончила философский факультет МГУ, преподаватель Вертышева Нина Сергеевна мне сказала, что в библиотеке г. Киева есть автобиография дедушки. Мне так хочется ее прочесть.

У меня к Вам просьба. Если можно понять из текста автобиографии, когда венчались дедушка с бабушкой, в каком году, где и в какой церкви, очень прошу Вас мне сообщить, мне это очень нужно.

С уваж[ением]

Ирсена Михайловна Грибкова

ІР НБУВ, ф. X, № 5429.

№ 2

8 червня 1985 г., м. Москва

Уважаемый Георгий Васильевич!

Письмо Ваше получила. Огромное спасибо. Вначале немного объясню Вам. Почему я искала сведения о дедушке в Краснодаре. Собственно меня всегда интересовало все, что было связано с нашей семьей. Я хранила оставленный мне мамой архив.

Дедушка был женат дважды. Первый раз женился рано, по настоянию родителей на богатой, но чужой по духу казачке. А в Петербурге, в университете встретил бабушку – Виноградову Елену Васильевну, Бестужевку. Она окончила Бестужевские курсы в один год с Крупской. Бабушка поехала за дедушкой в ссылку, а в 1901 году только дедушка развелся с первой женой и женился на бабушке, она была потомственной почетной гражданкой Краснодара. Бабушка работала, имела частную гимназию, у нее, кстати, работал преподавателем Федор Гладков. В семье было 3 сына и 3 дочери. Но только у средней дочери Оксаны Степановны была (вернее есть) дочь – это я. У других детей не было. Все были хорошие люди, но с трагической судьбой. Старший сын Андрей Степанович получил два высших образования, был горный инженер. В 1935 году репрессирован и умер в 1942 в тюрьме, затем реабилитирован.

Второй сын Валерий Степанович эмигрировал в 1920 году, окончил в Праге университет, в 1938 уехал в Канаду, затем в США, умер в 1981 го-

ду. Семьи не имел. Младший сын Богдан Степанович в 1938 г., будучи командиром Красной Армии, был арестован, а в 1944 году реабилитирован и погиб под Донецком в первом бою. Старшая дочь Христина окончила пансион, а моя мама Оксана Степановна – исторический факультет Бестужевских курсов. Младшая дочь Надежда Степановна – фармаколог, замужем была за известным командиром гражданской войны – Автономовым Н. С., он, а также мой отец тоже погибли в 1937 г., затем были реабилитированы. Возможно, Вам это неинтересно, но я пишу об этом для того, чтобы Вы поняли причину столь пространных объяснений.

Дядя в США, он жил в Филадельфии, умер скоропостижно. Был он одинок, писал нам, но вернуться на Родину не решился, хотя ничего плохого не сделал. Его друг сообщил в наше посольство о том, что у дяди есть родственники и нас, вернее меня, стали искать.

Словом, дядя оставил наследство и я его сейчас оформляю. Дело это непростое, вожусь уже второй год. И в Краснодар ездила для того, чтобы разыскать свидетельства о рождении дяди Андрея и свидетельство о браке бабушки с бабушкой. В Сухуми архива за 1931–1933 годы не сохранилось.

Поэтому мне крайне необходимо иметь копию, заверенную, письма П. Д. Понятенка о смерти бабушки, если можно на русском языке, возможно есть и некролог. На основании этого суд утвердит дату смерти бабушки.

В США очень строго с документацией, придирки. Не хотят возвращать валюту. Возможно, среди архива есть и сведения о браке с бабушкой.

Такая бумага очень нужна тоже. Если Вы что-то смогли бы найти, я была бы Вам очень благодарна.

Теперь о том, чем я могу быть полезной Вам.

У меня есть фотографии тех лет. Сейчас посылаю Вам фотографию бабушки. Перефотографируйте ее себе и верните, пожалуйста.

У меня есть его фотографии разных лет, с семьей, сыновьями. А также фотографии бабушки, детей, имения, друзей и пр. К сожалению, часть мама уничтожила в 1937 году. Есть статьи бабушки.

Документ на имя прадеда протоиерея о совершении дедом государственного преступления в 1883 году. Документы общества политкаторжан, в которых указана вся революционная деятельность бабушки, другие документы, личные вещи.

Я хорошо помню бабушку, он ведь меня воспитывал. В Краснодаре просили меня написать, что я помню. Много я помню со слов мамы и ее сестер. Я это могу все написать. Кстати, когда инсюрколлегия искала сведения о бабушке, то упоминала о каких то связях деда с украинскими националистами и анархистами. Знаю, что в какой то период к деду приезжал С. Петлюра. Конечно, если будет у Вас возможность, приезжайте в Москву. Мне тоже очень хочется побывать в Киеве, где я, к своему стыду, никогда не была. Еще я хочу Вам сказать, что в Краснодарском краевом архиве есть полицейские архивы и в Новороссийске тоже есть. Я в июле поеду в Краснодар и Новороссийск, если где что найду – сообщу Вам. В Москву Вы можете мне позвонить по телефону 251-74-42.

Видели Вы книгу 1913 г., где есть сведения о прадеде? Я не смогла ее просмотреть, она хранится в архиве Краснодара.

У меня не было мысли что-то писать. Если я смогу Вам быть полезной, я с удовольствием помогу. Мне очень хочется, чтобы Вы написали о дедушке, он заслужил это.

Всего Вам наилучшего. С уважением

Ирсена Михайловна

[Зворотна адреса на конверті]: Грибкова И. М. Москва, Ореховый проезд, 15, кв. 301.

IP НБУВ, ф. X, № 5429.

№ 3

ЛИСТ П. Д. ПОНЯТЕНКА ДО М. МОГИЛЯНСЬКОГО

1933 р.

Вельмишановний товаришу!

Сповідую Вас про сумну подію, що може вже дійшла до Вас, а саме.

В ніч з 13 на 14 квітня тут, в Сухумі, помер Степан Іванович Ерастов. Небіжчик захворів був на сипний тиф і прохворів 10 день. З приводу небіжчика робив заходи умістити некролога в місцевій «Сов[етской] Абхазії», але вимагали пред'явлення документів, які б доводили, що небіжчик був сприяючий радянській владі. Таких документів зразу годі було знайти й тому з некрологом нічого не вийшло.

Написав був до одної людини в Харкові, щоб дали оповістку в «Вістях» та дали хоч би нотатку в хроніку. Відповіді на свого листа не отримав, чи то по недбалству, чи та людина залишила Харків.

Розбираючи оце з ласкавого дозволу доньки Степана Йвановича його невеличкий архів, я між іншими листами, знайшов Ваших три листи, користуючись цим, й пишу от в якій справі:

1) Чи потрібно Вам надіслати некролога, чи його можете написати Ви, чи хтось інший в Києві на підставі автобіографії небіжчика, що мається в біографічній комісії ВУАН.

2) Кому передати архів Степана Йвановича, в якому мається:

а) небагато листів;

б) розпочаті мемуари, в) уривки біографій діячів Кубані;

г) незакінчені драматичні і белетристичні твори (драма «Державність та «Офіра»).

3) Програми Шевченківських вечорів. Пишіть на адресу: Сухум, ул. Ленина 60/30. Ксенії Степанове Эрастовой для П. Д. П[онятен]ко. Пишіть негайно, бо я може виїду після 15. VII.

З пошаною

П. Понятенко

IP НБУВ, ф. X, № 5429.

Степан Ерастов

[Спогади]

Героїчна боротьба «народовольців», безперечно, приваблювала нас. Ми не відмовлялися від заповоги й співробітництва і допомагали таки «Н[ародній] В[олі]», але відомий російський централізм, або, краще сказати, байдуже відношення до українства, яко політичної течії, нас відхилило. Ми були такі запеклі націоналісти і прагнули до такої синтези, аби заснувати окрему укр[аїнську] рев[олюційну] партію, де б сполучалися народовольці. А тим часом провідним маяком для української молоді того часу була Женева з духовним ватажком нашим проф[есором] М. П. Драгомановим, який розвивав за кордоном програму і був, так мовити, послом України в Європі.

В 1880 році мені пощастило побувати за кордоном, прожити в «вільних» краях півроку і близько познайомитися з Михайлом Петровичем, щирим учнем якого і відданим співробітником я став одразу.

За кордоном я пережив той великий і щасливий день 1 Березня 1881 р., який став моїм святом і який підняв револ[юційні] почуття до апогея.

Повернувшись до Києва, де коло «чорноморців», що вертілися біля «Коша», збільшилося новими: Як. Семенцем, Поночовним, Олійником, Бирюком та инш.; на академ[ічний] термін я мусів переїхати до Петербургу. Земляків, що порушували би укр[аїнську] справу, там було мало. Літевський, Янченко та я. Решта частиною була політично байдужа, а більшість захоплювалася студентськ[ими] розрухами, горнулася до «Нар[одної] Волі». Зато ми з Літевським енергійно спричинилися згуртуванню укр[аїнського] студентства в «Громаду», а згодом увійшли в склад таємного гуртка, який завданням своїм [ставив] з'єднати укр[аїнські] рев[олюційні] елементи і, нахилиючись думками до «Нар[одної] Волі», ставив метою заснувати щось подібне до самостійної укр[аїнської] партії «Нар[одної] Волі». На жаль, дуже швидко нас спіткав розгром. Найкращий з нас Кульчицький, арештований на Поділлі у свого батька-попа, погинув в предварилці, я попав на Сибір, решта – розбіглася. Таким робом, чотири роки я був поза револ[юційним] життям і діяльністю.

В 1882 р. мене за зносини з еміграцією, за одержання з-за кордону нелегальної літератури і за організацію українських революційних гуртків в Петербурзі, арештовано, а через 10 місяців одиночки, заслано на Сибір.

Повернувшись із заслання наприкінці 1886 р. на Кубанщину, я не знайшов ніякої політично-національної роботи. Навкруги панувала апатія та реакція. Старі товариші або робили кар'єру, або закопалися в «хозяйствечко», до якого кубанці мають особливий нахил. Колишні українці зникли. Ідейні поривання зчезли. І навіть перші у рідному краю «шевченкові роковини» не було з ким і не було де святкувати. Так було по усій Росії. В суспільстві почувалася апатія.

ІР НБУВ, ф. 181, № 43, арк. 4–4 зв.

¹ Кубанці й наддніпрянці в українській громадській праці (За листуванням початку ХХ ст.) // Пам'ятки України. – К., 2005. – № 3–4. – С. 76–82; 87–90.

² Лист С. Ерастова П. Стебницькому від 28 серпня 1910 р. // Пам'ятки України. – К., 2005. – № 3–4. – С. 77; лист С. Ерастова Є. Чикаленку 28 грудня 1910 р. // Там само. – С. 81–82; лист С. Ерастова М. Грушевському 5 жовтня 1910 р. // Там само. – С. 88–89.

³ Чикаленко Євген. Щоденник (1907–1917). – К., 2004. – Т. 1. – С. 263; Лотоцький О. Сторінки минулого. – Варшава, 1933. – Ч. II. – С. 254.

⁴ Кубанці й наддніпрянці в українській громадській праці (За листуванням початку ХХ ст.) ... – С. XVIII.

⁵ У засланні // Літературно-науковий вісник. – 1911. – Т. 53. – № 2.

⁶ Ерастов С. «Катеринодарський комітет тверезості». Сторінка спогадів про український революційний рух на Кубанщині // ІР НБУВ, ф. I, № 26 576, арк. 2.

⁷ В «Революційній українській партії» (зі спогадів С. І. Ерастова-Щербини) // Схід. – 1999. – № 7 (31) – Жовтень-грудень. – С. 46–52.

⁸ Там само. – С. 79.

⁹ ІР НБУВ, ф. X, № 5123, арк. 1–1 зв. (С. Ерастов. Автобіографія).

¹⁰ Там само, ф. 181, № 17.

¹¹ Там само.

¹² Там само, № 30 (Лист М. Плевако С. Ерастову)

¹³ Там само, № 44–45 (Лист Д. Ревуцького до С. Ерастова 31 січня 1931 р.).

¹⁴ Там само, № 38.

¹⁵ Там само, № 31 (Лист Д. Руднева С. Ерастову).

¹⁶ ІР НБУВ, ф. X, № 5429 (Лист П. Д. Понятенка до М. М. Могилянського).

Уляна Великопольська

ЕПІСТОЛЯРІЙ В ОСОБОВОМУ ФОНДІ МИРОНА КОРДУБИ (з листів М. Антоновича до М. Кордуби)

Постать Мирона Кордуби – видатного українського історика, етнографа, педагога, публіциста, одного з найталановитіших учнів М. Грушевського, донедавна майже забута, нині привертає увагу широких дослідницьких кіл. З його науковою та громадсько-політичною діяльністю як члена багатьох наукових товариств та інституцій, декана філософського факультету Українського таємного університету у Львові, професора Варшавського та Львівського університетів пов'язаний важливий етап історії українського суспільного та науково-культурного життя першої половини ХХ ст. Недарма творчий доробок та громадянська позиція вченого неодноразово ставали об'єктом наукового вивчення за останній час¹.

Проте й досі в особовому фонді М. Кордуби (ф. Р-2923)² знаходиться великий пласт невідомих або маловідомих рукописів, котрі, на щастя, дійшли до наших днів і очікують на ретельне дослідження. Цей фонд є лише частиною архіву науковця. Рукописна спадщина історика складається з усіх матеріалів, які репрезентують його як наукового, культурного, суспільно-політичного діяча. У свій час вони потрапили до різних архівних установ. Так, деякі документи зберігаються також у відділі рукописів Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаника НАН України, у Центральному державному історичному архіві України у Львові, у приватному архіві онуки вченого Адріани Огорчак (Львів).

Унікальність згаданого вище фонду полягає в тому, що він дає можливість реконструювати окремі сторінки життя М. Кордуби за допомогою біографічних документів та низки інших джерел, пов'язаних передусім із діяльністю товариств і громадських об'єднань, до яких належав учений, установ, де він працював, а також його неопублікованих творів, бібліографії та листування.

Особливу цінність становить рукописний текст «Спогадів», де подано надзвичайно важливі відомості про політичну, наукову, освітню роботу історика у 1919–1925 рр. (спр. 2). У фонді наявна низка лекційних конспектів, які характеризують ученого як педагога. Говорячи про наукову діяльність М. Кордуби, О. Пріцак зазначав: «На жаль, його лекції не збереглися, варшавський варіант у двох томах і львівський у трьох томах»³. Насправді вони й понині знаходяться в особовому фонді вченого. Це – лекції з історії України у двох частинах, прочитані у Варшавському університеті (спр. 21–32), та конспект лекцій з історії України у трьох томах (спр. 18–20). Про ретельність підготовки професора до занять зі студентами свідчить запис у його щоденнику: «Університетські виклади у забирали мене кожна вільну хвилину, бо ж при 33 год. шкільної науки, до котрої також треба було приготуватись, сідати за приладження університетських викладів – се не жарти. А просто особиста амбіція наказувала не йти перед студентів з чим-будь»⁴.

Виняткове значення мають документи і матеріали, що дають змогу окреслити коло професійних зацікавлень ученого: рукописи розвідок «Українсько-німецькі зв'язки на протязі століть» (спр. 7), «Михайло Грушевський як дослідник князівської доби історії України» (спр. 8), «Розмежування і поділ історичного предмету» (спр. 9), «Волинська земля напередодні історії» (спр. 12), стаття «Палеоліт», кілька статей про походження української нації (спр. 5, 6, 14) тощо.

М. Кордуба досконало володів кількома іноземними мовами. Про це свідчать його конспекти лекцій з французької, італійської та німецької мов (спр. 42, 43), а також неопублікований переклад роману Ж. Верна «Таємничий острів» (спр. 16).

На окрему згадку заслуговує загальна бібліографія праць історика, укладена ним власноручно (спр. 74). Вона налічує 449 анотаційних карток, що дають повне уявлення про науковий доробок ученого. Корисними для дослідників можуть виявитися бібліографії вченого з історії України та Росії (спр. 75–77), з історії Буковини, Молдавії та Угорщини (спр. 78), Гуцульщини (спр. 79).

Важливе місце у фонді М. Кордуби займає розділ, де зібрано його епістолярну спадщину. Очевидно, що листи не можуть бути основним джерелом для достовірного відтворення біографії вченого, але ігнорувати їх не можна, оскільки вони написані безпосередньо після подій, тому допомагають ліпше зорієнтуватися в тогочасній ситуації, повніше висвітлити той чи інший епізод. В особовому фонді науковця зберігаються листи і запрошення на засідання НТШ, листи від видавничого комітету у Варшаві, повідомлення з книгарень, банків, запрошення на різноманітні

урочистості (спр. 84). Загалом виявлено 32 листи і низку повідомлень, які хронологічно охоплюють 1910–1947 рр. Значна частина епістолярію датується 1930–1940 рр.

Документи розглядуваного фонду відображають не лише ділові, а й особисті стосунки історика з багатьма відомими діячами того часу. Навіть при побіжному огляді листування у вічі впадає одна особливість: усі адресанти завжди звертаються до М. Кордуби з глибокою пошаною – «Високоповажний пане професоре», «Високоповажний пане докторе», «Високоповажний пане товаришу», «Дорогий пане докторе», «Ваша Достойносте».

Зміст кореспонденції торкається кількох тем, а саме: наукові питання, підготовка публікацій, фахові поради та рекомендації, особисті та родинні справи. Наприклад, один із найраніших листів (від 27 січня 1910 р.), що зберігається у фонді, М. Кордуба отримав від О. Луцького⁵. Його автор звертався до вченого з проханням вказати, коли йому буде зручно проводити виклади для Вищої школи хліборобів⁶ у Чернівцях. Там у березні 1910 р. С. Смаль-Стоцький⁷ організував загальноосвітні курси для селянства, що мали на меті пробудити у сільського населення національну свідомість. Читати лекції на курсах запросили також і М. Кордубу.

У листі від 2 жовтня 1919 р. А. Жук⁸ повідомляв, що за його сприяння через філію одного з банків М. Кордуба незабаром отримає гонорар у розмірі 1000 франків за працю «Територія і населення України»⁹, надруковану в Берні французькою мовою¹⁰. Відгук на цю розвідку міститься у щоденнику вченого: «Надійшло до Львова кілька українських публікацій, виданих в Берні в французькій мові, між ними і моя..., перевід добрий, і видання, як на теперішні відносини, доволі чепурне. Одно тільки розсердило мене, що замість дати карту, яку я свого часу зладив і на котрій етнографічні границі зазначені зовсім строго на основі позитивних статистичних даних,... долучили до брошури невідомо ким зладжену карту з етнографічними границями, зовсім довільно сфабрикованими»¹¹.

Кілька листів від різних авторів яскраво засвідчують, що М. Кордуба приділяв значну увагу історичній топоніміці. Він один із перших серед українських науковців зайнявся докладним вивченням географічних найменувань як історичного джерела. Згадані листи датуються 1930–1934 рр. Адресанти інформували професора про стан роботи зі збирання топографічних назв. Лист від 12 квітня 1934 р., у якому І. Зілінський¹² звертався з проханням допомоги: «Я дуже цікавий почути від Вас, як від фахівця в цих справах, Вашу думку... Хотів би при Вашій ласкавій допомозі усталити хоч важніші географічні назви (міст і рік)»¹³, підтверджує високий авторитет М. Кордуби серед дослідників української ономастики і топоніміки.

Питання про публікацію праць вченого порушував І. Крип'якевич¹⁴ у листі від 21 березня 1939 р.¹⁵

У п'яти невеличких повідомленнях на поштових листівках від А. Яковліва¹⁶ йшлося про видання праць М. Кордуби. Чотири з них датовані 1942 р. Один лист не датований, але з його тексту видно, що він належить до цього ж періоду, оскільки торкається того самого кола питань¹⁷.

Найбільшу за обсягом частину епістолярію становлять листи від Михайла Антоновича¹⁸, яких виявлено сім. Усі вони пройняті шанобливим ставленням молодого дослідника до М. Кордуби. Практично у кожному листі М. Антонович радився зі своїм досвідченим колегою і, очевидно, отримував від нього корисні поради та фахові настанови, тому неодноразово відписував: «Почуваю прями́й обов'язок подякувати Вам за Вашу ласкаву картку з новими вказівками» (лист від 18.09.1943 р.)¹⁹, «Я дозволив собі у передмові подякувати Вам за пороблені зауваження і визнати, що пороблені зміни походять від Вас та професора Чижевського» (лист від 4 червня 1944 р.)²⁰.

У нашій публікації йдеться лише про три невеликі листи М. Антоновича до М. Кордуби, написані у 1943 р. Подаємо їх у хронологічній послідовності. Орфографію листів повністю збережено. Пунктуацію узгоджено з нормами сучасного українського правопису.

Листи молодого дослідника припадають на останній, львівський період життя М. Кордуби. Це були складні часи для останнього, оскільки після переїзду до Львова наприкінці 1941 р. він фактично залишився без засобів до існування і через мізерну заробітну плату був змушений працювати в бібліотеці НТШ, учителювати в українській гімназії, займатися перекладами і виконувати деяку секретарську роботу. Пропоновані листи містять важливу інформацію, яка заслуговує на увагу при дослідженні наукової спадщини обох учених, оскільки доповнює та уточнює чимало фактів, проливає світло на маловідомі аспекти їхньої діяльності.

¹ Див.: *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя // Дзвін. – Львів, 1990. – № 7. – С. 144–146; *Серкіз Я.* Плуґагар національної історії // За вільну Україну. – 1994. – 10 лют.; *Федорів І.* Мирон Кордуба в історії України (кінець XIX – перша половина XX ст.). – Тернопіль, 2001; *Головин Б.* Мирон Кордуба як педагог // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету ім. В. Гнатюка. Серія: Історія. – Тернопіль, 2001. – Вип. 12. – С. 14–20; *Зайцева З.* Мирон Кордуба й українські наукові товариства // Український історичний журнал. – 2002. – № 6. – С. 108–122; *Юсова Н.* Питання щодо «спільноруськості» Київської Русі в доробку Мирона Кордуби // Україна в Центрально-Східній Європі. – 2004. – № 4. – С. 383–401; *Великопольська У.* Малознана праця Мирона Кордуби «Методологія історії»: спроба аналізу // Вісник Львівського національного університету. Серія історична. – Львів, 2005. – Вип. 39–40. – С. 628–640.

² Держархів Львівської обл., ф. Р-2923 (Кордуба Мирон Михайлович, історик, професор, Львівського державного університету. 1876–1947).

³ *Пріцак О.* Мирон Кордуба і його життя... – С. 145.

⁴ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 2, арк. 55 зв.

⁵ *Луцький Остап* (1883–1941) – публіцист, політичний і громадський діяч, один із провідних діячів кооперації в Галичині. Протягом 1907–1913 рр. редагував щоденну газету «Буковина».

⁶ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 31.

⁷ *Смаль-Стоцький Степан* (1859–1938) – відомий філолог, культурний і громадсько-політичний діяч, один із лідерів українського національного руху на Буковині. У 1885–1918 рр. працював у Чернівецькому університеті. З 1921 до 1938 р. викладав в Українському вільному університеті у Празі. Автор мовознавчих та літературознавчих праць.

⁸ *Жук Андрій* (1880–1968) – публіцист, громадсько-політичний діяч, один із засновників Союзу визволення України. Працював на дипломатичній службі у Відні, був радником закордонних справ УНР. Автор низки статей на економічну та політичну тематику.

⁹ Ідеться про працю М. Кордуби «Територія і населення України» (Відень, 1918). Очевидно, у 1919 р. робота була видана у французькому перекладі.

¹⁰ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 23.

¹¹ Там само, спр. 2, арк. 9 зв.

¹² *Зілинський Іван* (1879–1952) – відомий філолог, дійсний член НТШ, професор Краківського та Празького університетів. Досліджував лемківські та бойківські говірки.

¹³ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 28.

¹⁴ *Крип'якевич Іван* (1886–1967) – відомий історик, дійсний член НТШ, професор Львівського університету (з 1939 р.), академік АН УРСР (з 1958 р.). У 1953–1962 рр. очолював Інститут суспільних наук у Львові. Автор численних наукових праць з історії України.

¹⁵ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 29–30.

¹⁶ *Яковлів Андрій* (1872–1955) – учений, дослідник історії українського права, дійсний член НТШ, керівник правничої секції Української вільної академії в Нью-Йорку. З 1923 р. проживав на еміграції у Празі, де працював професором Українського вільного університету, а з 1945 р. – ректором. У 1952 р. переїхав у США.

¹⁷ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 44–48.

¹⁸ *Антонович Михайло* (1910–1954 (1955)?) – історик, член українського історично-філологічного товариства у Празі, доцент Віденського університету, професор Українського наукового інституту в Берліні, лектор Бреславського інституту. Після капітуляції гітлерівської Німеччини його відправлено в СРСР, де засудили «як військового злочинця та ідеолога українського буржуазного націоналізму» до 25 років ув'язнення у Норильському концтаборі.

¹⁹ Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 4.

²⁰ Там само, арк. 12.

ЛИСТИ МИХАЙЛА АНТОНОВИЧА

№ 1

6 січня 1943 р., Бресляу

Високоповажний Пане Професоре!

Дякую Вам за відзив про «Наливайка»¹. Від такого суворого критика, як Ви, це для мене найбільше признання. Хоч і запізнено, вітаю Вас із Новим Роком та шлю Вам мої найщиріші побажання, щоби в цьому році крива для Вас знову і остаточно повернулась до гори. Відповідаю Вам запізнено тому, що в межі часі їздив до Відня на іспит *Dr. habil[itacyjne]*² та при цій нагоді знову нишпорив у *Haus – Hof-und Staatsarchiv*³, і то з певним успіхом. Про сумну долю «*penarozeného ditěta*» львівського інституту⁴ я вже чув. Натомість вияня набирають знову деякої надії, там у них поліпшення, хоч і не особливі. Чи маєте якусь можливість працювати науково? Бо видавець моєї «Історії України» в Празі планує видання біографій визначних українців такого розміру, як книжка Дорошенка про Вол[одимира] Антоновича⁵. Я дістав від нього замовлення на біографію Сагайдачного, а Вас радив на «короля Данила» або й на Б. Хмельницького (ця остання, очевидно, мусіла би бути більших розмірів). Зараз займаюся посилкою книг, чого лише дістану, до Києва. Для них наукові З'їзди рр. 1926 і 1932⁶ – це відкриття, а про Огієнківські «Рідну Мову»⁷ та «Нашу культуру»⁸ вони й не чули. На жаль, трудно що путнього дістати. Особливо їм цікаві видання Варш[авського] Інституту⁹, але вони ж стали рарите-

том. Дуже їх зацікавила Ваша «Історія Холмщини»¹⁰, яку я мав у двох примірниках і оден послав їм. Її реферували на спеціальному засіданню Дому Вчених.

Зі щирим привітом та побажаннями всього найкращого

*Михайло Антонович
Dr. Michael Antonowytch*

Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 2, 2 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 2

14 січня 1943 р., Бресляу

Високоповажний Пане Професоре!

Від себе дякую Вам за Вашу принципову згоду, котру зараз же передам видавцеві. Одначе, чи відразу будуть і наслідки, ручити не можу. «Słownik Biogr[aficzny]»¹¹ – чудова публікація, і шкода тільки, що вийшло його так мало. Вказівка на Тишковського¹² буде мені дуже в пригоді, і я Вам за неї дуже зобов'язаний. Статтю Коструби¹³ в ЛЧК¹⁴ я знав. В ній було б найцікавіше оте повідомлення про участь Сагайдачного у протитурецькій Лізі, але жаль, що ця остання відомість походить від Борщачка¹⁵. Цей останній – журналіст, а не учений, і шукає в науці сенсацій, котрих, розуміється, в серйозних справах не буває. Йому може статися зацитувати або послатися на документ чи на видання, якого і нема в дійсності. Але я зроблю спробу сам написати до архіву в Карпентра¹⁶ і перевірити ці дані. По вісткам з Києва розвинув зреферований Дім Учених, зокрема його історично-філософська секція, досить жваву викладову діяльність. Відбулися засідання пам'яті Тимченка¹⁷ і М. С. Грушевського. Про цього останнього (його студентські часи) витяг Вол[одимир] Міяковський¹⁸ інтересні нові документи з університетського архіву в Києві. Крім того, окремі інформаційні сходи присвячують вони моїм книжковим посилкам, бо більшість із того, що видано в Галичині чи на еміграції, їм абсолютно не відомо.

Зі щирою пошаною

Dr. Michael Antonowytch

Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 10, 10 зв. Рукопис. Оригінал.

№ 3

8 вересня 1943 р., Бресляу

Високоповажний пане Професоре!

Ви колись були такі добрі вказати мені в окремим листі на промах і фактичні помилки в моїй «Історії України»¹⁹. На жаль, після того я мусів піти у похід, а за тих півтора роки в нашій Інституті сталися деякі переміщення, внаслідок яких через халатність секретарки мені загинули деякі папери, і між тим і Ваш лист. Зараз я працюю над другим виданням, і мені б конче хотілося виправити якнайбільше. Маю до цього вказівки проф[есорів] Чижевського²⁰, Оглоблина²¹, а з Ваших пригадую лише на пам'ять

заміт про антського князька Боза та про дату смерти Конрада Мазовецького. Якби ви мали час і охоту звернути мені увагу на помилки в другій, третій та четвертій книжечці, був би Вам вдячний. Певно, будуть ще деякі гріхи, крім двох згаданих, і в першій. Вибачте, будь ласка, що дозволяю собі турбувати Вас цим, але що ж робити, коли з друкованої критики нічого було навчитися? Правда, казав мені батько, що у «Краківських Вістях»²² була дуже точкова рецензія, але я не міг дістати того числа перед очі (і навіть не знаю, в якому саме номері була вона). Тому змушений допомогти собі, набридаючи приватним людям.

Монографію про Сагайдачного²³ я вже закінчив і здав до друку, але в коректі доведеться робити ще чимало поправок, власне доповнень, бо цього літа вдалось мені попрацювати над актами з бібліотеки Рачинських²⁴, де я знайшов чимало нового матеріалу. З легендою про Сагайдачного як про лояльного підданого Речі Посполитої, думаю, вдалось мені скінчити. Взагалі, мало не на цілім фронті довелось звернутися проти висновків (не стверджень) Грушевського. За рекомендацією праці Тишковського²⁵ мушу Вам ще зокрема подякувати: ця робота дала мені не лише багато матеріалу, але й прямо точку опертя.

Щиро вітаю Вас та бажаю всього найкращого

Михайло Антонович

Держархів Львівської обл., ф. Р-2923, оп. 1, спр. 83, арк. 3, 3 зв. Рукопис. Оригінал.

¹ Ідеться про працю М. Антоновича «Студії з часів Наливайка» (Прага, видання Українського історико-філологічного товариства, 1941). Нам вдалось виявити в бібліотеці Львівського національного університету ім. Франка примірник цієї роботи, який М. Антонович надіслав М. Кордубі з дарчим надписом: «Проф. Др. М. Кордубі від автора».

² Іспит габілітаційний.

³ Haus – Hof-und Staatsarchiv (Архів цісарського дому, двору і державного архіву) – самостійний відділ австрійського державного архіву, заснований як архівна збірка за розпорядженням Марії-Терези в 1749 р. для зберігання документів імператорського двору та австрійської держави. Після підпорядкування його в 1762 р. державній канцелярії набув статусу спеціального архіву для найвищих державних установ, який зберігає до цього часу.

⁴ Невідомо, про яку установу йдеться.

⁵ Ідеться про працю Дмитра Дорошенка «Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадянська діяльність» (Прага, 1942).

⁶ Можливо М. Антонович мав на увазі конференцію, що відбулася в 1927 р. у Варшаві. Саме тоді авторитетний польський дослідник М. Гандельсман проголосив про створення «Федерації історичних товариств Східної Європи», метою якої було пропагувати ідею Східної Європи як великого історично-культурного регіону. У червні 1927 р. відбулася перша конференція новоствореної Федерації. У травні 1932 р. у Празі проходила конференція істориків Слов'янства і Сходу. В обох конференціях М. Кордуба репрезентував українську історичну науку.

⁷ «Рідна мова» – популярне щомісячне видання, яке виходило в 1933–1939 рр. у Варшаві. Видавець і редактор – І. Огієнко. Часопис друкував матеріали з української етимології, фразеології та синтаксису і сприяв популяризації української літературної мови.

⁸ «Наша культура» – науково-літературний щомісячник, який виходив у Варшаві у 1935–1937 рр. публікував матеріали з історії української культури. Видавець і редактор – І. Огієнко.

⁹ Ідеться про Український науковий інститут у Варшаві (УНІ), створений зусиллями екзильного уряду УНР при міністерстві віровизнань та освіти, і діяв у 1930–1939 рр. УНІ

провадив активну видавничу діяльність, друкував 13 серій «Праць»: публікувалися документальні матеріали, мемуари, переклади, наукові розвідки. Мирон Кордуба був почесним членом цього інституту.

¹⁰ Ідеться про працю М. Кордуби «Історія Холмщини і Підляшшя» (Краків, 1941. – 47 с.).

¹¹ «Polski słownik biograficzny» («Польський біографічний словник») – науково-популярне видання Краківської академії наук, що виходило з 1935 р. Збором матеріалів для цього видання займалися спеціально створені місцеві комітети у Кракові, Варшаві, Львові, Познані, Катовіце. М. Кордуба був одним зі співавторів словника, написав до нього низку статей про видатних українських діячів XVII – XVIII ст.

¹² Невідомо яку саме працю К. Тишковського рекомендував М. Кордуба М. Антоновичу. Можливо, таку: Tyszkowski K. Stosunki ks. Konstantego Wasyla Ostrogi z Mychalem Hospodarem Multańskim. Księga Pamiątkowa ku czci Oswalda Balzera (Lwów, 1925). Оскільки саме на неї він посилався у своїй розвідці «Студії з часів Наливайка» (Прага, 1941).

¹³ *Коструба Теофіл* (1907–1943) – історик, автор праць з історії княжої доби та Галицько-Волинської держави, а також історії церкви.

¹⁴ Імовірно, йдеться про статтю Коструби Т. «Петро Конашевич-Сагайдачний. (З приводу 310-их роковин смерті)», опубліковану в «Літописі Червоної Калини» (1932. – Ч. 7/8. – С. 26–30).

¹⁵ *Борицак Ілько* (1892–1957) – історик і літературознавець, дійсний член НТШ, професор Державної школи східних мов у Парижі. У 1920-х рр. жив у Парижі, видавав тижневик «Українські вісті» (1926–1928). У 1949 р. очолив архів української еміграції у Франції. Протягом 1949–1953 рр. видавав науковий журнал «Україна». Автор близько 400 наукових праць.

¹⁶ Карпентас – містечко у південно-східній частині Франції (департамент Воклюз), центр історичної області Конта-Венесен.

¹⁷ *Тимченко Євген* (псевд. Богун; 1866–1948) – мовознавець, перекладач, громадський діяч. З 1911 р. працював у Варшавському університеті. У 1918–1932 рр. – професор Київського університету, науковий співробітник АН УРСР.

¹⁸ *Міжковський Володимир* (1888–1972) – історик-архівіст, літературознавець. З 1920 р. очолював Архівне управління і Київський центральний історичний архів ім. В. Антоновича. У 1940-х рр. працював у еміграційному архіві у Празі, музеї-архіві в Аугсбурзі. З 1950 р. проживав на еміграції у США, де займався зберіганням та публікацією матеріалів українських архівів.

¹⁹ «Історія України» М. Антоновича опублікована у 1941–1942 рр. у видавництві Юрія Тищенка (Прага) чотирма невеличкими томами: Т. I: Княжа доба, Т. II: Литовсько-руська доба, Т. III: Козаччина та гетьманщина, Т. IV: Нова доба.

²⁰ *Чижевський Дмитро* (1894–1977) – відомий учений, філософ, громадсько-політичний діяч. Професор Українського високого педагогічного інституту ім. Драгоманова у Празі, Українського вільного університету, німецьких університетів у Галле, Єні, Кельні, Гейдельберзі. Член-засновник Української вільної академії наук і мистецтв у США. Автор понад 1000 наукових праць зі славистики, історії літератури, філософії, інтелектуальної історії.

²¹ *Оглоблин Олександр* (1899–1992) – історик, професор Українського вільного університету, дійсний член НТШ (з 1947 р.). З 1944 р. проживав на еміграції. Автор понад 250 праць з української історії, археології, генеалогії.

²² «Краківські вісті» – щоденна газета, що друкувалась у Кракові (1940–1944) і Відні (10.10.1944 – 04.04.1945). З 30.05.1940 р. виходила двічі, а з 30.10.1940 р. – тричі на тиждень. Редактор – М. Хом'як.

²³ Працю не ідентифіковано.

²⁴ Бібліотеку Рачинських (Biblioteka Raczyńskich) заснував 1829 р. у Познані польський історик, меценат культури та науки граф Едвард Рачинський. Згодом багатотисячні бібліотечні та архівні фонди він подарував місту.

²⁵ Див. лист від 14 січня 1943 р.

Сергій Смолянніков

ЛИСТИ ЛЮБОВІ, ВІРИ, НАДІЇ

3 березня 2008 р. болгарський народ буде відзначати 130-річчя свого визволення від 500-річного османського ярма. 19 лютого (за старим стилем), а фактично 3 березня 1878 р., у містечку Сан-Стефано поблизу Константинополя¹ був підписаний мирний прелімінарний договір між Російською та Османською імперіями завдяки якому була також утворена Болгарська держава. І хоча в ньому йшлося лише про її автономію, та все ж це була перемога на шляху до свободи та незалежності. Від імені Росії свій підпис під ним поставив видатний дипломат того часу граф Ігнат'єв Микола Павлович.

Ім'я М. П. Ігнат'єва й досі вшановується болгарським народом як ім'я національного героя Болгарії. Його іменем названо один із центральних бульварів її столиці, селища та села в багатьох округах². Майже в кожному місті або селищі є вулиця його імені. У центрі Софії встановлено пам'ятник «царю-визволителю» Олександру II. Фігуру російського самодержця оточують найбільш відомі тоді військові та політичні діячі, які стали національними героями Болгарії. Серед них М. П. Ігнат'єв. Його діяльність, як військового дипломата, керівника азіатського департаменту Міністерства зовнішніх справ Російської імперії, повноважного посла у Константинополі, міністра внутрішніх справ та «майстра переговорних процесів», вивчають лише у спеціальних закладах. Тому вона менш відома серед населення, а особливо серед сучасної молоді.

Маловідомим ще є один важливий етап діяльності Миколи Павловича – Україна, про що в сучасних друкованих виданнях інформація майже відсутня. Зокрема, заслуговує уваги його співчутливе ставлення до українців та української культури, що зросло саме на Балканах у зв'язку з піднесенням народно-визвольного руху південних слов'ян. Завдяки також колишній господарській діяльності М. П. Ігнат'єва сучасна Вінниччина є важливим цукровим регіоном України, а його цукрові заводи у Погребищах та Скоморошках працюють й досі.

Життєпис видатного дипломата, державного й громадського діяча Російської імперії другої половини XIX ст. графа М. П. Ігнат'єва та його зв'язок з Україною донедавна не був предметом спеціального дослідження. Лише останнім часом з'явилося декілька наукових робіт, присвячених йому. Маємо на увазі праці старшого наукового співробітника Інституту історії Росії РАН, доктора історичних наук В. М. Хевроліної³ та болгарського професора, письменниці та дослідниці діяльності Миколи Павловича Каліни Каневої⁴. У них вони вказали на велику роль видатного діяча у політичних та подіях свого часу. Проте тут, здебільшого, йшлося тільки про російський та болгарський періоди його діяльності.

Взагалі ж, ім'я Миколи Павловича в радянський час згадувалося лише тричі – у 1940 р. в мемуарах радянського військового дипломата Олексія Олексійовича Ігнат'єва «50 років у строю», у 1953 р. в монографії відомого українського вченого, історика-балканіста В. А. Жебокрицького

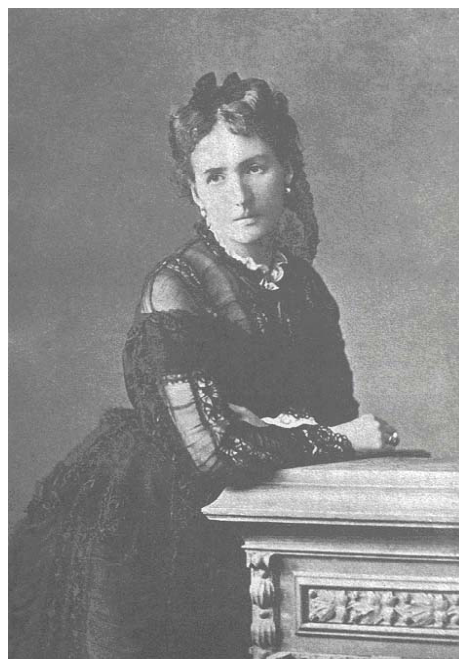

Микола Павлович Ігнат'єв

в історію країни. Якраз ці оцінки майже шістдесят п'ять років, а саме з 1940 по 2004 рр., бралися за основу радянськими науковцями. Проте відомості, подані племінником про Миколу Павловича, є викривленими і дають неправильну оцінку його життя та діяльності, як дипломата, державного та військового діяча, господарника та громадського діяча з прогресивними поглядами⁵.

Дослідуючи діяльність М. П. Ігнат'єва, зокрема, через його листи до дружини Катерини Леонідівни, автор цієї публікації звернув увагу на те, що останні використовувалися дослідниками для вивчення російсько-болгарських відносин без заглиблення в духовний світ їхнього автора та прив'язки їх до України, хоча в них йдеться також про українські землі, українську культуру, мову тощо. Дякуючи згаданій вище В. М. Хевроліній, а також правнучці графа

«Історична роль російського народу у визволенні Болгарії від турецького іґа», а також у березні 1978 р. під час святкування 100-річчя визволення Болгарії як у Радянському Союзі, так і в Народній Республіці Болгарія. Тому було б правильним твердити, що в українській історіографії радянського періоду відомостей про діяльність М. П. Ігнат'єва майже не існувало, тобто вона належним чином не досліджувалася. А якщо й були згадки про Миколу Павловича, то брати їх до уваги треба було «обережно». Приклад тому – мемуари вже названого дипломата, його племінника, О. О. Ігнат'єва, які тривалий час були основним критерієм оцінки політичного, дипломатичного та господарського внеску графа М. П. Ігнат'єва

Катерина Леонідівна Ігнат'єва

О. М. Столповській⁶, яка нині проживає в Києві, та заступнику директора Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ) Людмилі Роговій, з'явилася можливість не тільки ознайомитися з листами та архівом Миколи Павловичу, а й попрацювати з ними у повному обсязі. На наш погляд, його листи – це цінне джерело не тільки для балканістів та славістів, а взагалі важливе свідчення про родинні стосунки, взаємовідносини між чоловіком та дружиною, подружжям, головним у яких були віра, надія, любов. Усього сорок листів «балканського періоду» на 248 аркушах (на жаль, два листи № 27 та № 30 втрачено) зберігаються в ДАРФ у його особовому фонді (ф. 730, 5266 од. зб. за 1623–1918 рр.). Зрозуміло, що надрукувати тут усі листи немає змоги (хоча всі вони заслуговують на опублікування), але декілька із них, найважливіших на наш погляд, подаємо нижче.

Ці листи свідчать, що Миколу Павловича з Україною єднає не тільки духовний зв'язок слов'янських культур, а ще й його любов до національної культури тієї місцевості, яку він обрав на все життя. І підтвердити це можна тим фактом, що він, його дружина та дочка Катерина не поміняли рідні Круподеринці на Петербург та назавжди залишилися в українській землі. А його друга донька, Марія, похована на Байковому кладовищі у Києві⁷.

¹ Нині це приміський район Стамбула Єсінкей.

² Основна адміністративно-територіальна одиниця поділу сучасної Болгарії.

³ *Хевроліна В. М.* Російський дипломат граф Николай Павлович Игнатъев // М.: Ин-т российской истории РАН, 2004. – 220 с.

⁴ *Канева Калина.* Рыцарь Балкан. Граф Игнатъев Н. П. – М.: Центрполиграф, 2006. – 523 с.

⁵ За відомостями О. О. Ігнат'єва Микола Павлович був гордістю родини, а став невдахою, що було «приємно» для робітничо-селянської ідеології, яка «розкривала сутність граф'юв».

⁶ Олександра Миколаївна, дочка середнього сина Миколи Павловича – Миколи Миколайовича

⁷ Також у Круподеринцях є умовна могила сина Дмитра, який у 1905 р. загинув під час Цусимського бою.

ЛИСТИ М. П. ІГНАТЬЄВА ДО ДРУЖИНИ К. Л. ІГНАТЬЄВОЇ

№ 1

9 липня 1877 р., с. Бела, Болгарія

Фельдъегерь, вчера прибывший в Главную квартиру, доставил мне письмо из Петербурга, но увы, ни строчки от тебя, моя бесценная жинка. Зная, что пишешь исправно, заключаю, что вы хорошенько не знали дней проезда чрез Казатин фельдъегерей (таким образом лишь можно объяснить, что то приезжают они без писем, то доставляют два, а однажды даже три письма разом) и что доставка писем из деревни до станции не хорошо устроена. Чем дальше мы уедем в глубь Болгарии, тем важнее для меня получение твоих милых строчек. Ты знаешь мое благоразумение и покорность воле Божией, а потому уверена, что я беспокоиться и волноваться не буду, но все-таки желательно не лишать меня этого утешения.

9-го было гораздо свежее в воздухе, ибо всю ночь шел дождь и было холодно. Мы отлично спали и не продрогли под крышей. Все жалуются на клопов, но у меня такая чистая комната (хотя и бумага в окне вместо стекла), что ничего подобного нет. Зато я поместился почти на выезде деревни дальше всех от императорской Главной квартиры и живу себе, как в деревне. Чудное утро. Мысленно переносюсь в наш край, в Круподерницы¹. Бела расположена на ручье в овраге, но и раскинулась по холмам. Такие же мазанки белые, как наши малороссийские, ныряющие из волн зелени садов и фруктовых деревьев, окружающих каждую хату. Такие же плетни отделяют дворы, и столько же хмеля навалено на этих последних. Поросята везде снуют, Катя была бы довольна?! Только вместо соломенных крыш – черепичные. Народ и одеждою, и походкою, и приемами, и хватками, и речью напоминает наших украинских хохлов. В прежнее время мне было бы все равно, а теперь и болгарское селение кажется как-то особенно милым потому только, что походит на обстановку милых сердцу! Даже Христо² и тот сказал мне сегодня: «Точно наше Погребище», а когда я спросил, почему не сравнивает с Круподерницами, он отвечал, ухмыляясь: «Круподерницы лучше!» Болгары чуть на меня не молятся, и когда я сижу на своем балконе, приходят со всех сторон на меня посмотреть, издали ухмыляются и говорят моим людям: «Он был нашим заступником, он войско для нас привел(!), мы его царем у себя выберем и будем просить у императора Александра!».

Сейчас фельдъегерь доставил мне милейшие письма ваши, бесподобная жинка моя и добрейшая матушка, от 5 июля. Очень жалею, что письма мои производят на Катю³ неприятные впечатления. Пишу все, что попадает под перо без разбора, не переписывая и не имея даже возможности 5 минут после дать себе отчет в том, что попало в мой дневник. Это служит ручательством и должно бы успокаивать относительно того, что все, до меня касающееся и меня интересующее, будет вам известно.

Целую ваши ручки. Обнимаю бесценную подругу и милых деток тысячекратно. Благодарю их за грамотки. Леля написал лучше на этот раз. Мой привет всем сожителям вашим. Благословляю деток.

Твой любящий муженек и неизменный друг Николай

Держархів Російської Федерації, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 192–193. Копія.

№ 2

3 септя 1877 р., с. Горний Студень, Болгарія

Вчера перешли мы из Белы в Горный Студень. Стоянка хуже, деревня полуразрушенная, и в ней должны помещаться три штаба: квартиры императорская, действующей армии и корпусная. Воды мало, и гораздо хуже, нежели в Беле. Но воздух здоровее и для заболевших лихорадкой выгоднейший для предупреждения возвращения. Переход был трудный, 35 верст по размокшей, грязной дороге с горы на гору. В первый раз обоз мой был неисправен. По глупости Ивана и упрямству кучера-хохла они

нагрузили в фургон мой 4 куля овса и сбились с дороги, так что попали в пахотное поле и чуть было не зарезали мне отличную четверку мою, составляющую предмет зависти всей императорской квартиры. Если бы не случился сзади Полуботко⁴ (наш константинопольский, состоящий теперь при Гамбургере), фургон мой и лошади пропали бы.

В минуту нашего выхода из Бельи подали мне милейшие письма ваши от 24 июля: твое, моя бесценная жинка, и ваше, добрейшая матушка⁵. Напрасно полагаете вы, что глаза мои утомляются чтением ваших милейших строк. Сердце радуется, душа подкрепляется и освежается, голова ободряется, когда получаю дорогие письма ваши и родителей. Спасибо тебе, ненаглядная подружка моя, за твою заботливую исправность. Чтобы не сплзнуть, всякий приезжающий курьер мне приносит твою грамотку. Вчера видел я всю свиту главнокомандующего и ругался с ними за оборот дела, обвиняя офицеров Генерального штаба, ничего не предусматривающих, играющих с турками в жмурки и водящих войска в бой без рекогносцировок местности! Слава Богу, молодого Скобелева, кажется, оценил, наконец, главнокомандующий. Авось, его будут слушаться, а я с ним удивительно схожусь в воззрениях на образ действий против турок. Дух войск нисколько не поколеблен событиями последнего времени. Румыны вступают в действие и переправляют до 30 тыс. войска за Дунай. Сербы также собираются начать скоро. Австрийцы мобилизовали два корпуса, приготавливаются занимать Боснию и Герцеговину.

Любимое мое препровождение времени – это мысленно быть с вами и беседовать хотя письменно без участия посторонних. Целую милейших деток и благословляю. Обнимаю тебя мысленно. Целую ручки у добрейшей матушки. Мой сердечный привет Екатерине Матвеевне и поклон сожительницам и Соколову.

Вышел я вчера вечером из палатки, когда ударили вечернюю зорю, чтобы перейти в свой сарай на ночлег. Ночь была светлая, лунная, звездная, тихая. Вдруг на биваке гвардейского отряда (возле царского домика) раздались звуки Преображенской музыки, игравшей «Коль славен наш Господь в Сионе». Я снял шапку, перекрестился и мысленно перенесся на крыльцо круподерницкого дома во время тихого украинского вечера! Слышались мне родные детские голоса, звучал голос Леонида⁶, и как будто подпевал мой собственный голос. Ты мне виделась, моя дорогая, и рядом добрейшая матушка, расстроганная, восторженная, со слезами умиления на глазах. Было хорошо на душе. Кавалерийская труба, солдатское пение молитв на разных пунктах лагеря, расположенного на противоположной покатоности оврага, и руготня трех ямщиков напомнили мне действительность, я махнул с досадою рукою и вошел в свой темный плетневый сарай, освещенный огарком в фонаре, поставленном на прилавке болгарском!

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 208–209. Копія.

№ 3

15 серпня 1877 р.

Фельдъегерь доставил мне, ненаглядная жинка⁷, письмо твое от 8 августа (№ 31). Не понимаю, как не получила ты еще наших телеграмм от 3-го (Адлерберга, Боткина, Нелидова и мою). Полагаю, что если бы ты получила, то упомянула бы. Много правды в том, что ты говоришь о внутреннем потрясении и о среде, в которой нахожусь. Но от этого не легче. Горько и тяжело моему сердцу. Начинаю думать, что после окончания войны заветные мечты матушки нашей распространятся до такой степени, что, пожалуй, и осуществятся. Я не буду бороться против, но будет ли лучше впоследствии – сомневаюсь. Всего не напишешь, что осуждать подлежит и что на мысль приходит. Теперь же приходится сокращать мои письма, пока не установится верное сообщение. Мольтке, говорят, осуждает кампанию, замечая совершенно справедливо, что с нашею материальною частью и великолепною армиею виноваты главные распорядители и генералы, которых у нас не заметно⁸. Тезку своего забыл поздравить своевременно. Непростительно, расцелуй его за меня. Очень тронут письмом Екатерины Матвеевны. Вырази ей мою признательность и сожаление, что не пожил с ней в Круподерницах. Целую ручки у нее и добрейшей матушки. Обнимаю тысячекратно тебя, моя жинка, и милых деток. Да сохранит и благословит вас Господь.

Следовало бы закончить письмо, но «сердце не каменное», и благо фельдъегерь оставлен еще на сутки – не утерпел. Вчера завтракали мы после обедни у главнокомандующего, и туда принесли две телеграммы утешительные. Одну из Николаева о подвиге парохода «Константин», вошедшего в Сухумскую гавань, защищенную турецкими броненосцами и сильными укреплениями с гарнизоном. Пароход наш стрелял по городу и спустил свои 4 миноносных катера. Тремя минами нашими взорвали или, лучше сказать, потопили большой турецкий броненосец, причем турецкие катера дрались с нашими даже на веслах. «Константин», совершив свое дело и видя, что турецкая эскадра собирается пуститься за ними в погоню, собрал свои катера и ушел без потери в Ялту, откуда и донес по телеграфу. Турки от него отстали⁹. Другая телеграмма с Кавказа.

Твой верный любящий муж и друг неизменный Николай

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 214–215. Копія.

№ 4

16 серпня 1877 р.

Сейчас тяжелый фельдъегерь (выехавший из Петербурга в пятницу) передал мне письмо твое от 6 августа, милейшая подруга моя, жинка ненаглядная. Поздненько получила ты телеграммы. Хорошо, что стало тебе стыдно за твое беспокойство. Побаловала ты меня заочными ласками, так что на душе стало светлее и легче. Спасибо тебе за добрые выражения давно известных мне чувств твоих. Боткину¹⁰ передал твои любезнос-

ти, а равно и приветы. Вижу по письму, что Тюренька¹¹ тиранствует по-прежнему. Пора в руки взять его. Зачем это ты сидишь за письмом до 2-х час[ов] ночи? Для меня несравненно лучше будет, если ты сократишь письма, да рано ляжешь и вдоволь выспишься, как ни радостны мне длинные письма твои. Неужели днем не успеешь написать? Видно время распределено неудачно.

Вообще столько же сначала, когда все хорошо шло и когда я мог устроить сам весь Восточный вопрос, бывший у меня в руках, меня старались затушевать, обессилить и оттеснить на задний план, – столько же теперь, когда наделали бездну глупостей – политических, военных и административных, когда уронили в грязь знамя, которое я столько лет один держал высоко, когда испортили, может быть, навсегда (не дай Бог) положение наше в Турции и даже среди христианских населений, стараются ссылаться на меня, упоминать обо мне и пр., очевидно, с заднею мыслью сделать из меня «козла отпущения». Некоторые из зависти, большинство из эгоизма и ради легкомысленного, но себялюбивого отношения к делу, а враги отечества – из явного и верного расчета постараются по окончании войны свалить все на меня, пожалуй, несмотря на совершенную мою невинность, на отсутствие логики и последовательности!¹² Многим у нас, а в особенности иноземцам, было бы весьма выгодно обратить на меня неудовольствие народное, «злобу дня», поколебать мою репутацию и доверие ко мне соотечественников, очернить и сделать невозможным мою дальнейшую деятельность. Бог с ними! Зная свет, я ничего хорошего не ожидаю и на «князей» века сего не рассчитываю. Пусть оставят меня в покое и дадут пожить мне на просторе с тобою, милейший друг мой, и детками нашими, насладиться семейным счастьем, которое я выше всего ставлю.

Что ты говоришь о крестьянской обстановке – совершенно справедливо. Куда еще с них денег собирать! Не надрывайся. Действительно трудно вести полевое хозяйство, когда внезапно приказчик, парубки и сторожа уходят на военную службу, да еще в самое горячее полевое время. Авось справимся, благо весь хлеб вывезен, а весною рабочие вернутся¹³. Поцелуй деточек наших. За всех вас сегодня молился. Уговори матушку быть здоровою. Передай привет мой сердечный Екатерине Матвеевне и поклон. Обнимаю тысячекратно. На государя жалко смотреть – он похудел и нервен.

Твой любящий муж и вернейший друг Николай

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 216–217. Копія.

№ 5

20 серпня 1877 р.

Мне довелось сопровождать государя в госпиталь, расположенный за противоположною нам частью дер. Горный Студень по направлению к Плевне в версте от нашего бивака, видеть и разговаривать с ранеными под Шибкою¹⁴ – орловцами и брянцами. Что за молодцы и что за славный и разумный народ наши солдатики. Все только об одном и думают,

как бы поскорее выздороветь и вернуться в бой «против турки», к полку, к товарищам. Тужат о смерти генерала Дерожинского, отзываются с удивительным великодушием о враге, хвалят храбрость «братушек» – болгар и уверены в конечном успехе. Я спросил одного из раненых солдат Брянского полка, почему больше раненых и убитых в Брянском полку, стоявшем дальше от турок, нежели в Орловском, отбивавшем штурмы и стоявшем несравненно ближе к неприятелю. «А вот я объясню вашему превосходительству, – отвечал бойко бравый солдатик, оказавшийся унтер-офицером, хохлом-украинцем, отчасти только исправившим свой оригинальный выговор, но сохранившим неподдельный малороссийский юмор, – турка глуп, он стрелять не умеет, значит, не целится, а положит ружье на руку и палит, не разбирая, рассчитывая, что пуля виноватого сама найдет. Англичанин его снабдил славным ружьем, он и бьет из него больше и втрое скорее нашего. Ну и выходит, что ближнего-то минуют, а в заднего попадет сдуру. Выпустит рой пуль без разбора, куда угодит».

С тех пор, как я узнал, наконец, что добрейшая матушка была серьезно больна в Круподерницах, я еще более утверждаюсь в мысли, что ей необходим теплый климат зимою, а не Петербург и что ей надо предоставить выбор нашей зимней стоянки, именно у нас.

Государь спрашивал меня вчера, успокоилась ли ты насчет моего здоровья, так как по России распустили преувеличенные слухи о моей болезни. Я ответил, что ты всегда была так благоразумна и рассудительна, что, конечно, успокоилась совершенно. Заставляю себя сокращать письма мои к тебе, моя бесценная жинка. Бумаги мало, и путь неверен. Целую твои ручки и ручки добрейшей матушки. Целую детей и их благословляю. Три целых месяца минуло, что мы расстались. Мне показалось это время годом. Никогда не думал я, что нам придется так долго жить врозь. Не дай Бог повторения!

Твой любящий муж и неизменный друг Николай

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 221–222. Копія.

№ 6

2 вересня 1877 р.

31-го я был дежурным. Погода была сносная, хотя свежая. Мы просидели на передовом кургане с сжатым сердцем, следя за ходом горячего боя на дальних высотах, окаймляющих с юга Плевно¹⁵. Осман-паша, чувствуя, что Скобелев грозит ударить в его ахиллесову пяту, направил свои главные силы против нашего крайнего левого фланга. Скобелев дрался целый день, отбил пять атак, но шестая была ужасна – с фронта и обоих флангов заходили превосходные силы турок (для нас это было ясно видимо по данным линиям), и потеряв три наших орудия, захваченные в турецком редуте турками, Скобелев должен был отступить на несколько верст шагом, в большом порядке, потеряв 2/3 наличного состава своей пехоты (до 9 тыс. пехотных людей). Вообще в два дня из зотовского отряда выбыло из строя не менее 20 тыс. Тяжело раненных

и офицеров отправили в фурах и повозках. Никаких средств не хватает на такое громадное число раненых. Черкасский¹⁶ находится все время на позиции у перевязочных пунктов и распоряжается отправлением раненых. Солдаты верят, что Скобелев неуязвим и заколдован. Весь день прошел спокойно. Досадно было видеть, как главные деятели штаба главнокомандующего после прежней самоуверенности упали духом и говорили ни о чем другом, как о невозможности удержаться на позициях и необходимости отступить.

Сейчас (2 сентября) получил я твою телеграмму и милейшее письмо от 22 августа. Спасибо тебе, бесценный друг. Но я недоумеваю по поводу твоего запроса о направлении твоей корреспонденции. Видно не получила ты моих писем, где я подробно указывал на необходимость снестись с Зуровыми для высылки писем в Белосток, где они передаваться будут фельдъегерям. Не хотелось бы мне, чтобы мои письма затерялись (ибо я продолжаю дневник) и, в особенности, чтобы вы остались без вести от меня. Пользуясь услугами, отправляю тебе телеграмму.

Целую ручки у добрейшей матушки. Обнимаю детей и благословляю. Тысячекратно обнимаю тебя, моя ненаглядная жинка, и да сохрани вас всех Господь Бог. Твой любящий муженек и верный друг Николай. Буду ожидать результата твоих решений в Киеве¹⁷. Пора вам приискать зимовья.

«Претерпевый до конца той спасен будет!» Много приходится мне вытерпевать теперь (когда дела идут нехорошо по вине других) незаслуженных нареканий, изветов, лживых и коварных инсинуаций; но я не теряю надежды, что придет время правды и истины. И на нашей улице будет праздник. Сегодня я был в тягостном и мрачном настроении духа (ты знаешь, что мне это несвойственно), но внезапно проник в мою каморку солнечный луч в виде трех твоих писем, поданных фельдъегерем чрез решетку моего окошечка. Я просиял, и хандра пропала. Письма эти, подруга моя дорогая и милейшая Катя, от 23-го и 26-го за №№ 39, 40 и 41. Слава Богу, переписка наша возобновилась! Большое спасибо и тебе, и добрейшей матушке, и милым деткам за их строки. Хотел бы отвечать вам тремя коробами, но и так совестно, что письмо будет длинно. Согласен с тобою, что Мику¹⁸ надо учить отдельно. Не признает ли Иван Иванович полезным водить на некоторые предметы Леонида в школу или в приготовительный класс военной или гражданской гимназии, если соревнование ему нужно? Не понимаю, как телеграмма моя могла тебе подать надежду, осуществление которой мне кажется очень отдаленным.

Иной раз сентябрь и часть октября очень хороши в Киевской губернии. Понимаю, что тебе тяжело расстаться с Круподерницами. А мне еще тяжелее, что я там не был с вами и не буду до следующего разве года. Я буду писать с фельдъегерями, не иначе. Помни, что тяжелый фельдъегерь (выезжающий по средам из Петербурга) едет всегда на Казатин, к сожалению, обратного нет. Меня едва не послали к Осману в Плевно уговаривать сдаться. Не состоялось это потому лишь, что турки стали стрелять по пробному парламенту нашему.

Хотелось бы иметь возможность не только молчать, но удалиться куда-нибудь. Продолжайте, добрейшая матушка. Спасибо деткам. Письма Павлика и, в особенности, Ати¹⁹ премилые. Мика отдала весьма толково отчет, и мало ошибок. У Леонида их бесчисленное число, но письмо написано лучше обыкновенного. Обнимаю вас тысячекратно.

Твой обожатель Николай.

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 235–236. Копія.

№ 7

30 листопада 1877 р., м. Плевна, Болгарія

Вчера в Плевне получил я милейшее твое письмо, бесценный друг мой, несравненная жинка моя, от 20-го. Спасибо за деловые подробности. Моя телеграмма, отправленная в четверг, обрадовала вас известием, что плевненский эпизод войны закончен, и дала понять, что государь возвращается в Россию и, следовательно, переписка наша скоро закончится. Надеюсь увидеть скоро твои ясные очи и вас всех обнять. Хотел бы провести с вами праздники, то-то будет елка! Замечание твое касательно турецких раненых верно. К вам отправляются теперь 3 или 4 тыс. раненых²⁰. Теперь дам тебе вкратце отчет о вчерашнем дне, предоставляя себе дополнить вскоре словесно. Государь хотел отслужить молебен благодарственный в самой Плевне в большой красивой и главной церкви болгарской. Но оказалось, что грязь по улицам непроходимая и войск для церковного парада свести трудно к этому месту. Главнокомандующий приготовил аналой на самой главной позиции турецкой между Гривицею и Плевною на восточной оконечности последней, на высоте, с которой расстилался превосходный вид на самую Плевну и на все окрестности. У подошвы этой высоты видно еще место близ телеграфа, где разбита была зеленая палатка, в которой и прожил Осман все время. Я взял с собою Базили (у него не было экипажа) и приехал на позицию заблаговременно вслед за главнокомандующим и его свитою. Когда государь с принцем Карлом Румынским приблизился к этому месту, великий князь со всем многочисленным штабом и офицерами, съехавшимися с разных позиций, пошел быстро к нему навстречу, махая шапками и крича «ура!». Государь вышел из коляски и также снял фуражку и кричал «ура!». Духовенство стояло в облачении. Оба конвоя – государя и главнокомандующего – и несколько батальонов 5-й дивизии Вельяминова, а равно батальон Калужского полка (пехота не ела со вчерашнего утра, то есть с рассвета 28-го, когда пошла занимать турецкие позиции и преследовать Османа) стали вокруг. Государь объехал ряды. Солдатики – обтасканы, похудели и, видимо, заморились накануне, но смотрели весело, бодро и гордо. От души кричали «ура!» и благодарили государя, выражавшего каждому батальону признательность свою за молодецкую службу вместе с поздравлением с полною победою. Начался молебен. Все лица были исполнены благоговения. Солнце пронизало тучки и как будто пригрело нас и землю, радуясь торжеству креста и прекращению пролития крови на этом месте. По окончании молебна сели мы все на коней и отправились в Плев-

ну. Везде кладбища и свежие могилы павших турок. Часть города около Раденицы пострадала от бомбардировки, но в остальных улицах едва заметны следы снарядов. Зато грязь, вонь и состояние мостовой поистине ужасны. С трудом пробрались мы до отведенного для главнокомандующего дома болгарского. С бугра вид на Плевну прелестен. Беспорядок в городе еще полный, несмотря на назначение коменданта и полицеймейстера. Завтрак, с нами привезенный, был приготовлен в доме, где мы все слезли с лошадей. Тут произошла презабавная сцена: кто-то из старшин болгарских узнал от придворных служителей, что я – Игнатъев. Тотчас же ко мне бросились два священника со всеми наличными болгарскими и стали целовать у меня руки. Один из священников стал было обнимать меня, но так как заметно было, что он давно не мылся, то я предпочел отдать ему мою руку, которую он долго держал, покрывая поцелуями и приговаривая: «Слава Богу, увидел я нашего освободителя и от греков, и от турок». Насилу отделался я от этой демонстрации, скрывшись в толпу генеральскую. Но болгары не унимались и потом на улицах показывали на меня пальцем, низко кланяясь²¹. После завтрака Османа привели к государю. Он ранен в левую ногу ниже колена в то время, когда лошадь его была под ним убита. Его умное и интересное, энергичное и исхудалое лицо всем понравилось. Роста небольшого, вошел он скромно, опираясь обеими руками на плечо своего адъютанта и ординарца. С государем держался он почтительно. Сказал, что у него было в строю в последнем деле от 27 до 28 тыс., что он попытался прорваться, хотя знал, что безнадежно, но для удовлетворения военной чести до конца. Государь возвратил ему саблю. Когда Осман проходил через двор, наполненный нашими и румынскими офицерами, то все ему кланялись, топаясь и бросаясь, чтобы близко рассмотреть. Вдруг кто-то крикнул: «Осман, браво!», и наши стали повторять и даже аплодировать. Бестактная манифестация эта сначала озадачила Османа, но потом он стал приятно улыбаться личностям, аплодировавшим ему под нос!

Я доложил государю, что в двух шагах от дома была болгарская церковь, и его величество туда зашел к крайней радости болгар, громко его приветствовавших на церковном дворе. При обратном шествии нашем мы проехали версты полторы по Софийскому шоссе, по обеим сторонам которого стояли войска наши, турецкие пленные и раненые в живописных группах и громадный обоз (на волах) с мусульманским населением, вышедшим из Плевны вместе с войском. Больных и раненых турецких множество. Крики «ура!» раздавались издали с позиций, когда государь поехал назад в Порадим. Императорская Главная квартира распускается в субботу. Заехав к наследнику, государь будет в Бухаресте 6 декабря и вернется в Петербург к 12-му, проехав чрез Казатин на Брест и Гродно. Не увидишься ли ты с ним в Казатине? Я еду отсюда в субботу, останусь несколько дней в Бухаресте и надеюсь к Рождеству быть у вас. Целую твои ручки и добрейшей матушки. Обнимаю деток. Господь да соединит нас.

Твой друг и любящий муженек Николай

ДАРФ, ф. 730, оп. 6, спр. 52, арк. 255–257. Копія.

¹ Фактично ж назва села – Круподеринці Погребищенського району Вінницької області.

² Його особистий охоронець, який весь час діяльності М. П. Ігнат'єва був поруч з ним.

³ Старша донька.

⁴ Правнук наказного гетьмана Лівобережної України Павла Полуботка.

⁵ Так Микола Павлович звертався до теці, яка все життя після його одруження з Катериною Леонідівною була з ними.

⁶ Старший син Ігнат'євих.

⁷ Слово «жінка» у листах М. П. Ігнат'єва з'явилося завдяки проживанню в українському селі Круподеринці.

⁸ Ця фраза свідчить про сміливість, чесність та порядність Миколи Ігнат'єва, які він ніколи не втрачав.

⁹ Мова йде про подвиг нашого земляка Степана Осиповича Макарова.

¹⁰ Всесвітньо відомий лікар С. П. Боткін.

¹¹ Так вони звали сина Павла.

¹² Так воно й сталося після Берлінського конгресу.

¹³ Це характеризує Миколу Павловича як людину, що з повагою ставилася до селян-українців.

¹⁴ Саме так, чи помилко, чи спеціально він називав Шипку (Шипка в перекладі з болгарської – шипшина).

¹⁵ Сучасний Пловдив.

¹⁶ Головний лікар російської армії.

¹⁷ У Києві Ігнат'єви арендували будинок на Липках, який зберігся донині.

¹⁸ Молодша дочка Марія.

¹⁹ Так вони звали сина Олександра.

²⁰ Вони були відправлені до Київського шпиталю, частина поранених воїнів умерла та була похована на Госпітальному кладовищі на Верхній Теличці, який, як і багато інших, у радянський час був зруйнований.

²¹ Це був прояв любові болгар до М. П. Ігнат'єва.

Олександр Безручко

ПОЧАТОК ПЕДАГОГІЧНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

О. П. ДОВЖЕНКА У КДІКУ

(за документами ЦДАВО та ЦДАМЛМ України)

Про педагогічну діяльність видатного українського кінорежисера і письменника Олександра Петровича Довженка у Київському державному інституті кінематографії (КДІК), як, до речі, і про сам КДІК, з різних причин – серед яких знищення інституту під маркою реорганізації, численні арешти викладачів і студентів тощо – понад сімдесят років намагалися не згадувати. Додаткові архівні пошуки відкривають можливість реконструювати ці маловідомі сторінки нашої історії.

У ЦДАМЛМ України вдалося виявити неопубліковану раніше розповідь О. П. Довженка про викладання у Київському кіноінституті. Після детального аналізу тексту нами було умовно названо її «Фрагмент невідомої лекції О. П. Довженка про майстер-клас у Київському державному інституті кінематографії (КДІК) у проф. І. А. Бохонова»¹. Цей документ зберігається у фонді № 690 («Довженко Олександр Петрович, український кінорежисер, письменник, художник») – справа № 75 («Довженко-О. П. «Виступи про розвиток та проблеми радянської кінематографії на

1 з'їзді ТДРФК, 2 з'їзді письменників СРСР, у кіностудії «Мосфільм» та інших установах»).

На машинописному тексті не вказано дату і місце виступу. Те, що написано російською мовою, і фраза «...когда-то давно, когда я жил в Киеве...» дають підстави припустити, що О. Довженко виступав у Росії у післявоєнний період під час свого другого вимушеного залишення України. Тематика розповіді (методологія викладання мистецьких кінодисциплін) дає змогу припустити, що автор спілкувався зі студентами або викладачами Всесоюзного державного інституту кінематографії (ВДІК), адже селянам на знімальному майданчику або бійцям на фронті специфіка викладання у КДІКу на початку 1930-х рр. була б, принаймні, незрозумілою і непотрібною.

Оскільки кінематографічний інститут у сорокових роках був лише в Москві, то можна стверджувати, що О. Довженко завуальовано (адже розповідь стосувалася вже знищеного Київського кіноінституту) розповідав про власний педагогічний досвід під час лекції у ВДІКу. У 1948–1950 рр. він викладав у Московському кіноінституті сценарну майстерність². Отже, виявлену розповідь можна вважати фрагментом невідомої лекції митця сорокових років.

Коли ж відбувалися події, описані О. Довженком у цій лекції? Допомагають нам розібратися у цьому документи ЦДАВО України, передусім фонду № 332 («Центральна рада Товариства друзів радянського фото і кіно (ЦР ТДРФК)») та фонду № 1238 («Державний український трест кінопромисловості «Українфільм» Державного всесоюзного кінофотооб'єднання «Союзкіно»»)³.

КДІК організовано влітку 1930 р., навчальний процес у ньому розпочався у вересні. Зважаючи на поспіх, з яким організовували інститут, викладачів із профільних дисциплін не вистачало. В одному з документів прямо сказано: «В виду отсутствия соответствующих кандидатур по некоторым дисциплинам, конкурсная комиссия вынесла пожелание о приглашении для преподавания в институте еще одиннадцать человек с высокой квалификацией в области научной и преподавательской деятельности»⁴. Одним із цих запрошених фахівців був О. Довженко. Із тексту лекції видно, що прихід Олександра Петровича у кіноінститут відбувся на початку 1930–1931 навчального року. Проте це не могло відбутися в вересні-жовтні 1930 р. Підтвердженням цьому є такі архівні документи:

1. Заява О. Довженка до Уповноваженого ВРНГ СРСР у Німеччині з проханням продовжити йому термін відрядження, 1930 р., тому що «работа не уложилась в предполагаемый срок»⁵ до 24 липня 1930 р.

2. Лист уповноваженого ВРНГ СРСР у Німеччині до ВРНГ УРСР з проханням продовжити термін відрядження О. Довженку від 16 вересня 1930 р., в якому висловлюється прохання продовжити термін відрядження Олександр Петровичу⁶.

3. Телеграми з приводу переказу валюти для добових О. Довженку⁷.

4. Телеграма І. О. Воробйова в Берлін з проханням повідомити дату виїзду О. Довженка (від 30 жовтня 1930 р.)⁸.

Ще одним доказом сказаного вище є доведені українськими кінознавцями факти: О. Довженко в першій половині вересня 1930 р. перебував у Лондоні⁹, а в другій половині вересня-жовтні – в Берліні, наприкінці жовтня повернувся після чотиримісячного закордонного відрядження в Москву¹⁰.

Із цього можна зробити висновок, що описана О. Довженком зустріч зі студентами КДІКу відбулася не раніше листопада 1930 р. Підтвердженням цьому є документи ЦДАВО України, в яких зафіксовано, що з перших місяців функціонування інституту Олександр Петрович активно брав участь у розробленні навчальних програм для студентів художнього відділу. 16 листопада 1930 р. відбулося засідання методичної комісії. З режисерської справи Олександрові Довженкові та Миколі Шпіковському доручили розробити протягом декади (десяти днів) програми з режисури для всіх відділень художнього факультету: режисерського, операторського і сценарного¹¹. На цьому ж засіданні було підтримано пропозицію О. Довженка та М. Шпіковського про організацію методичних лекцій з мистецтва, зокрема Сергія Ейзенштейна та Дзиги Вертова. Звертаємо увагу на присутніх на зібранні – «професура т.т. Драгоманов, Довженко, Бохонов...»¹².

З архівних документів можна довідатися про цікаві деталі. В «Інформбюлетені «Українфільму» 20-го листопада 1930 р.» зазначалося: «Після чотирьохмісячного перебування за кордоном повернувся до Києва режисер О. П. Довженко. О. П. Довженко незабаром має виступити з кількома доповідями про перспективи кінематографії»¹³. Олександр Петрович уже 16 листопада 1930 р., тобто за 4 дні до офіційного повідомлення «Українфільму» і за 11 днів до офіційного прохання секретаря управління «Українфільму» Ніколаєва до Київського військкомату «взяти на військовий облік режисера т. Довженка О. П., який повернувся з службового відрядження за кордон»¹⁴, включився в педагогічну роботу Київського кіноінституту.

Майже анекдотичною причиною, певна річ, не головною, такого стану речей стало те, що О. Довженко спочатку жив в інституті. Директор КДІКу М. Харитонов 24 жовтня 1930 р. просив секретаря правління «Українфільму» дозволу забрати речі кіномитця для того, аби звільнити приміщення по бул. Шевченка, 12¹⁶, в якому під час фільмування «Землі» жив режисер. Це було пов'язано не з неприйняттям творчості О. Довженка, а з тим, що, як вказано в документі «до настоящего времени не освобожден еще также ряд отведенных институту помещений, занятых центральным складом, а также складом Киевского областного отделения треста «Украинфильм», плакатным складом и складом «Бахраха». Это обстоятельство особенно термозит размещение помещения института»¹⁷. Саме тому 2 листопада 1930 р. правління «Українфільму» звернулося до адміністрації готелю «Палас» з проханням надати кімнату для режисера О. Довженка, який повернувся з закордонного відрядження¹⁸.

У тексті лекції названо професора Воханова, проте в документах кіноінституту викладача з таким прізвищем не виявилось. Курс «Компо-

зиція кадру» студентам-операторам викладав Бохонов¹⁸. Назвати неправильно прізвище професора О. Довженко міг із якихось міркувань або цю помилку зробила машиністка, яка не розібрала довженкового почерку. Отже, І. А. Бохонов, який до 16 листопада 1930 р. вже два місяці викладав курс «Композиція кадру», запросив Олександра Петровича на власну лекцію зі студентами-операторами. Причин такого запрошення було багато:

1. О. Довженко, який отримав чудову малярську освіту в Німеччині, а в кінематограф прийшов вже в зрілому віці, добре розбирався в композиції кінокадру: «Фотография в фильме превосходна, точно также, как использование экрана, показывающее богатство фантазии»¹⁹;

2. Викладаючи в Житомирському другому вищому початковому училищі (ЖДВПУ), О. Довженко на уроках, які «перетворювались на екскурсії в світ прекрасного»²⁰, привчав не лише малювати з натури, а «знаходити красиві лінії в кожній людині»²¹.

3. Керівництво КДІКу тривалий час не могло знайти викладача «Режисерської роботи»²².

4. О. Довженком «в Берлине, Гамбурге, Праге, Париже и Лондоне... сделано пять докладов о совкинематографии»²³. На одній із таких доповідей-лекцій у радянському посольстві О. Довженко розповідав: 1) «Главной мыслью в ней было то, что он предвидит день, когда с помощью «телевизиона» и благодаря его развитию, кинематограф станет безэкранным»²⁴; 2) «Много говорилось о «русской резке», но «Земля» делает ясным, что действительно существенное в этом методе состоит в том, что жест обрезается прежде, чем он закончен, так что движение остается непрерывным»²⁵; 3) «Ошибкой является уделять столько места диалогам, когда звуки природы, столь же выразительные, остаются неиспользованными»²⁶.

Замість розповіді про закордонну поїздку і методи впровадження звуку в кінематограф, О. Довженко піддав нищівній критиці методи викладання голови методологічної циклової комісії художнього факультету із «методів відображення (малюнок, нарисна геометрія, перспектива, технічне креслення, фотографія, композиція кадру)» І. А. Бохонова²⁷: «Почему вы не видите, как вокруг вас все безобразно, как вы воспитываете людей в такой аморфной обстановке? Значит, вы самые слепы»²⁸. Осоромлений перед студентами професор навряд чи мав бажання після цього працювати із колегою, який піддав сумніву його професійні здібності. Потрібно відзначити, що це був сміливий вчинок Олександра Петровича, адже розкритикований професор інституту кінематографії Іван Бохонов крім того був ще головою методологічної комісії з «Режисерської справи»²⁹. Через такі «уроки» у О. Довженка серед педагогів КДІКу були не лише друзі, а й вороги, які перешкоджали педагогічній діяльності митця.

У перші місяці діяльності у КДІКу, відзначено в документах, «особливі труднощі встають на художньому факультеті в процесі конкретизації циклів режисерських та сценарних дисциплін. Тут доводиться урахувати не тільки потребу подати студентам засади двох речей кіно – ігрового та неігрового, а й планувати на можливі ухили зі спеціалізацією студентст-

ва в режисерській роботі: художнього, наукового, політосвітнього, шкільного та інших галузей кіно»³⁰, тому «23 сентября... на Киевской кинофабрике вторично будут обсуждаться вопросы об учебных планах художественного факультета, причем для более детальной и всесторонней проработки этого вопроса выделены подготовительные комиссии с участием соответствующих специалистов по профилям»³¹. 16 листопада 1930 р. засідання комісії було щонайменше вдесьте, і, очевидно, не востаннє. Саме тому у 1930–1931 навчальному році І. Бохонов для розробки навчальних планів був вимушений шукати талановитого українського кінорежисера, бажано із досвідом педагогічної діяльності.

Про режисерський талант О. Довженка можуть свідчити захоплені відгуки зарубіжних фахівців: *Р. Геррінга* («Земля»... представляет из себя образец совершенного кинематографа мощного, вибрирующего, насыщенного жизнью от первого снимка трактора до заключительной сцены, в которой сын, поднимая пыль своим танцем вдоль дороги, падает в эту пыль убитым»³²), *Кароліне А. Лезюн* («Земля» – самое волнующее из того, что до сих пор приходило из Советской России. После нее Довженко одним ударом становился в число четырех величайших кинорежиссеров мира»³³) та ін.

О. Довженко отримав педагогічну освіту у Глухівському учительському інституті (ГУІ). Він мав досвід викладання у Житомирському другому вищому початковому училищі (ЖДВПУ)³⁴ і Одеському державному технікумі кінематографії³⁵.

Навчальні плани технічного факультету КДІКу на той час були, відзначено в документі, «разработаны в окончательном виде. Вопрос о разработке учебных планов художественного факультета несколько осложняется в виду новизны специальностей отделов по характеру своих профилей. Предоставленные на обсуждение планы... необходимо проработать для более тесной увязки их с непрерывной производственной практикой в соответствии с методологическими требованиями»³⁶. У зв'язку із цим на початку грудня 1930 р. О. Довженко працював не тільки в методологічній комісії з «Режисерської справи»³⁷ (голова комісії – І. Бохонов, Дзига Вертов, Д. Мар'ян, М. Шпіковський та А. Вінницький), але й в методологічній комісії з «Соціології та історії мистецтв, історії матеріальної культури, історії кіномистецтва» (голова комісії – І. Врона, С. Гіляров, Ф. Савченко)³⁸.

В якій якості планувалося задіяти О. Довженка у педагогічному процесі КДІКу ми можемо зрозуміти з наступного документа: «Навчальна частина запросила для участі в роботі методичних комісій режисерів, сценаристів та редакторів кінофабрики – людей, що хоча і не зв'язані безпосереднім викладанням в інституті, а безперечних майбутніх керівників виробничого навчання студентів на кінофабриці... Довженко»³⁹. Спочатку при Київській кінофабриці, а потім при КДІКу організувалися однорічні курси сценаристів, в яких «можна використати як педагогічні сили... Довженко»⁴⁰. На тогочасних навчальних планах не ставилися прізвища тих, хто працював над їхнім створенням. Однак, викладене вище

дає підстави стверджувати, що, принаймні, у розробці «Навчального плану режисерського факультету на 1930–1931 рік»⁴¹, «Навчального плану сценарного факультету на 1930–1931 рік»⁴², «Навчального плану всього курсу...»⁴³ брав участь Олександр Петрович.

«Протягом усіх років нашого перебування в інституті, – вважав Т. Левчук, – довженківський дух витав над нами весь час. Велика група нашого курсу, як правило, стажувалася у знімальних групах його фільмів “Іван” та “Щорс”»⁴⁴. О. Довженко завжди був готовий допомагати молоді, що й задекларував на Першому всеукраїнському з’їзді ТДРФК: «Коли юнак потрапляє до старого режисера, треба примусити останнього, щоб він передавав свої знання молодому, бо тільки за таких умов можна сподіватися, що молодий режисер, працюючи під керівництвом старого, вийде на самостійний шлях не тільки як майстер, а й як майбутній керівник молодших товаришів»⁴⁵.

На відміну від багатьох офіційних кінопедагогів О. Довженко на початку тридцятих років виступав проти того, аби, як він вважав, «розтягувати» курс навчання режисерів кіно на три-чотири роки: «Навчити кіноремеслу можна за рік – цього достатньо. Важливо відчутти необхідність фільму. Як тільки це прийде – потрібно відразу занурюватись в нього з головою»⁴⁶. Це був його особистий шлях у кіно, і у вихованні своїх учнів митець приділяв велику увагу зануренню в кінематографічний процес або стажуванню. Режисер бачив головний шлях навчання студентів кіноінституту в практичній роботі над фільмом. Проте не менш важливим аспектом у педагогічному процесі для нього був момент виникнення задуму. Зважаючи на те, що для митця важливим був самоаналіз, тому ним широко використовувалися прогулянки, бесіди, дискусії, на яких в неформальній обстановці обговорювалися всі складові кінематографічного процесу.

У КДІКу активно обговорювалися тема спеціалізації (або як тоді називали «ухилів») режисерів кіно; впроваджувалися активні методи навчання, де «лекція, як спосіб навчання, залишається в дуже невеликій, мінімальній мірі. Місце лекцій заступають крім суто виробничого навчання на підприємстві, семінари, лабораторні проробки, бригади тощо»⁴⁷; намагалися залучати до викладання в кіноінституті найкращих фахівців, що працювали в українській кінематографії⁴⁸. О. Довженко, як людина активної творчої вдачі, до того ж член методологічної комісії художнього факультету, брав активну участь в обговоренні, розробці і впровадженні в життя інституту багатьох нових педагогічних методів, серед яких проблема спеціалізації в кінорежисурі⁴⁹. Підтвердженням цього є його виступ на Першому всеукраїнському з’їзді Товариства друзів радянського фото- і кінематографу (ТДРФК) у квітні 1931 року, в якому ґрунтовно проаналізував розпочатий процес диференціації кінематографу, прорахунки молодих режисерів, першими фільмами яких стають «культурфільми»: «Постановку культурфільму доручається часто-густо молодому режисерові-початківцю, який, дивлячись на цю роботу, як на щось другорядне, витрачаючи даремно тисячі метрів плівки, вважає, що він має робити різні ризиковані експерименти доти, доки йому доручать постановку худож-

ньо-ігрового фільму»⁵⁰. Після розкриття проблеми («внаслідок такого необережного відношення до роботи над культурфільмом, останній потрапляє на широкий екран і не користується успіхом»⁵¹) О. Довженко завжди показував шляхи її розв'язання: «Культурфільм мусить мати мінімум метражу при максимумі зйомочних точок. Він повинен з максимальною ясністю показувати факти, їх цілеспрямованість»⁵².

Головним для О. Довженка було не в якій царині режисури буде працювати майбутній митець, а чи взагалі молода людина – особистість, чи має вона талант. Можливо завдяки цій zasadі педагогічного методу серед його учнів виявилось багато митців, які яскраво проявили себе не лише в кінематографі, а й у поезії, акторстві тощо. За твердим переконанням Олександра Петровича, окрім таланту, без якого в мистецтві нічого не можна створити, молоді митці повинні наполегливо й постійно навчатися: «Режисурі слід вчитися все життя. І я ось продовжую це навчання. В інституті можна і слід опановувати секрети нашої професії. Але найголовнішою нашою школою мусить стати саме життя»⁵³.

О. Довженко, який в кінематограф прийшов із живопису вже у зрілому віці («Від малюнків і карикатур я й прийшов у кіно»⁵⁴), не тільки не розлучався із мольбертом, а й будував свої бесіди-лекції із молодими режисерами, а згодом і навчальний процес (у Режисерській лабораторії при Київській кінофабриці (РЛККФ), Режисерській академії (РА) при ВДК, у так званому «індивідуальному навчанні»⁵⁵), на ґрунтовному ознайомленні своїх учнів із кращими здобутками майстрів пензля, законами композиції тощо. Тісний зв'язок живопису і кінематографа в становленні молодих митців – одна із його zasad педагогічного методу: «Готуючись стати кінематографістами, ви не вправі вивчати тільки кінематографію. Вивчивши власне усе, що відноситься власне до кінематографії, ви все-таки не станете кінорежисерами. Треба знати і розуміти також те, що лежить за межами кінематографа... Тому ви повинні розуміти живопис»⁵⁶.

Можливо тому професор І. Бохонов, який викладав у КДК у курс «Композиція кадру»⁵⁷ запросив колишнього художника О. Довженка для обміну досвідом. Відсутність гармонії між змістом лекції і середовищем, де вона викладається, на Олександра Петровича «произвело отвратительное впечатление» і він «выругал на месте и студентов, и профессора»⁵⁸.

Багато зі студентів, серед яких була більшість дітей робітників і селян⁵⁹, не мали ґрунтовних знань з історії світового образотворчого мистецтва, обсяг їхніх знань обмежувався в найкращому випадку програмою середніх навчальних закладів і поодинокими походами до невеличких музеїв. Потрібно зауважити, що на необхідності вирішення цієї проблеми наголошував О. Довженко і в своїй першій лекції у КДК: «З усією несамовитістю накидайтесь на опанування знаннями у найширшому розумінні цього слова. Ні хвилини, витраченої даремно. Київ – це скарбниця знань, починаючи від древньої його історії і кінчаючи не менш значною його сучасністю. У нашому Києві для прибулих із сіл і заводів є десятки першокласних бібліотек, музеїв усіх профілів, картинних галерей»⁶⁰. Слова цієї пам'ятної лекції тотожні методичних розробках КДК з «Іс-

торії мистецтв» та «Історії матеріальної культури», в яких зазначалося, що «місцем виробничого навчання буде... відвідування й розробка матеріалів київських музеїв»⁶¹.

Проте Олександр Петрович застерігав від іншої крайності, коли «студента напхають великою кількістю дуже чітких і досконалих формулювань, які відкладаються в його свідомості, як точні істини, але з яких нічого не виходить, якщо вони не є в нього кінцевим результатом якогось великого творчого монтажу... Якщо ж вони народжують хоча б пару ваших власних висновків, у цьому я бачу свою маленьку заслугу»⁶².

Підсумовуючи вищенаведене, можна зазначити, що вільна форма довшенківських лекцій зі студентами художнього факультету КДІКу ніскільки не заперечувала того факту, що митець мав свою чітку концепцію навчання студентів режисерській професії, що й засвідчує участь митця в розробці навчальних програм у методологічній комісії інституту.

Не викликає сумнівів, що внесок О. Довженка в педагогічний процес художнього факультету КДІКу був дуже великий, «однак, – за словами Тимофія Левчука, – підкреслюю, офіційного керування навчальним процесом Олександр Петрович далі на себе не взяв»⁶³. Як показав виявлений фрагмент лекції, він говорив студентам і професорам правду. Це стало однією з причин (але не головною), чому митець у першій половині тридцятих років не став офіційним керівником курсу кінорежисерів у КДІКу.

До добірки документів із фондів ЦДАВО та ЦДАМЛМ України, що публікується нижче, включено такі групи: I. Лекція О. П. Довженка (док. № 1), II. Службові документи Державного українського тресту кінопромисловості «Українфільм» Державного всесоюзного кінофотооб'єднання «Союзкіно» і Товариства друзів радянського фото і кіно (ТДРФК) (док. № 2, 3, 11, 20); III. Закордонне відрядження О. П. Довженка (док. № 4, 7, 8, 9, 10); IV. Аналіз творчості О. П. Довженка, його професійних та ораторських здібностей (док. № 5, 6); V. Службові документи Київського державного інституту кінематографії (док. № 12, 15, 16, 17, 18, 19); VI. Навчальні плани (програми) Київського державного інституту кінематографії (КДІКу), в розробці яких брав участь О. П. Довженко (док. № 13, 14). Документи публікуються зі збереженням стилістики та орфографії оригіналу.

¹ ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 68. Фрагмент невідомої лекції О. П. Довженка про майстер-клас у Київському державному інституті кінематографії (КДІК) у проф. І. А. Бохонова.

² Довженко А. П. Лекції на сценарном факультеті. – М.: ВГИК. Науч.-исслед. кабинет, 1963. – С. 2.

³ Див., зокрема справи: спр. 174 – Постанова Рада Праці та Оборони СРСР, протоколи засідань Правління «Союзкіно», листування з Укртеакіновиробництвом та іншими організаціями про залучення комсомольців до роботи в кіно; основні положення статуту загальносоюзного об'єднання кінопромисловості, стан кінофабрик. Документи про поїздку режисера О. П. Довженка за кордон; спр. 186 – Листування з «Союзкіно», Всесоюзним товариством культурного зв'язку з закордоном, Інститутом кінематографії про створен-

ня виставки культурного будівництва на Україні, обмін культурними цінностями з закордоном, обмін періодичними виданнями тощо. Відгуки німецької преси про кінофільм О. Довженка «Земля»; спр. 193 – Листування з ВРНГ СРСР, обласними, крайовими відділами ВУФКУ, кінофабриками про організацію виробничих нарад, підготовку кадрів, створення при кіноінституті в м. Києві робітничого факультету «Українфільму» з денною і вечірньою формою навчання; спр. 196 – Листування з кінотехнікумами, інститутом кінематографії, кінофабриками про стан та перспективи підготовки кадрів для української кінематографії, відкриття всеукраїнських курсів сценаристів, забезпечення кінофабрик матеріалами, статистичні відомості про склад кіномеханіків; спр. 199 – Листування з Наркомосом УРСР, «Союзкіно», Київською кінофабрикою, кіноінститутом, кінотехнікумом м. Одеси, Всеукраїнським комітетом робітничого мистецтва про прокат фільмів.

⁴ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 297 зв.

⁵ Там само, спр. 174, арк. 432.

⁶ Там само, арк. 431.

⁷ Там само, арк. 265, 569.

⁸ Там само, арк. 562.

⁹ *Олександр Довженко*. Літопис життя. Фільми. Малюнки. Задуми. – К., 1994. – С. 22–23.

¹⁰ *Куценко М. В.* Сторінки життя і творчості О. П. Довженка. – К.: Дніпро, 1975. – С. 82.

¹¹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 703.

¹² Там само.

¹³ Там само, спр. 186, арк. 98. Інформбюлетень «Українфільму» 20-го листопада 1930 року. Повернення режисера О. Довженка.

¹⁴ Там само, спр. 174, арк. 14.

¹⁵ Там само, арк. 367.

¹⁶ Там само, арк. 299.

¹⁷ Там само, арк. 160.

¹⁸ Там само, спр. 193, арк. 20 а. Виробниче навчання на художньому факультеті. 1-й курс.

¹⁹ Там само, спр. 174, арк. 298. *Геррінг Р.* Из «Манчестер Гардиен» от 11.IX.1930. Русский фильм в советском посольстве. «Земля» Довженки.

²⁰ *Рубінштейн Л.* Олександр Довженко – вчитель // Новини кіноекрана. – 1964. – № 1. – С. 7.

²¹ *Пригоровський Віталій.* Олександр Довженко – педагог // Жовтень. – 1974. – № 9. – С. 126.

²² ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 20 а.

²³ Там само, спр. 174, арк. 432.

²⁴ Там само, арк. 297. *Геррінг Р.* Из «Манчестер Гардиен»...

²⁵ Там само, арк. 298.

²⁶ Там само, арк. 297.

²⁷ Там само, спр. 196, арк. 693.

²⁸ ЦДАМЛІМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 68. Фрагмент невідомої лекції О. П. Довженка про майстер-клас у Київському державному інституті кінематографії (КДІК) у проф. І. А. Бохонова.

²⁹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 693.

³⁰ Там само, арк. 695.

³¹ Там само, спр. 193, арк. 298.

³² Там само, спр. 174, арк. 298. *Геррінг Р.* Из «Манчестер Гардиен»...

³³ Там само, арк. 299.

³⁴ *Рубінштейн Л.* Олександр Довженко – вчитель... – С. 7.

³⁵ *Журов Г.* Як вони починали // Новини кіноекрана. – 1989. – № 6. – С. 4.

³⁶ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 298.

³⁷ Там само, спр. 196, арк. 693.

- ³⁸ Там само, арк. 693.
- ³⁹ Там само, арк. 696.
- ⁴⁰ Там само, арк. 299.
- ⁴¹ Там само, спр. 193, арк. 106.
- ⁴² Там само, арк. 107.
- ⁴³ Там само, арк. 204 а.
- ⁴⁴ *Левчук Т. В.* Тому що люблю: Спогади кінорежисера. – К.: Мистецтво, 1987. – С. 61–62.
- ⁴⁵ *Довженко О.* З дебатів по доповіді т. Воробйова на першому всеукраїнському з'їзді ТДРФК // Кіногазета. – 1931. – № 10.
- ⁴⁶ *Лейда Д.* Комуніст. Поет. Філософ // Искусство кино. – 1984. – № 10. – С. 71.
- ⁴⁷ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 697.
- ⁴⁸ Там само, спр. 193, арк. 286.
- ⁴⁹ Там само, арк. 287 зв.
- ⁵⁰ *Довженко О.* З дебатів по доповіді т. Воробйова...
- ⁵¹ *Він же.* Мовою доступно мільйонам // За більшовицький фільм. – 1937. – 27 лют.
- ⁵² *Він же.* З дебатів по доповіді т. Воробйова...
- ⁵³ *Левчук Т. В.* Тому що люблю: Спогади кінорежисера... – С. 55.
- ⁵⁴ *Григор'єв Г.* Що було, те бачив: Спогади. – К.: Рад. письменник, 1966. – С. 223.
- ⁵⁵ *Денисенко В.* Щедрість // Новини кіноекрана. – 1970. – № 10. – С. 6.
- ⁵⁶ *Довженко А. П.* Беседа с молодыми режиссерами-слушателями режиссерской академии ВГИК // Из истории кино: Материалы и документы. – М.: АН СССР, 1959. – Вып. 2. – С. 26.
- ⁵⁷ Виробниче навчання на художньому факультеті. 1-й курс // ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 20а.
- ⁵⁸ Фрагмент невідомої лекції О. П. Довженка про майстер-клас у Київському державному інституті кінематографії (КДІК) у проф. І. А. Бохонова // ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 68.
- ⁵⁹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 299.
- ⁶⁰ *Левчук Т. В.* Тому що люблю: Спогади кінорежисера... – С. 56.
- ⁶¹ ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 20 а.
- ⁶² ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 101, арк. 21.
- ⁶³ *Левчук Т. В.* Тому що люблю: Спогади кінорежисера... – С. 61–62.

№ 1

ФРАГМЕНТ НЕВІДОМОЇ ЛЕКЦІЇ О. П. ДОВЖЕНКА ПРО МАЙСТЕР-КЛАС У КИЇВСЬКОМУ ДЕРЖАВНОМУ ІНСТИТУТІ КІНЕМАТОГРАФІЇ (КДІК) У ПРОФЕСОРА І. А. БОХОНОВА¹

Б/д, м. Москва

Тов[ариш] Довженко.

Когда-то давно, когда я жил в Киеве, меня пригласили в Институт кинематографии для беседы. Там был профессор Воханов*, который показывал студентам открытки, когда обучал их композиции кадров. На меня это произвело отвратительное впечатление, и я выругал на месте и студентов, и профессора. Затем я увидел в комнате рояль, на котором стоял бюст Карла Маркса с разбитой головой, в которую бросали окурки; вокруг рояля – пыль; на стенке висят портреты Буденного и Петровского, которые смотрят в разные стороны, будто поссорились; затем висят шпалеры, от которых отрывают по кусочку. Я спросил: «Что это

* Так у тексті. Треба *Бохонов*.

за композиція кадра? Вот вы показываєте студентам мертвые открытки, а почему вы не видите, как вокруг вас все безобразно, как вы воспитываете людей в такой аморфной обстановке? Значит, вы самые слепы и студенты ваши слепы».

ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп. 4, спр. 75, арк. 68. Машинопис. Копія.

№ 2

ЗВЕРНЕННЯ СЕКРЕТАРЯ УПРАВЛІННЯ «УКРАЇНФІЛЬМУ» НИКОЛАЄВА ДО КИЇВСЬКОГО ВІЙСЬКОВОГО КОМІСАРИАТУ

27 листопада 1930 р., м. Київ

До військкомату

Просимо взяти на військовий облік режисера т[овариша] Довженка А. П., який повернувся з службового відрядження за кордон.

Секретар управління Українфільму Николаєв

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 14. Машинопис. Копія.

№ 3

ЗВЕРНЕННЯ УПРАВЛІННЯ «УКРАЇНФІЛЬМУ» ДО ГОТЕЛЮ «ПАЛАЦ»

2 листопада 1930 р., м. Київ

До готелю «Палац»

Просимо надати одну кімнату для нашого співробітника – режисера т[овариша] Довженка за рахунок правління Українфільму (ВУФКУ).

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 160. Машинопис. Копія.

№ 4

ТЕЛЕГРАМА І. О. ВОРОБІЙОВА В БЕРЛІНСЬКИЙ КІНОТОРГ ПРО ПЕРЕКАЗ КОШТІВ ДЛЯ О. П. ДОВЖЕНКА²

21 вересня 1930 р., м. Київ

Берлін Кіноторг Довженко

21 сентября перевели (на) адрес киноконторы вам 578 долларов ...

Воробйов

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 265. Машинопис латиною. Копія.

№ 5

ДОПОВІДЬ РАДЯНСЬКОГО ПОСОЛЬСТВА В ЛОНДОНІ ПРО ВИСТУП ОЛЕКСАНДРА ДОВЖЕНКА³

11 вересня 1930 р., м. Лондон

Второй фильм автора «Арсенала» был показан частным образом сегодня вечером в Советском посольстве на Кенсингтон Палас Гарденс. Довженко, находящийся сейчас в Лондоне и смотрящий английские ки-

нофабрики и звуковые фильмы, произнес короткую речь по-русски, переведенную затем на английский. Главной мыслью в ней было то, что он предвидит день, когда с помощью «телевизиона» и благодаря его развитию, кинематограф станет безэкраным. Кроме того, ошибкой является уделять столько места диалогам, когда звуки природы, столь же выразительные, остаются неиспользованными. Хотя в России еще не имеется достаточно звуковых аппаратов, тем не менее эксперименты со звуками там производятся. Они затрудняются в России, сказал Довженко, тем, что советский кинематограф приспособлен не столько для городов, сколько для деревень с их маленькими, разбросанными кинематографами. Однако, когда звуковой фильм появится на экране, он будет понятен для всех, независимо от национальности.

Фильм Довженки посвящен тому конфликту новых идей со старыми, который лежит в основе таких картин, как «Деревня греха» и «Генеральная линия». Как и в последней, конфликт выражен материалом сельскохозяйственного развития. Юноша того типа, который, по-видимому, удастся открыть только советским кинорежиссерам, проповедует коллективизацию в деревне и водит трактор. Ему противодействуют богатые крестьяне, представляющие в современной России особый класс, и в ночь его торжества, когда он, радостно танцуя, направляется домой, они его убивают. Его отец дает клятву, что раз его сын умер за новые идеи, он не должен быть похоронен согласно старым предрассудкам, но вместо этого он должен быть отнесен в могилу крестьянами, с пением новых песен. То, что в этом фильме было сочтено антирелигиозной пропагандой, явилось причиной его запрещения в Германии.

Возвращение сына к земле, за которую он боролся, очень красиво символизировано рождением сына у крестьянки и плодами, созревающими под дождем. Если «Земля», быть может, и не обладает эпической темой и драматургическим напряжением некоторых ее предшественников, она, однако, имеет совершенно особый, присущий ей лиризм, и четвертая часть, в особенности, представляет из себя образец совершенного кинематографа мощного, вибрирующего, насыщенного жизнью от первого снимка трактора до заключительной сцены, в которой сын, поднимая пыль своим танцем вдоль дороги, падает в эту пыль убитым. Много говорилось о «русской резке», но «Земля» делает ясным, что действительно существенное в этом методе состоит в том, что жест обрезается прежде, чем он закончен, так что движение остается непрерывным. Фотография в фильме превосходна, точно также, как использование экрана, показывающее богатство фантазии. Но действительное объяснение того уважения, с которым в Берлине и Москве относятся к Довженко, нужно искать, прежде всего, в четвертой части фильма.

Р. Герринг

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 297–298. Машинопис. Копія.

№ 6

ВІДГУК КАРОЛІНЕ А. ЛЕГЮН В «ОБСЕРВЕРЕ»
ПРО ФІЛЬМ О. П. ДОВЖЕНКА «ЗЕМЛЯ»

15 вересня 1930 р., м. Лондон

Лучшее за неделю

«Земля» – за отсутствием первоклассных картин, доступных для публики, я должна упомянуть здесь о прекрасной работе Довженки, показанной частным образом в среду в Русском посольстве (Насколько мне известно, она скоро будет продемонстрирована Кинематографическим обществом).

Я рассчитываю дать позже более подробный отзыв о [фильме] «Земля». Сейчас для гарантии ее высокого качества достаточно упомянуть о блестящем ощущении точных предметных движений, прекрасном порыве лирической композиции и до крайности тщательной настройке в гармонии с ритмами и размерами. По-моему, «Земля» – самое волнующее из того, что до сих пор приходило из Советской России. После нее Довженко одним ударом становился в число четырех величайших кинорежиссеров мира.

Каролине А. Легюн

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 299. Машинопис. Копія.

№ 7

ЛИСТ ЗАСТУПНИКА УПОВНОВАЖЕНОГО ВРНГ СРСР
У НІМЕЧЧИНІ ДО ВРНГ УРСР З ПРОХАННЯМ ПРОДОВЖИТИ
ТЕРМІН ВІДРЯДЖЕННЯ О. П. ДОВЖЕНКУ

16 вересня 1930 р., м. Берлін

Воздушной почтой

Прилагая при этом копию заявление режиссера ВУФКУ тов. Александра Довженко, просим продлить ему срок командировки до 25 сентября с[его] г[ода]. Как Вы усмотрите из заявления тов. Довженко, ему еще предстоит выполнить ряд важных заданий.

Одновременно сообщаем, что тов. Довженко остался совершенно без средств, т.к. им до сего времени не получены командировочные за август. Просим срочно перевести тов. ДОВЖЕНКО прилагающуюся ему валюту.

13 с[его] м[есяца] нами послана ВУФКУ – Киев телеграмма след. содержания: «Необходимо продлить командировку ДОВЖЕНКО [до] 25 сентября оформлением [в] Москве. Довженко без денег. Срочно телеграфно переводите валюту по 25 сентября 7411 – Трепалов».

*Зам[еститель] уполномоченного ВСНХ
в Германии (Трепалов)*

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 431. Машинопис. Копія.

№ 8

ЗАЯВА О. ДОВЖЕНКА ДО УПОВНОВАЖЕНОГО ВРНГ СРСР
У НІМЕЧЧИНИ З ПРОХАННЯМ ПРОДОВЖИТИ ЙОМУ
ТЕРМІН ВІДРЯДЖЕННЯ

Вересень 1930 р., м. Берлін

Я был в командировке в Берлине и Париже для изучения тонкино сроком по 24 июля сего года, всего на 2 месяца. Однако по условиям работы мне придется пробыть в Германии до 25 сентября, т. к. работа не уложилась в предполагаемый срок. За время своего пребывания за границей мне пришлось устроить по соглашению с нашими полпредствами общественные просмотры моих фильмов «Земля» и «Арсенал» в Берлине, Гамбурге, Праге, Париже и Лондоне. Одновременно мною сделано пять докладов о совкинематографии. Вся работа была связана с переездами, визами и организационными хлопотами. Кроме того, значительная часть времени ушло на знакомство с состоянием кинематографии в перечисленных странах. Сейчас мне нужно побыть для полного осуществления цели поездки еще недели две, которые я думаю использовать для некоторых тонстудий в Берлине и одного доклада в Амстердаме по приглашению голландской фильмлиги. С этой целью ввиду полного отсутствия средств я обратился к Вам с просьбой продлить мне командировку на 2 месяца, из которых 1½ месяца уже прошло, по 24 сентября.

Подп[ись] Ал[ександра] Довженко

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 432. Машинопис. Копія.

№ 9

ТЕЛЕГРАМА І. О. ВОРОБІЙОВА В БЕРЛІН
З ПРОХАННЯМ ПОВІДОМИТИ ДАТУ ВИЇЗДУ О. П. ДОВЖЕНКА

30 жовтня 1930 р., м. Київ

Берлин Киноторг Сообщите выезд Довженко Воробйов 30.X.1930.
Київ.

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 562. Машинопис латиною. Машинопис. Копія.

№ 10

ТЕЛЕГРАМА В КІНОТОРГ (БЕРЛІН) З ДОЗВОЛОМ
ПЕРЕДАТИ ГРОШІ О. П. ДОВЖЕНКУ

Жовтень 1930 р., м. Київ

Берлин. Киноторг. 500 марок разрешаем передать Довженко.

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 174, арк. 569. Машинопис латиною. Машинопис. Копія.

№ 11

ПОВІДОМЛЕННЯ «УКРАЇНФІЛЬМУ» ПРО ПОВЕРНЕННЯ
РЕЖИСЕРА О. П. ДОВЖЕНКА

20 листопада 1930 р., м. Київ

Після чотирьохмісячного перебування за кордоном повернувся до Києва режисер О. П. Довженко. О. П. Довженко незабаром має виступити з кількома доповідями про перспективи кінематографії.

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 186, арк. 98. Машинопис. Копія.

№ 12

ВИРОБНИЧЕ НАВЧАННЯ СТУДЕНТІВ ХУДОЖЬОГО
ФАКУЛЬТЕТУ КДКУ

Листопад 1930 р., м. Київ

Дисципліна	Руководитель	Отделение	Группа	Кол-во часов
История искусств	Гиляров О. С.	р.	I	30
		р. с.	II	30
		о.	III	30
		о.	IV	30
История материальной культуры	Савченко Ф. Я.	р.	I	30
		р. с.	II	30
		о.	III	30
		о.	IV	30
Музыкальная грамота	Ревуцкий Л. М.	р.	I	30
		р. с.	II	30
		о.	III	30
		о.	IV	30
Физика	Линиченко	р.		40
		о.		40
Электротехника	Котельников	р.		30
		о.		80
Радиотехника	Кордиш Л. О.	п.		30
		о.		30
Техническая механика	Вакансия	п.		130
		о.		130
Фотография	Озеров	п.		60
		о.		160
Кинотехника	Горицын	п.		60
		о.		80
Режиссерская работа	Вакансия	р.		150
		о.		120
Сценарное дело	Вакансия			130
Композиция кадра	Бохонов	р.		130
		о.		60

Примечания: Местом производственного обучения будет: для истории искусства и истории материальной культуры посещение и разработки материалов киевских музеев, кабинетов ВУАН, а для истории материальной культуры, кроме того, еще предприятие.

Для музыкальной грамоты посещение концертов операторских, звуковых ателье Киевской кинофабрики.

По физике, электротехнике, радиотехнике, технической механике, кинотехнике, режиссерской работе, сценарной работе, композиции кадра производственное обучение будет проходить на Киевской кинофабрике.

Срок I и III группы на производственном обучении:

с 20 января по 10 марта 1931 г. (3 цикл);

с 10 мая по 30 июня 1931 г. (5 цикл).

II и IV групп:

с 10 марта по 30 апреля 1931 г. (4 цикл);

с 1 июля по 20 августа 1931 г. (6 цикл).

I группа – 35 человек.

II – 31 человек, из них сценаристов 12.

III – 28 человек.

IV – 25 человек.

Всего: 119

Таким образом в 3 и 5 цикле на производстве должны пройти 63 студента и 4, 6 – 56 студентов*.

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 20 а. Машинопис. Копія.

№ 13

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН РЕЖИСЕРСЬКОГО ФАКУЛЬТЕТУ КДІКу НА 1930–1931 НАВЧАЛЬНИЙ РІК⁴

Листопад 1930 р., м. Київ

№	Название	Кол-во часов
1	Политэкономия в связи с теорией советского государства и экономической политики	108
2	Диалектический материализм	80
3	Ленинизм и национальный вопрос	72
4	История развития общественных форм и история эпохи капитализма и империализма	90
5	Марксистская теория искусств	130

* Скорочення в документі: р. – студенти I режисерської групи художнього відділу (факультету) Київського державного інституту кінематографії (КДІК), р. с. – студенти II режисерсько-сценарної групи художнього відділу (факультету) КДІКу, о. – студенти III і IV операторської групи художнього відділу (факультету) КДІКу, п. – студенти 2 груп проекційно-тонового технічного відділу (факультету) КДІКу.

№	Название	Кол-во часов
6	История кинематографии и зрелищных искусств	64
7	Литература (теория и история)	112
8	Украинский язык	72
9	Иностранный язык (английский, немецкий)	206
10	Организация и методика массовой кинополитпросвет работы	64
11	История материальной культуры	48
12	Рефлексология и социальная психология	96
13	Начертательная геометрия и теория перспектив	60
14	Основы образотворческого искусства	64
15	Организация и планирование кинопроизводства и техники безопасности	48
16	Теория режиссуры	60
17	Организация актерского материала	48
18	Фотография	72
19	Кинотехника и техника съемки	96
20	Композиция кадра	72
21	Построение тонфильма	48
22	Монтаж	100
23	Грим	20
24	Сценарий	60
25	Практика режиссерской работы	482
26	Музыкальная грамота	60
27	Военное обучение	182
28	Физическая культура	162
29	Академическая практика	272
	И т о г о	3048

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 106. Машинопис. Копія.

№ 14

НАВЧАЛЬНИЙ ПЛАН 1-го КУРСУ ХУДОЖНЬОГО ФАКУЛЬТЕТУ КДКУ

Листопад 1930 р., м. Київ

Навчальний план всього курсу розрахований на 96 декад, з них теоретичних 56 декад, і для практики на виробництві 42 декади. Розподіл навчального часу – чергування та послідовність теорії з практикою у співвідношеннях теорії та безперервною практикою на виробництві.

Кожен навчальний рік розподіляється на 2 семестри, що кожен з них уявляє собою скорочений академічний рік. І перехід студентів провадиться не з курсу на курс, а із семестру в семестр.

Прийом на рік провадиться два рази на рік – восени і в січні місяці. Щоденне навантаження (робочий день) студента за навчальним планом

7 годин, 8 робочих днів на декаду, 56 декадних годин, 32 робочі декади на рік. На перерви визначено 12 декад.

Семестр	Теорія	Практика
1 семестр	12 декад	4 декади
2 семестр	12 декад	4 декади
3 семестр	10 декад	6 декад
4 семестр	8 декад	8 декад
5 семестр	8 декад	8 декад
6 семестр	4 декади	12 декад
Р а з о м	54 декади	42 декади
% співвідношення	55%	45%

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 204 а. Машинопис. Копія.

№ 15

ДОПОВІДНА ЗАПИСКА ДИРЕКТОРА КДІКу ХАРИТОНОВА ПРАВЛІННЮ ТРЕСТУ «УКРАЇНФІЛЬМ»

22 вересня 1930 р, м. Київ

Правленію треста «Українфільм» Київського інститута Кинематографії Докладная записка

Согласно Вашего распоряжения, переданного телефонограммой от 20 сентября 1930 года о предоставлении сведений об организации работы Института, – сообщаем следующее:

Комплектование кадра профессуры и преподавателей для института

Для комплектования кадра профессуры и преподавателей Институт объявил через местную и московскую прессу конкурс на замещение вакантных должностей.

15 сентября было созвано совещание... для рассмотрения кандидатур. На рассмотрение комиссии было подано 131 заявление.

По ознакомлению со всеми материалами, представленными кандидатами (биографии, характеристики, рекомендации, научные работы и т. д.) комиссия рекомендовала для замещения кафедр и для преподавания дисциплин в Институте одиннадцать кандидатов.

Ввиду отсутствия соответствующих кандидатур по некоторым дисциплинам, конкурсная комиссия вынесла пожелание о приглашении для преподавания в Институте еще одиннадцать человек с высокой квалификацией в области научной и преподавательской деятельности.

Учебные планы, программы и учебно-вспомогательная литература

Учебные планы технического факультета в настоящее время разработаны в окончательном виде.

Вопрос о разработке учебных планов художественного факультета несколько осложняется в виду новизны специальностей отделов по характеру своих профилей. Предоставленные на обсуждение планы... необходимо проработать для более тесной увязки их с непрерывной производственной практикой в соответствии с методологическими требованиями.

23 сентября... на Киевской кинофабрике вторично будут обсуждаться вопросы об учебных планах художественного факультета, причем для более детальной и всесторонней проработки этого вопроса выделены подготовительные комиссии с участием соответствующих специалистов по профилям.

Оборудование учебно-вспомогательных помещений, размещение их и ремонт здания

Несмотря на то, что для обеспечения Киноинститута, в числе для пополнения лабораторий, и было получено в августе 30 около 100.000 рублей, с условием израсходования этой суммы до 1 октября сего года – использовать эти денежные мощности не представлялось возможным в силу почти полного отсутствия наличия ассортимента необходимого оборудования на рынке и невозможности приобрести его путем заказов, так как срок выполнения заказов устанавливался с расчетом минимум на несколько месяцев.

Привезенное в Киев лабораторное оборудование бывшего Одесского кинотехникума позволяет обслужить студентов на протяжении первого года существования Института (пропускная способность приблизительно до 200 человек). К тому же и занимаемое Институту помещение может быть рассчитано только на указанное количество студентов. В дальнейшем, поскольку Институт будет расширяться и количество студентов будет увеличиваться за счет очередных приемов и за счет рабфака при Институте, – наличие лабораторного оборудования, имеющегося на сегодняшний день, должно быть пополнено, равно, как и расширено само помещение.

До настоящего времени не освобожден еще также ряд отведенных Институту помещений, занятых Центральным складом, а также складом Киевского областного отделения треста «Украинфильм», плакатным складом и складом «Бахраха». Это обстоятельство особенно тормозит размещение помещения Института.

Ремонт освободившихся помещений Института производится и находится в стадии заканчивания. Нормальному проведению работ по ремонту отчасти мешают испытания для поступающих в Институт.

Работа приемной комиссии

Всего поступило заявлений – 619.

Из них:

от женщин – 134 – 21,85 %

от мужчин – 485 – 78,15%

от членов КСМУ 125 – 20, 35 %

от кандидатов и членов партии 38 – 6, 25%

от беспартийных 456 – 73, 40%

от лиц со средним образованием – 280

от служащих – 182 – 29,6%

от рабочих – 238 – 33, 3%

от крестьян – 92 – 11,5 %

от иждивенцев – 64 – 11, 6%

от красноармейцев – 6

от воспитанников детских домов – 6

от учащихся – 11

от безработных – 10

Заявления принимались непосредственно от учащихся и по почте.

При рассмотрении всех поступивших заявлений, приемочная комиссия:

Допустила к испытаниям 349 человек.

Освободила от испытаний 244.

Отказано было 26.

Из допущенных к испытаниям на технический факультет на испытания явилось – 41 человек – 50%.

Из допущенных к испытаниям на художественный факультет на испытания явилось – 123 человек – 75%

В процессе проведения испытаний, после оценки экзаменуемых по основным дисциплинам (для технического факультета – физика, математика, химия, для художественного – литература и история искусства), не было допущено к дальнейшим испытаниям около 50 человек ввиду их академической неподготовленности.

На сегодняшний день работа приемочной комиссии находится в стадии рассмотрения результатов испытаний, выбора и зачисления в число студентов и абитуриентов, удовлетворяющих требованиям правил.

Подготовительная работа по открытию рабфака

На рабфак при Институте на сегодня поступило 119 заявлений. Прием заявлений продолжается. В ближайшие дни начнутся испытания абитуриентов. Наряду с этим учебная часть ведет работу по подысканию преподавателей и уточнению учебных планов применительно к профилям нашего Института.

Общежитие для студентов

Ц.Б., Пролетстуда обеспечивает общежитиями только 60% студентов Института – исключительно одиноких. На сегодняшний день Институт может разместить до 11 человек семейных студентов, поселив их в Святошино, где арендовано для этой цели несколько домов.

Харитонов

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 193, арк. 297–299 зв. Машинопис. Копія.

№ 16

ІНФОРМАЦІЯ ПРО КУРСИ СЦЕНАРИСТІВ ПРИ КДІКУ

Серпень 1930 р., м. Київ

В кошторисі на утримання курсів сценаристів при Інституті кінематографії на 1930–1931 рр. окрім зарплати завідуючого, оплати лекцій, літератури, канцелярських та поштових витрат, стипендії (по 85 крб. на 40 студентів) є і екскурсія на «Дніпробуд» та «Гігант»

Список товаришів, що їх можна використати як педагогічні сили: Бажан, Савченко, Ярошенко, Плісс, Медведєв, Довженко, Калюжний, ...Врона, Петров, Корнійчук, Дзига, Вертов, Левчук.

Курси утворюються при ДІКові. Кінофабрика допомагає методично, людьми, коштами, практикою.

Курсанти по закінченню одержують роботу на кінофабриці на умовах контракції, а найбільш здібні переходять на штатну роботу.

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 299. Машинопис. Копія.

№ 17

ІНФОРМАЦІЯ ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ РОБОТИ
НАВЧАЛЬНО-МЕТОДОЛОГІЧНИХ КОМІСІЙ ТА НАВЧАЛЬНО-
МЕТОДОЛОГІЧНИХ НАРАД КДІКУ

Грудень 1930 р., м. Київ

На 16 грудня мати вже всі остаточно пророблені програми.

На художньому факультеті працюють такі методологічні циклові комісії:

1. Методи відображення (малюнок, нарисна геометрія, перспектива, технічне креслення, фотографія, композиція кадру). Голова комісії тов. Бохонов І. А., Тряскін, Елева, Озеров, Петров, Новікова та Янушевський...

2. Соц[іально]-економічні дисципліни. Голова комісії тов. Врона, Гіляров, Кауфман, Грінберг, Мухін

3. Соціологія та історія мистецтв, історія матеріальної культури, історія кіномистецтва. Голова комісії – тов. Врона, Гіляров, Савченко Ф. Я. та Довженко О. П.

4. Література і драматургія: Савченко Я. Г., Якубський Б. В. та Загул Д. Ю.

5. Техніка кінематографії. Горіцин (Голова Комісії), Бохонов, Лініченко, Супрунович, Граціянський, Котельников, Кордиш, Балл та Янушівський

6. Режисерська робота. Голова комісії тов. Бохонов, Вертов, Довженко, Мар'ян, Шпіковський та Вінницький

7. Сценарна справа. Корнійчук – голова комісії, Охременко, Ярошенко, Савченко Я., Бажан, Лядов, Авенаріус, Антоненко-Давидович та Сачук

8. Мови. Антоненко-Давидович (голова комісії), Шульц та Мерінг

II. Соціально-економічні дисципліни – Голова Комісії тов. Врона, Гіляров, Кауфман, Грінберг, Мухін.

V. Стан дисципліни в Інституті.

На перших кроках навчання в Інституті, коли відбулася велика організаційно-технічна робота (ремонт приміщень тощо) відвідування лекцій від студентів позначалося великим проривами. В міру налагодження справ організаційних зменшувався відсоток пропущених лекцій.

Навчальна частина опрацьовує нині звіт про відвідування лекцій, який закінчиться незабаром.

Дирекція Інституту вживає всіх заходів, щоб довести до мінімуму відсоток студентських невідвідувань, як безпосередньо шляхом адміністративного впливу, та вдаючись до студентських організацій.

VI. Окремо про програми.

Особливі труднощі встають на художньому факультеті в процесі конкретизації циклів режисерських та сценарних дисциплін. Тут доводиться урахувати не тільки потребу подати студентам засади двох речей Кіно – ігрового та неігрового, а й планувати на можливі ухили за спеціалізацією студентства в режисерській роботі: художнього, наукового, політ – освітнього, шкільного та інших галузей кіно.

Це в однаковій мірі стосується режисерських і сценарних дисциплін. Щоб якнайкраще розв'язати цю справу, навчальна частина запросила до участі в роботі методологічних комісій режисерів, сценаристів та редакторів кінофабрики – людей, що хоча і не зв'язані з безпосереднім викладанням в Інституті, а безперечних майбутніх керівників виробничого навчання студентів на кінофабриці (Довженко, Шпиковський, Бажан, Ярошенко, Мар'ян, Вінницький).

VIII. Забезпечення студентів підручниками, літературною, насамперед відбувається загальним порядком купівлею бібліотеки всього потрібного, що можна здобути на книжному ринку, передплачуються періодичні та неперіодичні спеціальні видання тощо.

Але багатьох підручників взагалі ще не існує, тому навчальна частина приходиться до згоди з деякими викладачами на виготовлення таких перших спеціальних підручників найближчим часом. Передбачається виготовлення підручників з:

1. Акустики.
2. Загального курсу теорії кіна.
3. Курсу теорії звукового кіна.
4. Драматургії.

IX. Стан лабораторій

Для навчального розвороту навчання в Інституті повинен мати 23 лабораторії та кабінет. В це число не входять такі кабінети, як кабінет для військового навчання, малювання, креслення, фізкультури та спортзали.

X. Активні методи навчання є одна з головних передумов нормального розвитку нашого Інституту. Лекція як спосіб навчання залишається в дуже невеликій, мінімальній мірі. Місце лекцій заступають крім суто

виробничого навчання на підприємстві, семінари, лабораторні проробки, бригади тощо.

*Директор Інституту Харитонов
Зав. навчальною частиною Борзаківський*

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 693–697. Машинопис. Копія.

№ 18

ПРОТОКОЛ ЗАСІДАННЯ МЕТОДИЧНОЇ КОМІСІЇ РЕЖИСЕРСЬКОЇ СПРАВИ КДІКУ

16 листопада 1930 р., м.Київ

П р и с у т н і:

професура т[овариші] Драгоманов, Довженко, Бохонов, Шпіковський, Борзаківський, Авенаріус, Охременко та студенти: Бочаров, Гулай, Нечаєва, Розова і Шопін.

П о р я д о к д е н н и й: Обговорити навчальний план режисерської роботи.

Після вислову т[оваришів] Довженка, Борзаківського, Авенаріуса, Шпіковського, Бохонова та Драгоманова

У х в а л и л и:

1. Доручити т[оваришам] Довженку та Шпіковському скласти програму по дисциплінах режисерської справи для всіх фахів факультету протягом декади.

2. Підтримати пропозиції т[оваришів] Довженка та Шпіковського про організацію методичних лекцій з різних галузей знання (лекції Ейзенштейна, Вертова та інших спеціалістів мистецтва тощо). Характер цих лекцій визначити в програмах.

*Голова Драгоманов
Секретар Бочаров*

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 196, арк. 703. Машинопис. Оригінал.

№ 19

ЗВЕРНЕННЯ ДИРЕКТОРА КДІКУ ХАРИТОНОВА ДО СЕКРЕТАРЯ ПРАВЛІННЯ «УКРАЇНФІЛЬМУ»

24 жовтня 1930 р., м. Київ

Просимо Вашого розпорядження забрати речі, належні тов. Довженку, і тим звільнити нам помешкання.

*Директор Харитонов
Секретар Раскін*

ЦДАВО України, ф. 1238, оп. 1, спр. 199, арк. 367. Машинопис. Оригінал.

№ 20

ЛИСТ КЕРІВНИКА АГІТМАСОВОГО СЕКТОРА ЦЕНТРАЛЬНОГО
ПРАВЛІННЯ ТДРФК ДО УПРАВЛІННЯ «УКРАЇНФІЛЬМУ»
ПРО ОРГАНІЗАЦІЮ ВИСТУПІВ О. П. ДОВЖЕНКА ПЕРЕД ГЛЯДАЧАМИ

5 грудня 1930 р., Харків

Агітмасовий сектор ЦП вважає за потрібне перевести по основних робітничих центрах України (Дніпрельстан, Харків, Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв і Донбас) прилюдні лекції т[овариша] Довженка для робітничого глядача про його закордонну подорож. Це пожвавить роботу кіно-громадськості, популяризує одного з найвидатніших наших кіномитців, надасть подорожі т[овариша] Довженка широко громадське значіння.

Т[овариш] Довженко в особистій розмові повідомив, що він на місяць виїздить до санаторія і тому зараз провести лекції не може. Отже прохання, беручи на увагу все вищезазначене, як тільки буде можливість влаштувати виступи т[овариша] Довженка, повідомити ЦП для вжиття практичних заходів в цьому напрямку.

*Кер[івник] агітмас[ового] сектору /Кацман/
Секретар ЦП /Борзенко/*

ЦДАВО України, ф. 332, оп. 1, спр. 15, арк. 217. Машинопис. Оригінал.

¹ Цей документ потрапив до ЦДАМЛМ України під час передавання документів О. П. Довженка з Російської Федерації у 1993–1994 рр.

² Документи № 4, 7–10 та № 2, 3, 11, 20 допомагають з'ясувати дату початку педагогічної діяльності О. П. Довженка у КДККу.

³ Перед закордонним відрядженням критика Д. Бедного довженкової «Землі» унеможлиблювала запрошення неблагонадійного режисера до виховання «кіномолодняка», а позитивні відгуки західних фахівців, до яких прислуховувалося українське кінематографічне керівництво, допомогло О. П. Довженку отримати запрошення до новоствореного кіноінституту.

⁴ Документи № 13 і 14, хоча в них і не вказано прізвище Олександра Довженка, як, до речі, й інших педагогів, становлять собою навчальні плани (програми) КДККу, в розробленні яких брав участь О.П.Довженко.

Євген Чернецький

**ГЕНЕАЛОГІЯ ТА ГРАФСЬКИЙ ТИТУЛ
РОДУ ОЛІЗАРІВ-ВОЛЧКОВИЧІВ У ДжЕРЕЛІ 1820-х рр.
«РОДОСЛОВНАЯ И ДОКАЗАТЕЛЬСТВА
О ДВОРЯНСТВЕ ОЛИЗАРОВ»**

Олізари-Волчковичі належали до найдавніших аристократичних родів Радомишльського повіту Київської губернії. Їхнє коріння сягає ще часів Київського удільного князівства. Вони єдині з-поміж місцевої аристократії спромоглися на початку XIX ст. довести своє походження за чотирьох років. Слід також додати, що наприкінці XVIII – на початку XIX ст. Олізари-Волчковичі належали до трійки найбагатших родів Радомишльського повіту¹.

Через таке особливе становище у середовищі місцевої аристократії дуже важливим є дослідження родоводу Олізарів-Волчковичів, який може слугувати прикладом та свідченням існування на теренах Радомишльського повіту не лише автохтонної дрібної шляхти, а й автохтонної магнатерії. Актуальним також є дослідження шляхів набуття Олізарами-Волчковичами графського титулу, який був промовистою ознакою тогочасної аристократії.

Родовід Олізарів-Волчковичів уже був предметом досліджень. Перша спроба його реконструкції належить Каспру Несецькому. В своєму гербівнику «Kogona polska» (Львів, 1728-1743 рр.)² він намагався вивести Олізарів із роду сербських князів. Місцеве коріння Олізарів-Волчковичів К. Несецький вважав спільним з Кмітами і Вороновичами. Пращуром Олізарів він вважав одного із синів Олександра Вороновича на ім'я Єлезар, «z ruskiego akcentu Olizarem nazwany»³. За його словами того Олізара через втрачене у битвах око звали сліпим Волчком. Від цього прізвиська мав би походити придомок усього роду – Волчкович чи Волчкєвич. В родоводі Олізарів-Волчковичів, укладеному Несецьким, знаходимо відомості про кількох Олізарів XIV–XV ст., відомості про яких автор вважав за потрібне додати до своєї праці. Належність цих осіб до роду Олізарів-Волчковичів є сумнівною чи й неможливою. Власне родовід Олізарів Каспр Несецький розпочав з Олізара, який мав сина Івана – посла на Люблінський сейм 1569 р., та закінчив членами роду, діяльність яких припала на кінець XVII – початок XVIII ст.⁴

Станіслав-Казімеж Коссаковський спромігся підійти критично до напрацювань свого попередника щодо родоводу Олізарів-Волчковичів.

У другому томі свого видання «Monografie historyczno-genealogiczne nektyruch rodzin polskich» (1860 р.) він розцінив генеалогічні побудови початків цього роду в працях К. Несецького та Е.-А. Куропатницького як безпідставні (в праці останнього є згадка про походження Олізарів від князів Захомільських та Ільговецьких⁵). Пращуrom Олізарів-Волчковичів С.-К. Коссаковський вважав посла на Люблінський сейм 1569 р. Івана Олізара, сина київського зем'янина Олізара Волчкевича і Богдани Немирівни. Разом з тим він подав також дані про Романа Олізара-Волчкевича, який жив у XV ст. У них відомостях автор покликається на тестамент Романа Олізара-Волчкевича від 18 березня 1458 р. Родовід Олізарів С.-К. Коссаковський доводить до середини XIX ст.⁶

Казімеж Пуласький на початку XX ст. підготував родовід Олізарів герба Хоругви, який мав вийти в чергових томах його видання «Kronika polskich rodow szlacheckich Podola, Woynia i Ukrainy». Однак на заваді продовженню цього проекту (перший том вийшов 1911 р. у Бродах⁷) стала Перша світова війна. На відміну від інших подібних видавничих проєктів, доробок К. Пуласького пережив обидві світові війни і був опублікований у 2004 р.⁸ Тут подано відомості про родовід Олізарів-Волчковичів, що охоплюють середину XVI – початок XX ст. Пращуrom роду він вважав королівського намісника Чорнобильського замку Олізара Волчкевича, який згадується в 1541 р.⁹

Наступне опрацювання родоводу Олізарів-Волчковичів з'явилося у 1915 р. в багатотомному гербівнику «Rodzina», підготовленому графом Северином Уруським при співучасті Адама-Амількара Косінського та Олександра Влодарського¹⁰. Цей родовід ними розпочато з розгляду ймовірного споріднення Олізарів з Кмітами, Вороновичами, Биковськими та іншими, запропонованого ще К. Несецьким. Аргументом на користь такого спільного походження наведено належність цих родів до одного гербового роду, натомість констатовано брак джерел, які б дали змогу довести цю гіпотезу. Далі розглянуто наявні відомості XV–XVI ст. про родини Олізара Шиловича та Олізара Волчкевича. Від останнього автор розпочав власне поколінний опис родоводу Олізарів-Волчковичів доведено до кінця XIX – початку XX ст.¹¹

Усі напрацювання згаданих гербівників, а також багаті актові матеріали, опубліковані в XIX–XX ст., критично розглянула та узагальнила Н. М. Яковенко у праці «Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна)»¹². Відповідно з обраною періодизацією вона розглянула родовід Олізарів-Волчковичів як частину потужного та впливового місцевого клану, започаткованого Волчком (Василем?) у другій половині XIV ст. Нашадками того Волчка, згідно з висновками автора, були Олізари (Волчковичі), Александровичі (Кмітичі) та Романовичі (Горностаї). Детально розглянувши наявні згадки, зокрема, й помянники, Н. Яковенко не лише реконструювала власне родовід нашадків Волчка до середини XVII ст., а й констатувала зв'язки Олізарів-Волчковичів з князями Олельковичами та іншими князівськими родами, продемонструвала як механізм збагачення місцевих панських родів, так і факт

збідніння окремих їхніх гілок¹³. Родоводи Олізарів-Волчковичів та інших родів клану Волчка історик запропонувала в якості типового прикладу розвитку панського роду на теренах Київщини та Брацлавщини: «Історія роду Волчковичів, зокрема, виділення одних – потужніших – гілок і занепад інших, характер впливу і влади в регіоні, специфіка землеволодіння не складала якогось винятку»¹⁴.

Узагальнюючи огляд публікацій, присвячених родоводу Олізарів-Волчковичів, слід підкреслити, з одного боку, значущість вже отриманих результатів, а з іншого, наявність багатьох питань, які через різні причини взагалі не було сформульовано і тим більше не розглянуто. Передусім це стосується витоків графського титулу Олізарів, а також особливостей сприйняття власного походження в свідомості членів роду, що жили наприкінці XVIII ст. та впродовж першої третини XIX ст. Важливим є також опрацювання нових джерел щодо родоводу Олізарів-Волчковичів за весь період історії цього панського та аристократичного роду.

Важливим та цікавим джерелом для з'ясування всіх цих питань є «Родословная и доказательства о дворянстве Олизаров»¹⁵ – пам'ятка 1820-х рр., укладена в Київському дворянському депутатському зібранні за зразком типових записів, з яких склалися всі томи родовідної книги дворян Київської губернії впродовж першої третини XIX ст. Цей документ чомусь не був вшитий до відповідного тому, а відклався як окрема справа. Він має типову структуру: відомості про членів родини, визнаних у дворянстві, кольорове зображення та опис родового герба, короткі описи документів, поданих на доказ благородного походження, а також короткий виклад рішення Київського дворянського депутатського зібрання про визнання дворянської гідності із зазначенням частини родовідної книги, до якої мали вписати цей рід. Закінчується документ підписами губернського маршалка та повітових депутатів¹⁶.

Поява досліджуваного джерела була пов'язана з трьома рішеннями Київського дворянського депутатського зібрання щодо дворянського походження Олізарів, які відбулися 16 березня 1803 р., 11 вересня 1805 р. та 5 грудня 1823 р. Ними було визнано дворянську гідність підкоморія і шамбеляна Польського Двору, кавалера ордену св. Станіслава Юзефа-Калясантія та підчашого Великого князівства Литовського, дійсного статського радника, кавалера орденів Білого Орла та св. Станіслава Філіпа-Нереуша герба Хоругви Кмітів Олізарів-Волчковичів, синів Онуфрія, онуків Юзефа, правнуків Адама, праправнуків Івана, прапраправнуків Людвіка, прапрапраправнуків Адама, прапрапрапраправнуків Івана, прапрапрапрапраправнуків господаря Київської землі Романа Олізарів. Окрім них цими ж рішеннями було визнано дворянське походження їхнього двоюрідного небожа Станіслава Олізара, сина луцького підкоморія Тадеуша, онука володимирського підкоморія Костянтина, правнука київського стольника Юзефа і дружини його Доміцелі, уродженої княжни Четвертинської, Олізарів, що походили від одного предка, а саме господаря Київської землі Романа Олізара-Волчковича¹⁷. Щодо перших двох членів роду джерело містить такі відомості:

1. Юзеф-Калясантій Олізар, холостий, вік – 53 роки, проживав у містечку Рафалівка Волинської губернії, володів на спадковому праві Рафалівською волостю (2250 селян чоловічої статі).

2. граф Філіп-Нереуш Олізар, одружений, вік – 50 років, мав синів Нарциза (10 років) та Густава (5 років), проживав у містечку Коростишів Радомишльського повіту Київської губернії, володів Коростишівською волостю та іншими маєтками (4985 селян чоловічої статі)¹⁸.

Привертає увагу факт внесення усіх згаданих членів роду до шостої частини родовідної книги (давнє дворянство) за винятком графа Філіпа-Нереуша Олізара, якого записали до п'ятої частини тої ж книги (титуловане дворянство)¹⁹.

Після кольорового зображення та опису герба Олізарів Хоругви Кмітів у джерелі вміщено короткі описи сімнадцяти документів, які засвідчували таке давнє та благородне походження роду. За датуванням документи поділяються на такі групи:

Століття	Кількість
XV	1
XVI	3
XVII	3
XVIII	6
Початок XIX	4

Як видно з цієї таблиці, більше половини поданих Олізарами-Волчковичами документів стосуються XVIII – початку XIX ст. З усіх документів три були тестаментом, дев'ять стосувалися різних питань, пов'язаних з маєтками, та лише один – з цивільною службою. Решта документів мали приватно-родовий характер (метрика про хрещення, зображення та опис родового герба, поколінний розпис та родинний список). Отже, більше половини всіх поданих документів стосувалися маєтків Олізарів, якщо зарахувати до них і тестаменти.

Про зміст описаних у джерелі документів слід сказати, що вони додають чимало нової інформації щодо родоводу та відомостей про окремих представників роду Олізарів-Волчковичів. Слід, однак, зауважити, що описи цих документів не підтверджують безперервний родовід Олізарів з XV до XVIII ст. Так особи, які готували документи для подачі до Київського дворянського депутатського зібрання, намагалися довести, що Роман Олізар-Волчкович (помер у 1458 р.) був батьком Івана, який помер у 1577 р. Цілком очевидно, що між ними мало би бути ще зо два покоління, як це і засвідчено дослідженням Н. Яковенко²⁰. Очевидно, що безпосереднє звернення до оригіналів описаних у джерелі документів поставить низку запитань щодо їхньої автентичності та інтерпретації. Нижче зупинимось лише на кількох найбільш цікавих, з нашої точки зору, моментах.

Впадає в око такий момент: кожна згадка в джерелі щодо пращура роду – Романа Олізара-Волчковича – супроводжується його своєрідним

титулом: «Кієвських земель господарь». Вперше його подано в описі першого документа – копії тестаменту Романа Олізара-Волчковича від 18 березня 1450 р.²¹ В заключній частині джерела, а саме в перерахуванні предків легітимованих на початку XIX ст. нащадків роду Роман Олізар-Волчкович згадується двічі і в кожному випадку він фігурує зі згаданим титулом²². Так виглядає, що на початку XIX ст. цей титул мав велике значення для тогочасних членів роду Олізарів-Волчковичів. Слід пам'ятати, що для XV ст. титул «господар» чітко пов'язаний із великим князем литовським та власне був тотожний поняттю «великий князь»²³. С.-К. Косаковський навів латинський аналог цього титулу: «Regulus terrarum Kijoviae»²⁴. Слово «regulus» перекладається як правитель невеликої держави, царюк, князь²⁵. Таким чином, поза проблемою автентичності цього титулу мусимо визнати, що Олізари-Волчковичи на початку XIX ст. фактично підкреслювали статус удільного князя свого прашура Романа Олізара-Волчковича.

Вважаємо, що в безпосередньому зв'язку з акцентом, зробленим у джерелі на титулі Романа Олізара-Волчковича, знаходиться і проблема графського титулу цього роду. Привертає увагу та обставина, що з усіх членів, зрештою дуже нечисленної родини Олізарів, які жили наприкінці XVIII ст. та впродовж XIX ст. графами писалися лише Філіп-Нереуш Олізар та його сини Нарциз та Густав. До того ж лише Філіп-Нереуш Олізар був записаний до п'ятої частини родовідної книги дворян Київської губернії²⁶, до якої, згідно з чинним тоді законодавством, записували титуловані роди (князів, графів, баронів тощо)²⁷. Рідний брат Філіпа-Нереуша записаний лише до шостої частини родовідної книги²⁸, куди вносилися давні дворянські роди²⁹. Таку ж тенденцію ми спостерігаємо і в гербівниках, зокрема в гербівнику «Rodzina» графа С. Уруського зазначено, що Філіп-Нереуш Олізар разом із синами «nosili w aktach urzędowych tytuł hrabiów»³⁰.

Питання про джерела графського титулу Олізарів-Волчковичів цілком розв'язує досліджуване джерело. В описах документів № 15 та 16 саме Філіп-Нереуш Олізар фігурує із графським титулом. Найважливішим в цьому питанні є опис документу № 15, бо ця копія указу Сенату Російської імперії від 17 вересня 1793 р. фіксує призначення згідно з указом російської імператриці Катерини II Філіпа Олізара на посаду голови Палати цивільного суду Подільської губернії, в якому останнього титуловано графом³¹. Другий документ № 16 від 1 липня 1796 р. стосується поділу спадку між Олізарами. В ньому лише Філіпа-Нереуша Олізара названо графом. Решта його родичів цим титулом не титулувалися³². Таким чином, перший документ розглядався Олізарами, і не лише ними, як еквівалент надання монархом графського титулу Філіпу-Нереушу Олізару та його нащадкам. Другий документ, окрім доведення спільного походження Олізарів, фіксує також факт використання Філіпом-Нереушем Олізарем графського титулу та його визнання місцевою російською адміністрацією. Щодо графського титулу Олізарів-Волчковичів можемо підсумувати, що його джерело було типовим для місцевої аристократії: прина-

гідна згадка в урядовому документі з покликанням на монаршу волю, але без прямого надання.

Розглядаючи пам'ятку 1820-х рр. «Родословная и доказательства о дворянстве Олизаров», маємо констатувати, що це джерело є важливим для дослідження родоводу давнього українського панського роду Олізарів-Волчковичів. «Родословная» відкрила можливість поставити та розв'язати питання, які стосуються статусу Олізарів-Волчковичів у середовищі аристократії Радомишльського повіту Київської губернії та походження їхнього графського титулу. Крім того, ця пам'ятка є важливим генеалогічним джерелом, яке, однак, потрібно розглядати обережно, пам'ятаючи його призначення, що полягало не в науковій фіксації родоводу, а в доведенні благородного походження Олізарів в Київському дворянському депутатському зібранні. Нижче друкуємо її текст із збереженням особливостей правопису.

№ 1

ПАМ'ЯТКА XIX ст. З ОПИСОМ ДОКУМЕНТІВ НА ПІДТВЕРДЖЕННЯ РОДОВОДУ ДАВНЬОГО УКРАЇНСЬКОГО ПАНСЬКОГО РОДУ ОЛІЗАРІВ-ВОЛКОВИЧІВ

Родословная и доказательства о дворянстве Олизаров

1. Копія духовного завіщання учиненого в Києві 1450 года марта 18 дня Київських земель господарем Романом Олизаром Волчковичем, по которому онъ Олизаръ недвижимое имение состоящее в Киевской Подольской и Брацлавской земляхъ, да в Луцкомъ и другихъ поветахъ, равно все движимое имущество назначилъ сыну своему двуименному Василю-Ивану прижитому в законномъ браке женою его Олизара Евдокією урожденною Загоровскою, которая копія завіщання в верности съ подлиннымъ овручскимъ граничнымъ коморникомъ Венедиктомъ Почентовскимъ, и радомысльскимъ поветовымъ судьей Викентьемъ Чоповскимъ посвидетельствована.

2. Копія выданная 1507 года апреля 16 дня изъ Житомирскаго двorca протеста учиненого г-мъ Иваномъ Олизаромъ съ жалобою на г-на Федора Тышу за неправильное впирательство имъ в земли его Олизара, которая также в верности съ подлиннымъ вышеупомянутымъ судьей Радомысльскаго повета Чоповскимъ посвидетельствована.

3. Копія напominательнаго листа даннаго в Києві 1507 года іюня 15 дня кievскимъ воеводою княземъ Константиномъ Острогскимъ по вышеписанному делу г[оспод] Олизаровъ имеемому съ г[осподино]мъ Тышею, которая подобножъ в верности съ подлиннымъ темъ же судьей Чоповскимъ посвидетельствована.

4. Копія духовного завіщання учиненого в Сельце 1576 года сентября 27 дня обывателемъ Київскихъ земель г[осподино]мъ Иваномъ Олизаромъ Волчковичемъ, которымъ имение свое записалъ сыну Адаму Олизару прижитому в законномъ браке съ г[оспо]жою Евою Васильевною урожденною Райвною, которая копія также в верности съ подлиннымъ онымъ же судією Чоповскимъ посвидетельствована.

5. Подлинная квитанція данная въ Коростышеве 1624 года маія 26 дня вдовствующею женою покойнаго Федора Щеніовскаго Марією Щеніовскою урожденною Хлусевичовою, всторону Войцеха и Людовика Адамовыхъ сыновей Олизаровъ въ уплате ими за отца следуемой ей суммы.

6. Выпись выданная 1664 года марта 11 дня изъ влодимирскихъ гродскихъ книгъ протеста въ предосторожность учиненнаго г[осподино]мъ Иваномъ Олизаромъ и брата его Станислава именемъ, о неважности отысканныхъ после смерти отца Людовика Олизара-Волчковича приуготовленныхъ на заемные письма для разныхъ лицъ бланкетовъ.

7. Выпись записи учиненной въ Луцке 1693 года іюля 23 дня подчасьемъ овручскимъ Адамомъ Олизаромъ Волчковичемъ земскаго кievскаго подсудка Ивана на Коростышеве Олизара Волчковича сыномъ въ сторону нареченной своей девицы подкоморянки Маріи Сачковны, которая выпись тогожь года іюля 24 дня въ Луцкомъ гродскомъ суде явлена.

8. Выпись духовнаго завещанія учиненнаго въ Боремле 1708 года февраля 22 дня кievскимъ подкоморіемъ Адамомъ Олизаромъ Волчковичемъ съ распределеніемъ своего имени на сыновей его Ивана и Іосифа Олизаровъ Волчковичевъ, которое тогожь года іюня 15 дня въ Луцкомъ гродскомъ суде явлено.

9. Вводъ 1713 года іюля 27 дня изъ Житомирскаго гродскаго суда выданной по которому Іосифу Волчковичу Олизару покойнаго кievскаго подкоморія Адама Олизара Волчковича сыну поправу наследства отдано въ вечное и потомственное владеніе именіе Коростышевская волость.

10. Дележь учиненный въ Студенице 1748 года февраля 5 дня между старостою львовскимъ Адамомъ Онофріемъ Константиномъ и Гавріиломъ родными братьями Олизарами Волчковичами кievскаго стольника Іосифа Олизара Волчковича и жены его Домицели урожденной Четвертинской сыновьями, съ разделеніемъ оставшагося после смерти родителей ихъ движимаго и недвижимаго имени.

11. Вводъ 1783 года ноября 29 дня изъ Житомирскаго гродскаго суда выданный, которымъ по праву наследства подкоморію Его Величества короля польскаго ордена св. Станислава кавалеру Іосифу Калясантью, Великаго княжества Литовскаго подчасію тогожь ордена кавалеру Филипу-Нереушу двуименному Олизарамъ Волковичамъ роднымъ братьямъ Онофрія Олизара и жены его Маріи урожденной Корженевской сыновьямъ отдано въ вечное и потомственное владеніе Коростышевскую и Обуховецкую волости.

12. Гербъ называемый Хоронгве Кмитовъ дворянамъ Олизарамъ Волковичамъ служащій.

13. Поколенная роспись ихъ же Олизаровъ Волковичевъ.

14. Фамилійный списокъ.

15. Копія указа последовавшаго 1793 года сентября 17 дня изъ Правительствующаго Сената по силе высочайшаго Ея Величества указа блаженной памяти государыни императрицы Екатерины II-й которымъ въ числе прочихъ председателей разныхъ губерній и палатъ всемилостивейше пожаловано бывшему подчасію литовскому графу Филипу Оли-

зару быть председателем Подольской губернии въ палате Гражданскаго суда съ чиномъ действительнаго статскаго советника.

16. Выпись полюбовной записи совершенной 1796 года іюля 1 дня председателемъ Подольской гражданской палаты действительнымъ статскимъ советникомъ и польскихъ орденовъ кавалеромъ графомъ Филипомъ Нерешемъ Олизаромъ и Евракія (?), Антона, Фридриха и Фадея Олизаровъ влодимирскаго подкоморія Константина Олизара сыновей уполномоченнымъ г-м Францомъ Токарскимъ, коею для раздела имения оставшагося и доводящагося имъ по праву наследства после смерти кievскаго стольника Іосифа Олизара и жены его Домицели урожденной княгини Четвертинской, избрали полюбовнымъ судьей председателя Верховнаго земскаго суда подляскаго хоронжего и ордена св. Станислава кавалера Іосифа Моржковскаго съ представлениемъ обеимъ сторонамъ добавить къ нему полюбовному судьи арбитровъ.

17. Метрика о крещеніи 1805 года марта 27 дня младенца четырехъ имени: Маріана-Валентина-Станислава-Іосифа, рожденнаго отъ отца луцкаго подкоморія Фадея Олизара и жены его Антонины урожденной Сляской изъ метрическихъ книгъ Торчинской приходской римско-католической церкви 1823 года октября 18 дня выданная.

Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 1–7.

¹ ЦДІАК України, ф. 484, оп. 5, спр. 31, 113 арк.

² *Dacka I. M.* «Korona polska» Kaspra Niesieckiego: pomnik staropolskiego piśmiennictwa heraldycznego. – Warszawa: DiG, 2004. – S. 5.

³ *Herbarz polski Kaspra Niesieckiego S. J.* powiększony dodatkami z późniejszych autorów, rękopismów, dowodów urzędowych i wydany przez Jana Nep. Bobrowicza. Tom VII. – Lipsk: Breitkopf i Haertel, 1841. – S. 85.

⁴ *Ibidem.* – S. 85–86.

⁵ *Wiadomość o kleynocie szlacheckim, oraz herbach domów szlacheckich w Koronie Polskiej i Wielkim Xięstwie Litewskim, tudzież w przyległych prowincjach z ksiąg Paprockiego, Okolskiego, Potockiego, Rzączyńskiego, Niesieckiego, Dunczewskiego, Chmielowskiego, oraz z aktu elekcyi króla JMCI polskiego Stanisława Augusta, jako też z aktów konfederacyi na seymie convocationis 1764 zaczętej, a w roku 1766 rozwiązanej, tudzież z konstytucyi innych seymów za terażniejszego panowania odprawionych.* Zebrana w czterech częściach przez Ewarysta Andrzeia hrabię Kuropatnickiego, wprzód buskiego, potem bełzkiego kasztelana, kawalera orderów Orła Białego i S. Stanisława, Akademii Krakowskiej i Zamoyskiej towarzysza. Część pierwsza. – Warszawa: M. Gröll, 1789. – S. 46.

⁶ *Monografie historyczno-genealogiczne nektórych rodzin polskich przez Stanisława Kazimierza Kossakowskiego z przypisami Juliana Błeszczyńskiego.* Tom 2. – Warszawa: Gazeta Codzienna, 1860. – S. 281–291.

⁷ *Pulaski K.* Kronika polskich rodów szlacheckich Podola, Wołynia i Ukrainy. Tom I. – Brody: F. West, 1911. – VIII+164 s.

⁸ *Puiaski K.* Kronika ... Tom II. – Warszawa: DiG, 2004. – 310 s.

⁹ *Ibidem.* – S. 156–164.

¹⁰ *Rodzina. Herbarz szlachty polskiej / Opracowany przez S. hr. Uruskiego przy współudziale A. A. Kosińskiego, wykończony i uzupełniony przez A. Włodarskiego.* Tom XII. – Warszawa: Gebethner i Wolff, 1915. – S. 311–313.

¹¹ *Ibidem.*

¹² *Яковенко Н. М.* Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К.: Наук. думка, 1993. – С. 153–166.

- ¹³ Там само.
- ¹⁴ Там само. – С. 166.
- ¹⁵ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 1–7.
- ¹⁶ Там само.
- ¹⁷ Там само, арк. зв. обкладинки, 1 зв., 7, 8, 9.
- ¹⁸ Там само, арк. зв. обкладинки, 1 зв.
- ¹⁹ Там само, арк. 8–9.
- ²⁰ Яковенко Н. М. Українська шляхта... – С. 154–155.
- ²¹ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 1, 2.
- ²² Там само, арк. 8, 9.
- ²³ Вялікае княства Літоўскае: Энцыклапедыя. У 2 т. Т. 1: Абаленскы-Кадээнцыя / Рэдкал.: Г. П. Пашкоў (гал. рэд.) і ін. – Мінск: Беларуская энцыклапедыя, 2005. – С. 516.
- ²⁴ Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich... – S. 283.
- ²⁵ Яковенко Н., Миронова В. Латинська мова: Підручник. Видання друге, доповнене. – Львів: Видавництво Українського католицького університету, 2002. – С. 441.
- ²⁶ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 8, 9.
- ²⁷ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта (кінець XVIII – перша половина XIX ст.). Список шляхти Волинської, Київської та Подільської губерній, дворянські права якої перевірила Центральна ревізійна комісія. Видання друге, виправлене та доповнене. – Біла Церква: Видавець О. Пшонківський, 2007. – С. 22–23.
- ²⁸ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 8, 9.
- ²⁹ Лисенко С., Чернецький Є. Правобережна шляхта... – С. 22–23.
- ³⁰ Monografie historyczno-genealogiczne niektórych rodzin polskich... – S. 289–291; Rodzina. Herbarz szlachty polskiej... – S. 313.
- ³¹ Держархів Київської обл., ф. 782, оп. 1, спр. 8356, арк. 5, 6.
- ³² Там само, арк. 6, 7.

Сергій Зворський

МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ – ПРО ТРАГЕДІЮ УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ

*Голодомор 1932–1933 років в Україні: документи і матеріали / Упоряд.
Р. Я. Пиріг; НАН України, Ін-т історії України. – К.: Вид. дім «Києво-
Могилянська академія», 2007. – 1128 с.: фот.*

Жахливий голодомор 1932–1933 рр. став однією з найтрагічніших сторінок в багатовіковій історії України. Жахливий він і масштабами багатомільйонних людських жертв, і тим, що став не наслідком невідворотного стихійного лиха, а свідомих дій керманців тогочасного тоталітарного режиму у Москві та їхніх слухняних поплічників на місцях. Ця сторінка історії України й досі містить безліч «білих плям», адже владні кола СРСР і УРРР, що штучно інспірували голод на величезних територіях, заселених українським селянством, зі зрозумілих причин не були зацікавлені в тому, щоб правда про цю соціогуманітарну катастрофу стала надбанням громадськості. Впродовж багатьох десятиліть інформація про голодомор у літературі, ЗМІ свідомо замовчувалася, а архівні документи про цю трагедію були засекречені або частково знищені. Тому й досі навколо причин, перебігу і наслідків голодомору у суспільстві точаться гострі дискусії, висуваються різні версії і контрверсії тих явищ, що відбувалися в українських селах і містечках під час масової конфіскації продовольчих запасів, аж до повного заперечення представниками певних політичних сил і дезінформованих верств населення самого факту цієї національної катастрофи. Однак спроби викреслити з народної пам'яті страшні за своїми наслідками події початку 1930-х рр. виявилися марними. В сім'ях багатьох українців, в тому числі й автора цих рядків, з покоління в покоління передаються усні й документальні свідчення і зберігається пам'ять про невинно загиблих рідних і близьких.

З відновленням Україною омріяної державної незалежності розпочалася копітка робота істориків, архівістів, публіцистів з ліквідації «білих плям», пов'язаних з голодомором 1932–1933 рр. Ця робота співпала, під тиском багатомільйонної громадської думки, з уперше започаткованими на державному рівні заходами з увічнення пам'яті жертв голодомору. Такі заходи, зокрема, проводилися до 60-ї і 70-ї річниць національної трагедії, а 28 листопада 2006 р. Верховна Рада України визнала голодомор 1932–1933 рр. геноцидом українського народу; аналогічні ухвали прийняли у 2007 р. й парламенти деяких країн світу та міжнародні організації. Немає сумніву в тому, що відновлення історичної правди про голодомор і надалі буде предметом пильної уваги української і світової громадськості.

Обкладинка видання

Зокрема, Указом Президента України 2008 рік в державі проголошено Роком пам'яті жертв голодомору 1932–1933 рр.

Зрозуміло, що така масштабна трагедія знаходить широке висвітлення у дослідженнях як українських, так і зарубіжних науковців. З цієї теми опубліковано вже тисячі наукових розвідок, більшість з яких ґрунтуються на різноманітних документах, включаючи й джерела «усної історії», адже ще живі багато очевидців голодомору¹. Актуалізації джерельної бази, особливо її архівно-документного сегмента, безперечно, сприяють також проведення численних наукових конференцій, насамперед історико-краснзнавчих, дискусій, створення численних тематичних музейних ек-

позицій тощо. Важливим доробком в цій царині стала підготовка і видання на регіональному рівні, за участю місцевих архівістів, істориків, краснзнавців збірників архівних документів про голодомор. Такі збірники в останні роки видано на Вінниччині, Дніпропетровщині, Житомирщині, Запоріжжі, Кіровоградщині, Миколаївщині, Полтавщині, Сумщині, Харківщині, Херсонщині, Черкащині, Чернігівщині, тобто в регіонах, які найбільше постраждали під час голодомору 1932–1933 рр., а також на Львівщині і Тернопільщині². Варто відзначити й низку перших в Україні ґрунтовних праць загальноукраїнського рівня з питань голодомору, що побачили світ на початку 1990-х рр.³ Не можна не оминати увагою і збірники документів, що висвітлюють діяльність безпосередніх кремлівських організаторів і керівників геноциду українського народу⁴.

На тлі досить значного доробку дослідників історії голодомору все ж найбільш помітним явищем у вітчизняній історіографії з цього питання слід назвати вихід у світ під егідою Інституту історії України НАН України збірника документів і матеріалів, упорядкованого відомим істориком і архівістом, д. і. н., проф. Р. Я. Пирогом. І справа навіть не в значному обсязі цього видання (понад 1100 сторінок), а в концептуальних підходах до висвітлення надзвичайно непростой теми. Перед упорядником стояло дуже складне завдання – мовою комплексу документів і матеріалів переконливо й об'єктивно розкрити причини, перебіг, масштаби та наслідки страшної соціогуманітарної катастрофи, що спіткала український народ на початку 1930-х рр. Якщо врахувати, що загалом лише в архівах України зберігаються близько 200 тисяч архівних справ, які тією чи іншою мірою зачіпають тематику голодомору 1932–1933 рр., то неважко уявити, яку величезну кількість доку-

ментів довелося уважно переглянути укладачеві, щоб вибрати з них найбільш наочні й переконливі свідчення злочинів комуністичного режиму проти української нації та перших у часі наслідків цієї соціогуманітарної катастрофи. Водночас укладач не обмежився лише документами, що відклалися у фондах ЦДАГО України, ЦДАВО України, ЦДКФФА України ім. Г. С. Пшеничного, державних архівах 14 областей України, а й залучив багато джерел з відомчих архівів – Державного галузевого архіву СБУ, Державного галузевого архіву МВС України, а також з архівосховищ п'яти провідних архівних установ Російської Федерації, в яких зосереджені документи вищих партійних органів і органів державного управління СРСР, з тогочасної преси, включаючи й зарубіжні періодичні видання тощо.

У ґрунтовній передмові, що має цілком самодостатнє значення як цінна джерелознавча праця, Р. Я. Пиріг підкреслив, що сучасні потреби суспільного усвідомлення трагедії та національної консолідації із цієї надзвичайно складної в дослідницькому, болісної в морально-психологічному, подразливої у політичному аспектах теми вимагають якісно нового підходу до археографічної публікації архівних документів. Це стосується насамперед виправлення недоліків, притаманних попереднім збірникам документів з цієї теми, а саме: недостатнє запровадження в науковий обіг документів вищого політикоутворювального рівня, які кардинально впливали на організацію штучного голоду серед селянства; брак документної інформації щодо загальносоюзного стану сільгоспвиробництва, реалізації планів хлібозаготівель, створення продовольчої ситуації, без яких неможливий об'єктивний розгляд становища в українському селі; неповне залучення документальних свідчень про реакцію зарубіжних держав, міжнародних організацій, закордонної преси на трагічні події в Україні; накопичення однотипної і повторюваної інформації низових управлінських ланок, що стримує рівень наукового узагальнення сутнісних аспектів проблеми. І це складне завдання виправлення перелічених недоліків і заповнення джерельних прогалин з історії голодомору 1932–1933 рр. в Україні Р. Я. Пирого вдалося успішно вирішити.

Завдяки масштабному, синтетичному підходу укладача до формування зібрання документів, дотриманні балансу між нововиявленими та вже опублікованими архівними документами рецензований збірник є найбільш повним на сьогодні тематичним зібранням автентичних джерел з історії українського голодомору. Воно охоплює широке коло репрезентативних джерел: документи Політбюро ЦК ВКП(б) і Політбюро ЦК КП(б)У, РНК СРСР і РНК УСРР, місцевих партійних та радянських органів, установ ДПУ, суду, прокуратури, міліції; листування Й. Сталіна, Л. Кагановича, В. Молотова, С. Косіора, В. Куйбишева, В. Чубаря, Г. Петровського та інших керівників ВКП(б) і КП(б)У; численні звернення селян – листи, заяви, скарги, прохання. Зокрема, у збірнику опубліковано 87 постанов Політбюро ЦК ВКП(б), з них 65 – уперше. Публікуються й унікальні щоденникові записи очевидців голоду, авторами яких є партійний слідчий Київської обласної контрольної комісії Дмитро Заволока і вчителька Олександр Радченко (обидва згодом були репресовані, а їхні щоденники

збереглися в архівах СБУ). Вміщено також матеріали зарубіжних дипломатичних представництв, організацій української еміграції, міжнародної громадськості. Як бачимо, при укладанні збірника дотримано системної і виваженої репрезентації багаторівневого масиву документів з цілком виправданим акцентуванням уваги на інформації, що походила з вищих союзних органів влади і державного управління. Критичний підхід укладача до наявних джерел дозволив відібрати до збірника документи, що достатньо вичерпно відображають найсуттєвіші риси тогочасних процесів, явищ і подій.

У збірнику документи згруповані за хронологічним принципом у трьох блоках: за 1932 рік, за 1933 рік і вже згадувані щоденники 1932–1933 рр. Це дозволяє простежувати розвиток подій в аграрному секторі України у динаміці, послідовно, крок за кроком з'ясовувати, як жорсткі партійні директиви з Кремля щодо хлібозаготівель, дисципліновано продубльовані і конкретизовані в республіканських та низових партійних осередках і ланках державної влади, призвели до лавиноподібного валу смертності, що спіткало українське селянство.

Загалом у книзі вміщено 681 документ українською і російською мовами, зі збереженням їх стилістичних особливостей. Зазначимо, що майже всі офіційні документи, вміщені у збірнику, раніше мали гриф «Цілком таємно» чи «Таємно» і були недоступними для дослідників. Переважна більшість цих документів публікується повністю, окремі подані у витягах чи скороченні (вилучалася лише та частина тексту, що не стосувалася теми). Дотримано основні вимоги до археографічної публікації документів.

Виважений підхід продемонстровано і щодо підготовки науково-допоміжного апарату видання. Він складається зі списку скорочень, іменного покажчика, іменного посадового переліку у вищих органах партійного і державного управління (символічним у цьому переліку вбачається прізвище одного з секретарів ЦК КП(б)У – Голод), географічного покажчика, переліку документів за їх наскрізною нумерацією і в цілому забезпечує зручне й адекватне надання пояснювальної, довідкової інформації до тексту документів, дозволяє здійснювати швидкий пошук за кількома сутнісними ознаками, наприклад, адміністративно-територіальною.

Сильний емоційний вплив справляють і унікальні фотографії, вміщені у збірнику, авторами яких є А. Вінербергер, М. Железняк та інші очевидці подій початку 1930-х рр. Цей зображувальний ряд органічно доповнює та наочно ілюструє текстові частини історичних джерел.

Рецензоване видання є надзвичайно сильною ваги науково обґрунтованим контраргументом щодо намагань певних політичних кіл як у державі, так і за її межами і надалі заперечувати голодомор в Україні 1932–1933 рр. чи всіляко применшувати його наслідки. Збірник може бути корисний широкому колу користувачів – істориків, краєзнавців, політиків, викладачів, студентів, аспірантів, усім, хто не байдужий до цієї трагічної сторінки вітчизняної історії, нашої незагоєваної національної рани. Зрештою, збірник можна розцінювати і як своєрідний обвинувальний висновок тоталітарній системі, що стала винуватцем і виконавцем акту геноциду українського народу.

Ошатне з поліграфічного боку видання здійснено за фінансової та експертної підтримки Міжнародного фонду «Відродження».

¹ Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Матеріали до бібліографії документальних публікацій / УНДІАСД. – К., 2005. – 55 с.; Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив. – К., 2003. – 296 с.

² Голодомори в Україні 1921–1923, 1932–1933, 1946–1947: Матеріали до бібліографії документальних публікацій / УНДІАСД. – К., 2005. – 55 с.

³ Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – 606 с.; Голод–33 Народна книга-меморіал. – К., 1991; Колективізація і голод на Україні. 1929–1933. – К., 1992. – 734 с.

⁴ Командири великого голоду: поїздки В. Молотова і Л. Кагановича в Україну і на Північний Кавказ. 1932–1933. – К., 2001. – 399 с.; Сталин и Каганович. Переписка. 1931–1936 гг. – М., 2001. – 798 с.

Петро Марченко

ПИТАННЯ ЕКОНОМІКИ В СУЧАСНИХ АРХІВНИХ УСТАНОВАХ

Федосов В. В. Економіка архівного дела / БелНИИДАД. – Минск, 2007. – 131 с.

Монографію білоруського науковця Володимира Федосова присвячено актуальній проблемі сучасних архівних установ – економіці архівної справи. Учений одним із перших здійснив комплексне дослідження її теоретичних та прикладних засад, що сприятиме формуванню нових економічних підходів до розв'язання традиційних завдань у галузі практичної архівістики.

Праця складається із дев'яти розділів, в яких послідовно розкрито зазначену тему.

У першому розділі «Економіка архівної справи: об'єкт, предмет, проблематика» автор використав як логічний, так й історичний аналіз процесів та явищ, що відбуваються в практиці архівних установ, визначив предмет та основні питання теорії економіки архівної справи в сучасних умовах.

Другий розділ «Взаємозв'язок архівної справи і економіки держави. Особливості використання економічної інформації в інтересах користувачів» присвячено аналізу взаємозв'язків архівної справи з іншими галузями економіки, а також особливостям використання економічної інформації із архівних документів в інтересах економіки Республіки Білорусь. Автор розповів про конкретні народногосподарські проекти, в яких широко використовується інформація документальних архівів.

Інформативно, з поданням кількісних розрахунків у третьому розділі розглянуто економічні аспекти матеріально-технічного забезпечення державної архівної служби за її основними процесами: приймання документів в архіви, зберігання та їхнє використання.

Наступний розділ «Деякі економічні питання науково-дослідної роботи установ Державної архівної служби» автор присвятив аналізу еко-

номічних основ науково-дослідної роботи та окремим напрямом наукових досліджень, які виконуються БілНДДАС та іншими архівними установами Республіки Білорусь.

З огляду на функціонування архівів в умовах ринкової економіки, зміст п'ятого розділу, в якому автор проаналізував теоретичні та практичні проблеми маркетингу архівної діяльності, набуває актуального звучання.

Економіка праці в архівах, підвищення ефективності роботи архівістів, нормування праці, основні напрями удосконалення діяльності архівних установ розглянуто у розділі «Економіка праці в архівах». В. Федосов навів конкретні факти щодо оплати та стимулювання праці архівістів у Республіці Білорусь.

Економічним аспектам інформатизації державних архівних установ Республіки Білорусь присвячено сьомий розділ монографії. Основні цілі інформатизації та економічний ефект автор пов'язує з підвищенням рівня автоматизації процесів зберігання архівних документів з паперовим та електронним носіями інформації та користування ними.

В. Федоров у восьмому розділі змістовно висвітлив питання шляхів та методів підвищення ефективності роботи архівних установ та навів переконливі кількісні результати здійснених техніко-економічних досліджень.

Останній розділ білоруський учений присвятив питанням формування сучасного економічного мислення працівників архівів та економічної підготовки майбутніх фахівців у галузі архівної справи.

Слід відзначити, що порушені автором праці проблеми є нагальними не тільки для білоруських архівістів, а й для архівістів України та інших держав пострадянського простору. Водночас, праця В. Федосова «Економіка архівної справи» є не тільки вузькофаховим дослідженням. Вона, безперечно, зацікавить студентів, викладачів, аспірантів, докторантів, усіх, хто займається вивченням проблем архівознавства та спеціальних галузей історичної науки.

Зважаючи на те, що в архівній системі Республіки Білорусь, починаючи з 1996 р., зберігаються електронні документи, у книзі доцільно було б також навести порівняльні характеристики економічних показників для архівних технологій приймання, зберігання та використання документів із паперовим та електронним носіями.

Високо оцінюючи репрезентоване дослідження науковця слід зауважити, що автор не проаналізував світовий досвід у формуванні економіки архівної справи як наукового напрямку. Це дало б змогу автору, насамперед, чіткіше визначити предмет економіки архівної справи.

У цілому автор успішно досяг поставленої мети – довів важливість практичного впровадження економічних засад у діяльність архівів та визначив економіку архівної справи як окремий науковий напрям сучасної архівістики.

- Безручко Олександр** – кінорежисер, кінознавець, кандидат мистецтвознавства, член Національної спілки кінематографістів України, молодший науковий співробітник відділу кіномистецтва і телебачення Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології (ІМФЕ) ім. М. Т. Рильського НАН України (м. Київ, Україна)
- Білаш Радомир Б.** – магістр етнології, старший науковий співробітник музею Село спадщини української культури (м. Едмонтон, Канада)
- Борисов Корнілій** – помічник казначея Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (м. Київ, Україна)
- Великопольська Уляна** – аспірант історичного факультету Львівського національного університету ім. І. Франка, провідний спеціаліст Державного архіву Львівської області (м. Львів, Україна)
- Власенко Валерій** – к. і. н., доцент, завідувач кафедри історії Сумського державного університету (м. Суми, Україна)
- Зворський Сергій** – к. і. н., старший науковий співробітник, завідувач сектору НПА та обліку фондів відділу архівознавства Українського науково-дослідного інституту архівної справи та документознавства (м. Київ, Україна)
- Ігнатуша Олександр** – к. і. н., доцент кафедри історії України Запорізького національного університету (м. Запоріжжя, Україна)
- Катренко Андрій** – д. і. н., професор, провідний науковий співробітник відділу архівознавства УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Купченко Віра** – к. і. н., директор Державного архіву м. Києва (м. Київ, Україна)
- Крячок Микола** – історик-архівіст, Заслужений працівник культури України (м. Київ, Україна)
- Лебідь-Вінницька Іроїда** – доктор, українська громадська діячка, педагог, архівіст Українсько-Канадського дослідно-документаційного центру (м. Торонто, Канада)
- Лер Стефан** – доктор, науковий співробітник історичного семінару Вестфальського Вільгельм-університету, відділ східноєвропейської історії (м. Мюнстер, Німеччина)

- Матяш Ірина** – д. і. н., професор, директор УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Мицик Юрій** – д. і. н., професор Національного університету «Києво-Могилянська академія» (м. Київ, Україна)
- Міщук Сергій** – к. і. н., доцент Міжнародного науково-технічного університету (м. Київ, Україна)
- Пристайко Олена** – науковий співробітник ДНДІ МВС України, майор міліції (м. Київ, Україна)
- Приходько Людмила** – к. і. н., проректор з наукової роботи Київського національного університету театру, кіно і телебачення імені І. К. Карпенка-Карого (м. Київ, Україна)
- П'ядик Юрій** – дослідник української історії та літератури, колекціонер (м. Київ, Україна)
- Смолянников Сергій** – помічник члена ЦВК України, пошукувач УНДІАСД (м. Київ, Україна)
- Сохань Світлана** – старший науковий співробітник Інституту рукопису Національної бібліотеки імені В. І. Вернадського (м. Київ, Україна)
- Старовойтенко Інна** – к. і. н., старший науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського (м. Київ, Україна)
- Чернецький Євген** – завідувач сектору інформаційно-красознавчої роботи Білоцерківської міської централізованої бібліотечної системи, пошукувач УНДІАСД (м. Біла Церква, Україна)
- Чуткий Андрій** – к. і. н., доцент, директор Музею історії Київського національного економічного університету (м. Київ, Україна)
- Шумейко Михайло** – к. і. н., доцент кафедри джерелознавства Білоруського державного університету (м. Мінськ, Білорусь)

НАУКА І КУЛЬТУРА

- Пристайко Олена.* Передача архівної системи у відання НКВС: причини та наслідки. 3
- Шумейко Михаил.* К истории шорсовского библиотечно-архивного собрания графов Хрептовичей. 19
- Мишук Сергій.* З історії заснування та ліквідації Науково-академічної книгозбірні при Волинському науково-дослідному музеї (1925–1928 рр.). 39
- Лер Стефан.* «Як все це, однак, жакливо!» Із щоденника німецького державного архівіста Моммзена у період його перебування в Україні під час Другої світової війни (1943). 56

ВОЄННА ІСТОРІЯ

- Мицик Юрій о.* Битва на р. Бася (1660 р.) у польській віршованій хроніці. 74
- Лебідь-Винницька Іроїда.* Оповідання «Учителька» – яскрава розповідь про недавні події на західноукраїнських землях. 94

ІСТОРІЯ УСТАНОВ

- Сохань Світлана.* Документи Київської казенної палати з історії зберігання актових монастирських документів XVII–XVIII ст. 114
- Чуткий Андрій.* Український студентський гурток у Київському комерційному інституті (1908–1914 рр.). 122

УКРАЇНА НА МІЖНАРОДНІЙ АРЕНІ

- Власенко Валерій.* Документи і матеріали Надзвичайної дипломатичної місії УНР в Румунії (1919–1923 рр.). 129

ІСТОРІЯ ЕМІГРАЦІЇ

- Білаш Радомир.* «Край зоветься Канада...»: записи Івана Боберського спогадів перших українців у Канаді. 161
- Матяш Ірина.* «Я вирішив їхати в Канаду як емігрант, а не як турист» (до питання про роль автокомунікативних джерел для дослідження історії еміграції). 174

ІСТОРІЯ ЦЕРКВИ

Ігнатуша Олександр. Протокол сесії Собору православних єпископів усієї України у м. Лубни 4–5 червня 1925 р. 188

Купченко Віра, Борисов Корнілій. Державно-конфесійні відносини в історії Свято-Успенської Києво-Печерської лаври (1917–1992 рр.). 201

ПЕРСОНАЛІЇ

Приходько Людмила. «Люба моя, згадуйте наше минуле спільне, не забувайте, як ми всі були разом ...» (Із листування Олександра та Ольги Грушевських). 207

Катренко Андрій. Вимушені клопотання великого українського композитора (Листи М. В. Лисенка київському, подільському і волинському генерал-губернатору. 1884–1889 рр.). 232

Крячок Микола. З епістолярію Гната Хоткевича. 238

[П'ядик Юрій], Старовойтенко Інна. Степан Ерастов: матеріали до біографії. 260

Великопольська Уляна. Епістолярій в особовому фонді Мирона Кордуби (з листів М. Антоновича до М. Кордуби). 271

Смолянников Сергій. Листи любові, віри, надії. 279

Безручко Олександр. Початок педагогічної діяльності О. П. Довженка у КДІКу (за документами ЦДАВО та ЦДАМЛІМ України). . . . 290

ГЕНЕАЛОГІЯ

Чернецький Євген. Генеалогія та графський титул роду Олізарів-Волчковичів у джерелі 1820-х рр. «Родословная и доказательства о дворянстве Олизаров». 314

РЕЦЕНЗІЇ, ОГЛЯДИ, ПОВІДОМЛЕННЯ

Зворський Сергій. Мовою документів – про трагедію українського народу. 323

Марченко Петро. Питання економіки в сучасних архівних установах. 327

Відомості про авторів 329

Наукове видання

ПАМ'ЯТКИ
археографічний щорічник

Том восьмий

Художнє оформлення обкладинки

Г. О. Сергєєв

Редактор

А. М. Катренко

Технічний редактор

М. А. Притикіна

Верстка

Л. М. Федорова

Підписано до друку 28.12.2007 р. Формат 70x108 1/16

Умовн. друк. арк. 29,12. Умовн. фарбо-відб. 29,55.

Обл.-вид. арк. 27,37

Зам. № 1

Надруковано у ДЦЗД НАФ
03110, Київ-110, вул. Солом'янська, 24

Пам'ятки: археографічний щорічник / Держкомархів України. УНДІАСД;
Редкол.: І. Б. Матяш (гол. ред.) та ін. – К., 2008. – Т. 8. – 334 с.

До щорічника включено археографічні публікації, підготовлені науковцями України, Білорусі, Німеччини, Канади. У виданні представлено документи, які висвітлюють маловідомі аспекти розвитку архівної та бібліотечної справи в Україні, історію установ та громадських об'єднань, української еміграції, життя і діяльності видатних осіб.

Для істориків, архівістів, викладачів вищих навчальних закладів та інших зацікавлених читачів.

ББК 79.3 (4Укр) я5 + 63.3 (4 Укр) я5
П 15